

Meelis Maripuu

Omavalitsuseta omavalitsused
Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal
1941–1944

Tartu Ülikooli ajaloo- ja arheoloogia instituut, Tartu, Eesti.

Kaitsmisele lubatud Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo- ja arheoloogia instituudi nõukogu otsusega 11. juulil 2012.

Juhendaja: dots Tõnu-Andrus Tannberg

Oponent: *prof emeritus* Kalervo Hovi (Turu Ülikool)

Doktoritöö kaitsmine toimub 24. septembril 2012. aastal kell 16.15

Tartu Ülikooli senati saalis, Ülikooli 18, Tartu.

ISSN 1406-443X

ISBN 978-9949-32-091-2 (trükis)

ISBN 978-9949-32-092-9 (PDF)

Autoriõigus: Meelis Maripuu, 2012

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Tellimuse nr. 383

SISUKORD

SISUKORD	5
LÜHENDID	8
SISSEJUHATUS.....	10
Uurimisprobleemistik ja töö struktuur	13
Meetodid.....	18
Historiograafia.....	21
Allikad	38
Terminoloogia selgituseks.....	44
1. ADMINISTRATIIVVÕIM SAKSAMAAAL JA OKUPEERITUD ALADEL.....	47
1.1. Saksamaa valitsemissüsteemist	47
1.2. Kavatest Suur-Saksamaa ja „suur-ruumi“ haldamiseks.....	58
1.3. Võimukandjate poliitilistest seisukohtadest idaküsimuses.....	64
1.4. Ettevalmistused idaalade valitsemiseks.....	67
1.5. Eesti valitsemise ettevalmistamine.....	85
2. SAKSA HALDUSINSTITUTSIOONID EESTIS	91
2.1. Sõjaväevõimud administratiivülesannete täitmisel.....	91
2.1.1. Wehrmacht tagala ülesehitus.....	91
2.1.2. Tagalaüksused Eestis.....	92
2.1.3. Komandantuuride võrgustik.....	93
2.1.4. Sõjaväe tagalahalduse institutsioonide pädevus ja tegevus..	95
2.2. Saksa tsiviiladministratsioon	103
2.2.1. Okupeeritud Idaalade Riigiministeerium	103
2.2.2. Riigikomissariaat Ostland	106
2.2.3. Eestimaa kindralkomissariaat.....	108
2.2.4. Eestimaa kindralkomissariaadi piirkonnakomissariaadid	112
2.2.5. Kindralkomissariaadi kompetents ja otsustusvõime	115
2.2.6. Tsiviiladministratsiooni seos politsei- ja julgeolekuorganitega	117
2.3. NSDAP organisatsioonist okupeeritud idaaladel ja Eestis	119
2.4. Saksa majandusorganisatsioonidest Eestis 1941–1944	122
3. EESTI OMAMAISE HALDUSVÕIMU TAASTAMISE LÄHTEKOHAD	129
3.1. Riikliku iseseisvuse taastamise ideed	131
3.2. Kohalike omavalitsusasutuste taastamine	137
3.2.1. Omakaitse rollist halduskorra taastamisel.....	138
3.2.2. Valla- ja linnavalitsuste rakendumine	141
3.2.3. Katsetest taastada volikogude tegevus	145
3.2.4. Kohalike omavalitsuste esimesed sammud	148
3.2.5. Maavalitsuste töösse rakendamine	149
3.2.6. Maavalitsuste koosseisust ja järelevalvest	154

3.3.	Kohalike omavalitsuste esmane rakendamine	157
3.3.1.	Haldusaparaadi esialgne rahastamine	157
3.3.2.	Maksude korraldamine	160
3.3.3.	Kontroll elanikkonna üle	162
3.3.4.	Side taastamine halduskorra tagamiseks	164
3.3.5.	Natsionaliseerimise tagajärjed	165
3.4.	Eesti Omavalitsuse kujundamine ja tegevusse asumine	169
3.4.1.	Ettevalmistused Eestis	169
3.4.2.	Eesti Omavalitsuse rakendumine väegrupi Nord tagalas	170
3.4.3.	Eesti Omavalitsuse välisest kuvandist	174
3.5.	Baltimaade omamaiste keskadministratsioonide võrdlus	176
3.5.1.	Leedu omamaise keskadministratsiooni kujunemisest	177
3.5.2.	Läti omamaise keskadministratsiooni kujunemisest	182
3.5.3.	Omamaiste administratsioonide kujunemisest võrdlevalt	185
4.	OMAMAISE HALDUSVÕIMU ARENG	187
4.1.	Eesti Omavalitsus Saksa tsiviilvõimu perioodil	187
4.1.1.	Ostlandi omamaised administratsioonid organisatsioonidekreedi valguses	188
4.1.2.	Omamaise administratsiooni õigusloome	190
4.1.3.	Muudatused Eesti Omavalitsuse struktuuris	192
4.1.4.	Eesti Omavalitsuse ametnike nimetamine	195
4.2.	Kohalikud omavalitsused Saksa tsiviilvõimu perioodil	196
4.2.1.	Kohalike omavalitsuste õiguslik alus Saksa kogukonnaseaduse taustal	196
4.2.2.	Kohalike omavalitsuste teenistusvahekorrad	202
4.2.3.	Maavalitsuse asutused ja maavanemad	205
4.2.4.	Maavalitsuse kummitempel	211
4.2.5.	Vallavalitsuse institutsioon	216
4.2.6.	Linnade juhtimisest	219
5.	SAKSA TSIVIILVÕIMU ARENG	224
5.1.	Õigussuhete arengust	224
5.1.1.	Kindralkomissariaadi ja Eesti Omavalitsuse õigusloome	229
5.2.	Majanduse juhtimisest	232
5.3.	Poliitiline määramatus ja (im)personaalsus	234
5.3.1.	Võimufiguurid ja nende konstellatsioonid	235
5.3.2.	Võidu (l)ootuses	243
5.3.3.	Universaalne relv – autonoomia	247
5.3.4.	Rahvusvaheline aspekt ja Eesti rahvuslased	251
5.4.	Tsiviilvõimu lõpp	257
5.4.1.	Saksa tsiviiladministratsiooni väljatõmbumine Eestist	257
5.4.2.	Eesti Omavalitsuse epiloog ja Hjalmar Mäe	258
	LÕPPJÄRELDUSED	261
	BIBLIOGRAAFIA	269

SUMMARY	284
REGISTER.....	295
LISAD	300
Lisa 1. Saksa sõjaväeline administratsioon Eesti alal	300
Lisa 2. Eestimaa kindralkomissariaadi struktuur 1941–1944.....	302
Lisa 3. Ülevaade EOV struktuurist	305
Lisa 4. EOV ametkonnad	306
EOV direktoriumid.....	307
EOV juhi otsealluvuses olevad keskasutused	316
PROSOPOGRAAFIA	320
Hinrich Lohse.....	320
Karl-Siegmond Litzmann.....	320
Friedrich Wilhelm Jenetzky	321
Hans Hermann Friedrich Riecken	321
Kurt Wilhelm Meenen.....	322
Heino Adolf Erich Wilhelm Schröder.....	322
Walter Mentzel.....	323
Karl (Carl), Walter	323
Alexander Adolf Friedrich Böcking (Boecking).....	324
Lothar Wolfgang Günter Albert Bombe.....	324
Hjalmar-Johannes Mäe.....	325
Oskar Angelus.....	325
Alfred Vendt (Wendt)	325
Otto Leesment	325
Hans Saar	325
Oskar Öpik	326
Arnold Raadik	326
CURRICULUM VITAE	327

LÜHENDID

AB	Amtsblatt (des Generalkommissars in Reval)
AB GK Kauen	Amtsblatt (des Generalkommissars in Kauen)
AB GK Riga	Amtsblatt (des Generalkommissars in Riga)
Abt. R	Abteilung Reich (osakond Reich)
AOK	Armeeoberkommando (armee ülemjuhatus)
BA	Bundesarchiv ((Saksa) Liiduarhiiv)
BAL	Bundesarchiv-Außenstelle Ludwigsburg ((Saksa) Liiduarhiivi filiaal Ludwigsburgis)
BA-MA	Bundesarchiv-Militärarchiv ((Saksa) Liiduarhiivi sõjaarhiiv)
EKP KK	Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee
E. V.	Eesti Vabariik
ENSV	Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik
EOV	Eesti Omavalitsus
ERA	(Eesti) Riigiarhiiv
ERAF	(Eesti) Riigiarhiivi filiaal (end. Parteiarhiiv)
ERÜ	Eesti Rahva Ühisabi
FK	Feldkommandantur (välikomandantuur)
G.m.b.H.	Gesellschaft mit beschränkter Haftung (osaühing)
JD	julgestusdiviis, jalaväediviis
Jupo	julgeolekupolitsei
KdS	Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD (Julgeolekupolitsei ja SD komandör)
Korück	Kommandant des rückwärtigen Armeegebiets (armee tagalakomandant)
KOV	kohalik omavalitsus
LAF	Lietuvos aktyvistų frontas (Leedu aktivistide rinne)
LAS	Landesarchiv Schleswig (Schleswigi maaarhiiv)
LCVA	Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (Leedu Riiklik Keskarhiiv)
LNP	Lietuvių Nacionalistų Partija (Leedu Natsionalistlik Partei)
LVVA	Latvijas Valsts vēstures arhīvs (Läti Riiklik Ajalooarhiiv)
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (Natsionaalsotsialistlik Saksa Töölispartei)
NSV	Nõukogude Sotsialistlik Vabariik
OK	Ortskommandantur (asulakomandantuur)
OKW	Oberkommando der Wehrmacht (Wehrmachi ülemjuhatus)
OT	organisatsioon Todt
PA AA	Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes ((Saksa) välisministeeriumi poliitiline arhiiv)

RA BA	Riksarkivet, Baltiska Arkivet (Balti Arhiiv Rootsi Riigiarhiivis)
RGVA	Российский государственный военный архив (РГВА) (Venemaa Riiklik Sõjaarhiiv)
RKPV	Rahvakasvatuse Peavalitsuseks
RM	Reichsmark ((Saksa) riigimark)
RSHA	Reichssicherheitshauptamt ((Saksa) Riigi Julgeoleku Peaamet)
RT, R. T.	Riigi Teataja
SA	Sturmabteilung (rünnakrühm)
SD	Sicherheitsdienst (julgeolekuteenistus)
SS	Schutzstaffel (kaitsemalev)
StA	Stadtarchiv (linnaarhiiv)
TA	Teaduste Akadeemia
TLA	Tallinna Linnaarhiiv
VB RKO	Verkündungsblatt des Reichskommissars für das Ostland (1941–1942); Verordnungsblatt des Reichskommissars für das Ostland (1942–1944)
VBI RMOst	Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete
WiKo Reval	Wirtschaftskommando Reval (Tallinna majanduskomando)
WiRüAmt	Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt (kaitsemajanduse ja varustuse amet)
ÜN	Ülemnõukogu

SISSEJUHATUS

Teise maailmasõja käigus püüdsid NSV Liidu ja Saksamaa totalitaarsed režiimid ümber kujundada pärast Esimest ilmasõda loodud Euroopa poliitilist kaarti. Mõlema tärpanud suurjõu strateegiline ja ideoloogiline eesmärk oli laiendada oma riigi territooriumi ning moodustada enda ümber sõlteseisundis olev „suur-ruum“ (*Großraum*), mis kaitseks ja varustaks valitsevat režiimi.¹ Balti riikide jätkuv iseseisvus ei mahtunud kummagi plaanidesse ning mõlemad käsitasid neid alasid oma ajaloolise territooriumina. Eesmärkide ja paljude vahendite sarnasusest hoolimata erinesid NSV Liidu (1940–1941 ja pärast 1944. aastat) ja Saksamaa (1941–1945) okupatsioonipoliitikat Balti riikide territooriumitel põhimõtteliselt. Mõlemad režiimid kasutasid oma poliitika ellu viimiseks võimaluse piires kohaliku rahvuse esindajaid, nii neid, kes enne okupatsiooni elasid juba okupeerivas riigis ja naasesid kodumaale koos okupatsiooni võimudega, kui ka kohapealse elanikkonna hulgast leitud kollaborante.

Okupatsioonivõimude kaugemad eesmärgid jäeti elanikkonna eest (vähemalt esialgu) enamasti varjule, ning koostöö vaimu püüti toetada propaganda kaudu, mis toetus täiesti erinevatele lähtekohtadele. Saksa propaganda ei olnud eesmärk iseeneses, vaid vahend, kui „relv“, ning seetõttu pidi selle vorm „olema kalkuleeritud toetama eesmärki, mida ta teenib.“² Eesmärk ei olnud elanikkonna poliitiline kaasamine, vaid mõjutada neid aktsepteerima režiimi ja ärgitada koostööle. Seevastu NSV Liidu propaganda oli eesmärk iseeneses, katse

¹ Saksamaa kavandatav „Euroopa suur-ruum“ (*Großraum Europa*) oli rassibioloogilise „eluruumi“ (*Lebensraum*) teooria kõrval majanduspoliitiline kontseptsioon, mis territoriaalselt hõlmas eelkõige kontinentaal-Euroopat. Suur-ruum tuli natsionaalsotsialistlike põhimõtete kohaselt poliitiliselt ja majanduslikult ümber korraldada, mis tähendas põhimõtte tunnistamist, et teatud rahvastel on vastutav roll mingis geograafilises ruumis. Euroopas pidid selleks olema sakslased kui „juhtrahvas“ (*Führungsvolk*) ning ülejäänud moodustasid „suur-ruumi rahvad“ (*Großraumvölker*). Mittemermaani alad tuli rakendada Saksamaa teenistusse, et varustada teda toorainega ja olla turuks Saksa toodangule. Suur-ruumi põhikord (*Großraumordnung*) pidi olema ühe rahva poolt osalt uuena loodud, osalt uuesti määratletud tervik, mis reguleerib suur-ruumi rahvaste vahelisi suhteid. Majanduspoliitilises mõttes oli sõda Saksamaa ja NSV Liidu vahel sõda Euroopa suur-ruumi pärast, kuna NSV Liidu kavad Euroopa alistamiseks sisaldasid sarnast kontseptsiooni. Euroopa suur-ruumi kõrval oldi valmis aktsepteerima teisi regionaalseis hegemooniaid, näiteks: Ida-Aasia suur-ruumi Jaapani võimu all ja USA mõjuvõimu Ameerikas. Saksa suur-ruumi idee oli paljuski mõjutatud USA Monroe' doktriinist. Näiteks: Carl Schmitt, *Völkerrechtliche Großraumordnung und Interventionsverbot für raumfremde Mächte. Ein Beitrag zum Reichsbegriff im Völkerrecht*, (esmailmumine 1939), Berlin, 1991; Bodo Dennewitz, *Volk und Staat in Lehre, Geschichte und Gegenwart (Staatslehre)*, Wien, 1943; Werner Best, *Großraumordnung und Großraumverwaltung*. - *Zeitschrift für Politik*, 32, 1942, lk 406–412.

² Adolf Hitler, *Mein Kampf*, München, 1943, 193–208.

kohalicku elanikkonda üleöö sundida omaks võtma kommunistlikku ideoloogiat ja Stalini-kultust.³

Mõlemad okupatsioonivõimud mõistsid, et vaatamata Eesti (nagu teistegi Balti riikide) väiksusele, ei piisa võimu kindlustamiseks kontrollist keskvõimu üle oma esindajate kaudu, vaid stabiilsuse tagamiseks on oluline toimiva ja lojaalse omamaise keskaparaadi ning kohaliku omavalitsuse olemasolu. NSV Liidu okupatsioonivõim rajas oma ideoloogia levitamise ja okupatsioonivõimu haldusstruktuuride ülesehitamise otsesele vägivallale ja Eesti Vabariigi legitiimsuse täielikule eitamisele ning suure osa senise riigiteenistuse kriminaliseerimisele.⁴ Kohalikud omavalitsused püüti võimalikult kiiresti asendada nõukogulike valitsusasutustega.⁵ Selline poliitika tõi paratamatult kaasa terava vastuseisu, rahva ja võimuaparaadi vahelise usaldamatuse ning eemaldumise teineteisest.

Saksamaa provisoorne okupatsioonipoliitika lähtus täiesti teistsugustest alustest. Ka Saksamaa ei tunnistanud Balti riikide iseseisvust, kuid ühene ja selge seisukoht nende tuleviku osas pidi selguma alles võiduka sõja lõpus (kusjuures seda seisukohta ei selgunudki). Esmalt lähtuti arusaamast, et kohalikud rahvad peavad Adolf Hitlerit tunnetama oma vabastajana bolševistliku ikke alt ja seetõttu on valmis vabatahtlikuks koostööks. Selle poliitilise kapitali kaasamiseks ei tohtinud piirkonda kui tervikut käsitleda üksnes ärakasutamissobjektina (*Ausbeutungsobjekt*).⁶ See ei olnud siiski ainuvalitsev arusaam.

Okupatsioonivõimu kehtestamisel deklareeriti Eestis (samuti Leedus ja Lätis) iseseisvusaegse seadusandluse põhimõttelist taaskehtimist, seda küll sõjast tingitud piirangutega, mille ulatust Saksa okupatsioonivõim võis määrata. Sellise poliitikaga saavutati esimene tugev positiivne reaktsioon kohaliku rahva hulgas, kes asus aktiivselt kaasa töötama esmase korra tagamisel.

Seni enamlevinud arusaamad Saksa okupatsiooni aegsest kohalikust tsiviiladministratsioonist pärinevad paljuski rahvalikust mälust edasi antud mälestuste ja arusaamade kaudu. Kirjasõna kaudu on sellele tugeva omapoolse panuse lisanud näiteks Eesti Omavalitsuse (EOV) direktorite Hjalmar Mäe ja Oskar Angeluse memuaarid. Need komponendid kokku on loonud mulje, et Eesti puhul oli tegu millegi erilisega ning Eesti Omavalitsus oli peaaegu nagu „valitsus“, kuigi saksameelne, millele sekundeeris sakslastega ettevaatlikku kontakti pidanud Jüri Uluotsa tagantjärgi isamaalisuse oreooliga ümbritsetud tegevus.

³ Kristo Nurmis, *Das fein geschliffene Glas*. Saksa okupatsiooni aegne propagandaorganisatsioon Eestis, magistritöö, juhendaja dots Olaf Mertelsmann, Tartu Ülikool, 2011.

⁴ Vaata lähemalt: II ptk. Iseseisvuse likvideerimine ja III ptk. Riikluse hävitamine. In: Enn Tarvel, Meelis Maripuu (toim), *Sõja ja rahu vahel*, II kd. Esimene punane aasta, Tallinn, 2010, 77–509.

⁵ Indrek Paavle, *Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950*, Dissertationen Historiae Universitatis Tartuensis 19, Tartu, 2009.

⁶ *Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten (Braune Mappe)*, Arbeitsrichtlinien für die Zivilverwealtung, Bundesarchiv (edaspidi BA) R 90/256a, 25–26.

Äraspidisel moel süvendasid seda tunnet veelgi sõjajärgsed Nõukogude repressioonid ja aastakümnete jooksul levitatud suhtumine Saksa võimudega koostööd teinutesse kui kurjategijatesse. See probleem on märksa ulatuslikum. Sõjajärgsed Nürnbergi protsessi (1945–1946) otsused tähendasid paljudele Saksamaa poolt sõja ajal okupeeritud riikide kodanikele kokkulepet, et toimunu on selgeks tehtud, süüdlased leitud ja võitjate üle kohut ei peeta. Selle kokkuleppe garantii oli NSV Liidu püsimine, kuid selle lagunemine tõstis möödaniku uuesti pinnale. Esmajoones puudutab see Ida-Euroopa riike, mis langesid mõlema okupatsiooni ohvriks ja said alles 50 aasta möödudes võimaluse otsida oma õigust. Lääne-Euroopas juurutatud hea ja halva, õige ja vale suhe Ida-Euroopas Teise maailmasõja kontekstis hästi ei tööta. Mõtleme näiteks siinkohal repressioonidele, mis tabasid Saksa okupatsioonivõimudega koostööd teinud isikuid Norras või Prantsusmaal. Me mõistame lääneeurooplaste samme, kuid see mõistmine ei tohi olla ühepoolne kohustus. Ajalugu ei tohiks olla reaalspoliitikast tulenev kokkulepe, vaid me peame võimaluste piires esile tooma ja mõistetavaks tegema ainuomased asjaolud, mis määrasid meie ajaloo kulgu.

Käesoleva uurimuse keskmes on vallutatavate idaalade haldamiseks ettenähtud Saksa tsiviiladministratsiooni esialgne kavandamine ning samm-sammuline rakendamine keskendudes Eesti näitele (Eestimaa kindralkomisariaat, sks. k *Generalbezirk Estland*), tuues samas võrdlusi ka Läti ja Leedu näidete varal. Okupatsioonivõimu toimimise edukuse ja selle tagajärgede mõistmiseks on paralleelselt vaatluse alla võetud kogu Eesti omamaise haldusaparaadi⁷ (alates vallavalitsustest lõpetades Eesti Omavalitsuse, kui keskaparaadiga) kujunemise lähtekohad ning nende areng, mis hõlmavad terve peatüki Eesti haldusajaloos. Haldusvõimu kavandamisel arvestasid sakslased 1918. aastal tehtud vigu – eestlaste esialgset entusiasmi ei tohtinud terava reaktsiooniga maha suruda, vaid tuli enda huvides ära kasutada. 1918. aastal likvideerisid Saksa okupatsioonivõimud Eestis omavalitsuslikud institutsioonid, isegi need, mis olid toiminud tsaarivõimu tingimustes. Linnade ja maakonna tasandil allus kogu juhtimine Saksa sõjaväelastele, madalamal tasandil okupatsioonivõimude nimetatud esindajatele, suur panus tehti kohalikele baltisakslastele, taastati isegi tsaarivõimu kaotatud mõisapolitsei ning mõisa ringkonnad muudeti iseseisvaiks valitsusasutusteks.⁸

Teise maailmasõja aegne Eesti omamaine haldusaparaat formeerus erinevalt Lätist ja Leedust Saksa sõjaväevõimude kontrolli all, lisaks jäi Eesti rinde läheduse tõttu kogu perioodiks armee operatsioonipiirkonnaks ja seeläbi sõjaväening tsiviilvõimude topeltalluvusse, mis tekitas halduskorralduses rea spetsiifilisi probleeme.

⁷ Saksa okupatsioonivõimu tingimustes töötasid Eesti piires erinevatel tasanditel paralleelselt Saksa riigi haldusasutused ja algselt Eesti Vabariigi seadusandlusele tuginedes eestlastest moodustatud haldus- jms asutused, mis allutati Saksa võimudele. Saksa võimuaparaat eristas eestlastest moodustatud asutusi määratlusega *landeseigene*, mille eestikeelse vastena kasutatakse järgnevalt väljendit „omamaine“.

⁸ Vaata lähemalt: Hans Kruus, Saksa okupatsioon Eestis, Tartu, 1920.

Erinevate haldusvõimu instantside kujunemise ja toimimise tundmine on omakorda olulise tähtsusega okupatsiooniperioodi sotsiaalpsühholoogiliste järelduste mõistmiseks. Vääramatu tegurina mõjutas kõiki astunud samme hirmu õhkkond, kuhu rahvas oli eelneva Nõukogude režiimi all sattunud ja sellest johtuv vabanemistunne Punaarmee lahkumisel.

Käesoleva uurimuse valmimist on toetanud MTÜ S-Keskus (teadusprojekt „Eesti sõjaline ja julgeolekupoliitiline ajalugu 1939–1953) ja Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus (teadusprojekt "Eesti ala administratiivne valitsemine 1940–1990"). Mõlema projekti raames on autoril olnud õnn teha koostööd professor Enn Tarveliga, kelle kaasamõtlemine ja akadeemiline tugi on andnud olulise panuse käesoleva töö õnnestumisse.

Uurimisprobleemistik ja töö struktuur

Uurimistöö teoreetiline põhieesmärk on selgitada totalitaarse süsteemi õigus-käsitlust ja selle rakendamist sõja ja okupatsiooni tingimustes Eesti näite varal. Enamik ajalookäsitlusi on rohkem või vähem taandatavad valitseja elik riigi ja inimese vahelistele suhetele ja vajavad sellistena laialivalgumise vältimiseks raame ja abstraktse „võimu“ asemel selle administratiivset skeletti. Vajaliku skeleti ja raamistiku võimu ja inimese vaheliste suhete uurimisele annab haldusajalugu.⁹

Administratsioon kui osa ühiskonnast on olemas olnud alati, kuid selle ajalugu ei ole alati käsitletud eraldiseisva distsipliinina. Pigem jäi see osaks erinevatest poliitteooriatest. Iseseisva tähenduse omandas haldusajalugu alates 17. sajandist käsikäes haldusteaduse enda arenguga. Haldusajaloo kujunemine tänapäevases tähenduses toimus koos rahvusriikide arenguga 20. sajandi esimesel poolel. Teise maailmasõja järgselt jätkus Euroopas ja USAs rahvuslikul tasandil haldusajaloo empiiriline uurimine ja seda loetakse haldusteaduses möödapääsmatuks aluseks tänapäeva teemade analüüsimisel.¹⁰ Haldusajalooga

⁹ „Haldusajaloo” mõistet kasutatakse siinkohal vastena saksakeelsele mõistele „*Verwaltungsgeschichte*”, inglise keeles „*Administrative History*”. Sellega on lähedalt seotud (või ühendatud) institutsioonijalugu, inglise keeles „*Institutional history*” mida Eesti ajalooteaduses tihti eraldi valdkonnana ei käsitleta. Haldusajaloo uurimise traditsioon on Eestis pikaajaline, kuid Saksa okupatsiooni periood on seni jäänud sügavama käsitlusest.

¹⁰ Vaata lähemalt: Jos C.N. Raadschelders, *Handbook of Administrative History*, New Brunswick/London, 1998. Euroopa haldusajaloo keskse väljaandena ilmus aastail 1989–2008 Baden-Badenis Lääne-Euroopa riikide ühisväljaandena aastaraamat „*Jahrbuch für europäische Verwaltungsgeschichte; Yearbook of European Administrative History; Annuaire d'histoire administrative européenne; Annuario per la storia amministrativa europea.*“ Aastaraamatu 16. köide (2005) oli näiteks pühendatud Läänemere regioonile (*Verwaltungsreformen im Ostseeraum – Réformes administratives dans les pays du littoral baltique – Administrative Reforms in the Baltic Sea Region*). Otseselt Eesti

on lähedalt seotud institutsioonialalugu ning käesoleva uurimuse raames ei ole otstarbekas püüda neid eristada. Haldusajalugu kui ajalooteaduse osa on endiselt lähedalt seotud ka õigusajaloo ja õigusteadusega üldse. Nii ilmnevad Eesti haldusõiguslikku olukorda uurides mitmed aspektid, mis iseloomustavad meie riigiõiguslikku olukorda antud ajalooetapil ja näitavad okupatsioonivõimu valikulist lähenemist rahvusvahelisele õigusele. Okupeeriv võim interpreteeris rahvusvahelise õiguse norme ja seisukohti nii, et neid maksimaalselt enda huvides ära kasutada.

Saksa okupatsiooni aja kohta Eesti ajaloos on viimase enam kui kahekümne aasta jooksul ilmunud arvukalt kirjandust, kuid enamasti piirduvad need sõjaajaloo ja repressioonidega või on tegu hoopis memuaarse kirjandusega. Kompleksne haldusajalooline raamistik, mis annaks (riigi)võimu ja rahva suhteid käsitlevatele uurimustele administratiiv-poliitilise skeleti, on seni puudu.

Järgnevas töös uuritakse haldusajaloolisest vaatenurgast Saksamaa ettevalmistusi Teise maailmasõja käigus vallutada kavandatud idaalade tsiviilhalduse korraldamiseks, keskendudes Balti riikide territooriumile (riigikomissariaat Ostland) ja esmajoones Eestile. Vaatluse alla võetakse Saksa okupatsiooni aegse tsiviiladministratsiooni kujunemine Eestis, selle asend Saksa võimuasutuste üldises süsteemis ja suhestumine kohaliku elanikkonnaga. Lisaks haldusajaloolisele lähenemisele pööratakse tähelepanu üksikisiku rollile okupatsioonivõimu teostamisel: kas ja kuidas mõjutas võimukandja isik haldusvõimu toimimist ning selle tunnustamist elanikkonna poolt. Tavaarusaamasid Teise maailmasõja aegsest sündmustikust ja suhetest vallutatud idaaladel (st ka Eestis) varjutavad nii ida kui lääne kultuuriruumis mõnevõrra müstifitseeritud kujutlused *Generalplan Ost*-st (Ida generaalplaan) laialdaste etniliste puhastuste ja genotsiidiga ning Hitleri juhitud tsentraalsest võimuaparaadist, mis kõike seda saksa täpsusega (*deutsche Ordnung*) ellu viis. Lähemal vaatlemisel on selge, et saksa täpsus lonkas kõvasti ning *Generalplan Ost*-i kui konkreetset plaani ei olnud olemas. Oli hulk eri ametkondade teineteisega vastuolus olevaid kavaandeid, mis ei anna meile universaalset alust ajaloosündmuste hindamiseks.¹¹

Eestis toimunud protsesside mõistmiseks on vajalik saada esmalt ülevaade halduskorraldusest natsionaalsotsialistlikul Saksamaal ning Saksamaa eri

haldusajalugu käsitleva artiklina on 2001. aastal ilmunud: Marju Luts, Toomas Anepaio, *Estnische Verwaltungsgeschichtsschreibung*.

¹¹ Vaata lähemalt näiteks: Isabel Heinemann, Patrick Wagner (toim), *Wissenschaft-Planung-Vertreibung: Neuordnungskonzepte und Umsiedlungspolitik im 20. Jahrhundert* (Zur Geschichte der Deutschen Forschungsgemeinschaft – Beiträge), Stuttgart, 2006; Stephen G. Fritz, *Ostkrieg: Hitler's War of Extermination in the East*, Lexington, Kentucky, 2011; Mark Mazower, *Hitlers Imperium: Europa unter der Herrschaft des Nationalsozialismus*, München, 2009; Ulrich Herbert (Hg.), *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945. Neue Forschungen und Kontroversen*, Frankfurt am Main, 1998; Michael Burleigh, *Germany Turns Eastwards. A Study of Ostforschung in the Third Reich*, Cambridge/London, 2002; Czeslaw Madajczyk (Hg.), *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan. Dokumente*, München, 1994.

kavadest vallutatavate maade administratiivseks valitsemiseks ja poliitilise tuleviku kujundamiseks. Võrdluseks Eestis toimunud arengutega on vaatluse alla võetud omamaise keskse haldusaparaadi kujundamine ja tööle rakendamine Lätis ja Leedus, kus eeltingimused olid Eestiga võrdlemisi sarnased. Saksa tsiviiladministratsioon oli kõige kauem ja vahetumalt kohaliku elanikkonnaga kokkupuutes olnud okupatsioonivõimu institutsioon ja oli sellisena üheks määravaks teguriks eestlaste suhtumise kujunemisel Saksa okupatsioonivõimudesse.

Uurimistöö lähtepunktis on vaja fikseerida Teise maailmasõja keerisesse sattunud Eesti õiguslik positsioon. Lähtume eeldusest, et vaadeldaval perioodil, aastatel 1941 kuni 1944, Eesti riiki *de facto* ei eksisteerinud ning seega Eesti riigina Teises maailmasõja ei osalenud. Samas oli Eesti territoorium oluline osa maailmasõja idarinde sõjateatrist, kus põrkusid NSV Liidu ja Saksamaa suurriiklikud huvid ja neid esindavad relvajõud. Sõjategevusse oli ühel või teisel viisil kaasatud oluline osa Eesti elanikkonnast, kuid küsimus on, keda nad esindasid. Võideldes võõrriikide relvaüksustes esindasid nad esmajoones neid sõjas osalevaid võõrriike. Seega oli Eesti Teise maailmasõtta haaratud objektina, maana, mille territooriumit okupeeris alates 1940. aasta juunist NSV Liit ning alates juulist 1941 Saksamaa. Mõlemad okupeerivad riigid püüdsid Eestit omal viisil annekteerida. Mõnevõrra keerukam on olukord Eesti metsavendade, Omakaitse või partisanüksustega, kes osalesid lahingutes Punaarmee vastu 1941. aasta suvel ja püüdsid käituda võimalikult iseseisva osapoolena. Eelkirjeldataut arvesse võttes püüab järgnev uurimus leida vastuseid tervele reale haldusajalooga otseselt või kaudsemalt seotud küsimustele.

Struktuuralselt on töö jaotatud viieks peatükiks, millele lisanduvad lisadena esitatud ülevaated haldusasutuste struktuuridest ning prosopograafiline taust-ülevaade haldusaparaadi võtmepositsioonidel töötanud ametnikest.

Esimene peatükk annab järgnevate teemade käsitlemiseks vajaliku tausta-ülevaate Saksamaa valitsemisüsteemist 1930. aastatel, puudutab natsionaalsotsialistide läbi viidud administratiivalaseid reforme ning nende ideoloogilisi tulevikukavandeid uute territooriumite, sh Eesti valitsemisel. Kaasajal tunnustatud rahvusvahelise õiguse järgi ei saa riigi suveräänsus vallutuse järel legitiimselt üle minna. Seega vägivaldne anneksioon ei saa kaasaja rahvusvahelise õiguse järgi muutuda õiguspäraseks anneksiooniks. Ent Teise maailmasõja ajal tunnustas rahvusvaheline õigus võitja ning võidetu vahel sõlmitud territooriumi üleminekut juhul, kui võidetu – isegi kui ta oli agressiooni ohver – oli võitja poolt sõjaliselt täiesti alla heidetud. See tähendas, et sõjaliselt alla jäänud riik pidi olema lakanud eksisteerimast – (lad. k *debellatio*, st sõja võiduga lõpetamine) sõjaline vastupanu oli lakanud, valitsus polnud eksiili põgenenud, kaotaja liitlased ei jätkanud enam võitlust. Kui need eeltingimused olid täidetud, võis okupeerija klassikalise rahvusvahelise õiguse kohaselt okupeeritud territooriumi õiguspäraselt enda külge liita (annekteerida). 1930.

aastate lõpus – 1940. aastate alguses tõusis seoses Briand-Kellogg'i pakti¹² vägivallakeeluga inkorporeerimise õiguspärasuse kriteeriumiks ka teiste riikide arvamus anneksioonist. Just Balti riikide okupeerimine näitas, et riiki ei saanud „lõppenuks“ lugeda ka siis, kui teised riigid vaidlusaluse riigi lõppemist ei tunnustanud.¹³ Käesoleva uurimuse kontekstis on oluline selgitada, kuidas Saksamaa interpreteeris rahvusvahelist õigust Eesti ja teiste Balti riikide okupeerimise küsimuses ning kas ja kuidas see mõjutas tsiviiladministratsiooni kujunemist ja toimimist siinses regioonis.

Teine peatükk annab ülevaate otseselt Eesti territooriumi valitsemisega seotud Saksa sõjaväe- ja tsiviiladministratsiooni asutustest ning nende omavahelistest seostest. Teises maailmasõjas operatsiooni Barbarossa käigus vallutatud idaalade haldamiseks moodustati Saksamaal Okupeeritud Idaalade Riigiministerium (*Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete*) eesotsas riigiminister Alfred Rosenbergiga. Tulevase tsiviiladministratsiooni ettevalmistused ei suutnud sammu pidada esialgse kiire sõjalise eduga. 3. septembril 1941, see on juba pärast Leedu ja Läti alade üleminekut tsiviiladministratsioonile, andis ministerium välja Pruuni mapi (*Braune Mappe*) – juhtnööride ja dokumentide kogumiku, kus fikseeriti vallutatud idaalade haldamise jaotamine Reichi mitme eri ametkonna vahel ning esmased juhised halduskorra tagamiseks. Eesti, Läti, Leedu ning Valgevene kindralkomissariaadid (*Generalbezirke*) moodustasid kokku Ostlandi riigikomissariaadi Hinrich Lohse üldjuhtimise all. Tsiviilvalitsuse siseseadmine toimus loetletud piirkondades erineval ajal ning erinevates tingimustes, kuid oli ühtse struktuuriga (v.a Valgevene): kindralkomissariaat jagunes piirkonnakomissariaatideks ning nende alluvuses tegutses omamaine keskasutus koos alluvate kohalike omavalitsustega vastavalt antud riigi varasemale administratiivsele korraldusele.

Võimujaotus eri ametkondade vahel ja nende kompetentside sagedane kattumine või ebapiisav piiritlemine tõi endaga kaasa kestvaid probleeme, mistõttu on idaalade ministeriumi kutsutud ka „kaose-ministeriumiks“. Antud töö raames püütakse jõuda selgusele, kuidas mõjutas võimukorralduse süsteemits haldusvõimu siseseadmist ja kompetentsi.

Kolmas peatükk on pühendatud Eesti omamaise haldusaparaadi kujunemise ja selle esmase tegevuse tundmaõppimisele. Peatükk haarab kõiki omamaise

¹² Briand-Kellogg'i pakt allkirjastati 1928. aastal (jõustus 1929) rahvusvahelise lepinguna ja see mõistis hukka sõja kui rahvusliku poliitika edendamise vahendi, rõhutades eriti rahvuslikest huvidest ajendatud ründesõja õigusvastasust. Kokku ratifitseeris lepingu 62 riiki, kuid seoses sanktsioonide puudumisega ei olnud pakt iseenesest efektiivne. Siiski pani aluse rahvusvahelise õiguse arengule: USA ei tunnustanud 1932. aastal Jaapani vallutusi Mandžuurias (nn Stimsoni doktriin); oluline õiguslik baas ÜRO moodustamisel ning sõjajärgsetel protsessidel rahu vastu suunatud kuritegude määratlemisel.

¹³ Lauri Mälksoo, Eesti rahvusvahelis-õiguslik seisund Saksa okupatsiooni ajal, käsikiri, Tallinn, 2000, MTÜ S-Keskuse valduses; vaata samal teemal: Lauri Mälksoo, Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus: Eesti, Läti ja Leedu staatus rahvusvahelises õiguses 1940. a – 1991. a ja pärast 1991. a, Tartu, 2005.

haldusaparaadi tasandeid alates valla- ja linnavalitsustest, maavalitsused ning Eesti Omavalitsuse. Saksa okupatsioonivõimude töö oli korraldatud selliselt, et kindralkomissariaadi tasandil (st vastava maa elanikkonna silmis) langes täidesaatva võimu raskus omamaisele keskasutusele, Eestis Hjalmar Mäe juhitud Eesti Omavalitsusele. Võrdlevalt on analüüsitud omamaiste keskasutuste kujunemist Leedus, Lätis ja Eestis.

Lisaks Eesti Omavalitsusele olid Saksa okupatsioonivõimu osaks muudetud Eesti kohalikud omavalitsused: valla- ja linnavalitsused ning maavalitsused. Kohalike omavalitsuste töö jätkamine okupatsiooni tingimustes oli kooskõlas ka Haagi konventsiooni mõttega, kuid okupeerijal puudus selle kohaselt õigus neid koostööle sundida.¹⁴ Kuna kohalikud omavalitsused rakendusid töösse juba enne Saksa tsiviilvõimude saabumist ning kohati isegi enne sõjaväevõimude kohale jõudmist, on oluline välja selgitada kohalike omavalitsuste kujunemise alused. Millised huvi- või jõugrupid osalesid selles protsessis ja milline oli selle seadusandlik alus ning kuidas oli see protsess seotud metsavendade/ Omakaitse tegevusega? Samavõrd oluline on analüüsida, milline oli kohalike omavalitsuste suhe EOVGa, kuidas toimus nende muutumine Saksa tsiviiladministratsiooni osaks ning milline oli nende positsiooni selles. Millised kohalikud faktorid ja mil määral mõjutasid tsiviiladministratsiooni kujunemist Eestis kogu haldusvõimu vertikaali ulatuses: vallavalitsustest kuni Eesti Omavalitsuseni?

Neljas peatükk jälgib Eesti omamaise haldusaparaadi arengut okupatsiooni kestel. Nende esialgne kujunemine oli rohkem või vähem improvisatsiooniline, kuid sõja kestes ühendati EOVI ja kohalikud omavalitsused (KOV) ka formaalselt Saksa võimuaparaadiga. Peatükis analüüsitakse, millised muutused toimusid EOVGa ja KOVGa reformide tulemusena. Võrdluse kaudu arengutega Leedus ja Lätis jälgitakse omamaiste keskasutuste positsiooni haldushierarhias, et selgitada välja nendevahelisi olulisi sarnasusi või erisusi. Kohalike omavalitsusi puudutanud reformid sunnivad otsima paralleele haldusreformidega Saksamaal, et mõista, kas nende kaudu toimus siinse halduskorra lähendamine Reichis kehtivale.

Viies peatükk jälgib tsiviiladministratsiooni Saksa asutuste ja kogu okupatsioonipoliitika arengut ja selle sõltuvust erinevatest teguritest. Haldustegevuse arengu ja jõuvahekordade võimalike muutuste jälgimiseks on analüüsitud kindralkomissariaadi ja EOVI õigusloomet. Selle aluseks on võetud kindralkomissari teadetelehes Amtsblatt (AB) ja EOVI Ametlikus Teatajas (AT) ilmunud õigusaktid, mis on ainus säilinud ülevaatlik kogu nende institutsioonide sellelaadsest tegevusest. Ilmunud õigusaktide analüüs peaks näitama, kas deklareeritud poliitilised muutused idaalade valitsemise lihtsustamiseks ning otsustusprotsessi viimiseks haldusaparaadi võimalikult madalamale astmele rakendusid tegelikus halduskorralduses. Teiseks puudutatakse peatükis olulisemaid tahke tsiviiladministratsiooni ümber toimunud poliitilistest võitlustest ja

¹⁴ Rahvusvaheline õigus. Konspekt loenditest Kõrgemas Sõjakoolis 1929/1930. a, Prof. Piip, Kaitseväge ühendatud õppeasutiste staabi väljaanne, 1930, 213.

nende seotusest konkreetsete isikutega. Isikute tasandile minnes toitis Eesti mastaabis intriigi esmajoones Ostlandi riigikomissari Hinrich Lohse ja kindralkomissar Karl-Siegmund Litzmanni vaheline pidev pingeseisund, mille haarmed ulatusid muidugi ka Berliini. Üldise märksõnana ühendab neid protsesse Eesti ja Läti valitsemiseks kavandatud autonoomia või muul viisil siinse halduskorra reformimine. Peatüki lõpus antakse ülevaade Saksa tsiviiladministratsiooni tegevuse lõpetamisest Eestis seoses Punaarmee pealetungiga 1944. aasta sügisel.

Uurimuse tekstis on teatud põhimõttelisi seisukohti, tehtud otsuseid või mingeid arenguid esitatud korduvalt. Arvestades lugejatega, kes ei tunne käesolevat uurimisvaldkonda detailset, on kordusi teadlikult esitatud olukordades, kus see on autori hinnangul vajalik järgneva osa paremaks mõistmiseks. Ka juhul, kui huvi tuntakse ainult mõne konkreetse (ala)peatüki vastu, muudab teksti selline esitus uurimuse mõistmise lugejale kergemaks ja aitab vältida väärtäreldusi.

Kogu käesoleva temaatika osas valitsevad tänase päevani paljuski arusaamad, mis tuginevad rahva ajaloolisele mälule, mis on kujundanud kahetise pildi: kohalikke omavalitsusi (valla-, linna- ja maavalitsused) mäletatakse „eesti asutustena“ (omavalitsustena), aga mitte okupatsioonivõimu asutustena. Hjalmar Mäe juhitud Eesti Omavalitsus sai rahva hulgas negatiivse maine ja muutus suisa pilkeobjektiks ning sellesse suhtuti kui võõrvõimu esindajasse. Sellest lähtuvalt on käesoleva uurimuse problemaatika oluline ka sotsiaalsühholoogilisest (mentaal-ajaloolisest) aspektist.

Meetodid

Lähiajaloo teemade, nagu ka käesoleva uurimuse, puhul tõuseb sageli küsimus piisavast ajalisest distantsist ja võimalikust poliitilisest huvist ning sellega kaasneda võivatest riskidest uurimuse koostamisel. Eesti ajaloo Saksa okupatsiooni perioodi paljud küsimused on tänase päevani poliitiliselt päevakorral, kuna Nürnbergi otsuste järgne lihtsustatud must-valge ajaloopilt on sügavalt juurdunud ning paljudel riikidel on poliitiliselt ebamugav või suisa keeruline sellest loobuda. Käesoleva uurimuse teema on tsentreeritult haldusajalooline ja muutunud minevikuliseks nähtuseks, mis ei ärata rõhutatult poliitilisi ega ideoloogilisi kirgi ning mida võib historistlikult uurida.

Laiemas mõttes kuulub käesolev uurimus klassikalise totalitarismiuurimise valdkonda, mis endastmõistetavalt keskendub võimupoliitika momendile.¹⁵

¹⁵ Pärast külma sõja lõppu on rahvusvahelisel tasandil totalitarismiuuringutega tegeletud väga aktiivselt, sh võrdlevate käsitlustega natsismist ja stalinismist, mis puudutab eriti Ida-Euroopa ajalugu. Viimase aja töödest näiteks: Ian Kershaw, Moshe Lewin (ed.), *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison*, Cambridge, 1997; François Furet, Ernst Nolte, *Feindliche Nähe. Kommunismus und Faschismus im 20. Jahrhundert. Ein Briefwechsel*, Herbig, 1998; Michael Geyer, Sheila Fitzpatrick, *Beyond*

Selline lähenemine, mida alailma lõpmata palju kasutatakse, vajab laialivalguse vältimiseks täpsemat temaatilist fokuseerimist. Antud juhul on see, nagu äsja juba nimetatud, haldus- ja institutsioonijalooline uurimus, käsitledes okupatsiooniaegset halduskorraldust ja selle institutsioone. Järgnevalt on püütud hoiduda jäigast totalitarismivaatenurgast, mille probleemiks on keskendumine selle täielikku kontrolli taotleva külje (füürer, partei, riiklik sunniaparaat) eesmärkidele, kus tähelepanuta jääb muu, mis toimub süsteemi sees. Nagu näiteks, milliseid funktsioone kannavad süsteemis isikute või isikugruppide omavahelised mitteformaalsed suhted. Sellisena on okupatsioonivõimu haldusametnike loodud tekstid uurimuse keskne allikas ning uurimisobjekt. Neid on analüüsitud seoses muude tekstidega (eeskätt ametliku propagandaga ja sellest suuresti mõjutatud ajakirjandusega) ning raami loovate väga mitmesuguste kontekstidega, nagu kogu natsionaal-sotsialistlik süsteem oma mitmel eri gradatsiooniasemel Berliinis (Juhi institutsioon/füürer, sõjaväe-, politsei- ja sõjamajanduslikud institutsioonid, idaministeerium jm), Riias (Ostlandi riigikomissariaadis), Tallinnas (kindralkomissari haldusaparaadis) või Eesti Omavalitsus, kohalikud maakonna, linna ja valla haldusasutused.

Nende väga erilaadsete allikate avamine ja läbitöötamine nõuab süsteemset metodoloogilist lähenemist. Ajalugu on kahtlemata selline distsipliin, kus on kõige tähtsam, et uurijatel oleks selge arusaamine meetodist, mida nad kasutavad.¹⁶

Oma metodoloogiliselt lähtekohalt on käesolev empiirilisel uurimistööl põhinev käsitlus, mõistagi, esmalt hermeneutiline, alliktekste on kasutatud ja analüüsitud ajastu õiguslikes, poliitilistes, sotsiaalsetes, ideoloogilistes ja kultuurilistes kontekstides ning arvestades ka allikavälise teabega.¹⁷ Lähtudes põhiallikate laadist, on esmase konkreetse uurimismeetodina rakendatud diskursianalüüsi, püüdes selle abil avada administratiivaktides leiduvaid mõisteid ning nende taga peituvaid otsustusi ja hoiakuid. See viib mõnikord päris mõisteajaloolise analüüsini (niihästi mõne termini mõistelise sisu avamisel kui selle edasiandmisel teise keele vahenditega).¹⁸

Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared, Cambridge/New York, 2009; Timothy Snyder, Veremaad, Tallinn, 2011 (originaalväljaanne Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin, 2011).

¹⁶ Charles Victor Langlois, Charles Seignobos, Introduction aux études historiques, Paris, 1897. Tekst kasutatud: Les Classiques des sciences sociales, <http://classiques.uqac.ca/> (12.11.2011).

¹⁷ Hermeneutika kujunemisest ning selle meetodi ühe keskse kujundaja Wilhelm Dilthey kohta eesti keeles näiteks: Filosoofilise hermeneutika klassikat, Tartu, 1997, 41–71 ja Andrus Tool, Wilhelm Dilthey elufilosoofia ja hermeneutika – Akadeemia, nr 8, 2006, lk 1798–1835. Allikavälise teabe olulisust ajaloo uurimisel on rõhutanud ka Poola päritolu tunnustatud metodoloogia teoreetik ja ajaloolane Jerzy Topolski (vaata näiteks: Jerzy Topolski, Methodology of history, Warszawa, 1976, 401–417).

¹⁸ Diskursianalüüs on multidistsiplinaarne meetod ning ajalooteaduses mõnevõrra uuem ja vähem levinud. Ajalooteaduses saab diskursusena käsitada uuritava perioodi

Püüdes oma uurimisobjekti suhtuda võimalikult objektiivselt, on autor endale seadnud klassikaliselt vanamoodsa eesmärgi: välja selgitada „*wie es eigentlich gewesen*.“ Samas ei ole antud teema raames otstarbekas positivismist kantuna klammerduda ainult selgete objektiivsete tegurite tundmaõppimisele, püüdes neid isoleerida subjektiivsetest. Tegelikkuuse mõistmiseks tuleb neid vaadelda omavahelises suhtes olevate kategooriatena.¹⁹ Eriti natsionaalsotsialistliku autoritaarse ja voluntaristliku poliitika, sealhulgas mõistagi ka administratiivpoliitika, uurimisel on subjektiivsete tegurite arvestamine ülioluline ja otse möödapääsmatu. Samavõrd oluline on hoiduda presentismile iseloomulikust kaasaja hinnangute projekteerimisest mineviku sündmustele, nähtustele ja institutsioonidele.²⁰ Seda on järjekindlalt arvesse võetud. Olgu siinkohal meenutatud Nürnbergi otsuste alusel kujundatud hinnangute sobimatust universaalseteks kriteeriumiteks hinnangute andmisel Teise maailmasõja aegsetele nähtustele näiteks Ida-Euroopas. Sealjuures on ometi eitatud ja välditud ajaloolist relativismi, aktsepteerides täiel määral nii tänapäeval kui ka uuritava ajal üldkehtivaid inimlikke väärtusi.

On hoidutud spekulatiivsest lähenemisest Saksamaa plaanidele okupeeritud alade suhtes. Nende hindamisel on võetud arvesse, et need olid kõike muud kui kindlapiirilisel ja lõplikult välja töötatud, on lähtunud õiguslikust analüüsist ja käsitletud neid plaane kui tegureid poliitiliste arengute mõjutamisel. Põhimõtteliselt on välditud igasuguseid arutelusid hüpoteetiliste võimalike alternatiivide ümber, pidades neid positivistlikus ja historistlikus uurimuses mitte tõsiselt võetavaks. Kuna Eesti moodustas ainult väikese osa Saksamaa poolt hõivatud

märgisüsteeme (sotsiaalse praktika suulist, visuaalset, tekstilist vormi, keelekasutust propagandas, asjaajamises vms), mille kaudu representeeritakse ajaloolisi sündmusi, protsesse, struktuure. Näiteks Eesti ajalookirjutust Nõukogude perioodil on diskursusanalüüsi võttes uurinud Soome ajaloolane Pertti Grönholm (Jutustus ja argumentatsioon: diskursianalüüs nõukogude ajalookirjutuse kriitilises lähivaates. In: Enn Tarvel (toim), Ajaloolise tõe otsinguid, II, Tallinn, 2000). Meetod sai teoreetilise aluse eelkõige läbi keeleteaduses (Norman Fairclough, Language and Power, London, 1989), kuid on edasi arenenud multidistsiplinaarsena. Oluliste tüviteoste autorina meetodi arendamisel tuleb veel nimetada Teun Adrianus van Dijk (Ideology: A Multidisciplinary Approach, London, 1998 ja toimetajana: Handbook of Discourse Analysis, Volume 1: Disciplines of Discourse, London, 1985) ning kasutamist ajaloo teaduses Philipp Sarasin (Geschichtswissenschaft und Diskursanalyse, Frankfurt am Main, 2003).

¹⁹ Enn Tarvel, Ajaloolase analüüsist. In: E. Tarvel. Ajaloolise tõe otsinguid, II; Mart Kivimäe, Objektiivsuse mäguruumid ajalootunnetuses. – Tuna, nr 2, 2002, lk 120–132; Positivismi kui meetodi arengust ajaloo teaduses näiteks: Jerzy Topolski, Methodology of history, Warszawa, 1976, 109–123.

²⁰ Presentismi olemust on põhjalikult kirjeldanud ja analüüsinud tuntud USA ajaloolane David Hackett Fischer, tuues ilmekate näidetena esile sõjaajaloolised küsimused, näiteks ekslikud hinnangud Jaapani rünnakule Pearl Harboris. Oma historiograafilises teoses tõi Fischer presentismiga seoses käbele termini *historian's fallacy* (ajaloolase eksitus) (Historians' Fallacies: Toward a Logic of Historical Thought, New York, 1970).

territooriumist, on siinseid arenguid käsitletud analoogiameetodit rakendades.²¹ Laiemas kontekstis on vallutatud idaalasid võrreldud Saksamaa okupatsiooni alla langenud Lääne- ja Põhja-Euroopaga. Kitsamas kontekstis on võrdluse alla võetud omamaiste haldusorganite kujunemine ja areng Eestis, Lätis ja Leedus, mis kuulusid koos Ostlandi riigikomissariaadi koosseisu ja kus olid sarnased lähtekohad sündmuste arenguks. Kohalike omavalitsuste arenguid on võrreldud haldusreformidega Reichi territooriumil. Sealjuures on aga piirdutud kõrvutamise ja võrdlemisega ega ole tehtud konstruktiivseid järeldusi institutsioonide modelleerimisel.

Historiograafia

Saksa okupatsiooni aegse halduskorralduse temaatikat Eestis tuleb vaadata kahest erinevast historiograafilisest aspektist. Üldises plaanis on tegu seni käsitlemata lõiguga Eesti haldusajaloost, eriti silmas pidades omamaiste kohalike omavalitsuste tegevust ja järjepidevuse püüdlust. Kitsamas plaanis on kõnealune teema osa Eesti iseseisvuse kaotusest Teise maailmasõja käigus ning esmajoones osa Saksa okupatsiooni perioodi käsitlusest Eestis.

Eesti ala oli 13. sajandist kuni 20. sajandi alguseni olnud baltisaksa ülemkihi ja erinevate poliitiliste jõudude võimu all. Eesti haldusajaloo kirjutusest kuni käesoleva sajandi alguseni on põhjaliku ülevaate andnud meie õigusajaloolased Toomas Anepaio ja Marju Luts.²²

19. sajandi alguses algas Eestis modernse omavalitsusliku vallakogukonna areng, mis legitimeeriti 1866. aastal vallakogukonna seadusega. Vallainstitutsiooni kujunemine andis eestlastele esimese võimaluse iseseisvaks tegutsemiseks ja haldusvõimu praktiseerimiseks, mis olid oluliseks ettevalmistavaks baasiks omariikluse rajamisel. Ulatusliku, kuid õnneks lühiajalise, löögi sai Eesti omavalitsuslik ja riiklik haldus 1918. aasta Saksa okupatsiooni ajal, millest Hans Kruus koostas ülevaate juba 1920. aastal.²³ 1938. aasta põhi-seadusega kehtestatud korraga muutus teise tasandi (maakonna) omavalitsus valla- ja linnavalitsuste esindusorganiks, mis tänapäevases mõttes ei vasta enam omavalitsuse põhimõtetele, kuid tollaegses õigusruumis oli aktsepteeritav.²⁴

²¹ Analoogia ja võrdluse kasutamisest ajaloo uurimisel vaata näiteks: J. Topolski, *Methodology of history*.

²² Toomas Anepaio, Marju Luts, *Estnische Verwaltungsgeschichtsschreibung. – Jahrbuch für Europäische Verwaltungsgeschichte*, Band 13, Baden-Baden, 2001, 319–343.

²³ Hans Kruus, *Saksa okupatsioon Eestis*, Tartu, 1920.

²⁴ Eesti vallakogukonna varasemat arengut kuni Teise maailmasõjani on uurinud Jüri Uluots, August Traat, Ene Hiio ja Külliki Kiiver. Vaata: Jüri Uluots, *Omavalitsuse tähtsus Eestis ajalooliselt seisukohalt, 1933*, avaldatud teoses: Jüri Uluots, *Seaduse sünnid*. In: Hando Runnel (toim), *Eesti õiguse lugu*, Tartu, 2004; August Traat, *Eesti vallakogukonna tekkeloost*. In: *Nõukogude Õigus : Juriidiline bulletin*, nr. 3 (45), 1974; August Traat, *Vallareform Eestis 1866. a, ENSV TA Toimetised*, XVII köide, *Ühiskonnateadused*, nr 1, 1968; August Traat, *Vallakohus Eestis: 18. sajandi keskpaigast kuni*

Teise maailmasõja algetapil kaotas Eesti NSV Liidu okupatsiooni tagajärjel 1940. aastal riikliku iseseisvuse ja järk-järgult ka omavalitsusliku halduskorralduse. Omavalitsusliku korra likvideerimist on vallainstitutsiooni näitel esmalt magistritöös ja seejärel põhjalikus monograafias käsitlenud Indrek Paavle.²⁵ Eesti riigiaparaadi ja omavalitsuste likvideerimist NSV Liidu okupatsioonivõimude käe läbi on aktiivselt käsitletud Teise maailmasõja järgselt Eesti pagulaskogukonnas nii teadlaste kui (oma)valitsustegelaste poolt, millest lähemalt allpool eraldiseisvas osas. Saksa okupatsiooni aegne Eesti halduskorraldus tervikstruktuurina haldusajaloolises kontekstis seni käsitlemist leidnud ei ole.

Saksa okupatsiooni ajale pühendatud Eesti algupäraga uurimuste hulk on tagasihoidlik. Ilmunud kirjanduse loetelu on küll pikk, kuid enamikel juhtudel on tegemist memuaarse kirjandusega, mida käesoleval juhul vaatluse alla ei võeta. Uurimuslikud (või sellele pretendeerivad) tööd jagunevad selgelt kolmeks.

1. Nõukogude võimude korraldusel alustas Eestis Saksa okupatsiooni aja uurimist julgeolekuorganite ja kompartei suunamisel eriline komisjon ENSV Vabariiklik Komisjon Saksa fašistlike sissetungijate ja nende kaasosaliste roimade ja nende poolt tekitatud kahjude uurimiseks.²⁶ Komisjoni töö konkreetne eesmärk oli toetada kahjunõuete esitamist Saksamaale pärast sõja lõppu. Töö toimus ülimalt forsseeritult ja kallutatult, kohati sisaldavad tulemused täiesti absurdseid andmeid,²⁷ mis muudab kogutu kasutamise allikakriitika seisukohalt äärmiselt keerukaks.²⁸ Nõukogude süsteemis kanoniseeriti komisjoni töö tulemused ja need said oluliseks baasiks järgnevatele nõukogulikele käsitlustele, samas puudus ajaloolastel vaba juurdepääs arhiiviallikele.

1866. aasta reformini, Tallinn, 1980; Ene Hiio, Vallaomavalitsused ja vallaarhiivid läbi aegade. In: Arhiiv riigiasutusena Eesti ühiskonnas. Eesti Ajalooarhiivi toimetised, nr 4 (9), Tartu, 1999; Külliki Kiiver, Kohalike omavalitsuste reformikavad ja reformid (1918–1939), Tartu Ülikooli Õigusteaduskonna Avaliku õiguse instituut, magistritöö, juhendaja prof E.-J. Truuväli, Tallinn, 2010.

²⁵ Indrek Paavle, Valla institutsioon Eestis 1940–1941, magistritöö, juhendaja prof Aadu Must, Tartu Ülikool, 2003; Indrek Paavle, Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950, *Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis* 19, Tartu, 2009. Monograafiast leiab ka omavalitsuste sovetiseerimise nõukogude historiograafia põhjaliku ülevaate, millel käesolevas töös ei peatuta.

²⁶ Samalaadsed erakorralised komisjonid moodustas NSV Liit alates 1943. aastast kõikjal oma vabastatud aladel ning Saksamaalt vallutatud riikides, mis olid 1941. aasta juuniks olnud NSV Liidu okupatsiooni all.

²⁷ Näiteks müstilised 125 307 Saksa okupatsiooni ohvrit Eestis.

²⁸ ENSV Vabariiklik Komisjon Saksa fašistlike sissetungijate ja nende kaasosaliste roimade ja nende poolt tekitatud kahjude uurimiseks, Eesti Riigiarhiiv (ERA), fond R-364; ka nimetuse all: Saksa Fašistlike Röövvallutajate ja Nende Käsilaste Kuritegude Väljaselgitamise ja Uurimise ENSV Vabariiklik Erakorraline Komisjon, Eesti Riigiarhiivi filiaal (endine Parteiarhiiv) (ERAF).1.1.869.

Saksa okupatsiooni perioodi dokumendid olid koondatud erifondidesse, mille kasutamine toimus range poliitilise kontrolli all, nii et kasutusloa saamine oli äärmiselt keeruline isegi nõukogude ajaloolastele, eeldades uurija usaldusväärset võimude silmis. Lääne uurijate lubamine arhiividesse tähendanuks, et tegu on julgeolekuorganite juhitud propagandaaktsiooniga. Isegi kasutusloa saamine ei tähendanud, et sellel oleks olnud teaduslik tulemus, kuna (poliitiliselt) ebasoovitava sisuga uurimusi ei olnud Nõukogude kontrollmehhanismide tingimustes võimalik avaldada. Maksimaalse tulemusena võis uurija mõningaid andmeid koguda „sahtlisse“.

Propagandistlike edasiarendustena komisjoni tööle ilmus 1960. aastatest alates julgeolekuorganite egiidi all ridamisi üllitisi, mis olid tihtipeale sihitud Saksa võimudega koostööd teinud pagulaseesti tegelaste vastu. Kõnealuse perioodi akadeemiline uurimine oli sisuliselt võimatu. Sisukamad tööd käsitlesid vahetut sõjategevust, n-ö võitlust fašismiga, kuid ka need kannatasid ideoloogilise surve all.²⁹ Saksa okupatsiooni aega Eestis komplekselt käsitlevat uurimust Eesti NSVs ei ilmunud.

2. Pagulaseesti ringkondades pakkus Teise maailmasõja periood mõistatavalt suurt huvi ning ilmus hulk kirjandust, mis valdavas enamuses on siiski memuaarse iseloomuga. Teemaatilise teadustöö muutis võimatuks äralõigatus arhiiviallikatest, erandi moodustasid vähesed Eestist kaasa võetud materjalid. Kaasaegse uurimistöö seisukohalt on pagulaskonna ehk suurim panus kümneköitelise koguteose Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas avaldamine aastatel 1954–1962, mis võttis kokku pagulaskonna teadmised Teise maailmasõja ajal kodumaal toimunust.³⁰

3. Alates 1980. aastate lõpust on Eestis ilmunud aukartust äratav hulk Teise maailmasõja ning Saksa okupatsiooni aega puudutavat kirjandust, kuid valdav enamik sellest on memuaarset laadi või puudutab populaarsemas vormis erinevaid sõjalisi teemasid, mille vastu on suurem lugejahuvi.

Akadeemiline uurimistöö on olnud kasin. Mõõdunud kahekümne aasta jooksul ei ole Eestis kaitstud ühtegi doktoritööd, mis käsitleks Saksa okupatsiooni aega. Ka Saksa okupatsiooni uurivate magistritööde arv on tagasihoidlik, kuigi mitte olematu. Üheks faktoriks on emotsionaalselt põhjendatud suurem huvi Eesti Vabariigi ja Nõukogude okupatsiooni aja uurimise vastu,³¹ mis Nõukogude ajal olid samuti poliitilise kontrolli all. Pärast taasiseseisvumist Tartu Ülikoolis aastatel 1992–2011 kaitstud 57-st ajaloo-alasest doktoritööst seitse on seotud Eesti Vabariigi ajaga ning neli Nõukogude okupatsiooniga.

²⁹ Näiteks: Eesti rahvas Suures Isamaasõjas, Leonid Lentsman (toim), I ja II kd, Tallinn, 1971.

³⁰ Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, I–X kd, Stockholm, 1954–1962.

³¹ Eesti Vabariigi ajalugu 1918–1940 oli okupatsiooniaastatel mõnevõrra mütologiseerunud ja muutunud meenutusteks „kuldajast“, mis küttis ajaloolaste ja lugejate huvi. Nõukogude periood ühelt poolt oma repressioonidega oli isiklikult puudutanud suurt enamust elanikkonnas ja teisalt pikk ajaperiood oli mitmele põlvkonnale andnud isikliku kontakti režiimiga.

Saksa võimuperioodi puudutava kirjanduse (sh tõlkekirjanduse) suur valik raamatupoodides näitab siiski huviliste laia ringi. Nii on akadeemilise uurimistöö peetus selles vallas veelgi enam tingitud ehk hoopis traditsiooni puudumisest³² ja pelgusest tegeleda teemadega, mida erinevate riikide või poliitiliste jõudude poolt aegajalt rahvusvahelisse päevapoliitikasse kista püütakse.

1990. aastate lõpus vajas Eesti riik kaasaegset ülevaadet oma ajaloost Saksa okupatsiooni ajal. Selles olukorras kujunes Teise maailmasõja perioodi süstemaatilise läbitöötamise keskuseks Eesti Vabariigi presidendi initsiatiivil moodustatud Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus. Kuna varasem Eestit puudutav temaatiline teaduskirjandus peaaegu puudus, alustas sihtasutuse uurimisrühm perioodi kajastavate arhiiviallikate massilise läbitöötamisega. Info rahvusvahelise kättesaadavuse huvides ilmusid uurimisrühma töötulemused 2006. aastal ingliskeelse koguteosena, sisaldades 79 arhiiviallikalisel baasil valdavalt kirjeldavat käsitlust Eesti ajaloost perioodil 1940–1945.³³ Teemaatilisel on kajastatud perioodi sõjalisi ja poliitilisi protsesse ning Nõukogude ja Saksa okupatsioonivõimude repressiivpoliitikat. Nimetatud töö on aluseks uutele analüütilistele uurimustele.

Kitsamalt sõjaajalooliste teemade uurimine on viimaste aastate jooksul koondunud ootuspäraselt Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi egiidi alla ja leidnud väljundi muuseumi aastaraamatutes ning temaatilistes publikatsioonides.³⁴ Saksa okupatsiooni aja kultuuriküsimuste uurimisega on mõnevõrra tegeletud Tallinna Pedagoogikaülikooli (tänapäevase Tallinna Ülikooli) kultuuriteaduskonna initsiatiivil ning selle tulemusena ilmus 1998. aastal artiklikogumik.³⁵

Kohalikku halduskorraldust Saksa okupatsiooni aja kontekstis on Eestis seni puudutatud ennekõike üldisemates käsitlustes, kus suurem tähelepanu on olnud pööratud poliitilistele küsimustele või okupatsioonivõimude repressioonidele.

Saksa okupatsioonipoliitika historiograafia väljaspool Eestit on tänaseks päevaks muutunud hoomamatuks ning järgnevalt on tehtud kitsas subjektiivne valik, mis püüab siiski anda pilti toimunud arengutest okupatsioonipoliitika uurimisel ja konkreetsetel teemadel puutuvatest käsitlustest, mis on olulised väitekirja teemat silmas pidades.

³² Eesti Vabariigi ja Nõukogude aja uurimisega tegeleti ülikoolis poliitiliselt lubatud raamides ka Nõukogude võimu perioodil. Teise maailmasõja temaatika jäi toonagi ülikooli tegevusväljast suuresti kõrvale, olles pigem EKP KK Partei Ajaloo Instituudi pärusmaa.

³³ Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (toim), Tallinn, 2006. Koguteose sisuga saab tutvuda sihtasutuse kodulehel:

http://www.mnemosyne.ee/hc.ee/index_frameset.htm (29.03.2012).

³⁴ Vaata lähemalt: <http://www.esm.ee/aastaraamatud/> (29.03.2012).

³⁵ Kaalu Kirme, Maris Kirme, Helgi Vihma (toim), Kultuur Eestis sõja-aastail 1941–1944, Tallinn, 1998.

Väljaspool Nõukogude blokki puudutati Eesti sõjaaegset administratiivkorraldust ennekõike Saksamaa üldise okupatsioonipoliitika kontekstis Ostlandi riigikomissariaadi osana vallutatud idaalade üldkäsitlustes või paremal juhul kitsamalt Ostlandi puudutavates uurimustes. Konkreetselt Eestis valitsenud haldussuhted ei ole teiste maade uurijate otsesest tähelepanu pälvinud. Kuni Eesti taasiseseisvumiseni olid selleks ka objektiivsed takistused: otseselt teemakohane arhiivimaterjal asus valdavalt Eestis ning oli Nõukogude korra tingimustes sisuliselt kättesaamatu.

Okupatsioonipoliitika kohtuvälise käsitlemise alguseks võib lugeda Saksamaal Tübingeni ülikooli juures juba 1940. aastate lõpus tööd alustanud Okupatsiooniküsimuste instituudi (*Institut für Besatzungsfragen*) töid, kus ekspertidena tegutsesid ka endised vallutatud idaalade ministeeriumi või Reichi muude riigiasutuste töötajad. Käesoleva teema raames tuleb ennekõike nimetada 1954. aastal ilmunud endise idaministeeriumi osakonnajuhataja Otto Bräutigami esmast ülevaadet vallutatud idaalade valitsemisest, seda nii regiooniti, kui ka valdkondade lõikes.³⁶ Lisaks uurimuslikele kirjutistele ilmus sel perioodil asjaosalistelt ka mitmeid väärtuslikke memuaarteoseid, millest Eestiga seoses tuleb kindlasti nimetada idaministeeriumi osakonnajuhatajaid Otto Bräutigami ja Peter Kleisti.³⁷ Allikakriitilisel kasutamisel pakuvad nende mälestused uurimistöös olulist lisamaterjali, kuna nende n-õ seestpoolt vaade aitab mõista arhiividokumentides kirjeldatu tagamaid.

Samal ajal tegeleti uurimistööga aktiivselt ka USAs, kuhu oli viidud suur osa Saksa riigiasutuste arhiive. 1957. aastal ilmus Saksa päritolu Ameerika ajaloolase Alexander Dallini teedrajav monograafia Saksa okupatsioonist NSV Liidus (sh eraldi peatükk Balti riikidest), mis vaatamata möödunud aastakümnetele on tänini paljudes okupatsioonipoliitika küsimustes standardteoseks.³⁸ Ligikaudu samal ajal ilmus ka Gerald Reitlingeri käsitlus, kuid see keskendus enam okupatsioonirežiimi repressiivpoliitikale, sisaldades siiski samuti eraldi peatüki idaministeeriumi ja Balti riikide suhetele.³⁹ Nimetatud kaks käsitlust moodus-

³⁶ Otto Bräutigam, Überblick über die besetzten Ostgebiete während des 2. Weltkrieges. Studien des Instituts für Besatzungsfragen in Tübingen zu den Deutschen Besetzungen im 2. Weltkrieg. Nr 3, Tübingen, 1954.

³⁷ Otto Bräutigam, So hat es sich zugetragen. Ein Leben als Soldat und Diplomat, Würzburg, 1968; Peter Kleist, Zwischen Hitler und Stalin 1939–1945, Bonn, 1950; eestikeelsena: Peter Kleist, Mahamängitud võit, Stockholm, 1952. P. Kleist oli sõja ajal idaministeeriumi poliitika peaosakonna Ostlandi osakonna juhataja, tuntud kui “Baltikumi omavalitsuse advokaat”, Mäega sidus neid juba varasem tutvus. Alates 1943. a suvest Saksa välisministeeriumi teenistuses, oli Saksamaa poolseks kontaktisikuks Nõukogude Liidu katsetustel sondeerida pinda separaatrahu sõlmimiseks.

³⁸ Alexander Dallin, German Rule in Russia, 1941–1945. A Study of Occupation Policies, London, 1957; saksakeelsena: Deutsche Herrschaft in Russland 1941–1945, Düsseldorf, 1958.

³⁹ Gerald Reitlinger, Ein Haus auf Sand gebaut. Hitlers Gewaltpolitik in Rußland 1941–1944, Hamburg, 1962. Esmaväljaanne: The House built on Sand, London, 1960.

tasid olulise baasi Saksa okupatsioonipoliitika uuringutele läänes järgnevateks aastakümneteks.

Saksa idapoliitika kitsamalt (näiteks Poolas ja Leedus) ja sealse okupatsioonirežiimi uurimises olid 1960. aastate algusest olulisteks tähisteks Martin Broszati uurimused.⁴⁰ Broszati kujunes järgnevalt oluline pioneer natsionaalsotsialismi struktuuriajaloolisel tundmaõppimisel⁴¹ ning 1980. aastate keskpaigaks selge autoriteet eri suundade ajaloolastele, kes kutsus üles natsismi-perioodi historiseerimisele, et normaliseerida temaatika käsitlemist.⁴²

1988. aastal ilmus USA ajaloolase Timothy Mulligani ülevaade Reichi tasandil toimunud võimuvõitlusest Saksamaa idapoliitika ümber, kus vastastikku seisid endised välisministeeriumi idaeksperdid ning partei ja SSi ringkonnad. Käsitlus haaras kogu NSV Liidult okupeeritud piirkonda, kuid eraldi peatükk on pühendatud ka Balti riikidele Ostlandi koosseisus. Mulligani uurimus ilmus ajal, kui Ida-Euroopas olid alanud poliitilised muudatused ning 1990. aastal ilmus temalt uusi võimalusi ja probleeme analüüsiv artikkel Balti riikide Saksa okupatsiooni perioodi allikatest.⁴³ Eeltoodud uurimused tõid küll esile Balti riikide erineva positsiooni võrreldes muude NSV Liidult vallutatud aladega nii okupatsioonipoliitika kavandamisel kui elluviimisel, kuid kindlasti ei olnud tegu detailsete käsitlustega.

Saksa okupatsioonirežiimi haldusajaloost Balti riikide kontekstis oli esimene tõsine regionaalne uurimus Soome ajaloolase Seppo Myllyniemi 1973. aastal ilmunud monograafia. Myllyniemil oli oma dissertatsiooni ettevalmistamisel võimalik komplekselt kasutada selleks ajaks USAst ja Suurbritanniast taas Saksamaale koondatud arhiiviallikaid ning ta võttis vaatluse alla kolme Balti riigi ümberkujundamise „saksa maaks“ (*deutsches Land*), otsides vastuseid küsimustele, millised olid Saksamaa poliitilised lähi- või lõppeesmärgid Baltikumis, kuidas need sõja kestel muutusid ja kuivõrd need realiseerusid. Raudse eesriide tõttu jäid teadlasele tollal siiski kättesaamatuks Balti riikides

⁴⁰ Martin Broszat, *Die nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945*, Stuttgart, 1961; *Faschismus und Kollaboration in Ostmitteleuropa zwischen dem Weltkrieg*, – Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Vol. 14, 1966, lk 225–251; *Die nationale Widerstandsbewegung in Litauen im Zweiten Weltkrieg (1941–1944)*. In: *Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte*. Band II, Stuttgart, 1966, 311–327.

⁴¹ Martin Broszat, *Der Staat Hitlers: Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*, Wiesbaden, 2007 (esmailmumine 1969).

⁴² Martin Broszat, *Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus* – Merkur, Mai 1985; Martin Broszat, *Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*, München, 1986. Käesoleval juhul ei ole otstarbekas süveneda järgneval perioodil toimunud diskussioonidesse (*Historikerstreit*), kuna nende keskmes oli eelkõige holokausti ja muu repressiivse poliitika käsitlemine ajalooteaduses. Haldusajaloolistes küsimustes need vaidlused otsesest mõju ei avaldanud. Kõrvale on jäetud ka majanduspoliitiliste küsimuste ja spetsiifiline okupatsioonivõimu repressiivpoliitika historiograafia, kuna käesoleva uurimuse raames ei ole need teemad otseselt vaatluse all.

⁴³ Timothy Patrick Mulligan, *The Politics of Illusion and Empire: German Occupation. Policy in the Soviet Union, 1942–1943*, New York, 1988.

endis leiduvad arhiividokumendid. Lisaks Saksa institutsioonidele pööras autor tähelepanu **omamaistele keskadministratsioonidele** (meid huvitavana Eesti Omavalitsusele) ja nende rollile halduskorralduses, niivõrd kui see oli jälgitav ligipääsetavate allikate alusel. Kõnealune uurimus oli meie ajaloo uurimise seisukohalt kvalitatiivne hüpe ning vaatamata möödunud neljakümnele aastale on tänini keskne uurimus selles valdkonnas. Järgnevalt on ilmunud uurimusi kitsamate valdkondade kohta või üksikute riikide lõikes, kuid puudub seda ületav uurimus Ostlandi riigikomissariaadist.⁴⁴

Myllyniemi uurimus Saksa okupatsioonipoliitika regionaalsest rakendamisest ei olnud ainus pärast Broszati töid, Lääne-Euroopa probleemidele olid pühendatud rida dissertatsioone.⁴⁵ Myllyniemi tööga ligikaudu samaaegselt valmis Saksamaal Hans-Dieter Handracki dissertatsioon, mis keskendus teravatest poliitilistest teemadest hoidumiseks Saksa kultuuripoliitikale Ostlandis, kuid oli oma olemuselt suures ulatuses institutsioonijalooline. Laiema avalikkuse ette jõudis uurimus küll alles 1981. aastal.⁴⁶

Külma sõja lõpu ja NSV Liidu lagunemisega kujunes Ida-Euroopa lähiajaloo uurimiseks täiesti uus olukord, kus Teise maailmasõja ajalugu oli võimalik uurida Euroopas ühises teadusruumis ning oli tagatud vastastikune ligipääs seni raudse eesriide poolt lahutatud arhiividele. See tõi kaasa terve rea Ida-Euroopat käsitlevate regionaalsete uurimuste ilmumise, mis baseerusid juba mõlema poole dokumentidele. Käesoleva teema uurimine Ida-Euroopa ja Balti riikide kontekstis kitsamalt, hõlmates haldusstruktuuri vertikaali alates kõige madalamast kuni ülemiste astmeteni, oli teaduslikult ja ideoloogilistest raamidest vabana võimalik alles sellest murdepunktist alates. Seetõttu on Balti riike puudutav historiograafia osa keskendunud eelkõige viimasele paarikümnele aastale.

Ühena esimestest uue ajastu uurimustest ilmus juba 1992. aastal eesti-rootsi ajaloolase Alvin Isbergi käsitlus kollaboratsioonist okupatsioonivõimudega ja iseseisvuspüüdlustest Eestis aastail 1941 kuni 1944.⁴⁷ Oma Eesti päritolu tõttu võiks Isbergi vaadelda kui pagulaseesti ajaloolast koos kolleegidega allpool, kuid käesoleval juhul on otstarbekam tema töö seadmine üldisse raamistikku. Isbergi uurimuse uudsus oli kolmepoolsete allikate kasutamine: ühendatud on Saksa, Rootsi ja Eesti arhiiviallikad. Olles üks esimesi välisajaloolasi, kellel

⁴⁴ Seppo Myllyniemi, *Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944. Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik*, Helsinki, 1973.

⁴⁵ Eberhard Jäckel, *Frankreich in Hitlers Europa. Die deutsche Frankreichpolitik im 2. Weltkrieg*, Stuttgart, 1966; Konrad Kwiet, *Reichskommissariat Niederlande. Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung*, Stuttgart, 1968; Hans-Dietrich Looch, *Quisling, Rosenberg und Terboven. Zur Vorgeschichte und Geschichte der nationalsozialistischen Revolution in Norwegen*, Stuttgart, 1970.

⁴⁶ Hans-Dieter Handrack, *Das Reichskommissariat Ostland. Die Kulturpolitik der deutschen Verwaltung zwischen Autonomie und Gleichschaltung 1941–1944*, Hann. Münden, 1981.

⁴⁷ Alvin Isberg, *Zu den Bedingungen des Befreiers : Kollaboration und Freiheitsstreben in dem von Deutschland besetzten Estland 1941 bis 1944*, Stockholm, 1992.

õnnestus veel Nõukogude korra tingimustes kasutada Eestis asuvaid allikaid, puutus ta paratamatult kokku ka vana süsteemi raskustega ja läbitöötatud materjali hulk jäi piiratuks. Lisaks võttis ta antud teema kontekstis kasutusele Rootsi riigiarhiivis säilitatavas Balti Arhiivis olevad Eesti pagulaste dokumendid. Eelduste poolest võinuks Isbergi töö pälvida suuremat tähelepanu, kui seda oli. Põhjusteks võivad siin olla nii tema kui teadlase varasem suhteline tundmatus selles valdkonnas (oli ta ju esmajoones tegelenud Rootsi-Eesti suhete varasema ajaloo) kui ka asjaolu, et autor suri veel enne töö lõplikku valmimist. Teos küll avaldati, kuid autori enda tuge sellele enam ei olnud. Mõneti sarnasel positsioonil Eesti suhtes on kaks Pihkvas sündinud ning Eestis hariduse saanud mõjukat Saksa ajaloolast: Boris Meissner ja Georg von Rauch. Nende Balti riikide Teise maailmasõja aegset ja järgset üldist õiguslikku ja poliitilist seisundit käsitlevad tööd on kahtlematult avaldanud märgatavat mõju hilisematele uurimustele.⁴⁸

Järgnevatel aastatel on ilmunud ridamisi dissertatsioonidele põhinevaid monograafiaid, mis käsitlevad **Saksa okupatsioonirežiimi vallutatud idaaladel regionaalsel tasandil**. Nendes raamatutes on olulisel kohal sõja- ja inimsusevastased kuriteod, kuid selle kõrval antakse ülevaade ka haldusajaloolistest aspektidest.

1998. aastal ilmus Christian Gerlachi monograafia Saksamaa hävituspoliitikast Valgevenes, mis sõja esimese poole vältel kuulus koos Balti riikidega Ostlandi riigikomissariaadi koosseisu. Toimepandud kuritegude uurimise kõrval antakse institutsionaalne ülevaade kohapeal tegutsenud Saksa haldusasutustest ning läbi kollaboratsioonismi prisma ka omamaistest abelistest.⁴⁹ Sellele järgnevalt on Poola alal moodustatud Kindralkubermangu tsiviiladministratsioonist, sh Poola omamaisest kohalikust omavalitsusest, koostanud põhjaliku käsitluse Bogdan Musiał.⁵⁰ Tegu ei ole siiski esmajoones haldusajaloolise käsitlusega, vaid vaatluse alla võetakse tsiviilvõimude seotus juutide vastaste repressioonidega. 2005. aastal avaldati Norbert Kunzi äärmiselt allikakeskne monograafia Saksamaa üheks natsionaalsotsialistlikuks musterpiirkonnaks kavandatud Krimmist ehk *Gotengau*-st, sellega seotud utoopilistest plaanidest ning reaalsusest, mis teineteisest kardinaalselt erinesid.⁵¹ Ukraina riigikomissariaati puudutavana kaitses 2008. aastal Bochumi ülikooli oma dissertatsiooni Gunter Friedrich. Töö

⁴⁸ Näiteks kogumikuna: Boris Meissner, *Die baltischen Staaten im weltpolitischen und volkerrechtlichen Wandel. Beiträge 1954–1994*, Hamburg, 1995; Georg von Rauch, *Geschichte der baltischen Staaten*, esmatrükk Stuttgart, 1970.

⁴⁹ Christian Gerlach, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944*, Hamburg, 1998.

⁵⁰ Bogdan Musiał, *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944*, Wiesbaden, 1999. Saksa okupatsioonipoliitikast Poolas ilmusid esimesed käsitlused 1980. aastatel vanema põlvkonna autoriteedi Czesław Madajczyki sulest.

⁵¹ Norbert Kunz, *Die Krim unter deutscher Herrschaft 1941–1944. Germanisierungsutopie und Besatzungsrealität*, Darmstadt, 2005.

käsitleb kitsamal regionaalsel tasandil Harkovi linnavalitsuse näitel omamaise haldusele rolli Saksa okupatsiooni aegses Ukrainas.⁵²

2006. aastal jõudis uurijate käsutusse Andreas Zellhuberi ülevaade vallutatud idaalade valitsemiseks moodustatud riigiministeeriumi kujunemisloost, personalist ja püüdlustest n-ö oma territooriumi valitseda.⁵³ Käsitlus annab ilmeka pildi idaministeeriumi püüetest valitseda idaalasid ning nende võimupositsiooni tegelikust nõrkusest ja on sellisena oluline abivahend okupatsioonirežiimi uurimiseks idaministeeriumi võimualustes piirkondades. Viimaste aastate jooksul on idaministeeriumi võimupiirkonnas olnud Balti riikide ajaloo kohta ilmunud rida uusi käsitlusi nii kohalikelt kui välisriikide autoritelt. Sõjaaegne Ostlandi riigikomissar Hinrich Lohse pärines Schleswig-Holsteinist ning ta tõi endaga kaasa terve rea sealseid partei- ja omavalitsusametnikke, kes asusid juhtivatel kohtadel ametisse siinses Saksa haldusaparaadis ning pöördusid sõja lõpus tagasi kodukohta. See küllaltki juhuslik asjaolu on loonud isikute tasandil tugeva sideme Balti riikide ja Schleswig-Holsteini regionaalajaloo vahel. Nii tuleb Ostlandi halduskorralduse uurimisel kindlasti silmas pidada ka Schleswig-Holsteini regionaalajaloo uuringuid, mis on esmajoones koondunud Flensburgi ülikooli juures tegutsevasse lähi- ja regionaalajaloo instituuti asukohaga Schleswigis ning Kieli ülikooli. Publikatsioonide temaatika on olnud seotud regiooni naabritega: Skandinaavia ja Balti riikidega. 1990. aastate algul olid tähelepanu all pigem Skandinaavia küsimused, kuid järjest enam on tähelepanu pööratud ka n-ö Ostlandi ajaloole. Kõigepealt 1995. aastal Kielis toimunud kollokviumi 1997. aastal ilmunud kogumik, kus vaadeldi võrdlevalt Saksamaa ülemvõimu „germaani“ maadel, kuhu hulka loeti ka Baltimaad (Ostlandi riigikomissariaat).⁵⁴ Järgnevatel aastatel on teemaga süstemaatiliselt tegeletud Schleswigis. Sealsetest autoritest tuleb siinjuures kindlasti esile tõsta Uwe Dankeri erinevaid kirjutisi Hinrich Lohsest⁵⁵ ning Sebastian Lehmanni 2007.

⁵² Gunter Friedrich, *Kollaboration in der Ukraine im Zweiten Weltkrieg: die Rolle der einheimischen Stadtverwaltung während der deutschen Besetzung Charkows 1941 bis 1943*, Inauguraldissertation, Ruhr Universität Bochum, 2008. Tööd kasutatud: <http://www.wlb-stuttgart.de/sammlungen/bibliothek-fuer-zeitgeschichte/literatursuche/online-dissertationen/online-dissertationen-zur-zeitgeschichte-auswahl/> (07.12.2011).

⁵³ Andreas Zellhuber, „Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu ...“. *Das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1945*, München, 2006.

⁵⁴ Robert Bohn, Jürgen Elvert, Hain Rebas, Michael Salewski (Hg.), *Neutralität und totalitäre Aggression. Nordeuropa und die Großmächte im Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart, 1991; Robert Bohn (Hg.), *Deutschland, Europa und der Norden. Ausgewählte Probleme der nord-europäischen Geschichte im 19. und 20. Jahrhundert*, Stuttgart, 1993; Robert Bohn (Hg.), *Die deutsche Herrschaft in den „germanischen“ Ländern 1940–1945*, Stuttgart, 1997.

⁵⁵ Vaata ülevaadet Uwe Dankeri publikatsioonidest: <http://www.izrg.de/publikationen-danker.html>.

aastal ilmunud monograafiat Schleswig-Holsteini kreisleiteritest, kellest mitmed tegutsesid sõjaaastail Eestis.⁵⁶

Omaette alateemana tuleb nimetada baltisakslaste rolli Saksa okupatsiooni aegsetes Balti riikides ning nende kokkupuuteid natsionaalsotsialismiga laiemalt. Teemaga on Saksamaal eraldi projekti raames Karl Ernst von Baer'i sihtasutuse toetusel süvitsi tegelenud Balti Ajaloo Komisjon ning üllitanud sel teemal aastatel 2001 ja 2008 kaks temaatilist kogumikku.⁵⁷ Kuna Eestis jäi baltisakslaste roll tagasihoidlikuks, võrreldes näiteks Lätiga, ning see ei puutu otseselt uurimuse teemasse, siis seda teemat eraldi ei käsitleta.

Vallutatud idaaladel rakendatud okupatsioonirežiimi uuringute teravik on olnud pööratud repressiivpoliitikale, kuid selle kõrval käsitletakse ka haldusküsimusi, tihti küll võtmes: kas ja mil määral olid tsiviilvõimud kaasatud repressioonide rakendamisse.⁵⁸ Uurimusi, mis oma põhiosas on pühendatud holokaustile või muudele repressiivpoliitika ilmingutele, käesoleval juhul historiograafilisse ülevaatesse lisatud ei ole, kuna halduskorralduslikud küsimused on neis reeglina kõrvalised. Okupatsioonivõimude tegevuse kirjeldamisel ja hindamisel vaadeldakse Balti riike tihtipeale ühe ühikuna, sõjaaegse Ostlandi riigikomissariaadina. Seetõttu on lähem ülevaade okupatsiooniaegse haldusajaloo uurimise seisust naaberriikides võrdlusteks ja paralleelide tõmbamiseks siinkohal hädavajalik.

Okupatsioonirežiimi halduskorralduse uurimisel **Leedus** võib esile tuua kahe autori keskse tähendusega uurimused. Leedu kontekstis oli temaatilist teadustööd juba Nõukogude perioodil alustanud Juozas Bulavas, kuid arusaadavalt olid need tulemused mõjutatud piirangutest allikate kasutamisel ning ametlikust propagandast.⁵⁹ Pärast riikliku iseseisvuse taastamist ilmus 1997. aastal esmalt Arūnas Bubnyse ülevaatlik artikkel Leedu Omavalitsuse (omamaise keskadministratsiooni) tegevusest aastatel 1941–1944 ning aasta hiljem järgnenud monograafia Saksa okupatsioonivõimust Leedus.⁶⁰ Tihedate ajaloo- ja kultuuri-

⁵⁶ Sebastian Lehmann, *Kreisleiter der NSDAP in Schleswig-Holstein. Lebensläufe und Herrschaftspraxis einer regionalen Machtelite*, Bielefeld, 2007.

⁵⁷ Michael Garleff (Hg.), *Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich*, Band 1 (Das Baltikum in Geschichte und Gegenwart), Köln, 2001; *Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich*, Band 2, Köln, 2008.

⁵⁸ Kõigis kolmes Balti riigis moodustati 1998. aastal Eesti Vabariigi presidendi Lennart Meri initsiatiivi järgides rahvusvahelised ajalookomisjonid, mis igaüks omal kombel tegeles järgnevate aastate jooksul inimsusevastaste- ja sõjakuritegude uurimisega. Käesolev teema on nende komisjonide töös olnud pigem taustainfoks ning seetõttu komisjonide tööd siinkohal eraldi vaatluse alla ei võeta. Komisjonide töö tulemustega saab tutvuda Eestis: <http://www.mnemosyne.ee/hc.ee/>; Lätis: http://www.president.lv/pk/content/?cat_id=7; Leedus: <http://www.komisija.lt/en/>.

⁵⁹ Juozas Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941–1944)*, Vilnius, 1969.

⁶⁰ Arūnas Bubnys, *Litauische „Selbstverwaltung“ in den Jahren der Okkupation durch die Nationalsozialisten (1941–1944)*, – *Jahrbuch Annaberger Annalen*,

sidemete tõttu on Leedu ajaloo vastu suur huvi Poolas ja Saksamaal. Saksa ajaloolaste Leedu-teemalistest töödest tuleb käesoleva teema all kindlasti esile tõsta Christoph Dieckmanni artikleid, 2002. aastal Freiburgis kaitstud dissertatsiooni Saksa okupatsioonipoliitikast Leedus ning selle baasil 2011. aastal ilmunud kahekõitelist mammut-monograafiat. Uurimuses on käsitletud okupatsioonirežiimi erinevaid tahkusi, repressiivpoliitika mahuka käsitluse kõrval on oma koht nii saksa kui leedu haldusametustel. Kahjuks on Leedu kohalikke omavalitsusi puudutatud väga põgusalt.⁶¹

Aktiivne on olnud ka **Läti** ajaloo Teise maailmasõjaaegse ajaloo uurimine nii kodumaal kui mujal. Läti historiograafias seondub temaatika uurimine suuresti Kārlis Kangerise nimega, kes alustas sellega pagulaslätlasena Rootsis töötades ning on viimastel aastatel jätkanud kodumaal Lätis. Kui Balti riikide eksiil-ajaloolaste kodumaa-teemalised tööd on osalt kippunud jääma omaette eksisteerivaks nähtuseks, siis Kangerise tööd on leidnud pidevat avaldamist saksakeelses ajalookirjanduses ja sellega teinud Läti ajalugu enam nähtavaks. 2002. aastal koondas Kangeris kümme oma eriteemalist artiklit dissertatsiooniks.⁶² Kajastatud teemad katsid laia spektrit: alustades Saksamaa sõjaeelsetest plaanidest, rassipoliitikast, läti relvaüksustest Saksa teenistuses, rahvusvahelistest suhetest, kultuurist, baltisakslastest ning lõpetades Lätist põgenemisega. Käesoleva töö kontekstis pakub enim huvi artikkel Saksamaa sõjaeelsetest plaanidest ja koostööst Balti emigrantidega tulevase valitsemise ettevalmistamisel.⁶³ Kangeriselt on ilmunud ka üks artikkel, kus analüüsitakse Eesti Omavalitsuse kujundamist ja tegevuse esimest kuni struktuurireformideni 1942. aasta kevadel.⁶⁴ Teise pagulaslāti ajaloolasena tuleb käesoleva teema raames kindlasti nimetada USAs tegutsevat Valdis O. Lumansi, kelle suur osa teadustöid on olnud seotud natsionaalsotsialistliku Saksamaaga. Antud juhul on

<http://www.annaberger-annalen.de/jahrbuch/1997/Annaberg%20Nr.5%20Kap3.pdf>
(10.10.2010); Arūnas Bubnys, Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944), Vilnius, 1998.

⁶¹ Christoph Dieckmann, Überlegungen zur deutschen Besatzungsherrschaft in Osteuropa 1941–1944: Das Beispiel Litauen – Jahrbuch Annaberger Annalen, <http://www.annaberger-annalen.de/jahrbuch/1997/Annaberg%20Nr.5%20Kap2.pdf>; Christoph Dieckmann, Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944, Ph.D. diss. Universität Freiburg, 2002; Christoph Dieckmann, Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944, Band 1–2, Göttingen, 2011.

⁶² Kārlis Kangeris, Latvija un tās iedzīvotāji Trešā reiša plānos un okupācijas varā (1941.–1945.g.) : publikāciju kopa : promocijas darba kopsav. (Lettlands Bürger in den Plänen und unter der Okkupation des Dritten Reiches 1941–1945), Rīga, 2002.

⁶³ Karlis Kangeris, „Kollaboration vor der Kollaboration?“ Die baltischen Emigranten und ihre „Befreiungskomitees“ in Deutschland 1940/41. Ilmunud esmalt: Werner Röhr (Hg.), Europa unterm Hakenkreuz; Erg.-Bd. 1, Berlin, 1994.

⁶⁴ Kārlis Kangeris, Igaunijas Zemes pašpārvalde pirms 1942. gada 7. marta reformas: skatiens no Latvijas (Eesti Omavalitsus enne omamaise haldussüsteemi reformi 7. märtsil 1942: tähelepanekuid Läti seisukohalt). In: Latvija nacistiskās vācijās okupācijas varā 1941–1945. Latvia under nazi German occupation 1941–1945, Materials of an International Conference 12.–13. June 2003. Latvijas Vēsturnieku komisija, Rīga, 2004.

tähelepanu all tema kokkuvõtlik teos Lätist Teises maailmasõjas, milles antakse ülevaade ka omamaiste haldusasutuste kujunemisest.⁶⁵

Sarnaselt Leeduga on ka okupatsioonipoliitika Lätis pakkunud huvi Saksa ajaloolastele. Haldusajalooga seonduvalt on viimastel aastatel kirjutatud kaks dissertatsiooni. 2006. aastal kaitses Björn M. Felder oma doktoritöö võrdlusena Lätist Nõukogude ja Saksa okupatsiooni tingimustes 1940 kuni 1946 ning 2009. aastal ilmus see raamatuna laiema lugejaskonna ette.⁶⁶ Käesoleva teemaga enam haakub Sven Jüngerkes 2009. aasta dissertatsioon Saksa okupatsiooni-administratsioonist Lätis, mis 2010. aastal ka raamatuna ilmus.⁶⁷ Käsitlus on haldusajaloolisest vaatenurgast siiski kitsapiiriline, jättes kõrvale Läti omamaised haldusasutused, kuid annab samas ülevaate riigikomissar Lohse ja Eestimaa kindralkomissar Litzmanni konfliktidest, mis ei peaks olema sugugi antud raamatu teema.

Regionaalsete uurimuste kõrvale on ilmunud kogumikke, mis annavad temaatilisi läbilõikeid eri piirkondadest. Käesoleva uurimusega seoses võib ära märkida 2005. aastal ilmunud kogumikku okupatsioonirežiimi õigusaspektidest, kus vaatluse alla on võetud nii Lääne- kui Ida-Euroopa riigid ja annab sellisena väärtuslikku taustainformatsiooni Eesti küsimustega tegelemiseks.⁶⁸

Vaadeldud uurimuste puhul on iseloomulik, et Saksa ja omamaiseid haldusasutusi vaadeldakse eraldi või äärmisel juhul Saksa asutusi koos omamaiste keskadministratsioonidega. Kohalike omavalitsuste tegevus ja kaasatus okupatsioonivõimu haldusstruktuuridesse on jäänud kõrvale. Ainult Bogdan Musiafi käsitlus Poola territooriumil moodustatud Kindralkubermangust Lublini distrikti näitel haarab kogu haldusvertikaali. 2006. aastal ilmus Belgias kogumik, mis keskendus spetsiaalselt kohalikele omavalitsustele Saksamaa okupeeritud Euroopas, kuhu olid kaasatud Belgia, Prantsusmaa, Saksamaa, Holland, Norra, Kreeka, Valgevene ja Ukraina.⁶⁹

Saksa okupatsiooni aegse halduskorralduse käsitlemine Eestis algas uue Nõukogude okupatsiooni tingimustes ja sellega paratamatult kaasnenud ideoloogilise kontrolli all. Kohe, 1944. aasta sügisel alustas tööd ENSV Vabariiklik Komisjon Saksa fašistlike sissetungijate ja nende kaasosaliste roimade ja nende poolt tekitatud kahjude uurimiseks ning 1947. aastal ilmus esimese teednäitava teosena komisjoni materjalidele tuginev kogumik Saksa okupatsioonist Eestis, omaette peatükiga „Niinimetatud „Eesti Omavalitsus“ kui Saksa okupatsiooni

⁶⁵ Valdis O. Lumans, *Latvia in World War II*, New York, 2006.

⁶⁶ Björn M. Felder, *Lettland im Zweiten Weltkrieg. Zwischen sowjetischen und deutschen Besatzern 1940–1946*, Paderborn, 2009.

⁶⁷ Sven Jüngerkes, *Deutsche Besatzungsverwaltung in Lettland 1941–1945. Eine Kommunikations- und Kulturgeschichte nationalsozialistischer Organisationen*, Konstanz, 2010.

⁶⁸ Johannes Bähr, Ralf Banken (Hg.), *Das Europa des „Dritten Reiches“*, Recht, Wirtschaft, Besatzung, Frankfurt am Main, 2005.

⁶⁹ Bruno de Wever, Herman van Goethem, Nico Wouters (ed.), *Local government in occupied Europe (1939–1945)*, Gent, 2006.

silt.⁷⁰ Peatüki autoreid (M. Laosson, V. Telling, P. Keerdo, L. Aisenstadt, F. Eisen, A. Meri, B. Veimer ja A. Resev) ei saa nimetada just ajaloolasteks, vaid pigem Nõukogude ametnikeks ja omaette küsimus on, kas nimetatud isikute puhul on igal juhul tegu tegelike autoritega.⁷¹ Ilmunud töödes on kasutatud ka arhiividokumente, kuid esmajoones on tegemist ideoloogiliste suunistega, mis määrasid käsitluslaadi järgmisteks aastakümneteks. Siinjuures tuleb tunnistada, et peatüki loosunglik pealkiri sobiks isegi käesolevale tööle.

Saksa okupatsiooni haldusajalooline külg ei kujunenud Nõukogude perioodil ideoloogilistel põhjustel oluliseks uurimisvaldkonnaks. Esmajoones tegeleti valdkondadega, kus püüti demonstreerida „eestlaste ennastsalgavat võitlust koos teiste NSV Liidu rahvastega sm Stalini suure asja“ või hiljem „üle-ilmse õnne nimel“. Haldusasutuste tegevus seostati eelkõige repressiivpoliitikaga ja seda temaatikat arendati alates 1960. aastate algusest peamiselt pagulastega seotud propagandakirjanduses, kuna paljud sõjaaegsed ametnikud olid põgenenud läände. Nende sõjaaegse tegevuse enamasti kunstlik seostamine repressioonidega võimaldas propagandal esitada neid kurjategijatena. Selles valdkonnas võib nimetada näiteks julgeoleku organite egiidi all tegutsenud Ervin Martinsoni⁷² üllitisi, kuid teadusliku historiograafia seisukohalt ei ole nende detailne lahkamine mõttekas.⁷³ Ilmekaks näiteks on Martinsoni üllitis Eesti Omavalitsuse sisedirektori Oskar Angeluse mineviku kriminaliseerimiseks pealkirjaga Surma nimi on Angelus, mis oli parafraaseerivalt inspireeritud 1962. aastal ka eesti keeles ilmunud slovaki publitsisti Ladislav Mňáčko romaanist Surma nimi on Engelchen, kus kirjeldati slovaki partisanide võitlusi.⁷⁴

Nõukogude aja akadeemilise käsitlusena võib näiteks tuua 1971. aastal ilmunud kaheköitelise koguteose Eesti rahvas Suures Isamaasõjas.⁷⁵ Esimeses köites (ptk Eesti fašismi ikke all. Tööraha võitlus okupantide ja nende käsilaste vastu) puudutatakse ka Eesti Omavalitsuse tegevust. Allikate hulgas viidatakse arhiividokumentide kõrval ka pagulaseestlaste poolt Rootsis väljaantud kogumikule Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas (tavakodanikule oli see keelatud kirjandus), kuid seda vaid „kuritegude näitlikustamiseks“. Põhitooni

⁷⁰ M. Laosson, E. Päll, J. Saat (toim), Saksa fašistlik okupatsioon Eestis, Tallinn, 1947.

⁷¹ ENSV siseasjade ministrist kindral-major Aleksander Resevist sai pärast põlu alla sattumist hilisematel aastatel siiski arvestatav Eesti Kommunistliku Partei ajaloo uurija.

⁷² Ervin Martinson oli aastail 1945–1951 NSV Liidu julgeolekuorganite koosseisuline töötaja, lahkudes tegevteenistusest leitnandi auastmes. Järgnevalt tegutses 1977. aastani publitsisti, toimetaja ja ajakirjanikuna Eesti Raadios ja Eesti Televisioonis. Paistis silma julgeolekuteenistuse egiidi all väljaantud ajalooteemaliste propagandaüllitiste ja saadete autorina.

⁷³ Näiteks: Ervin Martinson, Haakristi teenrid. Eesti natsionalistide ja fašistide kuritegudest hitlerliku okupatsiooni aastail, Tallinn, 1962.

⁷⁴ Ladislav Mňáčko, Surma nimi on Engelchen, Tallinn, 1962.

⁷⁵ Eesti rahvas Suures Isamaasõjas, Leonid Lentsman (peatoimetaja), I ja II kd, Tallinn, 1971.

käsitlusele annavad viited E. Martinsoni üllitistele või eespool nimetatud kogumikule Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941–1944.

Mõningat haldusteemalist informatsiooni pakuvad arhiiviasutuste koostatud ja publitseeritud dokumendikogumikud Pruun katk, kuid siingi on tähelepanu suunatud okupatsioonivõimu kuritegelikkuse paljastamisele. 1969. aastal ilmunud esimese väljaande üheks koostajaks oli juba nimetatud Ervin Martinson.⁷⁶ 1988. aastal ilmus koostöös EKP Keskkomitee Partei ajaloo instituudiga sama nime all uus ja tunduvalt mahukam väljaanne, mis allikapublikatsioonina oli suur samm edasi, kuid peagi järgnenud arhiivide avanemise tulemusel kaotas oma esmase tähtsuse.⁷⁷ Olukorras, kus arhiivides olev dokumentatsioon ei olnud ajaloolastele kättesaadav ning üksikuid avaldatavaid allikaid valisid välja julgeolekuorganite poolt delegeeritud inimesed, ei saa käesoleva teema teaduslikust uurimisest Nõukogude perioodil rääkida ning siinkohal neil lähemalt ei peatuta. NSV Liidus tervikuna või lihtsalt venekeelsete üllitiste osas ei olnud midagi teisiti, paljud, eelpoolgi nimetatud, propagandistlikud kirjutised ilmusid paralleelselt ka vene keeles ning pagulaseesti kogukonna diskrediteerimiseks mõeldud väljaanded inglise keeles.

Pärast NSV Liidu lagunemist jätkus sarnase kirjanduse ilmumine **Venemaal**, kus lähiajaloo uurimise riiklik suunamine ja äärmiselt tendentslik kajastamine on olnud valitseva kildkonna üheks poliitika kujundamise vahendiks.⁷⁸ Kogu teadustöö ei toimu siiski ühtse kontrolli all ning ilmunud on rida põhjalikke uurimusi, mis ei puuduta küll Eestit või Balti riike, kuid on käesoleva tööga temaatiliselt seotud. Näidetena võib esile tõsta eelkõige kahe autori uurimusi. Esmalt Novgorodi Riikliku Ülikooli professori Boriss Kovaljovi 2004. aastal ilmunud ülevaatlik, mitmeid eri aspekte puudutanud teos natslikust okupatsioonist Venemaal ning kohaliku elanikkonna koostööst okupatsioonivõimudega. Mõneti järjena eelmisele ilmus 2011. aastal käsitlus Vene elanikkonna igapäevaelust Saksa okupatsiooni tingimustes, kus olulisel kohal on elanike kaasatus esmatasandi halduskorra tagamisse.⁷⁹ Omalaadse seosena Eestiga võib siinjuures märkida, et Saksamaa kava nägi ette Kovaljovi poolt põhjalikult uuritud Novgorodi ja Pihkvamaa koondamise koos Petserimaaga Novgorodi

⁷⁶ Pruun katk. Dokumentide kogumik fašistide kuritegude kohta okupeeritud Eesti NSV territooriumil. Koostanud Ervin Martinson ja A. Matsulevitš, Tallinn, 1969.

⁷⁷ Pruun katk. Saksa fašistlik okupatsioon Eestis 1941–1944. Dokumente ja materjale. Koostanud A. Matsulevitš, Tallinn 1988.

⁷⁸ Hiljutise näitena 2011. aasta novembrist võib tuua Vene Föderatsiooni Välisministeeriumi ametliku õiendi NSV Liidu välispoliitika kohta Teise maailmasõja eelõhtul, kus õigustatakse Molotov-Ribbentropi pakti sõlmimist ning väidetakse, et Balti riigid kaotasid oma iseseisvuse Saksamaa kallaletungi tulemusena 1941. aastal. Vaata: <http://www.mid.ru/bdomp/ns-arch.nsf/88ff23e5441b5caa43256b05004bce11/edd9c32e32f7d3eac3257929001f58e5!OpenDocument> (17.11.2011).

⁷⁹ Борис Ковалев, *Нацистская оккупация и коллаборационизм в России. 1941–1944*, Военно-историческая библиотека, 2004; Борис Ковалев, *Повседневная жизнь населения России в период нацистской оккупации, Молодая гвардия*, 2011.

piirkonnakomissariaadiks, mis kuulunuks Eestimaa kindralkomissariaadi koosseisu. Sõja käik kujunes aga teistsuguseks.

Käesoleva uurimusega seondub enamgi Oleg Romanko käsitlus Valgevene kollaborantide koostööst Saksa võimudega juba aastaid enne sõja algust ning nende rakendamisest okupatsiooni kestel kohalikus administratsioonis.⁸⁰ Valgevene kuulus algselt koos Eesti, Läti ja Leeduga idarindel okupeeritud aladest moodustatud Ostlandi riigikomissariaadi koosseisu. NSV Liidu liiduvabariigina oli Valgevene õiguslik olukord ja haldusvõimu taastamine ning hilisem toimimine tunduvalt erinev Balti riikidest, ning Valgevenet ei ole seetõttu antud töö käigus otsese võrdlusena kasutatud. Romanko 2011. aastal ilmunud monograafia vaatleb laiale ringile arhiividokumentidele tuginedes juba Saksa okupatsioonipoliitikat Krimmis.⁸¹

Viimasel ajal ilmunud dokumendikogumikest, mis puudutavad sarnaseid teemasid, tasub ära märkida 2010. aastal ilmunud kogumikku, kuhu on koondatud arhiividokumente Saksa ja Rumeenia okupatsioonivõimude all olnud Vinnitsa oblasti kohta.⁸²

Eelnimetatuist erineb Peterburi ajaloolase Julia Kantori 2011. aastal ilmunud raamat, mis püüab üldistavalt ühtede kaante vahele kokku võtta Balti riikide ümber kujunenud probleemistiku perioodil 1939–1945, haarates erinevaid okupatsiooniperioode. Kollaboratsioonile Saksa okupatsioonivõimudega pööratakse suurt tähelepanu, kuid käesoleva uurimuse seisukohalt raamat midagi uut ei lisa.⁸³ Iseloomulik on, et enim viidatud eesti ajalookirjanduse teos raamatu Saksa okupatsiooni Eestis käsitlevas osas on Andres Adamsoni ja Sulev Valdmaa venekeelne gümnaasiumi ajalooõpik.⁸⁴

Pagulaseesti kogukonnas tuleb sõjaaegse temaatika, sh halduskorralduse käsitlemine jagada kaheks. Esimene rühm autoreid, enamasti mitte ajaloolased, olid sõjaaastail Eestis ning paljud neist töötasid ise ametiasutustes. Paguluses olles puudus neil ligipääs arhiividokumentidele, kuid tuginedes osaliselt kaasavõetud materjalidele ja isiklikele kogemustele, ilmus neilt rida halduskorralduse erinevaid aspekte puudutavaid kirjutisi. Kõige olulisemaks avaldamiskohaks ja kirjutamise motivaatoriks sai ajaloolase Evald Blumfeldti toimetatud koguteos Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. Aastail 1954–1962 ilmus koguteose kümme köidet ning see koondas olulise osa läände pagenute teadmisesest sõjaaastail Eestis toimunud. Käesoleva teema raames on olulised

⁸⁰ Олег Романько, Коричневые тени в Полесье. Белоруссия 1941–1945, Москва, 2008.

⁸¹ Олег Романько, Крым под пятой Гитлера. Немецкая оккупационная политика в Крыму 1941–1944 гг., Москва, 2011.

⁸² Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг., серия «Документы советской истории», Санкт-Петербург, 2010.

⁸³ Юлия Кантор, Прибалтика. Война без правил (1939–1945), Санкт-Петербург, 2011.

⁸⁴ Андрус Адамсон, Сулев Валдмаа, История Эстонии : учебник для гимназии, Таллинн, 2000.

kogumiku IV, V, VI ja VIII köide.⁸⁵ Uurimise seisukohalt on huvitav, et autorid olid olnud ametis väga erinevates asutustes ja võimutasanditel kohalikest omavalitsustest kuni Eesti Omavalitsuse direktoriteni. Seega olid nad täiesti erinevate kogemustega. Esile tasub tõsta sisedirektor Oskar Angeluse kirjutisi okupatsiooniaegsest võimukorraldusest, mis leidsid kasutamist ja avaldamist ka väljaspool pagulaseesti kogukonda.⁸⁶ Omaette küsimus on selliste kirjutiste olemuslik määratlus: kas tegu on historiograafiliste kirjutistega või allikatega, seda eriti 1941. aasta sõjasuve sündmuste kontekstis. Tööde iseloom ja tase on erinevad, mistõttu ei ole otstarbekas asuda neid ükshaaval lahkama ja lahterdama. Kogumiku rolli halduskorralduse uurimisel on rõhutatud mõlemas osas.⁸⁷

Teise rühma moodustavad pagulaseestlastest professionaalsete ajaloolaste tööd. Esimese teosena, mis ingliskeelsena oli kättesaadav ka laiemale huviliste ringile, tuleb ära märkida kirjandusteadlase Ants Orase juba 1948. aastal Londonis ilmunud ülevaadet Balti riikide iseseisvuse kaotusest ja Saksa okupatsioonist. Väitekirja teema kontekstis on tegu küll pigem sümboolse kui sisulise tähendusega publikatsiooniga.⁸⁸ Pagulasajaloolaste hulgas ei kujunenud Teise maailmasõja temaatika populaarseks ning põhjalikke temaatilisi käsitlusi nende tööde hulgast ei leia. Kuigivõrd on käesoleva uurimuse teema siiski puudutamist leidnud. 1983. aastal ilmus Romuald Misiunase ja Rein Taagepera leedu-eesi koostöös ülevaade Balti riikide saatusest okupatsioonide tingimustes, kus tähelepanu alla on võetud ka Saksa okupatsiooni periood. 1993. aastal, kui maailm oli muutunud, ilmus sellest täiendatud väljaanne.⁸⁹ Kõnealune raamat oli omal ajal ja on tänini vast üks mõjukamaid paguluses ilmunud lähiajaloo käsitlusi.

1985. aastal ilmus Arthur Võõbuse, erialalt küll tunnustatud kirikuajaloolase ja sürioloogi, inglisekeelne kaheköiteline ülevaade Eesti iseseisvuse kaotusest ja järgnenud sõjakannatustest, kus antakse piiratud ülevaade ka omavalitsuste

⁸⁵ Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas IV, Maa vabastamine, Stockholm, 1957; Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas V, Punavägi tõrjutakse maalt, Stockholm, 1957; Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas VI, Surutud vastu seina, Stockholm, 1958; Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas VIII, Heitluses kahe suurvõimuga, Stockholm, 1959.

⁸⁶ Näiteks: Oskar Angelus, Tsiviilvalitsuse organisatsioon. In: Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas VI; Oskar Angelus, Wirtschaftsfragen im deutschbesetzten Estland 1941–1944. In: Acta Baltica (XVI), Königstein, 1976.

⁸⁷ Nõukogude julgeoleku- ja propagandaorganid korraldasid vastupropaganda eesmärgil Eesti NSVs aastail 1964–1972 näiliselt koguteose väljaandmise jätkamise. Sarinase kujunduse ning jätkuva numeratsiooniga ilmusid siin pagulaseestlastele suunatud ajalehe Kodumaa väljaandel propagandaüllitistena köited XI kuni XV. (Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, köited XI – XV, Tallinn, 1964–1972).

⁸⁸ Ants Oras, Baltic Eclipse, London, 1948.

⁸⁹ Romuald J. Misiunas, Rein Taagepera, The Baltic States, years of dependence, 1940–1980, Los Angeles/London, 1983; The Baltic States, Years of Dependence, 1940–1990, Los Angeles, 1993; eestikeelne väljaanne: Balti riigid: sõlтеаastad 1940–1990, Tallinn, 1997.

taastamisest ja katsetest iseseisvuse taastamiseks.⁹⁰ Autor piirdus enamasti pagulaseesti allikatega ning suurt iseseisvat teaduslikku väärtust see ülevaade ei oma.

Juba uute aegade saabudes ilmus 1987. aastal Stanfordi ülikooli juures Hooveri instituudi väljaandena Toivo Rauna ülevaade eestlaste ajaloo muinasajast tänapäevani. Raamatus on ka peatükk Saksa okupatsioonist, mis ei ole omaette uurimuslik käsitlus, vaid olulisel määral Seppo Myllyniemi saksakeelsele monograafiale tuginev ingliskeelne kokkuvõte, mis sel ajahetkel oli võimalik esitada.⁹¹

Taasiseseisvunud Eestis on Saksa okupatsiooni aja uurimused keskendunud sarnaselt Lätile ja Leedule repressiivpoliitikale või sõjaajaloole. Läti ja Leeduga võrreldes torkab silma perioodi käsitlevate uurimuste suhteliselt väiksem hulk Eestis. Välismaiste autorite huvi Eesti vastu on samuti tunduvalt väiksem. Erandina tuleb esile tõsta Ruth Bettina Birni monograafiat Saksa julgeolekupolitsei ja SD erilaadsest koostööst eestlastega, mis on samuti üks kitsas haldusajaloo lõik.⁹² Üheks põhjuseks võib siin lugeda Saksa repressiivpoliitika väiksemat ulatust Eestis, millega kaasneb ka välismaiste ajaloolaste tagasihoidlikum huvi regiooni vastu tervikuna.

Ühtegi otseselt antud perioodi haldusajaloole pühendatud uurimust Eestis seni ilmunud ei ole, täiesti käsitlemata on kohalike omavalitsuste moodustamine ja roll okupatsioonivõimu haldusstruktuuris. Üldine ülevaade okupatsioonivõimude halduskorraldusest ilmus 2005. aastal siiski Andres Kasekampi vahendusel Eesti ajaloo üldkäsitluse VI köites.⁹³ Üksikute artiklite tasandil on Inimesevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutuse töö raames haldusteemaga seni tegelenud Indrek Paavle, Meelis Maripuu ning Argo Kuusik ning need ilmusid 2006. aastal sihtasutuse ingliskeelses koguteoses. Indrek Paavlel ilmus koguteoses artikkel Eesti Omavalitsuse struktuurist,⁹⁴ 2007. aastal eraldi artikkel Eesti Omavalitsuse personali kujunemisest 1941. aastal.⁹⁵ Meelis Maripuul ilmus analoogselt ülevaate Saksa tsiviiladministratsiooni struktuurist Eestis.⁹⁶ Paavle ja Maripuu on avaldanud ka koostöös artikli Saksa ja Eesti tsiviil-

⁹⁰ Arthur Võõbus, *The tragedy of the Estonian people: the mortal struggle of an outpost of European culture, the nation of Estonia*, Volume 1–2, Stockholm, 1984, 1985.

⁹¹ Toivo U. Raun, *Estonia and the Estonians*, Stanford, 1987.

⁹² Ruth Bettina Birn, *Die Sicherheitspolizei in Estland 1941–1944 : Eine Studie zur Kollaboration im Osten*, Paderborn, 2006.

⁹³ Eesti ajalugu. VI, *Vabadussõjast taasiseseisvumiseni, tegevtoimetajad Ago Pajur ja Tõnu Tannberg, peatoimetaja Sulev Vahre*, Tartu, 2005.

⁹⁴ Indrek Paavle, *Estonian Self-Administration in 1941–1944*. In: *Estonia 1940–1945*, 539–568.

⁹⁵ Indrek Paavle, *Eesti Omavalitsuse kujunemine 1941. aastal*. In: *1941. aasta Eestis. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat*, 6. Tallinn, 2007, 159–176.

⁹⁶ Meelis Maripuu, *German Civilian Administration in Estonia 1941–1944*. In: *Estonia 1940–1945*, 521–538.

haldusest Teise maailmasõja ajal, mis on 2005. aastal ilmunud Olaf Mertelsmanni koostatud kogumikus.⁹⁷ Argo Kuusiku artiklid politsei- ja kohtuorganitest katavad samuti üht kitsast sektorit haldusajaloost ning haakuvad eelmainitud Ruth Bettina Birni monograafiaga.⁹⁸ Saksa okupatsioonivõimu karistusasutusi, kui osa haldusstruktuurist käsitlevad Meelis Maripuu erinevad artiklid.⁹⁹ Saksa sõjaväevõimude tagalahalduse küsimustega Eestis on tegelenud Toomas Hiio.¹⁰⁰ Saksa okupatsiooni aja kohta eestlaste ajaloodiskursuses on analüüsinud Olaf Mertelsmann.¹⁰¹

Allikad

Töö peamise allikalise baasi moodustavad Eestis ja Saksamaal ning vähemal määral Lätis asuvad Saksa okupatsioonirežiimi asutuste arhiividokumendid. Sellega on kaetud kõik olulisemad asukohariigid ja arhiivid, kus Saksa okupatsiooni aegset Eesti tsiviilhaldust puudutavaid dokumente säilitatakse. Teema uurimise kompleksuse huvides on kasutatud kõigi võimutasandite dokumente alustades Reichi keskasutustest ja lõpetades üksikute vallavanemate teenustkirjadega. Mistahes tasandi dokumendid eraldivõetuna ei anna probleemist täielikku ettekujutust. Institutsionaalselt kõrgema ja keskastme haldusasutuste arhiivifondide arv on suhteliselt väike. Omamaiste haldusasutuste (Eesti Omavalitsus ja kohalikud omavalitsused) materjalid seevastu jagunevad suure arvu

⁹⁷ Meelis Maripuu, Indrek Paavle, Die deutsche Zivilverwaltung in Estland und die estnische Selbstverwaltung. In: Olaf Mertelsmann (Hg.), Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod, Hamburg, 2005, 96–129.

⁹⁸ Argo Kuusik, Court System in Estonia in 1941–1944; German Police Institutions in Estonia in 1941–1944; Security Police and SD in Estonia in 1941–1944; German Order Police in Estonia in 1941–1944; Estonian Constabulary in 1941–1944; Secret Field Police of the Wehrmacht in Estonia in 1941–1944. In: Estonia 1940–1945, 569–612.

⁹⁹ Vaata näiteks: Meelis Maripuu, Saksa okupatsioonivõimude kinnipidamiskohad Eestis 1941–1944. In: Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2006, Tartu, 2008; Meelis Maripuu, Das nationalsozialistische Lagersystem in Estland 1941–1944. In: Wolfgang Benz, Barbara Distel, Angelika Königseder (Hg.), Nationalsozialistische Zwangslager. Strukturen und Regionen – Täter und Opfer, Berlin, 2011.

¹⁰⁰ Toomas Hiio, Eesti kui Wehrmacht'i operatsioonipiirkond 1941–1944. Väegrupi Nord tagalapiirkond ja 207. julgestusdiviis. In: Laidoneri Muuseumi Aastaraamat 2005 (5.), Tallinn, 2006, 115–152; Toomas Hiio, German Military Authority of the Army Group „North“ on the Estonian Territory in 1941–1944: German Military Occupation in Estonia within the Scope of the Hague Convention „Laws and Customs of War on Land“. In: Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gada pētījumi un starptautiskās konferences Baltija Otrajā pasaules karā 1939–1945 materiāli (2007. gada 6.–7. novembris, Rīga), Rīga, 2009, 465–480.

¹⁰¹ Olaf Mertelsmann, Das „kleinere Übel“? Das Generalkommissariat Estland im estnischen Vergangenheitsdiskurs. In: S. Lehmann, R. Bohn, U. Danker (Hg.), Reichskommissariat Ostland. Tatort und Erinnerungsort, Paderborn, 2012, 349–366.

fondide vahel, arusaadavalt on enim vallavalitsuste fonde, mida on läbi töötatud valikuliselt.

Valdav osa dokumente asub endiselt (või taas) nende tekkekohas ja on seal arhiveeritud ning korrastatud. Saksa Liitvabariigi Liiduarhiivi¹⁰² osakonnas Deutsches Reich (Abt R.) Berliin-Lichterfeldes säilitatakse **Saksamaa riiklike institutsioonide ja poliitiliste organisatsioonide dokumentatsiooni**. Käesoleva töö seisukohalt on keskse tähtsusega Saksamaa Okupeeritud Idaalade riigiministeeriumi arhiivifond,¹⁰³ mis on hästi korrastatud ja suhteliselt hästi säilinud. Lisaks Reichi keskasutuste regulatiivsetele dokumentidele ja kirjavahetusele leidub ministeeriumi fondis kirjavahetust madalama astme haldus-asutustega (Ostlandi riigikomissariaadi ja kindralkomissariaatidega). Sisulisest küljest annavad ministeeriumi fondis leiduvad dokumendid mitmekülgse pildi okupatsioonipoliitika (sh halduskorralduse) kavandamisest, elluviimisest ning muutmise püüetest. Allikakriitilist lähenemist dokumentidele nõuab asjaolu, et paljudel puhkudel on tegu erinevate ettepanekute, kavandite ja muude selliste dokumentidega, millele ei pruukinud järgneda reaalselt tegevust. Poliitiliste organisatsioonide materjalidest on olulised *Reichsführer-SS* Himmleri isikliku staabi dokumendid¹⁰⁴, kuna Himmler sekkus poliitilise jõu positsioonilt enamike Saksa institutsioonide tegevusse.

Liiduarhiivis on eraldi olemas ka Ostlandi riigikomissariaadi fond¹⁰⁵, kuid olulisem kogu asutuse dokumente asub Lätis. Eestimaa kindralkomissariaadi dokumentide kogu Liiduarhiivis on tagasihoidlik ega oma olulist tähtsust.¹⁰⁶

Saksa sõjaväevõimude tegevusest administratiivülesannete täitmisel saab parima ülevaate **väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja dokumentide** alusel Liiduarhiivi sõjaarhiivis Freiburgis.¹⁰⁷ Enne NSV Liidu ründamist Eesti ja teiste Balti riikide tulevaseks valitsemiseks tehtud ettevalmistuste osas annab olulist lisainfot Saksa välisministeeriumi riigisekretäri Eesti-teemaline kaust välisministeeriumi poliitilises arhiivis.¹⁰⁸ Saksa kõrgemate ohvitseride isiku- ja teenistusandmete täpsustamiseks on kasutatud internetipõhiselt Wehrmächti leksikoni¹⁰⁹ ja vähemal määral muid veebipõhiseid militaarajaloo kogusid: Axis Biographical Research¹¹⁰ ja Axis History Factbook.¹¹¹

¹⁰² Liiduarhiiv, saksa keeles Bundesarchiv (edaspidi BA) keskusega Berliinis jaguneb kaheksa asukoha vahel. Käesoleva töö seisukohalt olulised materjalid asuvad Berliin-Lichterfeldes ja Freiburgis.

¹⁰³ BA, fond R-6, Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete.

¹⁰⁴ BA, fond NS-19, Persönlicher Stab Reichsführer-SS.

¹⁰⁵ BA, fond R-90, Reichskommissar für das Ostland.

¹⁰⁶ BA, fond R-92, Gebietskommissare im Geschäftsbereich des Reichskommissars für das Ostland.

¹⁰⁷ Bundesarchiv-Militärarchiv (BA MA), fond RH 22, Kommandanten der rückwärtigen Heeresgebiet.

¹⁰⁸ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA), R105190, Politische Abteilung.

¹⁰⁹ Lexikon der Wehrmacht, <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de>.

¹¹⁰ Axis Biographical Research, <http://www.geocities.com/~orion47/>.

Läti Riiklikus Ajalooarhiivis säilitatakse Riias tegutsenud Saksa tsiviil-administratsiooni keskastme asutuse **Ostlandi riigikomissariaadi fondi**,¹¹² mis sisaldab arvukalt olulisi regulatiivseid dokumente ning kirjavahetust võimuvvertikaalis nii kõrgemal tasandil kui allpool asuvate asutustega, sealhulgas Eestis tegutsenud piirkonnakomissaridega. Olulist lisainfot ministeeriumist saadetud juhtnõotide, korralduste jms näol pakub samas arhiivis olev Okupeeritud Idaalade riigiministeeriumi fond.¹¹³ Ka Venemaa Riikliku Sõjaarhiivi eriarhiivis Moskvas on trofeedokumentidest moodustatud Okupeeritud Idaalade ministeeriumi jm Saksa riigiasutuste fondid, kuid vahetult Eestit puudutavate materjalide hulk on seal tagasihoidlik ning nende läbitöötamine ja kasutamine ei olnud käesoleva töö seisukohalt hädavajalik.¹¹⁴

Põhilise osa uurimuses kasutatud Eesti arhiiviallikatest moodustavad eri tasandi administratiivasutuste dokumendid ning valdavas enamuses asuvad need (Eesti) Riigiarhiivis ja väiksemas mahus Tallinna Linnaarhiivis. **Provenientsi järgi jagunevad need kahte gruppi: Saksa okupatsioonivõimu asutuste ning Eesti omamaiste asutuste fondid.** Allikakriitika seisukohalt tuleb arvestada, et dokumendid ei pruugi olla tahtlikult moonutatud või kallutatud sisuga, kuna tegu on esmajoones haldusasutuste omavahelise asjaajamisega, kuid kõiki vormiliselt kehtivaid reegleid ei pruugitud tegelikkuses alati järgida. Nii on oht anda asutuste tegevusele valesid hinnanguid, kuna meile teada olevaid vormilisi reegleid ei ole järgitud.

Saksa asutustest on keskse tähtsusega **Eestimaa kindralkomissariaadi fond**.¹¹⁵ Fond on mahukas ja sisaldab osakondade asjaajamist, kirjavahetust eri tasandi administratiivasutuste ja sõjaväevõimudega, ringkirju Eesti asutustele jne. Saksa piirkonnakomissariaatide dokumente on Eestis säilinud vähe, omaste fondi moodustavad vaid paremini säilinud Pärnu piirkonnakomissari dokumendid ja väike Tallinna linnapiirkonna komisari fond.¹¹⁶ Kuna piirkonnakomissari institutsiooni roll üldises halduskorralduses oli tagasihoidlik ja dokumente on säilinud väga ebaühtlaselt, siis ei ole nimetatud fondid käesoleval juhul põhjalikku kasutust leidnud.

¹¹¹ Axis History Factbook, <http://www.axishistory.com/>.

¹¹² Läti Riiklik Ajalooarhiiv, läti keeles Latvijas Valsts vēstures arhīvs (edaspidi LVVA), fond P-70; Austrumzemes Valsts Komisārs / Der Reichskommissar für das Ostland.

¹¹³ LVVA, P-1018; Austrumu Okupēto Apgabalu Valsts Ministrija / Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete.

¹¹⁴ Venemaa Riiklik Sõjaarhiiv, vene keeles Российский государственный военный архив (edaspidi RGVA), näiteks fond 1358, Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete.

¹¹⁵ (Eesti) Riigiarhiiv (edaspidi ERA), fond R-65, Kindralkomissar Tallinnas, 2344 säilikut.

¹¹⁶ ERA, fond R-310, Pärnu-Viljandi Piirkonnakomissar, 368 säilikut; ERA, fond R-95, Tallinna Linnakomissar, 27 säilikut.

Omamaiste asutuste fondid jagunevad antud uurimuse kontekstis haldusvõimu astmete alusel kolme gruppi: 1) omamaine keskadministratsioon Eesti Omavalitsuse (EOV) näol, 2) kahetasandilise kohaliku omavalitsuse institutsioonid maavalitsused, 3) linna- ja vallavalitsused.

Eesti Omavalitsuse juhi ja erinevate direktoriumide dokumendid on arhiivis säilinud väga lünklikult ja ebahühtlaselt. Halduskorralduse seisukohalt on olulisemad sisedirektoriumi (oli maavalitsuste kontrollorgan) ja haridusdirektoriumi (kui EOV juhi asutus) kirjavahetus ja kohalike omavalitsuste juhtimiseks antud korraldused. EOV sekretariaadi arhiivifondi säilinud ei ole, tema tegevuse järgi võib kirjavahetuse kaudu näha muude ametiasutuste fondides, kuid see ei anna märkimisväärset infot sekretariaadi enda töökorralduse kohta. Sisedirektoriumi dokumente on säilinud minimaalselt ja need ei puuduta käesoleva uurimuse teemat.¹¹⁷ Sisedirektoriumi tegevusest on võimalik ettekujutust saada eelkõige maavalitsuste fondides säilinud kirjavahetuse ja ringkirjade kaudu. Haridusdirektoriumi fond on mõnevõrra mahukam ja sisukam, võimaldades tutvuda asutustevahelise kirjavahetusega ja EOV sisemist töökorraldust puudutavate dokumentidega.¹¹⁸ Enim on arhiivis säilinud majandus- ja rahandusdirektoriumi dokumente, kuid selle asutuse tegevusvaldkond ei ole otseselt antud uurimuse osaks.¹¹⁹ Kohtudirektoriumi tegevusest on arhiivis hoiul minimaalselt dokumente, kuid see ei puutu otseselt käesoleva uurimuse teemasse.¹²⁰ Põllumajandusdirektoriumi fond on liidetud tema õigusjärglase Põllumajanduse Keskvalitsuse fondiga.¹²¹ Antud uurimuse seisukohalt on olulisim EOV juhi tegevus, kuid selle süstemaatiliseks analüüsimiseks on säilinud arhiivivaheline liiga lünklik. Täiendust pakub selles maavalitsuste fondides säilinud kirjavahetus. Ka EOV direktoriumide tegevuse uurimiseks tuleb laialdaselt kaasata EOVle allunud asutuste materjale, kus leidub direktoriumide direktiivdokumente ja kirjavahetust.

Maavalitsuste arhiivifondid on Saksa okupatsiooni perioodist säilinud väga ebahühtlaselt ja lünklikult. Töö maht ega säilinud arhiivivaheline ei võimalda analüüsida kõigi maavalitsuste tegevust antud perioodil. Ülevaate saamiseks maavalitsuse kui institutsiooni tegevusest on enam kasutatud Pärnu¹²² ja Viljandi¹²³ maavalitsuste fonde, mis on suhteliselt paremini säilinud. Harju maavalitsuse arhiivi säilitatakse ajaloolistel põhjustel Tallinna Linnaarhiivis¹²⁴ ning see oma arvukate säilikutega on käesolevas töös aktiivset kasutamist leidnud. Eelkõige võimaldas see tutvuda ühelt poolt EOV sisedirektoriumi tegevusega

¹¹⁷ ERA, fond R-356, Eesti Omavalitsuse Sisedirektorium, 122 säilikut.

¹¹⁸ ERA, fond R-81, Eesti Omavalitsuse Haridusdirektorium, 642 säilikut.

¹¹⁹ ERA, fond R-66, Eesti Omavalitsuse Majandus- ja Rahandusdirektorium, 1627 säilikut.

¹²⁰ ERA, fond R-891, Eesti Omavalitsuse Kohtudirektorium, 61 säilikut.

¹²¹ ERA, fond 101, Põllumajanduse Keskvalitsus.

¹²² ERA, fond 1097, nimistu 3, Pärnu Maavalitsus (1941–1944).

¹²³ ERA, fond 3142, nimistu 2, Viljandi Maavalitsus (1941–1944).

¹²⁴ Tallinna Linnaarhiiv (TLA), fond 51, Harju Maavalitsus.

maavalitsuste töö suunamisel ning teisalt maavalitsuse järelevalvega valla-
valitsuste üle.

Esimese astme kohalike omavalitsuste (valdade ja linnade) hulk on liiga suur, et püüda neid antud töö raames kõiki läbi töötada. Töö täpsemast suunitlusest lähtuvalt pakkus esmajoones huvi esimese astme omavalitsuste institutsioonide tegevuse taastamine 1941. aasta suvel. Seega oli lähema vaatluse alla võetud fondide oluliseks valikukriteeriumiks dokumentide säilimine tegevuse esimestest kuudest ja võimaluse piires (haakumiseks maavalitsuste tegevusega) on valitud Pärnu, Viljandi ja Harju maakonna omavalitsused, kuid näiteid on ka muudest maakondadest. Olulist lisainfot vallavalitsuste tegevuse taastamise ning töö algetapi kohta leidub maavalitsuste fondides olevates vallavanemate teenistuskirjades ning vallavalitsuste järelevalvetoimikutes.

Kohalike omavalitsuste tegevuse taastamise ja Omakaitse rolli kohta selles protsessis annavad olulist lisa Omakaitse malevate tegevuse ülevaated 1941. aasta suvest, mis on publitseeritud Riigiarhiivi seerias Ad Fontes.¹²⁵ Antud allikatesse tuleb suhtuda mõneti teravdatud allikakriitikaga, kuna tegu on tagantjärei koostatud ülevaadetega sündmustest, mis ei olnud tihti dokumentaalselt fikseeritud ning hinnangute osas kaldub Omakaitse rolli 1941. aasta sõjasuue sündmustes suurendama.

Tulenevalt käesoleva uurimuse suunitlusest tsiviilhaldusaparaadi kujunemisele ja muutustele, on allikatena olulisel kohal **publitseeritud õigusaktid**. Reichis kehtinud seadusandlike aktide osas on töös valdavalt tuginetud internetikeskkonnas kättesaadavatele dokumendikogudele: Elav virtuaalne online muuseum,¹²⁶ Saksa põhiseaduste kogu,¹²⁷ Saksa ajaloo ajalooliste dokumentide ja allikate kogu alates 1800. aastast,¹²⁸ peamiselt Lääne-Euroopa riikide võrdlevale põhiseadus-ajaloole keskenduv interneti projekt.¹²⁹

Otseselt vallutatud idaalasid puudutavate õigusaktide osas on põhilisteks allikateks vastava astme tsiviilvõimu asutuste ametlikud teadetelehed: Ostlandi riigikomissariaadi Mitteilungsblatt des Reichskommissars für das Ostland (1941–1944), Verkündungsblatt des Reichskommissars für das Ostland, alates aprillist 1942 nime all Verordnungsblatt des Reichskommissars für das Ostland.¹³⁰

¹²⁵ Metsavennad Suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides, koostanud Tiit Noormets, Tallinn, 2003; ERA, fond R-358, Eesti Omakaitse peavalitsus.

¹²⁶ Lebendiges virtuelles Museum Online, <http://www.dhm.de/lemo/home.html>.

¹²⁷ Die Verfassungen in Deutschland, <http://www.verfassungen.de/de/index.htm>.

¹²⁸ Der historischen Dokumenten- und Quellensammlung zur deutschen Geschichte ab 1800, <http://www.documentarchiv.de/index.html>.

¹²⁹ Verfassungsgeschichte, <http://www.verfassungsgeschichte.ch/>.

¹³⁰ Verordnung über die Form der Rechtsetzung des Reichskommissars für das Ostland, Vom 17. April 1942, VB RKO, 18, lk 59. Ostlandi riigikomissari teadetelehe nimevahetuse põhjuseks oli idaalade riigiministri 21. veebruari 1942 määrus õigussätete andmisest okupeeritud Idaaladel. Riigikomissar said õiguse õigusloomeks ja selle tulemu-

Eestimaa kindralkomissariaadi ametlikud teated avaldati paralleeltekstidena saksa ja eesti keeles alates 1942. aasta algusest ilmunud väljaandes Amtsblatt des Generalkommissars in Reval (AB). Käesolevas töös on reeglina kasutatud eestikeelseid variante nende algupärase tõlkes. Vaidlusküsimuste korral oli otsustava jõuga õigusaktide saksakeelne originaaltekst. Amtsblatt'is avaldati lisaks kohaliku kindralkomissariaadi õigusaktidele ja teadetele ka kõrgemal-seisvate Saksa võimude (Reichi keskasutuste ja Ostlandi riigikomissariaadi) korraldusi, mis puudutasid okupeeritud idaalade valitsemist. Eesti omamaise keskadministratsiooni Eesti Omavalitsuse ametlikud teated ja õigusaktid avaldati paralleeltekstidena saksa ja eesti keeles reeglina EOVI teadetelehes Amtlicher Anzeiger/Ametlik Teataja (AT), kus esikohal seisis samuti saksa-keelne tekst. Ametlik Teataja alustas ilmumist juba Saksa sõjaväevõimude volitusel septembris 1941. Kuni Eesti ala üleandmiseni Saksa tsiviilvõimudele sama aasta detsembris avaldati selles ka kohapeal tegutsevate Saksa võimuesindajate teateid ja korraldusi. Erandlikult avaldati 1942. aasta algupoolel osa EOVI dokumente kindralkomissari Amtsblatt'is. Lisaks elloetletutele on kasutamist leidnud vallutatud idaaladel kehtestatud õigusnormide kogumik Das Recht der besetzten Ostgebiete.¹³¹

Omaette allikaliigi moodustavad vaadeldaval perioodil **vastutavatel administratiivametikohtadel töötanud isikute mälestused** ja suures osas isiklikule kogemusele tuginedes kirjutatud ülevaated okupatsioonivõimude tegevusest. Reichi keskviimu tasandil töötanud ametnike kirjutistest on Eesti ala valitsemise kontekstis olulised idaalade ministeeriumi osakonnajuhatajate Peter Kleisti mälestused Mahamängitud võit¹³² ja Otto Bräutigami ülevaade idaalade valitsemist Überblick über die besetzten Ostgebiete während des 2. Weltkrieges ja memuaarne kirjutis So hat es sich zugetragen ...¹³³ Eestis kohapeal tegutsenud Saksa ametnike memuaarsetest kirjutistest on antud töö puhul kasutatud Saaremaa piirkonnakomissarina teeninud Heino Schröderi käsikirjalisi üles-tähendusi oma teenistusest Eestis.¹³⁴

Saksa okupatsiooni aega kajastatakse väga paljudes mälestustes, kuid tingi-tuna käesoleva töö keskendumisest haldusajaloole, on vaatluse alla võetus ainult otseselt teemaga seotud isikute kirjutised. Eesti omamaiste ametnike mäles-tustest tuleb nimetada EOVI direktorite Hjalmar Mäe, Oskar Angeluse ja Oskar

sena hakkasid riigikomissari senised „haldusmäärused“ (*Anordnung*) edaspidi ilmuma „õigusmäärustena“ (*Verordnung*).

¹³¹ Alfred Meyer, jt (Hg.), Das Recht der besetzten Ostgebiete : Estland, Lettland, Litauen, Weissruthenien und Ukraine: Sammlung der Verordnungen, Erlasse und sonstigen Vorschriften über Verwaltung, Rechtspflege, Wirtschaft, Finanzwesen und Verkehr mit Erläuterungen der Referenten, Berlin, 1943.

¹³² P. Kleist, Zwischen Hitler und Stalin; P. Kleist, Mahamängitud võit.

¹³³ O. Bräutigam, Überblick; O. Bräutigam, So hat es sich zugetragen.

¹³⁴ Heino Schröder, Erinnerungen an Gauleiter Hinrich Lohse und sein Reichskommis-sariat Ostland, käsikiri, 1990. (Käsikiri autori valduses.)

Õpiku meenutusi Teise maailmasõja perioodist.¹³⁵ Sisuliselt suurema väärtusega on Mäe ja Angeluse mälestused, mis on pikka aega olnud üheks enamkasutatud allikaks EOV tegevuse kajastamisel. Antud uurimuse kontekstis on nimetatud mälestustel toetav roll. Sisulist täiendust EOV ja muude omamaiste asutuste tegevuse ning suhete kohta Saksa asutustega pakuvad läände põgenenud asjaosaliste ametnike isiklikele kogemustele ja väiksemale hulgale kaasa võetud dokumentidele põhinevad artiklid mitmekõitelises kogumikus „Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas“. Käesoleva uurimuse seisukohalt on olulisemad artiklid ilmunud kogumiku IV kuni VI ja VIII köites.¹³⁶ Kohalike omavalitsuste tegelastest on allikana kasutamist leidnud Viljandi linnapea Albert Vilmsi lühikesed meenutused Viljandi muuseumi aastaraamatus.¹³⁷

Eraldi allikaliigina võib veel välja tuua **ajakirjanduse**. Sõjategevuse esimestest päevadest, kui administratiivasutused veel ei toiminud, on dokumente säilinud väga katkendlikult. Kohalikud ajalehed alustasid ilmumist olenevalt võimalustest juba loetud päevade jooksul ning uued võimuorganid avaldasid neis oma esimesi teateid elanikkonnale ja sellisena on need oluliseks infoallikaks. Samuti on tähelepanu pööratud 1941. aasta sõjasündmuste 1. aasta-päeva äramärkimisele ajalehtedes, mille puhul ilmus tagasivaatelisi kokkuvõtteid 1941. aasta suve sündmustest.

Terminoloogia selgituseks

Natsionaalsotsialistliku Saksamaa riiklikud ja parteilised võimustruktuurid on ainuomased sellele režiimile ning seetõttu võib tekkida raskusi eriomastest mõistetest arusaamisega ning küsimusi nende võimalikust tõlkimisest. Saksa haldusstruktuur laienes Eestile, hõlmates ka omamaiseid haldusasutusi. Seetõttu on vajalik mõningate sagedamini esinevate mõistete, ametinimetuste jms kasutusviisi selgitamine, kuna eesti keeles enamikel juhtudel puudub seni sellekohane traditsioon.

Esmane küsimus kerkib **auastmete ja ametinimetuste** esitamisega, tõlkimise või mitte-tõlkimisega ning eesti keeles mugandunud vormide kasutamisega. Kuna reeglina on tegu ainuomaste terminitega, millel eesti keeles vaste puudub, siis on natsionaalsotsialistliku partei¹³⁸ allstruktuuride (*Sturmabtei-*

¹³⁵ Hjalmar Mäe, *Kuidas kõik teostus*, Stockholm, 1993; Oskar Angelus, *Tuhande valitseja maa*, Tallinn, 1995; Oskar Õpik esines varjunime all: Oskar Mamers, *Häda võidetuile*, Stockholm, 1958.

¹³⁶ Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas IV, *Maa vabastamine*; Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas V, *Punavägi tõrjutakse maalt*; Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas VI, *Surutud vastu seina*; Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas VIII, *Heitluses kahe suurvõimuga*.

¹³⁷ Viljandi 1941–1944, Albert Vilmsi mälestused. In: Viljandi Muuseumi aastaraamat 1998, Viljandi 1999, 187–198.

¹³⁸ Natsionaalsotsialistlik Saksa Töölispartei, saksa keeles *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* – NSDAP.

lung-SA ja *Schutzstaffel-SS*) auastmed järgnevas töös esitatud originaalses kirjapildis ning tekstis eristatud kaldkirjaga.

Saksa parteiametnike poliitilisi auastmeid ei ole tõlgitud ja neid ei ole kursiivkirjas eristatud. Juhul, kui nimetusel on eesti keeles mugandunud kuju (näiteks *Führer* – füürer), siis on kasutatud neid variante. Saksa administratiivüksuste ja omavalitsusorganite nimetused ning omavalitsusametnike tsiviilauastmed ja ametinimetused on reeglina tõlgitud eesti keelde. Kui nimetusel on ajalooliselt eesti keelde sulandunud saksapärase nimekuju (näiteks *Landrat* – landraat), siis on kasutatud neid variante.

Okupeeritud aladel moodustatud **haldusüksuste** ja seal rakendatud ametnike nimetused on tõlgitud eesti keelde. Juhul, kui kaasajal oli käibel eestikeelne nimetus ja see on keeles juurdunud (näiteks komissariaatide ja komissaride nimetused), siis on kasutatud seda. Senises eestikeelses kirjasõnas on piirkonnakomissariaate enamasti nimetatud saksakeelse asjaajamise eeskujul linna järgi, kus vastav komissar resideeris. Piirkonnakomissariaadi *Reval-Stadt* eestikeelse vastena on kasutatud lihtsalt „Tallinna (linna) piirkonnakomissar“ ning *Reval-Land* (hõlmas Harju- ja Järvamaad) eestikeelse vastena on kasutusel olnud otsetõlge „Tallinn-maa“. Viimane variant on keeleliselt eriti kohmakas. Järgnevas töös on perioodi 1941–1943, kui Tallinnas resideeris kaks piirkonnakomissari, kohta kasutatud nimetusi „Tallinna linnapiirkonna“ ja „Tallinna maapiirkonna“ komissar.

Saksamaa tollane **õigusaktide süsteem** oli hierarhiliselt tunduvalt diferentseeritum ja olulisel määral erinev meie tänapäevasest õigusruumist, mis muudab võimatuks tollase süsteemi käsitlemise ainuüksi tänaste terminite abil. Õigusaktide eestikeelsete nimetustena on üldjuhul kasutatud okupatsiooniaja ametlikes teadetelehtedes (Eesti Omavalitsuse Ametlik Teataja ja Eestimaa kindralkomissari Amtsblatt) avaldatud tõlkeid. Mujal ilmunud aktide nimetustena on üldjuhul kasutatud samaaegselt eestikeelses asjaajamises käibinud nimetusi. Probleeme tekitab asjaolu, et kõigi saksakeelsete õigusaktide puhul ei kasutatud üheseid vasteid ka tolle aja eestikeelses asjaajamises. Näiteks „määruseks“ on nimetatud vähemalt kolme eri liiki Saksa õigusakte: *Erlaß*, *Verordnung* ja *Anordnung*. Samas on *Erlaß*-i tõlgitud ka „otsusena“ ja „korraldusena“. Erineva õigusjõuga aktide eristamiseks on uurimuse tekstis *Verordnung*-i vastena kasutatud terminit „õigusmäärus“, kuna oma iseloomult oli tegu õigustloova sisuga üldaktiga. *Anordnung* oli oma olemuselt pigem üksikakt, mis üldjuhul ei sisaldanud õigusnorme ning selle vastena kasutatakse terminit „haldusmäärus“. Kui teksti kontekst ei nõua määruse liikide selget eristamist, siis on kasutatud ka määrust üldmõistena. *Erlaß*-i puhul on oluline eristada selle õigusakti andjat. Reichi keskvalitsuse poolt väljaantud *Erlaß*-ide puhul (eelkõige Hitleri antud *Führererlaß*-id ja idaalade ministri Rosenbergi *Erlaß*-id) oli oma aja kontekstis

vaieldamatult tegu seadusjõuliste aktidega ning seetõttu on nende puhul järgnevalt kasutatud „dekreeði“ mõistet.¹³⁹

Mõningast ebamugavust tekitab „dekreeði“ mõiste kasutamine idaalade ministri Rosenbergi poolt 1942. aasta märtsis Eesti, Läti ja Leedu alade oma-maise halduse korraldamiseks antud *Organisationserlaß*-ide puhul, mida nii siis kui ka hilisemalt on eesti keeles nimetatud „organisatsiooni-määrusteks“. Kuna ka nimetatud dokumendid on oma iseloomult seadusjõulised dekreedid, siis on nende puhul senine „määruse“ nimetus asendatud „dekreediga“. Joonealustes viidetes või tsitaatides ei ole õigusaktide varem kasutatud tõlkenimetusi muudetud.

Terminite, nimetuste ja mitmete spetsiifiliste väljendite tõlkimise või mugandunud vastete kasutamise puhul on selguse huvides vähemalt esimesel korral sulgudes lisatud saksakeelne originaalnimetus.

Mõisteid „omavalitsus“ ja „kohalik omavalitsus“ kasutatakse valla-, maa- ja linnavalitsuste kohta, sõltumata sellest, et Saksa okupatsiooni tingimustes ei võimaldatud tegutseda omavalitsuste volikogudel, ametnikud nimetati (kinnitati) kohale okupatsioonivõimude poolt, mistõttu sisuliselt ei olnud enam tegu kogukondlike omavalitsustega.

¹³⁹ Sobilike eestikeelsete vastete leidmisel on lähtunud sündmuste kaasaja kontekstist ja tuginetud Artur-Tõeleid Kliimanni 1932. aastal ilmunud Administratiivakti teooriale.

I. ADMINISTRATIIVVÕIM SAKSAMAAL JA OKUPEERITUD ALADEL

I.1. Saksamaa valitsemissüsteemist

Saksamaal püsis 1871. aastani territoriaalne killustatus, mil kirjust seltskonnast moodustati väheste keskorganitega konstitutsiooniline monarhistlik liitriik Saksa Riik (*Deutsches Reich*). See koosnes 25-st Saksa liiduriigist ja Elsass-Lotringi riigimaast (*Reichsland*), sh näiteks 4 kuningriiki ja 3 vabalinna. Domineerivaks jäi Preisimaa roll, mille kuningas oli automaatselt Saksa keiser. Pärast Esimest maailmasõda muutus Saksa Riik demokraatlikuks parlamentaarseks vabariigiks, koosnedes autonoomsetest liidumaadest, mille arv vähenes liitumiste teel algselt 24-lt 17-le. Mitteametlikult nimetati seda riiki põhiseaduse vastuvõtmise kohast tulenevalt Weimari vabariigiks.

Esimese maailmasõja järgne kriisiolukord soosis keskvõimu tugevnemist, mis algas juba enne natsionaalsotsialistide võimuletulekut. 1932. aasta 20. juulil asendas keskvalitsus Preisimaa (suurima liidumaa) valitsuse keskvõimu enda poolt määratud riigikomissariga, kuna pärast Maapäeva valimisi ei õnnestunud seal moodustada enamusvalitsust ilma äärmuslike natsionaalsotsialistide või kommunistide osaluseta. See oli ilmne Weimari Vabariigi põhiseaduse rikkumine, millele Preisimaa võimud aktiivselt ei reageerinud, sest Saksamaa poliitilised tavad soosisid selliseid käike. Varasem taoline praktika lihtsustas natsionaalsotsialistidel pärast võimuletulekut kiiret võimu tsentraliseerimist kogu riigis.

Teoreetiliselt jäi Weimari Vabariigi põhiseadus kehtima ka natsionaalsotsialistliku režiimi ajal, kuid alates 1933. aastast asus Hitler dekreetidena antud õigusaktidega riigivalitsemist ümber korraldama.¹⁴⁰ Samast lähenemist kasutas mõni aasta hiljem ka Konstantin Päts Eesti valitsemisel. Saksamaa sisepoliitikas juba varemgi kasutatud nn volitamisseadustega (*Ermächtigungsgesetz*) muutis Hitler Weimari põhiseaduse *de facto* kehtetuks ja kujundas natsionaalsotsialistlikule parteile tugineva üheparteilise režiimi, mida valitseti juhprintsibiil (*Führerprinzip*)¹⁴¹. See muutus Hitleri püsimisega Natsionaalsotsialistliku Saksa Töölispartei juhi kohal peagi diktatuuriks.

Olulisimaks volitamisseaduseks võib lugeda Rahva ja riigi hädaolukorra kõrvaldamise seadust (*Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich*) 23. märtsist 1933. Natsionaalsotsialistide juhitud Riigipäev otsustas Riiginõukogu¹⁴² heakskiidul anda välja põhiseadust muutva seaduse, millega Hitleri juhitud

¹⁴⁰ Vaata lähemalt: Christoph Gusy, *Die Weimarer Reichsverfassung*, Tübingen, 1997.

¹⁴¹ Juhprintsipiip (sks. k *Führerprinzip*) oli kõiki eluvaldkondi hõlmav natsionaalsotsialistlik poliitiline kontseptsioon, mille kohaselt oli juhtidel täielik autoriteet ja vastutus. Juht ühendas endas täidesaatva-, kohtu- ja seadusandliku võimu. Saksa Riigi juht (füürer) vastutas vaid kõrgeima instantsi (rahva) ees. Hierarhiliselt madalamaid vastutavaid juhte ei valitud, vaid nimetati ametisse vastutava kõrgema juhi poolt.

¹⁴² Saksa liidumaade esindajatest koosnev parlamendi ülemkoda.

valitsus sai sisulise võimutäiuse: seadusandliku võimu ning õiguse sõlmida teiste riikidega lepinguid.¹⁴³

Oma siseriikliku positsiooni kindlustamiseks rakendasid natsionaalsotsialistid koheselt tasalülitamispoliitikat (*Gleichschaltung*). Esimene tasalülitamis-seadus anti 31. märtsil 1933 ning sellega delegeeriti liidumaade Maapäevade senine seadusandlik võim liidumaade valitsustele. Maapäevade jm valitavate esinduskogude senised koosseisud saadeti laiali ning uued koosseisud moodustati 5. märtsil toimunud Riigipäeva valimiste vastava piirkonna tulemuste alusel (arvestamata kommunistlikku parteid). Analoogselt toimiti erineva astme omavalitsustega (*Gemeinderäte* – eri piirkondades erineva nimetusega kodanike esindusorgan, *Kreistagid*) ja muude kogukondlike organitega. Nii tagas NSDAP oma kohese võimulepääsu ka omavalitsuslikes üksustes üle kogu riigi.¹⁴⁴

Sellega olid rahva poolt valitavad omavalitsuslikud esindusorganid asendatud NSDAP kui võimupartei poolt nimetatavate ajutiste kogudega, mille polnud enam reaalselt omavalitsuslikku võimu. Moodustati „juhitav omavalitsus“, mis pidi vastama põhimõttele „*Autorität jedes Führers nach unten, Verantwortlichkeit nach oben*“, nagu Hitler oli *Mein Kampf*-is natsionaalsotsialismi olemust Preisi armeelt laenatud põhimõtte alusel selgitanud.¹⁴⁵ Lihtsustatult tähendas see autoritaarset valitsemist: allumist ülevalt tulevale juhtimisele ja igäühe vastutust kõrgema võimu ees. Edaspidi käsitletakse „omavalitsust“ eelkõige „kogukonnaomavalitsuse“ mõttes, jättes kõrvale erinevad akadeemilise, majandusliku jms omavalitsuse vormid, mis samuti omasid olulist kohta Saksa traditsioonilises õigusruumis.

7. aprillil anti teine tasalülitamisseadus, mis allutas liidumaade valitsused keskvõimu määratud Reichi asehalduritele (*Reichsstatthalter*), kelle võimkonda kuulus: liidumaa valitsuse ametisse nimetamine ja vabastamine; Maapäeva laialisaatmine ning uute valimiste määramine; muude kõrgemate ametnike ja kohtunike ametisse nimetamine ja vabastamine.¹⁴⁶

Riigi ülesehituse põhjaliku muutumiseni jõuti aasta hiljem. 30. jaanuaril 1934 andis Riigipäev Riiginõukogu heakskiidul välja Reichi taasülesehitamise seaduse (*Gesetz über den Neuaufbau des Reichs*): liidumaade rahvaesindused saadetakse laiali; liidumaade suveräänsus antakse üle Reichile; liidumaade

¹⁴³ Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich (Ermächtigungsgesetz), 23.03.1933, Reichsgesetzblatt T. I. (1933), Nr. 25, lk 141. / <http://www.dhm.de/lemo/html/dokumente/ermaechtigungsgesetz/index.html> (20.11.2010.).

¹⁴⁴ Vorläufiges Gesetz zur Gleichschaltung der Länder mit dem Reich, 31.03.1933, <http://www.verfassungen.de/de/de33-45/gleichschaltung33.htm> (17.11.2011).

¹⁴⁵ Rüdiger Voigt, Die Auswirkungen des Finanzausgleichs zwischen Staat und Gemeinden auf die kommunale Selbstverwaltung von 1919 bis zur Gegenwart, Schriften zum Öffentlichen Recht, Band 259, Berlin, 1975, 32; Wolfgang Kahl, Die Staatsaufsicht: Entstehung, Wandel und Neubestimmung unter besonderer Berücksichtigung der Aufsicht über die Gemeinden, (Jus publikum; 59), Tübingen, 2000, 231.

¹⁴⁶ Zweites Gesetz zur Gleichschaltung der Länder mit dem Reich („Reichsstatthaltergesetz“), 07.04. 1933, <http://www.documentarchiv.de/ns/lnrdgleich02.html> (17.11.2011).

valitsused allutatakse Reichi valitsusele; Reichi asehaldurid (*Reichsstatthalter*) seisavad Reichi siseasjade riigiministri teenistusliku järelevalve all; Reichi valitsus võib kehtestada uusi konstitutsioonilisi (*verfassungsrechtliche*) seadusi; siseasjade riigiminister annab välja seaduse rakendamiseks vajalikke määruseid ja halduseeskirju.¹⁴⁷ Riiginõukogu kui tarbetuks muutunud institutsioon saadeti 1934. aastal laiali.

Demokraatlikul teel võimule tulnud natsionaalsotsialistid kujundasid Saksamaal kiiresti välja üheparteilise võimustusüsteemi, kus valitsuse kätte oli koondatud nii täidesaatev kui ka seadusandlik võim. Natsionaalsotsialistliku Saksa Töölispartei võimupositsioon riigis kinnitati 1. detsembril 1933 Seadusega partei ja riigi ühtsuse kindlustamiseks.¹⁴⁸ Selle seadusega muudeti partei positsiooni riigis põhimõtteliselt: kui seni oli NSDAP olnud kodanike eraõiguslik ühendus analoogselt teiste varasemate parteidega, siis nüüd viidi läbi NSDAP riigiõiguslik institutsionaliseerimine ning muutmine avalik-õiguslikuks organiks ja kuulutamine riigiparteiks. Kommunistlik partei ja sotsiaaldemokraatlik partei keelustati 1933. aastal, teised parteid lakkasid olemast, uute asutamine oli seadusega keelatud. Natsionaalsotsialistliku propaganda ja sellest mõjutatud ebarõõmsuse kohaselt omandas NSDAP Saksamaal ainulise ja seni riigiõiguses tundmatu positsiooni: ta ei kujutanud endast osa riigist, vaid toimis riigi kõrval ja ei saanud seetõttu olla riigi poolt kontrollitav. Partei avalik-õiguslik organisatsioonivorm oli pigem fassaad, abistav vahend, et sobitada teda formaal-õiguslikesse vormidesse ega vastanud tema tegelikule positsioonile. NSDAPst oli saanud suveräänne võimukandja, kuid seadus jättis lahendamata põhilised õiguslikud probleemid: ei määratletud täpseid piire ega suhteid riigi ja partei vahel. Sellest reguleerimatusest kujunes natsionaalsotsialistliku režiimi üks põhiprobleeme. Partei sekkus oma riigiparaati dubleerivate asutustega üha enam avalikku haldusse, muutudes formaalse seaduslikkusega harjunud ametnikkonnale kontinuumiks nuhtluseks. Hitler iseloomustas partei ja riigi vahet 1934. aasta parteipäeval: „Mitte riik ei käsuta meid, vaid meie käsutame riiki“ (*Nicht der Staat befiehlt uns, sondern wir befehlen dem Staat*).¹⁴⁹

Riigi võtmeaspekte täitsid üldjuhul partei ladvikusse kuuluvad inimesed. Parteilises hierarhias asus juhtpositsioonil füürer („juht“, sks. k *Führer*) Adolf Hitler, kes alates 30. jaanuarist 1933 oli Saksamaa valitsusjuht – riigikantsler. Kasutades ära riigipresidenti Paul von Hindenburgi surma, ühendas Hitler riigipresidenti ametikoha valitsusjuhi omaga ja sai sellega 2. augustist 1934 ühtlasi riigipeaks ning Wehrmachi kõrgemaks ülemjuhatajaks.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Gesetz über den Neuaufbau des Reichs, 30.01.1934, <http://www.verfassungen.de/de/de33-45/neuaufbau34.htm> (18.12.2010).

¹⁴⁸ Gesetz zur Sicherung der Einheit von Partei und Staat, 01.12.1933, <http://www.documentarchiv.de/ns/partei-staat.html> (18.12.2010).

¹⁴⁹ Diemut Majer, Grundlagen des nationalsozialistischen Rechtssystems. Führerprinzip, Sonderrecht, Einheitspartei, Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz, 1987, 206 jj.

¹⁵⁰ Gesetz über das Staatsoberhaupt des Deutschen Reiches, 01.08.1934, <http://www.verfassungen.de/de/de33-45/staatsoberhaupt34.htm> (11.12.2010).

Parteihierarhias järgnesid füürerile kaheksateist reichsleiterit (*Reichsleiter*, sks. k. „riigijuhataja“), kes moodustasid partei kõrgema juhtorgani – juhatuse (*Reichsleitung der NSDAP*) ning kelle ülesandeks oli poliitiliste juhtnööride kindlaksmääramine ja nende täitmise kontroll. Nende hulgas oli kaksteist nn eriülesandega reichsleiterit,¹⁵¹ kes tegelesid kitsama kindlaksmääratud valdkonnaga ning neil puudusid võimuvolitused partei koosseisu kuuluvate ühingu- ja eriorganisatsioonide või struktuuriüksuste üle. Kolm reichsleiterit juhtisid parteisiseseid ühingu- ja eriorganisatsioone:¹⁵² välispoliitiline amet, Reichi õigusamet ja NSDAP poliitiliste organisatsioonide staabiülem. Kolm reichsleiterit juhtisid partei allstruktuure *Sturmabteilung* (SA) ja *Schutzstaffel* (SS) ja noorteorganisatsioone. Lisaks oma valdkonna/ametkonna juhtimisele partei-aparaadis, täitsid reichsleiterid ühtlasi olulisi juhtpositsioone riigiparaadis. Nimetagem siin vaid mõnda: Martin Bormann – 1941. aasta kevadest partei-kantselise juht ja 1943. aasta kevadest Hitleri isiklik sekretär, füüreri sisuline asetäitja, valitsuse liige ning ta osales kogu seadusloomes, alates 1941. aastast sõltus paljude seaduste/otsuste vastuvõtmine just tema nõusolekust; dr Joseph Paul Goebbels – NSDAP riigipropagandajuht, ühtlasi rahvavalgustuse ja propaganda riigiminister; *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler – Saksa Politsei juht ja hiljem ka siseminister; Alfred Rosenberg – NSDAP Välispoliitilise Ameti juht ja sõjaaegne Okupeeritud Idaalade riigiminister; *SS-Obergruppenführer* Jacob Otto Dietrich – NSDAP pressiseff ja ühtlasi Reichi valitsuse pressiolem jne. Partei- ja riigiametite ühitamine personaalunioonis muutus reeglipäraseks ja sai „partei ja riigi ühtsuse“ tegelikult instrumendiks, see ei tähendanud riigiga sulandumist, vaid riigi valitsemist. Parteiametitele delegeriti lisaks riiklike ametite funktsioone. Parteiametnike integreerimine riigistruktuuridesse teenis veel teistki eesmärki. Personaaluniooni kaudu oli partei juhtkonnal võimalik igal hetkel füüreri korralduse abil ületada partei ja riigi vahelised kompetentsierinevused ja piirangud, kuna parteifunktsionäär oli ka riigivõimu ametikandjana kohustatud täitma partei poliitilisi direktiive ning neid oma ametkonnas ellu viima.¹⁵³

Saksamaa haldusüksuste ja parteiorganite paralleelne hierarhia (sarnasena, nagu see oli NSV Liidus) oli kujunemas. Pärast Saksa Riigi liidumaade autonoomia kaotamist ning sinna keskvalitsuse esindajatena Reichi asehaldurite määramist, säilisid endised liidumaad (kokku 14) haldusüksustena. NSDAP sisemine ülesehitus ja territoriaalsed institutsioonid ei olnud aga vastavuses riigi haldusjaotusega. Parteiorganisatsioon jagunes territoriaalselt *Gau*-deks¹⁵⁴, gauleiteri („gau-juhataja“) juhtimisel, nende piirid langesid algselt kokku Riigipäeva valimisringkondade piiridega ning neid oli rohkem kui liidumaid

¹⁵¹ Sks. k. *Reichsleiter für besondere Aufgaben*.

¹⁵² Sks. k. Reichsleiter mit Machtbefugnissen über die der Partei angeschlossene Verbände und Organisationen.

¹⁵³ D. Majer, *Grundlagen des nationalsozialistischen Rechtssystems*, 214 jj.

¹⁵⁴ Nimetus on laenatud muistselt sugukondlikult haldusüksuselt germaani hõimude aladel.

(1933. aastal oli 33 gaud, aga 16 liidumaad ja 3 vabalinna). Liidumaad juhtiv Reichi asehaldur oli tihti ka üks kohalikest gauleiteritest. Preisimaal seati kohalikud gauleiterid ametisse ka ülempresidentidena, kõigi 12 provintsi ülempresidendid asendati NSDAP funktsionääridega. Ülempresident (*Oberpräsident*) oli kõrgeim riigivõimu esindaja Preisimaa provintside, natsivõimu perioodil muudeti ta Reichi valitsuse esindajaks, kellena oli võrreldav Reichi asehalduritega (*Reichsstatthalter*) muudes piirkondades. Pärast sõja algust 1939. aastal anti gauleiteritele lisaks muule ka laiaulatuslik riigikaitsekomissari (*Reichsverteidigungskommissar*) kompetents.

Gaud jagunesid omakorda kreisideks (sks. k *Kreis*) kreisleiterite (kreisi-juhataja) juhtimisel ning edasi *Ortsgruppe*-deks (lokaalgrupp), *Zelle*-deks (rakuke) ja *Block*-ideks (plokk, näiteks elamukvartal) eesotsas oma leiterite ehk juhatajatega. *Block*-id olid NSDAP väikseimad allüksused, hõlmates näiteks üht linnakvartalit.

Autoritaarse poliitilise režiimi edukaks toimimiseks pidi ta kontrollima võimu ka kohalike omavalitsuste tasandil.¹⁵⁵ Natsionaalsotsialistidel oli omavalitsusest äraspidine arusaam. Ühtpidi sobivad olukorda iseloomustama sündmuste kaasaegse ja Saksamaa ühe juhtiva administratiivõiguse teoreetiku Ernst Forsthoffi sõnad: „Hierarhiliselt juhupõhimõttel organiseeritud riik ulatusliku maksmapanemis-preensiooniga, nagu natsionaalsotsialistlik riik, ei saa autonoomiaid traditsioonilises mõttes tunnistada“.¹⁵⁶ Teisalt kujutas natsionaalsotsialistlik ideoloogia oma alusbaasina poolmüstifitseeritud agraarset kogukonda ning selle omavalitsust kui riigi algrakku (*Urzelle*).

Natsionaalsotsialistid olid kommunaalpoliitikasse sekkunud juba võimuvõitluse perioodil, kasutades seda tribüünina oma propaganda tegemiseks. Võimule saades kõrvaldasid nad kogu Weimari perioodist ülevõetud kogukonna omavalitsussüsteemi, kaaperdades omavalitsusasutused ülevalt tuleva riikliku sekkumise ning NSDAP kohalike organisatsioonide koostöös. Natsionaalsotsialistlik omavalitsusteooria tugines juba Weimari vabariigi lõpuperioodil levitatud kriisistsenaariumile. Kriis oli seisnenud eelkõige õigusteaduslikes diskussioonides kommunaalse omavalitsuse moderniseerimisest ja demokraatiseerimisest olukorras, kus killustunud omavalitsusõigus oli Saksamaal sisult vananenud ning liidumaades suurte erinevustega. Natsionaalsotsialistid rääkisid partei-riikliku süsteemi agooniast ja lähtusid seisukohast, et kogukonnad (*Gemeinden*) on läinud riigiga liiga vastandlikesse suhetesse ning kogukonnad, kui riigi algrakud, tuleb ümber korraldada tugevamalt liidetud orgaaniliseks tervikkehendiks. Nad väitsid koguni, et omavalitsusi ei võetud mitte ainult üle, vaid need loodi uuesti. Nagu riigivõimu tasandil, tuli ka siin liberaalne nn

¹⁵⁵ Omavalitsusüksuste ning nende ametnike nimetused erinesid Saksamaa liidumaades ajaloolistel põhjustel tuntavalt, järgnevalt on üldistavalt kasutatud nimetusi, mis olid enam levinud ja kasutusel üleriiklikus seadusandluses ning seega kergemini mõisteta-
vad.

¹⁵⁶ W. Kahl, Die Staatsaufsicht, 227.

parteide riik asendada autoritaarse germaani „juhiriigiga“ (*Führerstaat*).¹⁵⁷ Uue korra legitimeerimine põhjaliku õigusreformiga haldus- ja põhiseaduslikul tasandil takerdus juba algfaasis vaidlustesse. Mitmeid muutusi viidi esialgu ellu liidumaade tasandil.

Preisimaal viidi juba 12. märtsil 1933 läbi manipuleeritud valimised, millega NSDAP kindlustas oma edu ka omavalitsustasandil. Mujal saadeti Maapäevad (*Landtag*) jm omavalitsuslikud valitavad esinduskogud 1933. aasta kevadel esimese tasulitamiseseaduse alusel laiali ning uusi valimisi läbi ei viidud. Uued koosseisud moodustati äsja, 5. märtsil 1933, läbi viidud Riigipäeva valimiste tulemuste baasil.¹⁵⁸ Poliitiliselt mittesobivad omavalitsustegelased sunniti ähvarduste jõul kohalt lahkuma ning ametipostid mehitati natsipartei funktsionääride või nende usaldusalustega. Aasta keskel lõpetati muude parteide tegevus ning kohalikest omavalitsustest said NSDAP tööriistad. 17. juulist 1933 astuti järgmine samm ning provintside maapäevade ja kreisipäevade vastutus- alad läksid juba varem Preisimaal kehtestatud korra alusel üle maakomiteedele ja kreisikomiteedele (*Landesausschüsse* ja *Kreisrausschüsse*), mis olid seniste esindusorganite kollegiaalsed täitevorganid ja püsisid nõuandva institutsioonina 26. septembrini 1939. Tegelik võim oli koondunud landraadi (sks. k *Landrat*, maanõunik) ja juhtivate parteifunktsionääride kätte.¹⁵⁹ Provintside tasandil ühendati omavalitsuse jäänused riigivõimuga lõplikult juba 1933. aasta detsembris.¹⁶⁰

Esmalt, kuni üleriigilise reformi läbiviimiseni, ühtlustati ka kohalike madalama astme omavalitsuste rolli ja toimimist Preisi seadusandluse baasil. 15. detsembril 1933 anti välja Preisi kogukonnaseadus (*Preußisches Gemeindeverfassungsgesetz*), mille vastuvõtmisele Hitler oli vastu olnud, kuid Göring, olles lisaks kõigele muule Preisimaa peaminister, suutis oma tahte läbi suruda. Liidumaade seniseid erineva ülesehitusega omavalitsuskorraldusi hakati unifikseerima Preisi mudeli alusel. Nende muudatustega viidi omavalitsustes sisse juhprintsibiil valitsemine: riigivõimu poolt ja kooskõlastatult gauleiteriga

¹⁵⁷ W. Kahl, Die Staatsaufsicht, 227.

¹⁵⁸ Vorläufiges Gesetz zur Gleichschaltung der Länder mit dem Reich, 31.03.1933, <http://www.verfassungen.de/de/de33-45/gleichschaltung33.htm> (17.11.2011).

¹⁵⁹ Daniela Münkler, Nationalsozialistische Agrarpolitik und Bauernalltag (Campus: Forschung; Bd. 735), Frankfurt am Main/New York, 1996, 86; Gesetz über die Übertragung von Zuständigkeiten der Provinzial- (Kommunal-)landtage, der Verbandsversammlung des Siedlungsverbandes Ruhrkohlenbezirk und der Kreistage auf die Provinzial- (Landes-) ausschüsse, den Verbandsausschuß und die Kreisrausschüsse. Berlin, 17.07.1933,

<http://www.verfassungen.de/de/preussen/gesetze/provinziallandtagsuebertragung1933.htm> (21.11.2011).

¹⁶⁰ Gesetz über die Erweiterung der Befugnisse des Oberpräsidenten. Oberpräsidentengesetz, 15.12.1933,

<http://www.verfassungen.de/de/preussen/gesetze/oberpraesidentengesetz1933.htm> (21.11.2011).

valimisteta ametisse nimetatud omavalitsuste juhid, kes võisid ainuisikuliselt ilma esinduskoguta langetada kõiki omavalitsusse puutuvaid otsuseid. Rahva esinduskogusid (meie mõistes volikogusid) enam ei valitud.¹⁶¹

30. jaanuaril 1935 anti välja üleriigiline Saksa kogukonnaseadus (*Deutsche Gemeindeordnung*), meie mõistes valla- ja linnaseadus.¹⁶² See hakkas kehtima 1. aprillist 1935 ning oma rakenduse poolest oli sarnane juba kehtestatud korraga. Omavalitsuse juhiks oli riigi poolt ametisse nimetatav bürgermeister, kes teostas ametivõimu „täielikul ning ainuvastutusel“. Suuremaid linnu, mis ei kuulunud ühegi maaringkonna ehk kreisi koosseisu, loeti linnakreisideks (linnaringkond, sks. k *Stadtkreis*) ning neid juhtis Oberbürgermeister. Omavalitsusjuhi juurde nimetati vastavalt elanike arvule asetäitjad (*Beigeordnete*) ehk linnanõunikud. Oberbürgermeisteri asetäitja kandis bürgermeisteri ametinimetust, teatud valdkondade asetäitjad kandsid ka konkreetseid erinimetusi. Nõuandva instantsina kuulusid omavalitsuste juurde nõunike kogud: maal kogukonnanõunikud (*Gemeinederäte*) ning linnades raehärrade nime all. Omavalitsuste tegevust kontrollis riigi poolt määratud järelevalveorgan: kreiside koosseisu kuuluvate kogukondade järelevalvet teostas enamasti landraat (osades liidumaades nimetatud ka teisiti), linnakreisides aga üldjuhul liidumaa sise-minister.

Parteilise kontrolli tagamiseks määrati omavalitsuste juurde NSDAP volinik, enamasti vastavalt omavalitsustasandile NSDAP kohaliku organisatsiooni juht. Omavalitsuste juhatajad ja tema asetäitjad nimetati riigivõimu esindajate poolt ametisse NSDAP voliniku nõusolekul. Kogukonnanõunikud määras pärast kogukonnajuhiga konsulteerimist kohale NSDAP volinik, istutades nendele kohtadele enamasti NSDAP kohalikke algorganisatsioonide juhte. Kohaliku kogukonna liikmetele, lihtkodanikele, ei jäänud mingit rolli omavalitsuste tegevuse juures ning omavalitsuste juhid kaotasid elanikkonna toe.¹⁶³ Omavalitsuste sisu järk-järguline hävitamine ei toimunud niivõrd teatud vastutusvaldkondade äravõtmise kaudu omavalitsuste kompetentsist, kuivõrd kogukondade kompetentsi erosiooni (*Aushöhlung*) kaudu. Riiklikult moodustati järjest uusi laialdaste volitustega, kuid kitsa tegevusvaldkonnaga, eriasutusi (*Sonderbehörden*), mis omavalitsustega konkureerisid ning neid kõrvale tõrjusid.

Kohalike omavalitsuste muutmine tsentraliseeritud riigivõimu kohalikeks täitevaniteks realiseerus maailmasõja eelõhtul augustis 1939 füüreri ja riigikantsleri Adolf Hitleri dekreediga valitsemise lihtsustamiseks. See akt asendas riigi senise omavalitsuste järelevalveõiguse otsese korraldusõigusega

¹⁶¹ W. Kahl, Die Staatsaufsicht, 234.

¹⁶² Deutsche Gemeindeordnung, 30.01.1935, <http://www.verfassungen.de/de/de33-45/gemeindeordnung35.htm> (11.11.2011).

¹⁶³ Deutsche Gemeindeordnung, 30.01.1935, <http://www.verfassungen.de/de/de33-45/gemeindeordnung35.htm> (11.11.2011); Erste Verordnung zur Durchführung der Deutschen Gemeindeordnung, 23.03.1935, <http://www.verfassungen.de/de/de33-45/gemeindeordnung35-v1.htm> (18.11.2011).

(*Weisungsrecht*).¹⁶⁴ Sellega oli lõpule jõudnud juhitava omavalitsuse kujundamine, mis õigusriiklikust seisukohast võttes ei olnud enam mingil juhul omavalitsus.

Sõja käigus nihkusid kogukondliku halduse ülesanded, seda eriti teravalt linnades, eelkõige elanike esmavajaduste rahuldamisele. Hoolitsema pidi toidukaartide ja ostulubade väljastamise ning sõjas kannatanute sotsiaalhoolekande eest. Sellele lisandusid sisemised riigikaitselised kohustused: armeeüksuste majutamine ja muu sellega seonduv, lisaks õhukaitse korraldamine. Tegelikuses ilmnes, et kohaliku omavalitsussüsteemi seadusandlus ja praktika välistasid omavastutusliku paindliku tegevuse ning oli võimetu toime tulema sõjamajanduslike ülesannete lahendamisega. 1940. aasta veebruaris püüti kurssi korrigeerida ja anda kogukondadele rohkem mänguruumi omavastutuslikuks tegevuseks, kuid see jäi enamasti tagajärjetuks. 1942. aasta 19. märtsil anti veel detsentraliseerimise määrus,¹⁶⁵ mis puudutas omavalitsuskorporatsioone v.a kogukonnad ja kogukondade piirkondlikke ühendusi (*Gemeindeverbände*). Selle eesmärgiks oli kanda kõrgemate riigiorganite vahetu järelevalvekompetents tagasi alam- ja keskastme institutsioonidele. Nii pandi keskastme administratiivasutustele kohustus kindlustada oma alluvate ja seotud teenistuste ja avalik-õiguslike asutuste tegevuse vastavus riigi juhtkonna sihtidega.¹⁶⁶

1935. aasta Saksa kogukonnaseaduse poliitiline tähendus oli suurem kui vahetult kohaliku omavalitsusega seonduv. Sellega asendati senine föderaalne struktuuriga Saksa liidumaade omavalitsusõigus ka seadustehniliselt tsentraalse regulatsiooniga, mis hõlmas kogu Saksamaa territooriumi, nii linnu kui maa-piirkondi, v.a riigi pealinn Berliin ning riigilinna staatuses olevad endised vabalinna Hamburg, Lübeck ja Bremen, mille haldamist reguleeriti eraldi. Uus kord kinnistas NSDAP kui riigipartei juhtiva rolli omavalitsuskorras. Vaatamata seaduse 1. paragrahvis öeldule, et „Kogukonnad on avalik-õiguslikud maa-alalised korporatsioonid, kes end ise omaenda vastutusel valitsevad“, ei taganud uus kord tegelikult mingit omavalitsusõigust, vaid sisuliselt hoopis fikseeris kogukondliku omavalitsuse likvideerimise. See ei tähendanud aga loobumist „omavalitsuse“ nimetusest. Vastupidi, leiti, et uus kord on päästnud Weimari perioodil kriisi sattunud kogukondliku omavalitsuse. Uued omavalitsused pidid tegutsema „kooskõlas seadustega ja riigi juhtkonna eesmärkidega“. Selle kooskõla kindlustamiseks viidi sisse riikliku järelevalve institutsioon, kes pidi „kaitsma kogukondi nende õigustes ja kindlustama nende kohustuste täitmise“.

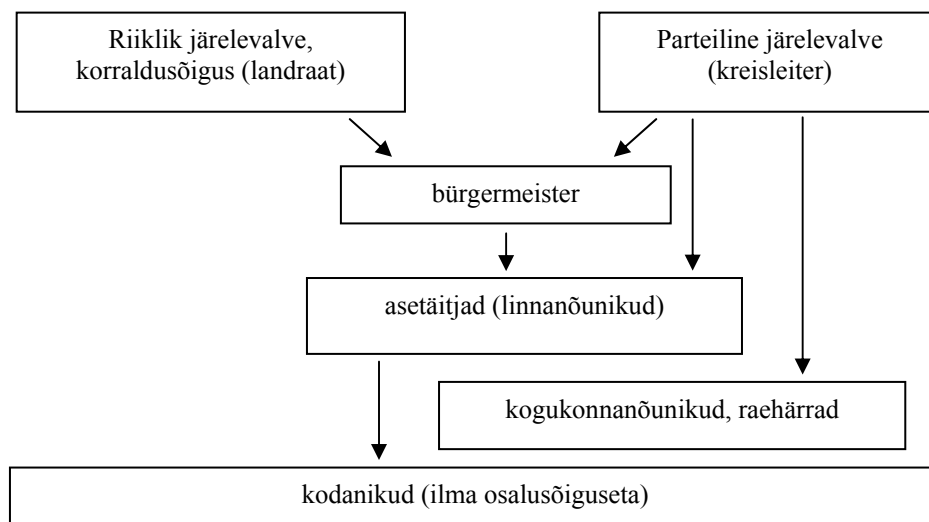
¹⁶⁴ Erlaß des Führers und Reichskanzlers über die Vereinfachung der Verwaltung, 28.08.1939, http://www.servat.unibe.ch/dns/RGBl_1939_I_1535_EF_Vereinfachung.html (18.11.2011).

¹⁶⁵ Die Verordnung zur Dezentralisierung der Aufsicht über Körperschaften, Stiftungen und Anstalten des öffentlichen Rechts, 19.03.1942, Das Reichsgesetzblatt (RGBl) I, 130.

¹⁶⁶ W. Kahl, Die Staatsaufsicht, 242–243.

Seaduses formuleeritud parteilise järelevalve piirid oli suhteliselt ahtad, kuid reaalsuses ületas see tunduvalt kirjapandut.¹⁶⁷

Juhitava omavalitsuse ülesehitus Saksamaal

Teise maailmasõja alguseks ei olnud Saksamaal põhjalik natsionaalsotsialistlik riigivõimu- ja haldusreform (*Reichsreform*) lõpule viidud. 1935. aastal kehtestatud Saksa kogukonnaseadus (*Deutsche Gemeindeordnung*) oli mõeldud natsionaalsotsialistliku riigireformi baasseadusena ning töösse võetud kreisiseadus pidi oma põhijoontes sobituma sellega. Kuid järgnema pidanud ja ettevalmistatud seadused omavalitsusest kreisi ja gau tasandil, liidumaade positsioonist jne jäidki jõustumata. Selle põhjuseks oli eelkõige Hitleri huvi puudus põhiseaduslike küsimuste vastu.¹⁶⁸ Hitleri ignorantsset suhtumist riigivõimu ja haldusega seotud põhimõtteliste küsimuste seadusandlikku reguleerimisse võib seletada mitmeti: Hitleri soovimatusega reguleerida riigiõiguslikke ja põhiseaduslikke küsimusi enne loodetava võidu saavutamist sõjas; rakendatud juhprintsipi ja/või Hitleri enda isiku irratsionaalse olemusega.

Parteiparaat jäi dubleerima paljusid olulisemaid riigivõimu valdkondi: välispoliitika, julgeolekuküsimused, erinevad majandusvaldkonnad, propaganda, tervishoid jne. NSDAPle kuulus riigis vaieldamatu poliitiline monopol ja seal tunnetati oma ülimuslikkust ühiskonnas: „Riik ja partei seisavad küll

¹⁶⁷ Horst Matzerath, Die Zeit des Nationalsozialismus. In: Thomas Mann, Günter Püttner, T. Elvers (Hg.), Handbuch der kommunalen Wissenschaft und Praxis: Band 1: Grundlagen und Kommunalverfassung, Berlin, 2007, 119–125; W. Kahl, Die Staatsaufsicht, 236.

¹⁶⁸ H. Matzerath, Die Zeit des Nationalsozialismus, 119–125; Björn Rothe, Kreisgebietsreform und ihre verfassungsrechtlichen Grenzen, Baden-Baden, 2004, 48–50.

iseseisvalt teineteise kõrval ja neil on „piiritletud kompetentsialad“. Partei võib aga „korrigeerivalt“ sekkuda kompetentsete riigiasutuste tegevusse /.../“.¹⁶⁹ Õigusteaduse ja -mõistmise vallas jäi partei riigiülimuslik positsioon siiski vastuoluliseks ja mitte kõik ei aktsepteerinud seda.

Pärast NSDAP juhtiva rolli fikseerimist omavalitsussüsteemis 1935. aastal Saksa kogukonnaseaduse kehtestamisega, laienes parteiametite integreerimine riigi administratiivvõimuga alamatele tasemetele. Iseloomulik oli, et partei palgaline aparaat püsis suhteliselt väike, kuna ametnikud täitsid neid kohti personaalunioonis riigi- või omavalitsusametnike ülesannetega, olles sealtkaudu ka tasustatud. Praktikas omandasid keskse koha kreisleiterid, kelle formaalne võim landraadi (maanõunik, administratiivüksuse kreisi kõrgeim omavalitsusametnik, võrreldav Eesti maavanemaga) kõrval ja üle oli tagasihoidlik, kuid kes erinevaid (jõu)meetodeid kasutades saavutasid olulise rolli omavalitsusametnike ametisse määramisel ja vabastamisel. Esialgu oli üheks levinud lahenduseks kreisleiteri ametikoha ühendamine landraadi ametikohaga, mis tagas täieliku parteilise kontrolli omavalitsuse üle. Kreisleiteri ja landraadi ametikoha lühema- või pikemaajaline personaalunioonis ühendamine oli piirkonniti märgatavalt erinev, enam levis see Preisimaa provintsidest ning ühtset praktikat ei kujunenud. Hitleri heakskiitu see praktika ei saanud, põhjendusega, et parteiametnikud tegelevat igapäevaste piasiasjadega, selle asemel, et keskenduda parteilisele tööle. Praktikas tundsid ka kreisleiterid end eelkõige riikliku kontinuiteedi kandjatena ja mitte NSDAP eesvõitlejatena. 1937. aasta veebruaris anti määrus, mis nägi ette personaalunioonis olevate kreisleiterite ja landraatide ametikohtade lahutamise, kuid seda ei täidetud mitte igal pool. Ametnike kaldumisel pigem riigi- ja omavalitsusametite suunas oli pragmaatiline põhjus: parteilised ametikohad, isegi kreisleiteri oma, olid tihti auaametilised ning NSDAPs puudus riigi/omavalitsusametnike väljakujunenud karjääri ja sotsiaalsete garantiide süsteem. Seda hakati kujundama 1937. aastast, kui oli otsustatud loobuda sellisest ametikohtade ühitamisest. Erinevalt muudest piirkondadest, rakendati kreisleiteri ja landraadi personaaluniooni ulatuslikult pärast 1939. aastat Reichiga liidetud reichsgaude Danzig – Lääne-Preisimaa ja Wartheland.¹⁷⁰

Partei- ja omavalitsusjuhtide ametikohtade massilisest personaalunioonis ühendamisest loobumine ei tähendanud partei kontrolli nõrgenemist omavalitsuste tegevuse üle. Reaalsuses langesid omavalitsused kahekordse järelevalve alla: esmalt riigipoolne kontroll, mida nimetati ka ametlikult „järelevalveks“ (*Aufsicht*) ning lisaks NSDAP ning tema eriorganisatsioonide poolne kontroll, mis toimus omavalitsuste juurde määratud NSDAP volinike (*Beauftragte*), kogukonnanõunike ja gauleiterite kaudu. Omavalitsuste parteilist

¹⁶⁹ W. Stuckart, H. von Rosen-von Hoewel, R. Schiedermaier, *Der Staatsaufbau des Deutschen Reiches*, 1943, 109. [Tsiteeritud väljaandest: D. Majer, *Grundlagen des nationalsozialistischen Rechtssystems*, 211].

¹⁷⁰ D. Majer, *Grundlagen des nationalsozialistischen Rechtssystems*, 215 jj; S. Lehmann, *Kreisleiter der NSDAP in Schleswig-Holstein*, 112–125, 237–247.

kontrolli ei nimetatud formaalsetel põhjustel järelevalveks, kuid just partei osalemisõigus kujunes vastupidiselt sõnadele piiramatuks sekkumiseks, mis kutsus esile kompetensi konflikte ja topelthierarhia.¹⁷¹ Nagu natsionaalsotsialistlikus süsteemis üldse, kehtis ka järelevalveõiguses juhprintsip, mida kasutati riigi, partei ja omavalitsuste kokkusulutamiseks.

Tegelikult oli mängus küsimus riigi kui organisatsioonivormi eksistentsist. Esialgu ületas riigiaparaat parteiorganeid oma arvukuse ja kompetensi poolest, kuid natsionaalsotsialistide silmis ei olnud riik enam poliitilise võimu kandja, vaid pelgalt organisatsiooniline vorm, mille sisu ja funktsioonid määras poliitilise võimu kandja, s.o NSDAP. Riigi poliitilise ja organisatsioonilise sisu lahutamine on riigi kui sellise olemuse ja ülesannete seisukohalt võimatu, seetõttu ilmnes natsionaalsotsialistliku juhtkonna tendents kallutada vaekaus partei-aparaadi kasuks mitte ainult poliitilise võimu, vaid ka organisatsioonilise võimu kandjana. Partei juhtkond toetas riigi kui organisatsiooni aeglast ja järk-järgulist lagundamist, sest partei seisukohalt ei saanud juttugi olla partei ja riigi tasakaalust, riik ei olnud eesmärk iseenesest, vaid sekundaarne vahend teatud ülesannete täitmiseks. Sammud sellel teel olid NSDAP mõjuvõimu olulisimad tugisambad: poliitiline ülimuslikkus, õigus anda poliitilisi juhtnõore riigiaparaadile ja riigi lõimumine ning läbikasvamine mitmesuguste parteiinstitutsioonidega. Selliste arengute tagajärjel võib Saksamaal rääkida kokkuvilditud „topelt-riigist“, kus riigiorganid koos kogukondlike omavalitsustega olid muudetud NSDAP erakorraliste volituste tööriistaks ja teistpidi, need erakorralised volitused olid integreeritud riigiaparaadiga. Seesuguse arengu jätkumine oleks loogiliselt saanud viia ainult riigi kui senise organisatsioonivormi likvideerimiseni ja partei „oma riigi“ loomiseni.¹⁷²

Lisaks riigi- ja parteiorganite horisontaalsele dualismile tuleb nii Reichis endas kui ka vallutatud alade haldusküsimuste juures alati silmas pidada erinevate partei- ja riigiorganite omavahelist konkurentsi, kus ametkonnad püüdsid endale haarata tugevamaid positsioone. Mistahes territooriumi valitsemise juures, eriti sõja olukorras, on üliolulised majandusküsimused. Need olid enamasti allutatud riigimarssal Hermann Göringile, kui „Neliaastaku plaani volinikule“ (Beauftragter für den Vierjahresplan).¹⁷³ Politsei- ja julgeolekuküsimustega tegeles SSi juht ja Saksa politsei juht (Chef der Deutschen Polizei), hiljem ühtlasi ka siseminister Reichsführer-SS Heinrich Himmler. Reichiga liitmata aladel kuulusid politseiasutused formaalselt küll tsiviiladministratsiooni koosseisu, kuid tegelikult oli nende alluvus üles ehitatud vertikaalselt kuni SSi juhini ning kohalikul Saksa tsiviilvõimul nende üle võimu ei olnud. Partei ja riigi vaheliste võimupiiride ja kompetensi ühese määratluse puudumine, eri valdkondade kahe- või enamkordne paralleelne administreerimine viisid

¹⁷¹ W. Kahl, Die Staatsaufsicht, 226.

¹⁷² D. Majer, Grundlagen des nationalsozialistischen Rechtssystems, 211 jj.

¹⁷³ Erlaß des Führers über die Wirtschaft in den neu besetzten Ostgebieten, 29.06.1941, BA, R 6/21, 98.

formaalsete kompetentsipiirangute langemiseni. Kes on millegi eest vastutav, otsustas hetke poliitiline otstarbekus, st kes suutis partei juhtkonda oma plaani eelistes veenda ja sellega sisemises võimuvõitluses peale jääda.

Natsionaalsotsialistide võimuletulekuga oli saanud demokraatlikust ja födeeraalsest Saksamaast kõigest paari aasta jooksul autoritaarne üheparteiline ja tsentraliseeritud riik, mida juhiti juhprintsibiil. Föderaalse riigi jäanukitena säilinud institutsioone ja omavalitsusasutusi kasutati keskvoimu täidesaatvate asutustena, mille kõrval tegutses paralleelne NSDAP organisatsioonide võrgustik. Väljakujunenud natsionaalsotsialistlik võimumudel oli ehedaks polükraatia väljendusvormiks. Samas tuleb arvestada, et tollaste arusaamade kohaselt ei kujutanud natsionaalsotsialistlik Saksamaa endast unitaarriiki, mis ei eitanud kogukondlikku omavalitsust, vaid monistliku juhi all kogukondlikult või isegi föderaalselt detsentraliseeritud riiki.¹⁷⁴

I.2. Kavades Suur-Saksamaa ja suur-ruumi haldamiseks

Hitler ei lähtunud alustatud sõjas senistest riigipiiridest, sest talle kangustus „Uus Euroopa“ Saksa Riigi juhtimisel, kus riikidel senisel moel ei pidanud enam kohta olema. Muutuma pidi ka Saksa riik ise, sest idasõjakäigu üheks peamiseks eesmärgiks oli seatud sakslaste eluruumi (*Lebensraum*) laiendamine itta. Okupeeritavate alade valitsemise kavandamisel oli kasutusel mitmeid erinevaid nimetusi Saksa riigi ja tulevaste riiklike moodustiste kohta.

Saksa rahvusriigi nimetusena kasutati aastail 1871–1945 Deutsches Reich (Saksa Riik). See oli ka natsionaalsotsialistliku režiimi perioodil 1933. aastast kuni 1943. aastani Saksamaa ametlik riigiõiguslik nimetus. See nimekasutus jaguneb mitmeks selgelt eristuvaks perioodiks: esmalt Saksa keisririigi periood (1871–1918), siis demokraatlik Weimari vabariigi periood (1919–1933) ning sellele järgnenud natsionaalsotsialistliku diktatuuri periood (1933–1945).

Alates Austria *Anschluss*-ist 1938. aastal hakati mitteametlikult kasutama ka nimetust *Großdeutsches Reich* (Suur-Saksa Riik) ning 26. juunist 1943 muudeti see riigi ametlikuks nimeks, kuid seda ei proklameeritud avalikult. Sellega paralleelselt oli seoses erisustega seadusandluses ja administratiivses juhtimises kasutusel mõiste *Altreich* (Vanariik), mille all mõeldi Saksamaad 1937. aasta lõpu piirides, sh 1935. aastal taasühendatud Saarimaa. Siia hulka ei loetud 1938. aastal okupeeritud Austriat ja Sudeedimaad. Samuti ei kuulunud selle mõiste alla 1939. aastal Saksamaaga liidetud Danzig, mida on sõjajärgsel perioodil kohati ekslikult loetud *Altreichi* osaks. Propagandistlikus kontekstis kasutati 1933. aastast riigi nimetusena ka *Drittes Reich* (Kolmas Riik).

Natsionaalsotsialistliku Saksamaa poliitiline juhtkond püüdis enama poole. Sõja tulemusena pidi Euroopas moodustatama *Großgermanisches Reich*, (Suur-

¹⁷⁴ W. Kahl, Die Staatsaufsicht, 222–223.

Germaani Riik), täieliku nimetusega *Großgermanisches Reich Deutscher Nation*, (Saksa Rahvuse Suur-Germaani Riik). Lisaks sakslastega asustatud või asustatavatele aladele pidi see endasse liitma ka teiste germaani rahvastega asustatud alad. Kuna seda riiklikku moodustist kunagi ei sündinud, ei ole sellele võimalik anda ka ühest piiritlust, sest natsi-funktsionääride plaanides kavandati erinevaid tulevikuvisionoone. Tulevase suurriigi territoorium pidi endasse harama Euroopa tuumikalad Põhjamerest Uraalideni idas ning Musta ja Vahe-mereni lõunas, hõlmates läänes ka osa Prantsusmaast.

Suur-Germaani riiki pidi ümbritsema *Großraum* (Suur-ruum), mis oli algselt majanduslik mõiste ning pidi Hitleri ideede kohaselt tagama mereblokaadist ohustatud Saksamaa autarkia. Mõiste omandas ka geopoliitilise tähenduse ja pidi võimaldama Mandri-Euroopa majanduse keskset planeerimist ning tööjaotust Atlandi ookeanist Uraalideni, kus Saksamaal oleks keskne juhtiv roll. Teda pidid ümbritsema sõltuvad piirkonnad (riigid), mis varustanuks Saksamaad toorainete, toiduainete ja muu vajalikuga. Suur-ruumi idee arengus osales mitmeid silmapaistvaid juriste, filosoofe ja sõjaväelasi. Juba varasel perioodil oli Hitler tugevasti mõjutatud sõjaväelase ja geograafi Karl Haushoferi ideedest, kes oli üks geopoliitika loojaid ja eluruumi mõiste arendajaid. Ta oli suur Jaapani spetsialist ning nägi Jaapanil Vaikse ookeani regioonis sarnast geopoliitilist rolli, kui Saksamaal Euroopas.¹⁷⁵ Suur panus oli ka 20. sajandi väljapaistvama saksa riigiõiguse spetsialistil ja õigusfilosoofil Carl Schmittil, kelle käsitluste kohaselt oli riikluse ajajärk lõppemas ning selle asemele astuvad uut tüüpi rahvusvahelise õiguse subjektid – suur-ruumid eesotsas ühe juhtiva kandva jõuga, st rahvaga. Euroopas pidid selleks olema sakslased kui „juhtrahvas“ (*Führungsvolk*) ning ülejäänud moodustasid „suur-ruumi rahvad“ (*Großraumvölker*). Tema käsitluses oli Monroe´ doktriini järgne USA elavaks näiteks suur-ruumi kujunemisest ja toimimisest.¹⁷⁶ Kogu maailm jagunenuks autonoomseteks suur-ruumideks, mis ei sekku teineteise siseasjadesse, nii nagu oli iseloomulik olnud 19. sajandi Uue Maailma eraldumisele Vanast Maailmast. Saksamaa ja NSV Liidu vaheline sõda kujutas endast selles valguses vastastikust võitlust ülemvõimu pärast Mandri-Euroopa suur-ruumis. Sõja teisel poolel koostati ka plaane, kus suur-ruumi käsitati riikide konföderatsioonina, milles juhtiv roll oleks teljeriikidel. Analoogsena nähti ette ka Jaapani suur-

¹⁷⁵ Karl Haushofer, Hans Adolf Jacobsen, Karl Haushofer: *Lebensweg 1869–1946 und ausgewählte Texte zur Geopolitik*, Boppard am Rhein, 1979. Karl Haushoferist (1869–1946) ei saanud Hitleri jäägitud pooldajat. Ta ei astunud kunagi NSDAP liikmeks ning tema naine oli pool-juut. Lähedaste suhete tõttu Rudolf Hessiga langes ta pärast viimase põgenemist ebasoosinguusse, poja seotuse tõttu Hitleri-vastase atentaadiga sattus sõja lõpus koonduslaagrisse. Pärast sõja lõppu süüdistati teda natsionaalsotsialistide ekspansioonipoliitika väljatöötamises ning ta sooritas koos abikaasaga enesetapu.

¹⁷⁶ Carl Schmitt, *Völkerrechtliche Großraumordnung und Interventionsverbot für raumfremde Mächte. Ein Beitrag zum Reichsbegriff im Völkerrecht*, (esmailumine 1939), Berlin, 1991.

ruumi kujunemist Aasia piirkonnas ning tunnistati USA suur-ruumi jätkuvat olemasolu.¹⁷⁷

Teise maailmasõja käigus rakendas Saksamaa vallutatud aladel ajutisi valitsemisvorme, mis paistsid silma vormide paljususe ning kohalikke olusid arvestavate improviseeritud lahendustega. See muudab võimatuks nende ühese liigitamise. Võttes liigitamise aluseks eri okupatsioonirežiimide formaalse riigiõigusliku staatuse ning administratsiooni sarnased struktuurid, ei ole võimalik arvesse võtta okupatsioonipoliitika sisulist poolt. Nii satuvad näiteks ühte kategooriasse riigikomissariaadid Ukrainas ja Norras, kus okupatsioonipoliitika sisuline pool erines nagu öö ja päev. Püüdes aluseks võtta okupatsioonipoliitika sisulist elluviimist ja deklareeritud või rakendatud natslikku ideoloogiat, saavad ühtse süsteemi koostamise juures takistuseks okupatsioonivõimude poliitika eripalgelisus eri piirkondades ning sõja käigus aset leidnud muutused poliitikas. Kuna pärast sõja lõppu pidi kehtestatama „uus kord“, siis ei panustanud Hitler valitsemise ühetaolisusele, peasi et okupatsioonidministratsioon oma eesmäärke täitis.¹⁷⁸

Ühe võimaliku variandina okupatsioonirežiimide klassifitseerimisel võib esitada järgmise skeemi, mis oli üldjoontes välja kujunenud 1941. aasta lõpuks ja hiljem oluliselt ei muutunud.¹⁷⁹

- 1) Alad, kuhu teatavate erisustega laienes Saksa Riigis kehtiv halduskord (*Reichsverwaltung*):
 - a) formaalselt annekteeritud piirkonnad Reichi asehalduri (*Reichsstathalter*) või ülempresidendi (*Oberpräsident*) juhtimise all: Danzig – Lääne-Preisimaa, Warthegau, Kagu-Preisimaa (Poola Masoovia vojevoodkonna Ciechanów (sks. k Zichenau) maakond, liideti pärast Poola okupeerimist 1939. aastal Ida-Preisimaaga), Ida-Ülemsileesia;
 - b) formaalselt veel annekteerimata alad Reichi tsiviilvalitsuse esindaja võimu all (näiteks Elsass, Lotring, Luxemburg, Alam-Steiermark, Kärnten ja Kraini hõivatud osad ning Białystoki piirkond Poola kirdeosas).
- 2) Alad, mis anti Saksa tsiviilvõimud või erinevate tsiviil-järelevalveorganite kontrolli alla, sõltuvalt Saksamaa erinevatest poliitilistest huvidest ja eesmärkidest:
 - a) Saksa Riigi „kaitse“ alla võetud riigid Reichi voliniku (*Reichsbevollmächtigte*) juhtimisel: Taani;

¹⁷⁷ Vaata ka: B. Dennewitz, Volk und Staat; W. Best, Großraumordnung und Großraumverwaltung, 406–412.

¹⁷⁸ Hans Umbreit, Auf dem Weg zur Kontinentalherrschaft. In: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 5/1, 3–121; Wolfgang Benz (Hg.), Die Bürokratie der Okkupation: Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa / Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945, Bd. 4, Berlin, 1998; Werner Röhr, System oder organisiertes Chaos? Fragen einer Typologie der deutschen Okkupationsregime im Zweiten Weltkrieg. In: R. Bohn (Hg.), Die deutsche Herrschaft, 11–46.

¹⁷⁹ H. Umbreit, Auf dem Weg zur Kontinentalherrschaft, 100.

- b) Germaani elanikkonnaga riigid riigikomissaride juhtimise all, mis pidid tulevikus saama osaks Suur-Germaani Riigist: Norra ja Holland, alates 1944. aastast Belgia;
 - c) planeeritavad germaanlaste poolt koloniseeritavad alad eri tüüpi tsiviiladministratsioonidega: Böömi- ja Määrimaa protektoraat, Kindralkubernang Poolas ning riigikomissariaadid Ostland ja Ukraina.
- 3) Sõjaväeline administratsioon hõivatud aladel, mis olid vajalikud võimalikuks sõjategevuse jätkamiseks või mille suhtes puudus poliitiline huvi:
- a) Sõjaväeline juhataja (*Militärbefehlshaber*) või Wehrmächti juhataja (*Wehrmachtbefehlshaber*), kes teostasid oma võimu välikomandantuuride kaudu, kõrgemate okupatsioonivõimu esindajatena: Belgia (1944. aastani), Prantsusmaa okupeeritud alad, Briti Kanalisaared, Kagu-Euroopa (Serbia, Saloniki-Egeuse pk, Lõuna-Kreeka koos Kreetaga);
 - b) armeegruppide või armeede tagalapiirkonna kõrgemad ülemjuhatajad kõrgemate okupatsioonivõimu esindajatena vallutatud NSV Liidu aladel, kes teostasid oma võimu välikomandantuuride kaudu.

Hitler oli mitmel eri põhjusel vastu ühtse administratiivsüsteemi sisseseadmisele okupeeritud aladel. Kasutatavad valitsemisvormid pidid okupatsioonivõimudele jätma võimalikult vabad käed ning siduma neid võimalikult vähe rahvusvahelise sõjaõigusega. Samal ajal pidid agressori sõjalised eesmärgid jääma varjatuks. Saksamaa üldisi eesmarke uue välise ja sisemise „korra” loomiseks proklameeriti avalikult, kuid selgusetuks jäeti, milliseid perspektiive tähendas uus kord okupeeritud aladele ja välditi mistahes avalikke siduvaid seisukohavõtte. Tegelikult aga ei olnud paljudel puhkudel selget tulevikuplaani olemaski.¹⁸⁰

Alates 1939. aastast, kui Saksamaa oli asunud oma territooriumiga liitma okupeeritud naaberalasid, hakati nendest riigi põhiterritooriumiga liidetud aladest moodustama uut tüüpi haldusüksusi – Reichsgausid (sõja lõpuks kokku 12): 1939. aastal Sudeedimaa (Tšehhimaal); Danzig – Lääne-Preisimaa ja Wartheland (liidetud Poola idaalad); 1940. aastal Kärnten, Alam-Doonau, Ülem-Doonau, Salzburg, Steiermark, Tirool-Vorarlberg, Viin (Austria); 1944. aastal Flandria ja Valloonia (Belgia). Siin ühtisid uute haldusüksuste piirid partei struktuuriga ning Reichi asehalduri ametikoht oli enamasti personaalunioonis gauleiteri ametikohaga, nii et Altreichi aladel veel ettetulev riigivõimu- ja parteiorganite dualism ei olnud siin enam probleemiks. Riigivõimu- ja parteiorganite personaalunioonis ühendamine läks edasi ka võimuhierarhia alamatele astmetele, mis Altreichis ei olnud edu toonud: kreisleiteri amet oli enamasti ühendatud landraadi omaga ning ortsguppenleiteri ametikoht ülemlinnapeaga.¹⁸¹ Selline võimumudel pidi idee kohaselt tulevikus kehtima

¹⁸⁰ W. Röhr, System oder organisiertes Chaos, 31.

¹⁸¹ Armin Nolzen, Die Arbeitsbereiche der NSDAP im Generalgouvernement, in den Niederlanden und in der besetzten Sowjetunion. In: R. Bohn (Hg.), Die deutsche

kogu Reichis, kuid nende reformideni enne sõja lõppu ei jõutud. NSDAP territoriaalsete organisatsioonide laienemise juures okupeeritud aladele tuleb arvestada, et ainult riigisakslased said olla partei liikmed. Seega ei tulnud kõne alla kohalike rahvaste kaasamine parteisse ning ühtlasi ka kõrgeimatele administratiivvõimu postidele.

Kõiki vallutatavaid alasid ei liidetud kohe vahetult Saksamaaga ning Uut Euroopat ei olnud olemas isegi paberil. Hitler vältis kogu sõja kestel vallutatud piirkondi puudutavate selgepiiriliste otsuste vastuvõtmist, jättes endale sellega vabad käed Uue Euroopa kujundamiseks pärast sõja loodetavat võidukat lõppu. Okupatsioonirežiimi ja vallutatud alade (riikide) sõjaaegset poliitilist arengut puudutavaid küsimusi lahendati sõja ajal Reichi kohapealsete võimuesindajate improviseerimise ja Hitleri ühekordsete otsuste najal. Kuna kõikide põhimõtetlike otsuste vastuvõtmine oli juhprintsibiil valitsetaval Saksamaal sõltuv ainuüksi kõikvõimalike küsimustega ülekoormatud Hitleri ettearvamatust ja tasakaalutust vaimust, siis ei saa juttugi olla okupeeritud alade plaanipärasest ja kaalutletud valitsemisest.¹⁸²

Plaanidega tegeleti sellegipoolest. 1941. aasta lõpuks oli Saksamaa idasuunas vallutanud enamiku alasid, mis tal kogu sõja jooksul hõivata õnnestus ning suurem osa nendest aladest oli üle antud tsiviilvalitsemise alla. Werner Best¹⁸³ oli üks Saksa okupatsioonirežiimide olulisemaid praktikuid ja teoreetikuid. Toetudes oma praktilisele kogemusele Saksa tsiviilvõimu kõrgeima esindajana Prantsusmaal eristas ta õiguslikest ja administratiivsetest kategooriatest lähtudes neli erinevat okupatsioonivõimu vormi, mida rakendada natsionaalsotsialistide poolt valitsetavas Suur-ruumis.

1) Liitlaskaldus (*Bündnisverwaltung*): Suur-ruumi privilegieeritud rahvad säilitavad formaalse iseseisvuse, kuid lepingu alusel tegutseb valitsuse juures sakslaste kui „juhtrahva“ (*Führungsvolk*) esindaja saadiku, Reichi voliniku vms näol, kes juhib ja kontrollib, et Saksamaa huvid oleksid tagatud.

2) Järelvalvehaldus (*Aufsichtsverwaltung*): juhtiva rahva volitatud esindaja juhib ja kontrollib oma spetsialistide kaudu omamaise administratsiooni (omavalitsuse) kõiki harusid, sekkudes olulisel määral haldustegevusse ja seadusloomesse.

3) Valitsemishaldus (*Regierungsverwaltung*): toimib juhtiva rahva volitatud esindaja juhtimisel, kohaliku haldusaparaadi kõrgem aste on täielikult komp-

Herrschaft, 247–275; Vaata ka: Norbert Frei, *Der Führerstaat: Nationalsozialistische Herrschaft 1933 bis 1945*, München, 2001.

¹⁸² H. Umbreit, *Auf dem Weg zur Kontinentalherrschaft*, 3–11.

¹⁸³ Werner Best (1903–1989), *SS-Brigadenführer* ja Saksa julgeolekupolitsei ülemad Heydrichi asetäitja. Tegutses Saksa okupatsioonivõimude kõrgema esindajana 1940–1942 Prantsusmaal, 1942–1945 Reichi volinikuna Taanis. Oli Saksa okupatsioonirežiimide olulisim teoreetik ja praktik. Vaata lähemalt: Ulrich Herbert, *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903–1989*, Bonn, 1996.

lekteeritud juhtiva rahva esindajatega. Omamaised ametnikud täidavad ainult kohaliku administratsiooni alam- või keskastme ametikohti.

4) Koloniaalhaldus (*Kolonialverwaltung*): juhtiv rahvas kannab kogu administratiivset juhtimist ning kohalikul rahval pole sellele mingit mõju.¹⁸⁴

Besti enda arvamust mööda oli reaalselt tegutsevaid okupatsioonirežiime veel vara püüda nendesse raamidesse liigitada. Siin oli silmas peetud juba sõja-järgset olukorda, mis pidi alles kujunema ning kestma pikema perioodi vältel. Siiski lähtus väljapakutud liigitus põhijoontes vahetust kogemusest: liitlaskalduse skeem vastas tolle aja praktikale Taanis (hiljem okupatsioonirežiim Taanis karmistus); järelvalveadministratsioon vastas ligikaudu okupatsioonirežiimile Norra ja Hollandi riigikomissariaatides; valitsemishaldus on lähedane okupatsioonivõimude praktikale Böömi ja Määri protektoraadis ning koloniaalvalitsuse tunnustele vastas enim olukord okupeeritud NSV Liidu territooriumil.¹⁸⁵

Üheparteilise totalitaarse režiimi puhul, nagu seda oli natsionaalsotsialistlik Saksamaa, on oluline jälgida riigi- ja parteiorganite dualismi, mis mõjutas olulisel määral administratiivvõimu Saksamaa enda territooriumil. Reichiga otseselt liitmata, kuid erinevates vormides Saksa tsiviil-okupatsioonivõimule allutatud aladel ja liitlaskriikides (Böömi- ja Määrimaa protektoraadis, Slovakkias, Prantsusmaal, Taanis, Norras, Horvaatias, Kreekas, Alam-Itaalias, Ungaris ja enamikul sõja ajast ka Belgias) tegutses NSDAP Välismaaorganisatsioon ja üksikud parteipunktid (*Parteidienststellen*).¹⁸⁶ NSDAP Välismaaorganisatsiooni loeti organisatsiooniliselt kokku üheks gauks.

Okupeeritud Poola alast moodustatud Kindralkubermangus, Hollandis, okupeeritud Aadria mere rannikul ning okupeeritud Nõukogude Liidu aladel moodustati territoriaalsed NSDAP tööpiirkonnad (*Arbeitsbereiche*), mille sisemise struktuuri eeskujuks olid Reichsgaude. Partei tööpiirkonnad koondasid antud piirkonnas teenivaid NSDAP liikmeid, v.a Waffen-SSi liikmeid. Lisaks partei liikmetele tegeleti ka teiste antud piirkonnas tegutsevate riigisakslaste „poliitilise teenindamise ja maailmavaatelse suunamisega.“ Ka siin oli kavas nimetada kohalike parteiorganite juhid personaalunioonis vastava piirkonna Saksa tsiviiladministratsiooni juhtidega, kuid selles ei saavutatud alati kooskõla *Reichsführer-SS* Himmleriga. Kindralkubermangus juhtis NSDAP tööpiirkonda siiski personaalunioonis kindralkuberner Hans Frank ja Hollandis riigikomissar Arthur Seyß-Inquart.¹⁸⁷

¹⁸⁴ Hans Umbreit, Die deutsche Besatzungsverwaltung: Konzept und Typisierung. In: Wolfgang Michalka (Hg.), Der Zweite Weltkrieg. Analysen-Grundzüge-Forschungsbilanz, München, 1990.

¹⁸⁵ W. Röhr, System oder organisiertes Chaos, 14.

¹⁸⁶ A. Nolzen, Die Arbeitsbereiche der NSDAP, 247–252.

¹⁸⁷ Samas.

I.3. Võimukandjate poliitilistest seisukohtadest idaküsimuses

Saksamaa natsionaalsotsialistliku juhtkonna ja eri ametkondade suhtumises idaküsimuse poliitilisse lahendamisse ja sellest tulenevalt nende alade valitsemisse oli märgatavaid lahknevusi. NSDAP ladvikus võis selles valdkonnas aastail 1933 kuni 1945 eristada nelja erinevat välispoliitilist positsiooni.¹⁸⁸

- 1) Wilhelmi-aegsete imperialistide nn suure Ida-lahenduse (*große Ostlösung*) kontseptsioon (eeldas lisaks Poolale ja Baltimaadele ka Ukraina jt NSV Liidu alade annekteerimist), mille edasikandjaks tuntumate tegelaste seas oli riigimarssal Hermann Göring;
- 2) partei vasakut tiiba esindavad nn revolutsioonilised sotsialistid, näiteks Joseph Goebbels ja tema idee „pühast Venemaast“, kus pärast bolševikke võidab ideaalne sotsialism, kuid Hitleri mõjul oli see suund marginaliseeritud;
- 3) rahvusliku radikaal-agraarse Artamani liikumise¹⁸⁹ põhimõtteid toetav kontseptsioon Heinrich Himmleri eestvedamisel, Himmleri germaani müstitsism;
- 4) Adolf Hitler ei pooldanud Himmleri müstitsismi ja lähenes rassiküsimustele oma vulgaar-loodusteaduslike reeglite järgi. Kõiki Ida-Euroopa rahvaid nägi Hitler eranditult alaväärtuslike orjadena ja *Lebensraum*-i kontseptsioon tähendas tema jaoks ennekõike piirkonna industriaalset ärakasutamist ning koloniseerimist.

Reaalset sündmuste kulgu arvestades peab kolme põhiaktöörina välja tooma füürer Adolf Hitleri, *Reichsführer-SS* Heinrich Himmleri ning partei ühe peamise ideoloogi ja hilisema okupeeritud idaalade riigiministri Alfred Rosenbergi erinevad lähenemised idapoliitikasse. Tulevane idaalade minister Rosenberg sattus sõja alguseks oma varasemate müütiliste ideedega Berliin-Kiiev teljest ja mitte-vene rahvusest slaavlaste tunnustamisest täielikku vastuollu nii Hitleri kui Himmleri arusaamadega idapoliitikast ning ta asetas end sellega autsaideri rolli.¹⁹⁰

Esmane ja otsustav oli Hitleri seisukoht, mille kohaselt oli sõda Nõukogude Liidu vastu suunatud ühtaegu nii Kremlile kui ka rahva vastu. Üha enam kasvas partei kantseleiülema Martin Bormanni roll, kellest suuresti sõltus, kuidas ja milline küsimus otsustamiseks Hitleri lauale jõudis. Hitleril seisis esiplaanil

¹⁸⁸ A. Zellhuber, *Unsere Verwaltung*, 48–50.

¹⁸⁹ Alates 1924. aastast Saksamaal tegutsenud agraar-romantiline liikumine, hiljem juhprintsipiil töötav organisatsioon, mis propageeris rahvuslikku vabatahtlikku teenistust põllumajanduses. Püüdsid Saksamaa idaprovintides asutada võimalikult autarkseid talupidamisest elatuvaid kommuunilaadseid kogukondi, uskudes, et Saksamaa saatus otsustatakse idas. Pärast natsionaalsotsialistide võimuletulekut liideti osa organisatsioonist Hitlerijugendiga.

¹⁹⁰ A. Zellhuber, *Unsere Verwaltung*, 50–52; Vaata eesti keeles: Ernst Piper, Alfred Rosenberg: Hitleri peaideoloog, Tallinn, 2007.

eluruumi võitmine ning majandusliku autarkia eesmärkidest tulenev keskendumine okupeeritud alade tööstuslikule ja majanduslikule ärakasutamisele. Vallutatavate alade rahvaste poliitiline rakendamine bolševismivastasesse võitlusse ei kuulunud tema valikute hulka, sealsed rahvad olid tema jaoks eelkõige *Untermenschen*, kes kõlbasid orjatööks. Hitleri silmis elasid idaaladel lihtsalt „venelased“ ning ta ei pidanud oluliseks vahetegemist erinevate rahvuste ja rahvusrühmade vahel. Slaavi (nn vene) rass oli Hitleri hinnangul iseseisvaks riikluse kandmiseks võimetu: tsarismi perioodil oli selle kandjaks olnud välis (saksa) mõjudega ülemklass, pärast bolševismi võidulepääsu aga juudid. Nüüd püüdisid juudid, kõige alaväärsem rass Hitleri silmis, NSV Liidu poliitilise süsteemi abil maailmavalitsemise poole, kuid germaani rass vajab neid alasid oma eluruumiks. Mistahes poliitiliste küsimuste arutamine pidi kõne alla tulema alles pärast sõja võidukat lõppu, kuid idaalade rahvastel endil ei olnud Hitleri silmis idapoliitika kujundamisel mingit kaasaraäkimisõigust. Nad olid esmajoones poliitilised objektid ning esmatahtis oli nende majanduslik rakendamine oma sõjamasina ja tööstuse hüvanguks: odavaks tööjõuks ning tarbijaks Saksa toodangule. See määras ka rakendatavate tsiviiladministratsioonide korralduse.¹⁹¹

Kõrgemte sõjaväelaste ja tsiviilametnike vaadete hulgas puudus ühtsus ning osa neist oli vastupidisel seisukohal: nad leidsid, et Saksamaa elulistes huvides on rakendada Nõukogude Liidult vallutatud aladel elavad rahvad võitlusse bolševismi vastu. Vähemusrahvustele tulnuks nende soovi korral tagada iseseisvus Suur-Saksamaa kaitse all. Vahetult enne Nõukogude Liidu vastase sõjakäigu algust võttis järgnevatel aastatel idaministeeriumi poliitika peaosakonnas töötanud diplomaat Otto Bräutigam eelseisva ülesande tabavalt kokku. Ta nentis, et bolševike aastatepikkune allasurumispoliitika vallutatud aladel on need maad juhtinud ühest katastroofist teise ning see on andnud Saksamaale hindamatu kapitali. Saksamaa peab olema jõud, kes purustab bolševismi ja vabastatud rahvad peavad füüriterit tervitama kui vabastajat. Sellega võidetakse üle-euroopalisse ülesehitustöösse 100 miljonit inimest. Tähtsaim väljakutse on siin nende maade ja rahvaste vastav kohtlemine. Sõda Nõukogude Liidu vastu on poliitiline sõjakäik, mitte aga majanduslik röövretk.¹⁹² Sündmuste hilisemas käigus võisid selliste seisukohtade pooldajad püüda oma põhimõtteid igauks oma teenistuskohal võimaluste piires küll järgida, kuid Reichi ametlikku poliitikat nad oluliselt mõjutada ei suutnud. Kui alates 1943. aastast sellesse suunda kaldumisi ette tuli, siis oli pöördunud sõjaõnn eelkõige see, mis sundis tegema korrektiive.

Nende kahe vastandliku seisukoha vahel balansseeris okupeeritud idaalade riigiminister Alfred Rosenberg. Tal olid isiklikud kogemused revolutsiooni-

¹⁹¹ A. Zellhuber, *Unsere Verwaltung*, 30–36; Wolfram Wette, *Die Wehrmacht: feindbilder, Vernichtungskrieg, Legenden*, Frankfurt am Main, 2002, 26 jj.

¹⁹² Otto Bräutigam, *Allgemeine Richtlinien für die politische und wirtschaftliche Verwaltung der besetzten Ostgebiete*, BA, R 90/29.

aastatest ning kohtumistest erinevate rahvastega Venemaal. Rosenberg oli eelkõige radikaalne bolševike ja juutide vastane, kogemused revolutsioonist olid temas kujundanud pildi juudi-bolševismist ja nende maailmarevolutsiooni kavast, mis ohustas maailma. Rosenbergi jaoks oli oluline eristada idas elavaid rahvaid ning nende kultuurilist iseolemist toetades rakendada neid Saksamaa huvide kaitseks venelaste vastu, kes eeldatavasti on tõrjutud juba Uraalide taha. Selleks lõi eelduse NSV Liidu bolševistliku režiimi all elavate rahvaste paljususe ja nende rõhutud olek. Eriliselt tõstis ta esile Ukrainat, millest loosis kujundada ühe peamise tugisamba Venemaa vastu. Rosenberg kohtas aga poliitilist vastuseisu nii riigi kõrgema poliitilise juhtkonna kui ka oma alluvate poolt ning oli vaatamata oma formaalsele positsioonile idaalade valitsejana võimetu suunama poliitilisi arenguid.¹⁹³

Reichsführer-SS Heinrich Himmleri ettekujutust idast mõjutas tema noorpõlve unistus lüüa kaasa idaalade hõivamisel. See soov oli jäänud teda kummitama Esimese maailmasõja lõpust, mil sakslased olid olnud sunnitud tagasi tõmbuma nii idas kui läänes. Ta oli andnud endale lubaduse lüüa esimesel võimalusel kaasa uues sõjakäigus itta. Himmleri ideid idast looritas müstiline ettekujutus vana germaani kultuurpinnase (*Kulturboden*) tagasivõitmisest, kus uus elu pidi rajanema eelkõige agraarsel eluviisil. Itta suunduvaid asukaid ei käsitletud Himmler kolonistidena, vaid täieõiguslike pärijatena, kes asuvad taas esiisade maale, millest on vahepeal eemal oldud. Idas elavatesse võõrrahvastesse (*Fremdvölkischen*) suhtumises olid Himmleril oma arusaamad, mis erinesid mõneti nii Hitleri kui Rosenbergi omadest. Himmler lähtus tõekspidamisest, et kõik slaavlastel on bioloogiliselt alaväärtuslikud *Untermensch*-id, kes peavad end kõrgematele rahvustele alla heitma. Neist madalamal tasemel olid veel vaid juudid. Slaavlastelt tuli esmalt võtta nende intelligents, kultuur ja rahvuslik identiteet ja muuta nad seejärel saksa härrasrahva orjadeks. Pikemas perspektiivis tuli neist rahvastest erinevaid meetodeid kasutades vabaneda ja sellisel kombel vabanenud piirkonnad täita germaani kolonistidega. Nii kangastus Himmlerile *laterna magica* pilt agraarsest rassiutoopiast 500 miljoni germaanlasega Reini ja Uraalide vahelisel alal.¹⁹⁴

Selle saavutamiseks tuli üles leida ülejäänud rahvaste hulgest kogu maailmas iga viimne kui „germaani vere tilk“ ja see saksa rahva juurde kokku koguda. Neist tuli kasvatada „saksa-teadlikud germaanlased“ (*deutschbewußte Germanen*) – nii saadakse enda poolele juurde uus võitleja ning vastaspoolele jääb üks vähem. Selles küsimuses avaldub suur erinevus Himmleri ja Rosenbergi suhtumises idarahvastesse. Nad mõlemad eristusid kardinaalselt Hitlerist, pidades oluliseks idas elavate rahvaste selget üksteisest eristamist ning sellele tähelepanu pööramist. Rosenbergi ideed baseerusid paljuski juba 1920. aastatest nn Berliin-Kiievi teljel, mis nägi ette tähelepanu pööramist mittevene rahvustele ja nende ärakasutamisele Saksamaa huvides. Himmleri huvi eri rahvaste vastu pidi

¹⁹³ A. Zellhuber, *Unsere Verwaltung*, 25–55; A. Dallin, *Deutsche Herrschaft*, 68.

¹⁹⁴ Samas.

viima nende jagamiseni võimalikult väikesteks rahvakildudeks ja kaotama nende rahvusliku identiteedi. See nn puder tuli rassiliselt läbi sõeluda ja eraldada sealt „iga tilk germaani verd“ ning assimileerida see sakslaste hulka.¹⁹⁵

Himmleri maailmavaateline ja asundusideoloogiline suveräänsus institutsionaliseerus 1939. aasta oktoobris, kui ta nimetati saksluse kindlustamise riigikomissariks (*Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums*). Selle ametikoha ülesanded hõlmasid riigisakslaste ja rahvussakslaste lõplikku tagasitoomist välismaalt Reichi; „rahvuslikult võõraste“ (*volksfremd*) elanikkonnagruppide kahjuliku mõju kõrvaldamist Reichile ja saksa rahvusühisusele (*Volks-gemeinschaft*) ning uute saksa asualade kujundamist ümberasustamisega. Selles ametkonnas väljatöötatud *Generalplan Ost*-i kava moodustas ühenduslüli Himmleri ideoloogiliste miraažide ja hilisemate poliitiliste rakenduste vahel vallutatud idas. Himmleri kui SSi juhi eksperimendid Waffen-SSi eri rahvustest üksustega ja Vene Vabastusarmeelega ei tähendanud sugugi eemaldumist oma ideoloogilistest kaugematest eesmärkidest.¹⁹⁶

Saksamaa ideoloogia idarahvaste suhtes mahutas endas erinevaid ja kohati vastandlikke kontseptsioone, kuid üldise suhtumisena nii natsionaalsotsialistliku kui ka Weimari vabariigi aegse eliidi seas valitses konsensus korraldada poliitiline sõjakäik itta Poola ja bolševismi vastu ning laiendada oluliselt Saksamaa mõjuala. Reaalsete sündmuste käik eri piirkondades hakkas märgatavalt olenema Saksamaa kohapealsete võimuesindajate isiklikest arusaamadest idapoliitikat ning nende reaalsest positsioonist Saksamaa võimuhierarias.

1.4. Ettevalmistused idaalade valitsemiseks

Kui algasid Saksa tsiviilvõimude ettevalmistused idaalade, sh Eesti ala, tulevaseks valitsemiseks, oli neil juba mõningane kogemus varem vallutatud piirkondadest, kus üleminek tsiviilhaldusele ei läinud takistusteta. Näiteks Norras ei saadud näiliselt legitiimset okupatsioonirežiimi sugugi loodetud kombel toimima. Vidkun Quislingi omamaine valitsus astus nominaalselt ametisse lõpuks alles 1942. aasta veebruariks, enam kui poolteist aastat pärast riigi vallutamist Saksa vägede poolt.¹⁹⁷

Võiks arvata, et NSV Liidu vastu suunatud Barbarossa plaaniga kaasnesid põhjalikumad ettevalmistused. Kui sõjaline planeerimine kestis ligikaudu aasta, siis ettevalmistused vallutatavate alade tsiviilhalduse korraldamiseks algasid alles aprillis 1941, kõigest kaks-kolm kuud enne sõjakäigu algust. Tõsi küll, koos sõjaliste ettevalmistustega tegi Wehrmachi ülemjuhatus juba 1940. aasta suvel esimesi plaane vallutatavate alade hilisema valitsemise kohta – pidid ju nemad esimesena tagama rinde tagalas korra ja esmase halduse. Wehrmachi

¹⁹⁵ A. Zellhuber, *Unsere Verwaltung*, 25–55; A. Dallin, *Deutsche Herrschaft*, 68.

¹⁹⁶ Samas.

¹⁹⁷ Robert Bohn, *Die Instrumentarien der deutschen Herrschaft im Reichskommissariat Norwegen*. In: R. Bohn (Hg.), *Die deutsche Herrschaft*, 71–110.

ülemjuhatuses esimene, ning ka järgnevad memorandumid, nägid ette Balti riikides ning Valgevenes ja Ukrainas iseseisvate riikide taastamise Saksamaa kaitse all, kuid need plaanid ei sobinud Hitlerile.

1941. aasta kevadeks oli selge, et sõjakäigul NSV Liidu vastu ei pea Wehrmacht kandma okupeeritavate piirkondade administreerimise koormat, vaid selleks moodustatakse poliitilised tsiviiladministratsioonid – riigikomissariaadid. Fühleri korralduste kohaselt pidi armee ülemjuhatusel alluvate sõjaväevõimude vastutusala piirduma operatsioonipiirkonnaga rinde lähimas tagalas. Väegrupi tagalapiirkonnad (*rückwärtiges Heeresgebiet*) pidid üle antama tsiviilvõimu esindavatele riigikomissaridele. Riigikomissariaatides tegutsesid selle kõrval ka Wehrmachi juhatajad (*Wehrmachtbefehlshaber*), kelle vastutusalaks jäid sõjalised (julgeolek) ja sõjamajanduslikud küsimused.

Mõlemaid tsoone hõlmavalt anti kogu politseiline vastutus SSi juhi Himmeleri kompetentsi ning majandusküsimused riigimarsal Göringi või tema nimel tegutseva Wehrmachi ülemjuhatusel (*Oberkommando der Wehrmacht, OKW*) kaitsemajanduse ja varustuse ameti (*Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt, WiRüAmt*) juhataja kindral Georg Thomase juhitud asutuste kompetentsi. Need jõud: Wehrmacht, Himmeleri politseilised operatiivgrupid (*Einsatzgruppen*), Rosenbergi riigikomissariaadid ja Göringi majandusorganisatsioonid moodustasid kokku neli sammast, mis pidid tagama vallutatud piirkondade optimaalse ärakasutamise Saksamaa huvides. Ülesannete selget jaotust nende vahel Hitler ette ei võtnud. See tõi endaga kaasa paratamatu segaduse ja rivaalitamise funktsionääride vahel, eriti majanduse vallas, kus kõigil olid oma huvid.¹⁹⁸

On tõenäoline, et tulevast riigiministrit Rosenbergi informeeriti eelseisvast ülesandest tegeleda vallutatavate NSV Liidu alade valitsemisega juba 1940. aasta detsembris, kui algas Barbarossa plaani vahetu ettevalmistamine, kuid konkreetseid samme ei astunud enne järgmist kevadet. Hitleri seisukoht oli, vastupidiselt sõjaväelaste arvamusele, et vallutatavad alad tuleb võimalikult kiiresti üle anda poliitilise tsiviiladministratsiooni alla, milleks seatakse ametisse riigikomissarid. Wehrmachi ülemjuhataja juhtnöörides planeeriti tsiviilvalitsuse ametikandjatele „riigikomissaride“ nimetust anda juba 13. märtsil, s.o enne, kui algas tsiviilvalitsuse konkreetsem kavandamine. Eialgu pidid ka idas ametisse asuvad riigikomissarid, sarnaselt Norras ja Hollandis olevatele, allutatama vahetult Hitlerile.

Hiljemalt 31. märtsil kohtus NSDAP välispoliitilise ameti juhataja Alfred Rosenberg Hitleriga, kes andis mõista, et sõda NSV Liiduga on käegakatsutavas kauguses ning teda on kavas kaasata vallutatavate alade valitsemisse. Rosenberg alustas tulevase idapoliitika planeerimist ja NSDAP idaekspertide koon-

¹⁹⁸ Rolf-Dieter Müller, Von der Wirtschaftsallianz zum kolonialen Ausbeutungskrieg. In: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 4, 129–135; Jürgen Förster, Das Unternehmen „Barbarossa“ als Eroberungs- und Vernichtungskrieg. In: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 4, 413.

damist, uhkustades, et Hitler oli kinkinud talle terve kontinendi. 20. aprillil nimetas Hitler Rosenbergi „Ida-Euroopa ruumi probleemide keskse käsitlemise volinikuks“ (*Beauftragter für die zentrale Bearbeitung der Fragen des osteuropäischen Raumes*). Nüüd oli tal võimalus hakata uue ametikoha ümber koon-dama sobilikke ametnikke. On arusaadav, et enne sõja puhkemist tuli sellise uue asutuse moodustamist ning selle tegevuse eesmäärke hoida suures saladuses. Seetõttu kasutati oma tegevuse varjamiseks erinevaid nimetusi nagu Kontinentaal-Euroopa Uuringute Instituut (*Institut für kontinental-europäische Forschung*) või ka lihtsalt Eristaap R (*Sonderstab R*). Ministeerium moodustati ametlikult alles 17. juulil 1941 ning avalikult teavitati sellest alles sama aasta sügisel.¹⁹⁹

Juba 2. aprilliks koostas Rosenberg esimese tulevaste idaalade valitsemist puudutava märgukirja. Selle kohaselt tuli NSV Liidult vallutatavad territooriumid jagada väiksemateks rahvuslikeks või geograafilisteks üksusteks: a) Suur-Venemaa, keskus Moskva; b) Valgevene, keskus Minsk või Smolensk; c) Eesti, Läti ja Leedu; d) Ukraina ja Krimm, keskus Kiiev; e) Donimaa, keskus Rostov; f) Kaukaasia; g) Vene – Kesk-Aasia või Vene-Turkestan.

Seniste NSV Liidu alade tükeldamise eesmärk oli eelkõige nn Suur-Venemaa nõrgestamine ulatuslike territooriumite eraldamisega Venemaast ja liitmine naaberaladega. Eriti olulist rolli Saksamaa tulevase majanduse kindlustamisel mängis Rosenbergi arvamuse kohaselt Ukraina, millele planeeriti isegi teatud laadi riiklikku isolemist, nii nagu oli kavandanud ka Wehrmachi ülemjuhatus. See pidi tagama Ukraina maavarade ja põllumajandustoodangu voolu Saksa-maale. Kõige nende alade valitsemiseks tuli vähemalt sõja kestuseks või ka kauemaks moodustada spetsiaalne keskasutus.²⁰⁰

Baltikumi tuleviku osas rõhutas Rosenberg korduvalt, et see ala kuulub „suur-germaani eluruumi“ ning tuleb üha tihedamalt siduda Saksamaaga. Eestlasi luges ta erinevalt lätlastest ja leedulastest sugulasrahvaks, kuna siin oli sajandite jooksul olnud tugev taani, saksa ja rootsi mõju. Rassiliselt sobilike elanikkonnakihtide saksastamise, mitesobilike elementide ümberasustamise ning germaani rahvaste koloniseerimise kaudu pidi kogu Balti riikide ala olema liidetav tulevase Suur-Saksa riigiga.²⁰¹

7. aprillil esitas tulevane minister järgmise märgukirjaga juba ettepanekud tulevaste haldusüksuste kõrgemate juhtide kandidatuuride kohta. Nii pidi näiteks oma hansa mõjude tõttu Läänemere provintse (Balti riikide ala) ja Valgevenet juhtima Schleswig-Holsteini gauleiter Hinrich Lohse. Enda ametikoha nimetusena pakkus Rosenberg välja kindralprotektor.²⁰²

¹⁹⁹ S. Myllyniemi, *Die Neuordnung*, 54–55; A. Zellhuber, *Unsere Verwaltung*, 70–71, 74, 76–77; S. Jüngerkes, *Deutsche Besatzungsverwaltung*, 76.

²⁰⁰ S. Myllyniemi, *Die Neuordnung*, 57.

²⁰¹ Samas.

²⁰² A. Zellhuber, *Unsere Verwaltung*, 73.

23. aprillil andiski Rosenberg Hinrich Lohsele volitused hakata tegelema endiste Eesti, Läti ja Leedu vabariikide ala tulevase valitsemise planeerimisega.²⁰³

8. mai kuupäevaga on dateeritud „Üldised instruksioonid riigikomissaridele okupeeritud idaaladel“. See dokument andis juba üsnagi detailse pildi Ukraina ja Ostlandi (esialgu ka nimetusega *Baltenland*) tulevaste riigikomissaride poliitilistest ja administratiivsetest ülesannetest. Ukraina puhul nähti ette pärast sõja lõppu „sõltumatu Ukraina riigi rajamine tihedas liidus Suur-Saksa riigiga“. Ostlandile kavandati anda Saksa protektoraadi staatus ning liita Suur-Saksa Riigiga pärast rassiliselt sobilike elementide saksastamist ning mõnede piirkondade asustamist germaani kolonistidega. Läänemeri pidi kujunema Saksa sisemereks. Esialgu oli Rosenbergi ettepanek kasutada tsiviilvalitsuses küll kubermangu ja kubernerini nimetust, kuid 9. mail kava Hitlerile esitades ei leidnud see füüreri silmis heakskiitu. Seni okupeeritud riikides rakendatud NSV Liidu punaste komissaridega sama ametinimetuse kasutamine idaaladel tekitas Saksamaal mitmel põhjusel rohkesti vastuseisu. Kuid Hitleri seisukoht vastusena Rosenbergi väitele, et elanikkond vihkab ja kardab punaseid komissare, oli: „Nii ongi parem! Neil tuleks ju ka meid karta.“²⁰⁴

Eelseisvaid ülesandeid silmas pidades oli „komissar“ täiesti sobilik ametinimetus. Saksamaal oli juba vähemalt 17. sajandist alates erakorralise võimuga ametikandjate kohta kasutatud (sõja)komissari nimetust. 18. ja 19. sajandil olid komissarid uue, absolutistliku korra käepikendused, kes lõhkusid varasemat seisuslikku korda. 20. sajandil kujunesid komissarid riigi keskvalitsuse ja kesk-asutuste volitatud esindajateks teatud elualadel või küsimustes või territooriumitel täieliku vastutusega teatud küsimuste administreerimisel. Pärast 1933. aastat kujunesid komissarid oluliseks lüliks juhiprintsiibi ellurakendamisel ning olid riigikantsler Hitleri võimu vahetuteks täideviijateks väga erinevates valdkondades.²⁰⁵ Teise maailmasõja käigus vallutatud maade valitsemiseks nimetati ametisse kuus riigikomissari: Josef Bürckel (Saarimaa – *Reichskommissar für die Rückgliederung des Saarlandes*), Joseph Grohé (Belgia ja Põhja-Prantsusmaa), Artur Seyß-Inquart (Holland), Josef Terboven (Norra), Hinrich Lohse (Ostland), Erich Koch (Ukraina). Viimased kaks ei allunud vahetult Hitlerile, vaid vallutatud idaalade riigiministrile Alfred Rosenbergile.

Rosenbergi kavandatavale tsiviiladministratsioonile ei langenud aga kogu vastutus. Lisaks mõistetavale võimujagamisele sõjaväega rindelähedases piirkonnas, astusid uute alade hõivamise järgselt oma mõjusfääride eest võitlusse veel kaks jõudu: majandusvallas neliaastaku plaani volinik riigimarsal Hermann Göring ning ideoloogia ja poliitilise juhtimise vallas *Reichsführer-SS* ja politseijuht Heinrich Himmler.

²⁰³ Geheime Reichssache! An Gauleiter Hinrich Lohse, 23.04.1941, BA, R 6/24, 2.

²⁰⁴ A. Zellhuber, *Unsere Verwaltung*, 74–75.

²⁰⁵ S. Jüngerkes, *Deutsche Besatzungsverwaltung*, 80.

Göringi kureerimise alla oli sel ajal koondatud oluline osa majandusküsimustega tegelevatest ametkondadest. „Ida majanduse juhtstaap“ (*Wirtschaftsführungsstab Ost*) oli moodustatud koordineerima samuti Göringi enda alluvuses olevate „Neliaastaku plaani“ ja „Ida majandusorganisatsiooni“ (*Wirtschaftsorganisation Ost*) koostööd. Juhtstaabi tegevuse suunamiseks oli Göring lasknud koostada „Juhtnõõrid majanduse juhtimiseks (Roheline mapp)“ (*Richtlinien für die Führung der Wirtschaft (Grüne Mappe)*), mida tuntaksegi enamasti *Grüne Mappe* nime all. Neliaastaku plaan oli alates 1936. aastast tegutsenud majanduspoliitiline institutsioon Saksamaa majandusliku sõltumatuse ja sõjamajanduslike eesmärkide saavutamiseks. 1941. aasta märtsis Göringi juhtimise alla moodustatud Ida majandusorganisatsioon oli hübriidorganisatsioon, mis ühendas nii sõjaväelisi kui tsiviilasutusi ning sellest kujunes umbes 20 000 kaastöötajaga Saksamaa suurim majandusametkond.²⁰⁶

See organisatsioon pretendeeris kõigi vallutatavate idaalade majanduslikule ärakasutamisele, keskendudes lühikeses perspektiivis eelkõige Wehrmächti varustamisele kütteainete ja teraviljaga otse okupeeritud aladelt. Pikas perspektiivis oli organisatsiooni ülesandeks vallutatavate idaalade majanduse ulatuslik ümberkujundamine. Eesmärk oli senist nõukogulikku majandusstruktuuri muuta nii, et idaalad kujuneksid ühelt poolt toiduainete ja tööstustoorme tarnijaks Saksa Reichile ja teiselt poolt turuks Saksa tööstuse valmistoodangule. Organisatsiooni juhtimiseks moodustati kollegiaalne organ Ida majandusstaap (*Wirtschaftsstab Ost*) ning selle koosseisus valdkonniti peagrupid (*Chefgruppen*) põllumajanduse, majanduse, töö, metsa- ja puidumajanduse, tootmise edendamise ja kutsehariduse jaoks ning hooldusvalitsuse (*Treuhandverwaltung*) erigrupp. Peagruppide juhatajad olid samal ajal personaalunioonis Reichi vastavate valitsusasutuste juhtivad ametnikud, nii et põllumajanduse ja majanduse vallas suunati organisatsiooni tegevust suures osas vastavate valitsusasutuste poolt.²⁰⁷

Okupeeritud aladel tegutsemiseks moodustati iga väegrupi juurde majandusinspektsioon. Ostlandi riigikomissariaati hakkas katma väegrupi Nord juurde moodustatud majandusinspektsioon Nord (*Wirtschaftsinspektion Nord*), mis tegutses horisontaalses võimujaotuses samal tasemel väegrupi Nord tagala- piirkonna juhatajaga (*Befehlshaber des rückwärtigen Heeresgebiets*). Majandusinspektsioon vastutas oma piirkonnas kõigi majandusküsimuste eest: toitlustusest kuni väikepoodideni, inimeste töölerakendamisest transpordi- ja finantssektorini.²⁰⁸

Inspektsioonid jagunesid vertikaalselt omakorda majanduskomandodeks (*Wirtschaftskommando*). Majandusinspektsioonile Nord allus neli majanduskomandot: Petersburg, Reval, Riga ja Wilno. Horisontaalses võimujaotuses

²⁰⁶ R.-D. Müller, Von der Wirtschaftsallianz, 98–189; Rolf-Dieter Müller, Die Mobilisierung der deutschen Wirtschaft für Hitlers Kriegsführung. In: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 5/1, 508, 548, 612.

²⁰⁷ Samas.

²⁰⁸ Samas.

tegutses majanduskomando samal tasandil vastava piirkonna julgestusdiviisi ülemaga. Igapäevaste ülesannete täitmiseks oli majanduskomando koosseis jaotatud armee- ja välikomandantuuride majandusosakondade vahel, kus nad tegutsesid majandusgrupina (IV grupp). Välikomandantuuride majandusosakondadena tegutsesid majanduskomandod ka armee tagalapiirkonnas. Tegutsedes rindelähedases operatsioonipiirkonnas, allusid eelkirjeldatud majandusüksused sõjaliselt maaväe komandoorganitele, kuid oma erialased korraldused said Ida majandusstaabilt.²⁰⁹

Wehrmachi ülemjuhatusse koosseisu kuulus rahu-, hiljem ka sõjaaja tingimustes ühe allüksusena kaitsemajanduse ja varustuse amet (*Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt*, *WiRüAmt*). Reichi kaitseringkondades (*Wehrkreis*) toimis varustusinspeksioonide (*Rüstungsinspektionen*) võrgustik, mis jagunes varustuskomandodeks (*Rüstungskommandos*) kaitsepiirkondades (*Wehrbezirke*) suure hulga sõjamajanduse asjatundjatega, kes olid sõjamängude käigus põhjalikult tutvunud vallutatavate piirkondadega ning olid vallutatud aladel tegutsemiseks enamasti paremini ettevalmistatud kui administratiivasutused. Pealetungivate üksuste juures tegutsevate koostööohvitseride kaudu alustasid nad enamasti tegevust juba enne komandantuuride saabumist. Koostööohvitserid või armee majandusjuhid (*Armeewirtschaftsführer*) esindasid kaitsemajandusorganisatsioonide huvisid armeede ülemjuhatuses juures ja olid ühtlasi ka ülemjuhatajate nõunikud kaitsemajanduslikes küsimustes. Teised *WiRüAmt*-i ohvitserid olid osalt liidetud okupeeritud aladel kõrgemate sõjaväevõimude staapidesse ning kandsid seal varustusküsimustega tegelemise kõrval ka majandusosakondade juhatajate asetäitjate rolli või vastutasid antud sõjaväevõimude administratiivpiirkonna tööstusega seotud küsimuste eest. *WiRüAmt*-i koostööohvitserid kuulusid mitmesuguste majandus-, varustus- ja erikomandode koosseisu, kelle ülesandeks oli varustuse hankimine, trofeevarude leidmine, arvelevõtmine, kaitsemajanduslikult oluliste kaitiste ja töökodade tööle rakendamine jne.²¹⁰

1942. aasta mais toimus kõrgemas võimuringkonnas muutus: senise Göringi mõjualuse Fritz Todti õnnetu surma järel 1942. aasta veebruaris asus relvastuse ja laskemoona riigiministri kohale Hitleri isiklik lemmik Albert Speer. Uus minister jagas Wehrmachi kaitsemajanduse ja varustuse ameti kaheks eraldi ametiks, mis jäid esialgu mõlemad küll kindral Georg Thomase juhtida. 1942. aasta sügisel viidi varustusamet täielikult Speeri ministeeriumi vastutusalasse ning reorganiseeriti sammhaaval. Wehrmachi ülemjuhatusse alluvusse jäid sõjaväe vahetute vajaduste täitmiseks kaitsemajanduse staabid. Mõlemad

²⁰⁹ R.-D. Müller, Von der Wirtschaftsallianz, 98–189; Rolf-Dieter Müller, Die Mobilisierung der deutschen Wirtschaft für Hitlers Kriegsführung. In: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 5/1, 508, 548, 612.

²¹⁰ Hans Umbreit, Sonderformen des bürokratischen Apparats in den besetzten Gebieten: die Rüstungsinspektionen. In: Wolfgang Benz, Johannes Houwink ten Cate, Gerhard Otto (Hg.), Die Bürokratie der Okkupation – Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa, Berlin, 1998, 142.

valdkonnad jäid veel mõneks ajaks personaalunioonis seniste varustusinspektorite juhtida.²¹¹

Rinde edasi liikudes anti kõnealused ülesanded vastavas piirkonnas edasi kohapeal koos okupatsiooniamministratsiooniga tegutsevatele kaitsemajanduslikele organitele. Nende tuumiku moodustasid koostööohvitserid, kelle staape täiendati lisapersonaliga ja kes täitsid eri nimetuste all põhiliselt samu funktsioone. Nii võisid ühe kaitsemajanduse ja varustuse või lihtsalt varustuse staabi alluvuses töötada varustusinspeksioonid ja -komandod kõrvuti välisjaoskondadega (*Außenstellen*) mitte ainult annekteeritud piirkondades, vaid ka näiteks Böömi- ja Määrimaa protektoraadis, okupeeritud Poolas moodustatud Kindralkubermangus, okupeeritud Hollandis, Belgias ja Prantsusmaal, aga samuti Ostlandi ja Ukraina riigikomissariaadis. Samuti kaitsemajandusstaabid Taanis ja Norras ning Belgradis koos alluvate komandode või ohvitseridega, kes täitsid samu ülesandeid kui varustusinspeksioonid.²¹²

Okupeeritud idaaladel, niivõrd kui need jäid Wehrmachi vastutusalasse, tegutsesid Ida majandusstaabile alluvad majandusinspeksioonid, mis jagunesid alluvateks majanduskomandodeks ja välisjaoskondadeks. *WiRüAmt*-il oli õigus anda korraldusi ainult varustussektoris. Tsiviilvalitsuse tegutsemise piirkonnas olevate varustusinspeksioonide eest Ida majandusstaap ei vastutanud.²¹³

Saksa majanduspoliitikat vallutatud piirkondades kummitas, lisaks institutsioonide dubleeritusele ja vastutusalade ähmasusele, põhimõttelist laadi küsimus: kas see „lehm kohe lihaks teha või teda pikemat aega lüpsta“!²¹⁴ Mõningase üleminekuperioodi järel langes kaalukauss lüpsmise kasuks.

Politseivõimu kavandatava ülemineku puhul Himmleri alluvusse oli Rosenbergil kartus, et täidesaatev võim seatakse seadusandlikust võimust poliitiliselt kõrgemale (*die Executive steht politisch über der Legislative*).²¹⁵ Nii sai seda mõtet väljendada ainult riigivõimu tingimustes, kus seadusandlik võim oligi tegelikult üle läinud täitevvõimu kätte. Rosenbergi kartus oli, et selles olukorras asub tugevaimale positsioonile hoopis riigi täitevvõimu käsutuses olev (teoreetiliselt alluma pidav) sunniaparaat ehk politseivõim.

Rosenberg püüdis kompetentsivõitlust lahendada kõigi osapoolte kohtumisega Hitleri juures, kuid füürer lükkas selle ettepaneku tagasi, rääkides igapäevaga eraldi läbi. Rosenbergi haldusjaotusliku ettepaneku idaalade jagamiseks neljaks riigikomissariaadiks (Baltenland/Ostland koos Valgevenega, Ukraina, Kaukaasia ja Moskva) oli füürer siiski heaks kiitnud. Armeed juhatajusega õnnestus Rosenbergil 1941. aasta juuni alguses iseseisvalt kokkuleppele jõuda, et tsiviilvalitsuse võimu alla antakse üle piirkonnad, mis jäävad rindest 200 km

²¹¹ H. Umbreit, Sonderformen, 143.

²¹² Samas.

²¹³ Besprechung des Wehrwirtschafts- und Rüstungsamtes über den Wirtschaftsstab Oldenburg, 29.04.1941; vaata: R.-D. Müller, Von der Wirtschaftsallianz, 135; H. Umbreit, Sonderformen, 148.

²¹⁴ H. Umbreit, Sonderformen, 143.

²¹⁵ S. Myllyniemi, Die Neuordnung, 60.

kaugusele. Samuti lepidi kokku okupatsioonipoliitika kooskõlastamises koostöö-ohvitseride kaudu kummagi institutsiooni vastutusalal.²¹⁶ Nähes suundumust, et võimuvolitused idas jagatakse erinevate institutsioonide vahel, oli Rosenbergil põhjendatud kartus, et kogu tema poolt väljapakutud kontseptsioon ajaloolisest võimalusest Euroopa idaosa ümberkorraldamiseks laguneb koost.

20. juunil esines Rosenberg kõnega idapoliitika kujundamisega tegelevate lähemate kaastööliste ees. Ta oli nüüd, kui Saksamaa oli juba sisuliselt alustanud lõppvõitlust bolševismiga, endiselt täis idealismi ehitada üles uus agraarne Venemaa, kes on liidus Saksamaaga. Selle võitluse käigus tulnuks bolševike poolt rõhutatud rahvaste vabadusvõitlus poliitiliselt targalt suunata Saksamaale sobivasse suunda ja nendest moodustada rida riiklikke moodustisi. Ukraina ja Kaukaasia pidid moodustama kaitsevalli Saksamaa ja Venemaa vahel. Balti riikides tuli rassiliselt kõlblikud elanikud assimileerida, osaliselt asustada sinna germaani koloniste jne.²¹⁷

Juba pärast sõjakäigu algust, 28. juunil 1941, esitas Rosenberg konkreetse ettepaneku tsiviilvalitsuse alade täpsemaks liigendamiseks kuni piirkonnakomissarideni välja, milleks oli vaja ligikaudu 1000 komissari, lisaks muud ametnikud. Komissaride koosseisu komplekteerimisel oli Rosenbergi algne idee panustada eelkõige parteiliselt ustavale kaadrile, jättes teisele kohale kandidaatide oskused toime tulla haldus- ja majandusküsimustega. Tulevane minister kavandas endale sobilikke proportsioone, kui palju tulevase komissare erinevatest NSDAP organisatsioonidest või riigiametitest oma käsutusse lasta suunata. Majandusküsimuste väljaarvamine tulevase tsiviiladministratsiooni vastutusalast, SSi ambitsioonid ja riigikomissaridele antud suur vabadus oma personali komplekteerimisel ei jätnud Rosenbergi plaanidest palju alles. Sellele vaatamata kujunes sellest natsionaalsotsialistlik administratsioon. Parteisse kuulumine ei olnud küll rangelt kohustuslik, kuid alates piirkonnakomissari ametikohast ning hierarhiliselt ülespoole oli see pea eranditult iseenesestmõistetav ning enamik idaministeeriumile alluvast personalist oli NSDAPsse astunud juba enne 1933. aastat. Seega vastas tulemus siiski Rosenbergi kavadele moodustada omalaadne „partei-ministeerium“.²¹⁸

Juba juuli alguses esitas Rosenberg ka väljavalitud omamaiste usalduskogude (*Vertrauensräte*) liikmete kandidatuurid (Eestisse Hjalmar Mäe, Oskar Angelus, Alfred Vendt) ja sai nendele füüreri kinnituse.²¹⁹

Idaalade personali komplekteerimisel püüdsid erinevad organisatsioonid (ka NSDAP siseselt) oma positsioone kindlustada. Rosenbergi tollase kaastöötaja Otto Bräutigami hilisemal hinnangul lootis idaalade kaudu oma kaotatud mõjuvõimu taastada SA, suunates kõrgematele ametikohtadele oma teenekaid liikmeid. Teise suurema kategooria tulevases personalist moodustasid tema

²¹⁶ A. Zellhuber, *Unsere Verwaltung*, 80.

²¹⁷ Samas, 82.

²¹⁸ C. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik*, 460; A. Zellhuber, *Unsere Verwaltung*, 170–172.

²¹⁹ Herrn Reichskommissar Lohse (Dr. Leibbrandt), 26.09.1941, BA, R 6/278, 6.

hinnangul NSDAP ordujunkturid.²²⁰ Ordujunkturite tegelik ettevalmistus halduskohustuste täitmiseks ja teadmised maadest-rahvastest, kuhu neid suunati, olnud puudulikud.²²¹ Tänapäevase analüüsi tulemusena saab öelda, et Ostlandi ja Ukraina riigikomissariaatide 227 kõrgemast ametnikust (komissarid ja peaosakondade juhatajad) ligi pooled (45%) tulid teenistusse riigistruktuuridest ning pea samapalju (42%) NSDAP organisatsioonidest. Seejuures 102 parteiorganisatsioonide lähetatust suurima osa moodustasidki tõepoolest SA liikmed (30 inimest) ja ordujunkturid (37). Arvuliselt rohkem oli idaaladele teenistusse kutsutud küll vahetu haldustöö kogemusega inimesi: 54 liidumaa või piirkonna administratsiooni senist ametnikku ja lisaks 36 kreisi- ja kommunaalametnikku.²²²

Idaalade personali ettevalmistamine algas Ida-Preisimaal Pommernis Krössinsee NS-ordulossis (*NS-Ordensburg*), tänapäeva Poola Złocieniec.²²³ Tollase asjaosalise sõnul hakati juuni lõpus välja valima tulevase komisjari jt ametnikke. Esialgu kutsuti koolituseks parteiametnikke ja põhikohaga partei-aparaadi töötajaid. Lisaks neile hakati hädateenistuskohustuse (*Notdienstpflicht*) kaudu kokku kutsuma ja tulevasteks ametnikeks koolitama vabade elukutsete esindajaid ja partei ordujunkturid (kandidaadid partei juhtivatele ametikohtadele). Nende tööks ettevalmistamine toimus Krössinsees 4–6 nädala jooksul juulis-augustis. Itta saatetavatele ametnikele peeti loenguid valitseva hakatavate alade geograafiast, kultuurist, poliitilisest olukorrast ja tulevastest ülesannetest, seadusandlusest. Ettevalmistuse lõppedes teatati nende teenistuskohad.²²⁴

Eestis tegutsenud piirkonnakomissarid on nende ametisse saamise ning ettevalmistuste faasi kirjeldanud erinevalt. Pärnu piirkonnakomissar aastail 1941–1942 Hermann Riecken kirjeldab 1948. aastal, olles Suurbritannia okupatsioonivõimude poolt interneeritud ja lootes ilmselt oma olukorda kergendada, et tema asumine Saksa tsiviiladministratsiooni teenistusse vallutatud idaaladel ei toimunud gauleiter Lohse isikliku pöördumise tulemusena, vaid idaministeeriumi poolt peale pandud teenistuskohustusena (*dienst-*

²²⁰ Sks. k *Ordensjunker*, ordujunkturid oli NSDAP õppeasutuste (*NS- Ordensburg*) kasvandikud, keda valmistati ette juhtide järelkasvuks (*Führernachwuchs*).

²²¹ O. Bräutigam, *Überblick*, 25.

²²² A. Zellhuber, *Unsere Verwaltung*, 172–174.

²²³ Tegu oli ühega kolmest natsionaalsotsialistlikust nn ordulossist, mis kujutasid endast NSDAP õppeasutusi partei järelkasvu ettevalmistamiseks. Iga õppeasutus keskendus teatud teemadekompleksile, mis kokku pidi moodustama tervikliku kontseptsiooni. NS-Ordensburg Vogelsang Nordrhein-Westfalenis oli ettenähtud rassiideoloogia õpetamiseks, Krössinsee Ida-Preisimaal iseloomu kasvatamine, Sonthofen Oberallgäu Baierimaal haldusalane, sõjaväeline ja diplomaatiline väljaõpe. Krössinsee kompleks avati 1936 ning vastu jõuti võtta kaks aastakäiku ordujunkturid ning tegutses Teise maailmasõja alguseni septembris 1939, mil junkrud suunati rindele. Alates maist 1941 nimetati Falkenburg am Krössinsee. Tänapäeval on kompleks Poola sõjaväe käsutuses.

²²⁴ Hermann Riecken, Stadtarchiv (StA) Lübeck, 2KS1/68 (Geweke ja Bub) 27.05.1969; Landesarchiv Schleswig (LAS), Abt. 352, Kiel, Nr. 2271.

verpflichtet). Itta suunatud kreisleiterid vabastati sellega ühtlasi oma parteiliselt ametikohalt Reichis.²²⁵

Hiljem denatsifitseerimisprotsessi käigus antud seletuses kirjutab Riecken siiski, et gauleiter Lohse tegi 1941. aasta juuni lõpus Kielis kokkukutsutud kreisleiteritele ja landraatidele ettepaneku asuda tema kui riigikomissari alluvuses üles ehitama vallutatavate idaalade tsiviiladministratsiooni. Esimesed selleteemalised vestlused olevat aga toimunud juba sama aasta mais, veel enne sõja puhkemist. Riecken oli näinud selles suurt väljakutset ning vastanud jaatavalt. Ta võttis pärast lühikest ettevalmistust Krössinsees vastu uued teenistusülesanded ja asus augusti algul Riiga, kuhu jäi kuni aasta lõpuni ootama Eesti ala üleandmist tsiviilvõimudele. Sarnast versiooni on ta esitanud ka hilisematel aastatel.²²⁶

Ka aastail 1941–1944 Kuressaare piirkonnakomissarina ametis olnud Heino Schröder rääkis juuni lõpus Schleswig-Holsteini ülempresidendi ja gauleiteri Lohse poolt kokku kutsutud landraatide ja gauleiterite koosolekust. Schröderi sõnul ei olnud aga temal ega tema tuttaval osalistel eelnevalt midagi teada päevakorral olevast ning neile teatavaks tehtud teenistuskohustus vallutatud idaalade tsiviiladministratsioonis tuli neile üllatusena. Ta oli gauleiteriga varem küll kohtunud, kuid lähem isiklik tutvus seni puudus. Nüüd oli koosolekule kutsututele pandud kohustus olla vastava teadaande saabudes valmis teenistusse asumiseks. Ühe abilise kontoritöödeks pidid piirkonnakomissarina teenistusse asujad ise leidma ja kaasa tooma, samuti tuli hoolitseda ametiauto ja autojuhi eest. Schröderi kirjeldustest ei selgu, et teda oleks saadetud eelnevale koolitusele Krössinsees. Vastupidi, ta jätkas tööd oma senisel ametikohal Flensburgi landraadina kuni käsuni ilmuda Riiga ja asuda Ostlandi tsiviiladministratsiooni käsutusse.²²⁷

Miks kõiki tulevase tsiviiladministratsiooni ametnikke ei saadetud eelnevale koolitusele Krössinseesse võis tuleneda nende erinevast taustast: Schröder oli pikaajalise kogemusega omavalitsustegelane ning kahtlemata ei vajanud administreerimisalast algkoolitust. Rieckenil oli kogemus omavalitsuses töötamisest, kuid mitte samal tasemel Schröderiga ning ta läbis Krössinsees lühikese ettevalmistuse. On ilmne, et tunduvalt põhjalikumat ettevalmistust vajasisid need tulevased ametnikud, kel puudus tegelik administratiivtöö kogemus, eriti omavalitsusasutustes.

Välksõda Nõukogude Liidu vastu oli alanud edukalt ja Wehrmachi esindajad soovisid kiiresti vabaneda üha suureneva maa-ala valitsemisest, mis nõudis hulgaliselt personali. Juba 3. juulil arutati füüreri peakorteris vajadust alustada Balti riikide osade kaupa üleandmist tsiviilvõimude alla, kuigi varem

²²⁵ Hermann Riecken an das Spruchgericht 2. Kammer in Bergedorf, 01.03.1948, BA, Z 42 III/1732.

²²⁶ Hermann Riecken [selgitus denatsifitseerimisprotsessil], 01.04.1949. LAS, Abt. 460, Flensburg, Nr. 2548; Hermann Riecken [tunnistus], StA Lübeck 2KS1/68 (Geweke ja Bub) 27.05.1969. LAS, Abt. 352, Kiel, Nr. 2271.

²²⁷ H. Schröder, Erinnerungen.

oli planeeritud teha seda teha korraga kogu piirkonna ulatuses. 10. juulil tegi feldmarssal Willhelm Keitel Rosenbergile konkreetse ettepaneku alustada järkjärgulist võimu ülevõtmist. Kümne päeva pärast võinuks üle anda juba kogu piirkonna lõunapool Daugavat. Rosenberg ja Hitler lükkasid ettepaneku tagasi, kuna poliitilised ettevalmistused polnud veel nii kaugel. Hitleri lõplik otsus võimu jaotamise kohta oli veel langetamata.²²⁸ Seni pidid sõjaväelased improviseerima ja vastavalt oma äranägemisele valitsema vallutatud maid koos koha-peal esilekerkivate aktivistidega.

16. juulil toimus lõpuks Rastenburgis asuvas Hundikoopas, füüreri peakorteris, konverents, mis avas tee tsiviilvalitsuse tegevusseasumisele. Toimuvale vajutas oma tugeva pitseri füüreri ennatlik kujutelm, et üledukalt alanud sõjakäik NSV Liidu vastu on juba sama hästi kui võidetud ning on jäänud veel vaid pirukas jagada. Ilmselt mõjutas see arusaam ka Hitleri propagandistlikku seisukohta, et käimasolevas sõjas tohivad relva kanda ja vereohvrit tuua vaid sakslased. Vastasel korral tekkinuks ka teistel rahvastel moraalne õigus võidust osa saada, kuid loodav Eedeni aed pidi olema ainuüksi sakslastele. Eriti suur löök oli see Rosenbergile seoses Ukrainaga, millest ta oli lootnud kujundada põhilist venevastast kantsi.²²⁹

Oma osa oli selles kindlasti asjaolul, et Saksamaa rünnakuga NSV Liidu vastu olid Balti riikides ja Ukrainas otsekohe kerkinud esile püüdlused taastada alanud sõja tingimustes varasem omariiklus. Rindel edasitungivad Wehrmachi üksused leidsid eest ja kasutasid oma luurehuvides ära mitte ainult kohalike omavalitsuste organeid, vaid ka selliseid, mis pretendeerisid ülemaalsele haardele. Nii oli Leedus moodustatud ajutine valitsus varasema Berliini saadiku Kazys Škirpa juhtimisel. Ukrainas juhtis kokkutulnud valitsust Jaroslav Stecko ning teatud määral osalesid nad ka esialgses halduskorra taastamises. Saksa poliitilised instantsid ei tunnistanud aga kohalikul initsiatiivil moodustatud valitsusorganeid ning rahvuslikud valitsusorganid saadeti laiali hiljemalt Saksa tsiviilvõimude ametisse asumisel ning hiljem osa aktiviste arreteeriti.²³⁰

Lätis kujunes olukord, kus erinevad poliitilised huvigrupid püüdsid moodustada ühtset keskorganisationsiooni, mis esindaks Läti huve, kuid Saksa pool ametlikult nendele püüetele ei reageerinud. Samal ajal toimus pidev võimuvõitlus: Läti poolelt püüti erinevaid Saksa asutusi üksteise vastu välja mängida, samas toetasid olukorda mõistvad Saksa asutused igauks endale sobilikke Läti ringkondi. Saksa pool ei vajanud Läti intelligentsi hulgast üht kindlat üksikisikut või mingit ühendust, kes oleks esindanud kogu läti rahvast.²³¹

Omaalgatuslikud katsed valitsusorganite moodustamiseks tingisid Hitleri terava reaktsiooni. Ta teatas, et Lätis ja Leedus ei tule rakendada mingit libe-

²²⁸ Aktennotiz (Dr. Leibbrandt), Berlin, 04.07.1941, BA, R 6/21, 99; Herrn Reichsminister und Chef der Reichskazlei Dr. Lammers, 09.07.1941, BA, R 6/21, 107–109.

²²⁹ S. Myllyniemi, Die Neuordnung, 60–63; A. Zellhuber, Unsere Verwaltung, 85–87.

²³⁰ H. Umbreit, Auf dem Weg zur Kontinentalherrschaft, 170.

²³¹ B.M. Felder, Lettland im Zweiten Weltkrieg, 234.

raalset okupatsioonikontseptsiooni, nagu see on näiteks Taanis või Vichy-Prantsusmaal, seal tuleb käituda palju karmimalt.²³²

Hulk probleeme kerkis esile riigikomissaride kandidaatide kinnitamisega. Taas oli vaidluste keskmes Ukraina, mille riigikomissariks oli Rosenberg planeerinud Thüringeni gauleiteri Fritz Sauckeli. Sellele oli ägedalt vastu Göring, kes surus ametisse Ida-Preisimaa gauleiteri Erich Kochi, keda Rosenberg aga oli soovinud näha Moskva (Moskoovia) tulevase riigikomissarina. Göringi seisukohta toetas ka Hitler ning see oli otsustav – 17. juulil nimetati Koch Ukraina riigikomissariks. See oli taas hoop Rosenbergi unistustele uuest Ukrainast – tundes Kochi halastamatut iseloomu, ei saanud juttugi olla planeeritud liberaalsest poliitikast. Need kaks hoop Ukraina suunal andsid olulise löögi kogu Rosenbergi kavandatud dekompositsioonipoliitikale, mis pidi senised NSV Liidu valdused ümber kujundama. Teine riigikomissariaat, mis ootas juhi ametisse nimetamist, oli Baltenland ehk Ostland, nagu nimi tegelikku kasutusse läks. Rosenbergi kandidaadile Hinrich Lohsele pakuti alternatiivina Erich Kochi või Fritz Sauckelit, kuid siin kinnitati ametisse Rosenbergi pakutud Schleswig-Holsteini gauleiter Lohse. Lisaks riigikomissaridele arutati ka tsiviilvalitsuse keskastme juhtide kandidatuure, sh tulevase Eesti kindralkomissari Karl-Sieg-mund Litzmanni oma.²³³

Paremini õnnestus Rosenbergil oma positsioonide kaitsmine välispoliitilises plaanis. Välisminister Joachim von Ribbentropi kava saata riigikomissariaatidesse ka oma ministeeriumi esindajad, et sel kombel luua kvaasidiplomaatilisi sidemeid vallutatud idaaladega ning selle kaudu mõjutada kogu Saksamaa idapoliitikat, õnnestus Rosenbergil tänu Hitleri toetusele edukalt tõrjuda. Vastupidiseks kujunes olukord Himmleri positsioonidega. Lisaks Rosenbergi vastuseisule tuli siin arvestada ka riigimarssal Göringi kartustega oma mängumaa pärast. Majandusküsimustega tegelemine oli füüreri korraldusega juba 29. juunil idaalade valitsemiseks loodava ministeeriumi kompetentsist eraldatud ja antud riigimarssali ja neliaastaku voliniku Göringi valitsusalasse. Füüreri ja Göringi otsustusel anti Himmlerile vallutatavatel idaaladel poliitilise ja poliitiseilise julgeoleku tagamisel sama vastutusala, mis Reichis.²³⁴

17. juuli 1941 seisuga nimetas Hitler Alfred Rosenbergi Okupeeritud Idaalade Riigiministriks²³⁵ ja andis dekreedid (*Erlaß des Führers*), millega sätestas konkreetse institutsionaalse aluse vallutatavate idaalade valitsemisel. See nägi ette nende alade üleandmise korra sõjaväelise valitsemise alt Alfred Rosenbergi juhitudale spetsiaalselt selleks loodud Okupeeritud Idaalade Riigiministeeriumile (*Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete*). Antud puhul oli tegu tavapärasest hoopis erineva ministeeriumiga, mille vastutusala ei olnud määratletud riigijuhtimise teatud valdkonnaga, vaid oli piiritletud territooriumiga ja

²³² B.M. Felder, Lettland im Zweiten Weltkrieg, 229.

²³³ S. Myllyniemi, Die Neuordnung, 60–63; A. Zellhuber, Unsere Verwaltung, 85–87.

²³⁴ A. Zellhuber, Unsere Verwaltung, 85–87.

²³⁵ In Namen des Deutschen Volkes /.../, 17.07.1941, BA, R 6/21, 120.

pidanuks hõlmama kogu valitsemise nimetatud alal. Erieeskirja kohaselt jäi aga vallutatavate idaalade politseilise julgeoleku tagamine politsei võimupiirides siiski SSi juhi ja Saksa politseijuhi Himmleri ülesandeks. Post ja raudtee olid kavandatud jätta Wehrmachi ülemjuhatus kontrolli alla.²³⁶ Majandus oli juba varem jäetud neliastaku plaani voliniku Göringi võimkonda, nii et tegelikkuses ei jäänud uuele ministeeriumile valitseda suurt midagi.

Uus ministeerium oli sündinud, kuigi avalikult kuulutati see välja alles 18. novembril. Uue asutuse moodustamine eeldas ka ametnikkonda ja nõudis ruume. Mõneti sümboolsena anti Berliinis idaministeeriumi käsutusse esmalt NSV Liidu kaubandusesinduse hoone ning aasta hiljem ka NSV Liidu saatkonna hoone Unter den Lindenil. Välisministeeriumi arvamus, et NSV Liidu esinduste puhul on tegu siiski eksterritoriaalsete üksustega, mis olid ajutiselt Rootsi saatkonna korraldusse antud, ei maksnud Hitleri jaoks. Tema ettekujutuses oli NSV Liit kui riik juba praktiliselt lakanud olemast.²³⁷

Füüreri 17. juuli dekreet kinnitas loodava tsiviiladministratsiooni ülesehituse põhimõtted ja ülesanded. Avaliku korra jaluleseadmiseks ja haldusküsimuste korraldamiseks uutell vallutatud idaaladel tuli võim pärast sõjaliste võitluste lõppu üle anda Okupeeritud idaalade ministeeriumile alluvale tsiviiladministratsioonile. Vertikaalselt jagunes võimuhierarhia ülevalt alla: riigikomissariaat (*Reichskommissariat*), kindralkomissariaat (*Generalbezirk* või *Generalkommissariat*), peakomissariaat²³⁸ (*Hauptkommissariat*) ja piirkonnakomissariaat (*Gebietskommissariat*) eesotsas vastavate komissaridega. Sealjuures oli riigikomissaride ja kindralkomissaride ametisse nimetamine või ametist vabastamine ainuüksi füüreri õigus, ministeeriumil puudus võimalus seda otseselt mõjutada. Ministrile jäi aga korralduste andmise õigus (*Weisungsrecht*) riigikomissaridele ning üldine õigusloome kompetents (*Rechtsetzungskompetenz*) idaaladel. Siin moodustasid erandi paragrahvides 3 ja 9 kirjeldatud erioigused Wehrmachtile, neliastaku plaanile, SSile, posti ja raudtee ametkondadele.²³⁹

Samal 17. juuli kuupäeval antud dekreediga politseilisest julgeolekust vallutatud idaaladel nähti iga riigikomissari juurde ette kõrgema SS- ja politseijuhi ametikoht ning samuti teiste komissariatide juurde vastava taseme SS- ja politseijuhid.²⁴⁰ Määruse kohaselt olid komissaride juurde määratavad SS- ja politseijuhid küll komissaride otseses ja vahetus alluvuses, kuid ametialaselt allusid nad SSi juhile ja Saksa politseijuhile Himmlerile, mis muutis nende alluvuse komissaridele puhtformaalseks. Ministeeriumi moodustamise juures oli lisaks rõhutatud, et Reichi huvide igakülseks arvestamiseks peavad minister ja

²³⁶ Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten (Braune Mappe), Erlasse und Verordnungen, BA, R 90/256a, 41–44.

²³⁷ A. Zellhuber, Unsere Verwaltung, 88.

²³⁸ Võimustruktuuris olid ettenähtud ka peakomissariaat (*Hauptkommissariat*), kuid Ostlandi riigikomissariaadis moodustati need vaid Valgevenes.

²³⁹ Erlaß des Führers über die Verwaltung der neu besetzten Ostgebiete, 17.07.1941, BA, R 6/21, 122–124.

²⁴⁰ Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten (Braune Mappe), BA, R 90/256a, 43.

riigikomissarid olulistes punktides konsulteerima teiste kõrgemate riigiorganitega (*Reichsbehörden*). Vaidlusküsimuste puhul jäi otsustav sõna füüerile endale. Nii olid eelseisvad kompetentsivaidlused ja ministeeriumi piiratud valitsemisvõime süsteemi juba sisse kirjutatud.

Lisaks Rosenbergile jätkas ka välisministeerium suve kestel oma idasuaalist tegevust, otsides kontakte Saksamaal olevate Eesti ümberasujatega ja sondeeris võimalusi rakendada neid Eestis Saksamaa huvides. Oma huvide esindajatena oli välisministeeriumi idarindel asuvate armeede juurde lähetanud koostööohvitserid, Eestisse tunginud 18. armee juures tegutses välisameti esindajana Tartust pärit vabahärra Reinhold von Ungern-Sternberg.²⁴¹

Hitleri kujundatud situatsioon võimu jaotamisel idas sarnanes nüüd armee ülemjuhatause poolt väljapakutud „nelja samba“ kontseptsiooniga: Wehrmacht murrab vaenlase maha; SSi juht võitleb vaenlasega poliitilis-politseiiselt; riigimarsal Göring vastutab majanduse eest ning Rosenberg poliitilise ülesehitustöö eest. Vastne ministeerium pidi nüüd täitma neljanda samba lünga, olukorras, kus Wehrmacht juba ootas tema järgi. Poliitiliseks ülesehitustööks polnud aga plaani ega isegi kokkulepitut ühest eesmärgi.²⁴²

Moodustatud asutuse kompetents ja aparaat ei vastanud territoriaalministeeriumi põhimõttele, millena see vormiliselt oli loodud. Norra ja Hollandi riigikomissariaadid allusid otse riigikantseleile ning füüerile, kes neid poliitiliselt juhtis. Teise variandi kohaselt, mille Hitler oli valinud idaalade puhul, loodi keskne asutus, mis pidi tegelema antud alade komplekse ja ühtse juhtimise ning valitsemisega kindla plaani alusel igas valdkonnas. Siin puudus aga nii kompetents oluliste elualade valitsemiseks kui ka plaan, mille alusel seda teha.

Ministeeriumile ettenähtud administratiivsete ülesannete täitmiseks komplekteeriti ametnikest koosnev aparaat, kuid ministeeriumi struktuur oli pidevas muutumises. Reformidega püüti luua toimivat süsteemi, ent kuna puudus kindel plaan, mida teha ja selge kompetentside jaotus, ei päästnud ka struktuuri-muudatused. Vertikaalse sideme hoidmiseks määras ministeerium oma sidemehed Hitleri peakorteris, SSi ja SA ning kolme idarinde väegrupi juurde.²⁴³

Suuri probleeme oli kvalifitseeritud ametnike leidmisega. Rea idaeaksperte sai Rosenberg kaasa võtta nüüd tarbetuks muutunud NSDAP välispoliitilisest ametist ning neist said juhtivad tegelased ministeeriumi poliitika (I) peaosakonnas. Eelkõige I peaosakonna juhataja Georg Leibbrandt (Odessas sündinud rahvus-sakslane); osakonna I 1. (üldine poliitika) juhataja Otto Bräutigam (varasem Saksa peakonsul Taga-Kaukaasias); osakonna I 2. (Ostland) juhataja Peter Kleist (välisministeeriumi Ida-Euroopa ekspert); osakonna I 5. (Kaukaasia)

²⁴¹ Grosskopf, *Etnische Anregung zur Bildung einer estnischen Regierung und eines estnischen Heeres*, 21.08.1941, PA AA, R105190, Politische Abteilung, Baltikum Pol. XIII, 32.

²⁴² A. Zellhuber, *Unsere Verwaltung*, 101.

²⁴³ Samas, 107.

juhataja prof Gerhard von Mende (baltisakslane). Tunduvalt keerulisem oli spetsialistide leidmine teistesse osakondadesse.²⁴⁴

Ülejäänud ministeeriumid olid uuele asutusele valmis loovutama ainult neid ametnikke, kellest sooviti niigi vabaneda. Majanduse peaosakonna võimalik tegevusväli oli Ida majanduse juhtstaabi jõulisemat käitumist arvestades muutunud suisa olematuks. Seisukorras, kus idaministeeriumis puudusid majanduse juhtimiseks niihästi asjatundlikud ametnikud kui ka reaalsed võimuinstrumendid, lahendati olukord Rosenbergi asetäitja minister Alfred Meyeri ettepanekul selliselt, et ministeeriumi osakonnad komplekteeriti personaalunioonis Göringi neliaastaku plaani ning Ida majandusstaabi (*Wirtschaftsstab Ost*) vastavate osakondade ametnikega. Sisuliselt tähendas see, et idaministeeriumi nimel tehtud otsused olid tehtud Göringi juhitavate ametkondade poolt. See omakorda viis olukorrani, kus poliitika peaosakonnas vastuvõetud majanduspoliitilise sisuga otsused olid vastuolus majanduse peaosakonna kaudu väljaantud otsustega. Ka poliitika peaosakond, mis oli esmajoones olnud Rosenbergi kanaliks oma poliitika teostamise püüdlustes, kaotas aja jooksul oma vähesegi iseseisvuse. Himmler oli juba mõnda aega soovinud suurendada oma mõjuvõimu idaministeeriumis ning oli oma esindajana ministeeriumi juurde saatnud SSi peaameti juhi *SS-Obergruppenführer* Gottlob Bergeri. 1943. aasta augustis ministeeriumi järjekordse reformi käigus nimetati Berger personaalunioonis ka ministeeriumi vastmoodustatud poliitika juhtstaabi juhiks. Selliste arengute tagajärjel on mõistetav, miks on see ametkond saanud endale külge nime „kaose ministeerium“.²⁴⁵

Kõigile puudustele ja raskustele vaatamata pidid esimesed tsiviilvalitsuse ametnikud juulis 1941 ametisse asuma. Ettevalmistused tsiviilvalitsuse ametnikele kaasa antavate juhtnööride koostamiseks olid alanud aprillis 1941. Rosenberg oli selle teinud ülesandeks tulevasele II (halduse) peaosakonna juhatajale Ludwig Runtele. Juulis-augustis 1941 valmis vallutatud idaaladel ametisse astuvatele riigi-, kindral- ja piirkonnakomissaridele stardipakett õigusakte, juhtnööre ja teenistuseeskirju, millele tuginedes tuli neil oma tööd alustada. Paketid olid koostatud eraldi Ostlandi (1. osa) ja Ukraina (2. osa) riigikomissariaatide tarvis. Oma kaane värvi järgi sai see tuntuks kui „pruun mapp“ (sks. k *Braune Mappe*).²⁴⁶ Parteilistel juhtpositsioonidel olevad isikud, kes suunati Saksa tsiviil-okupatsioonivõimude teenistusse okupeeritud idaaladele (ametlik termin NSV Liidult vallutatud alade kohta), säilitasid oma parteilise ametipositsiooni näiteks gauleiteri või kreisleiterina ning kasutasid neid ameti-

²⁴⁴ S. Myllyniemi, *Die Neuordnung*, 63–67.

²⁴⁵ Samas.

²⁴⁶ Tsiviiladministratsiooni „pruuni mapi“ kõrval eksisteerisid materjalikogumikuna „roheline mapp“ (*Grüne Mappe*) Ida majanduse juhtstaabil; „punane mapp“ (*Rote Mappe*) Wehrmächti kaitsemajanduse ja varustusamet; „kollane mapp“ (*Gelbe Mappe*) Ida majanduse juhtstaabi põllumajandusjuhile ning „sinine mapp“ (*Blaue Mappe*) Ida majandusstaabile.

nimetusi oma positsiooni demonstreerimiseks. Ametikohustuste täitmist okupeeritud idaaladel käsitati komanderinguna.

Eesti territooriumi hõlmama pidava riigikomissariaadi nimena oli algselt planeeritud Baltenland, mis tekitas aga idapoliitikaga tegelevate ametnike hulgas teravat vastuseisu. Leiti, et kuna sama riigikomissariaadi piiresse kuulub ka Valgevene, siis ei saa Baltenlandi nime kasutamist kuidagi õigustada.²⁴⁷

Uute administratiivüksuste nimetustega oli teisigi probleeme. Rosenbergi realiseerumata jäänud kavade kohaselt tulnuks Eesti ja Läti seniseid territooriume naabruses asuvate Venemaa oblastite arvelt märgatavalt ida suunas laiendada.²⁴⁸

Kavandatud administratiivsed muudatused Ostlandis

Piirkond	Territoorium (km ²)	Rahvastik (milj)
Eesti NSV	47 550	1,2
Leningradi oblasti lääneosa	65 000	1,7
Kokku	112 500	2,9
Läti NSV	65 800	2,0
Kalinini oblasti lääneosa	45 000	1,5
Kokku	110 800	3,5
Leedu NSV	59 500	2,9
Wilejka oblasti loodeosa	4 000	0,14
Kokku	63 500	3,04
Valgevene NSV: (v.a Gomeli oblasti lõunaosa, Polesje, Pinski ja Bresti oblast ning v.a Wilejka oblasti loodeosa)	191 000	8,45
Orjoli oblasti loodetipp	10 000	0,5
Smolenski oblasti lääneosa	24 300	0,9
Kokku	225 300	9,85

Nagu eelnevast tabelist on näha, planeeriti kõige suuremat juurdelõiget, umbes 65 000 km², Eestile, mis moodustas ligemale pool Leningradi oblastist. Mõnevõrra vähem, 45 000 km², Lätile, kuid kokkuvõttes kasvanuks mõlema territoorium ligi kaks korda.

See võis olla üks argument, miks kaaluti uute administratiivüksuste nimedena vastavalt Peipusland (Peipsimaa) ja Dünaland (Väinamaa). Lisaks võib siin näha poliitilist tagamõtet: loobuda põlisrahvusele viitavatest nimetustest, kuna kohalikud rahvad kuulunuks assimileerimisele. Samuti oli Warta (sks. k

²⁴⁷ O. Bräutigam, Überblick, 4.

²⁴⁸ Reichskommissariat Baltenland, dateerimata, [tõenäoliselt juuli 1941], BA, R 6/13, 3.

Kavand territoriaalseteks ümberkorraldusteks idaaladel.²⁴⁹

²⁴⁹ Kaart: A. Dallin, Deutsche Herrschaft, 67.

Warthe) jõe järgi nimetatud Poolalt vallutatud Łódźi piirkonnast ja Poznańi vojevoodkonnast moodustatud reichsgau Wartheland.²⁵⁰

Saksa natsionaalsotsialistlikud juristid otsisid võimalust, et lugeda okupeeritud riigid likvideerituks, mis kaotaks nõude rakendada rahvusvahelise õiguse norme. Poola riik loeti *debellatio* likvideerituks alates 1. septembrist 1939 ja edaspidi püüti rahvusvahelise õiguse põhimõtteid moonutada ja kohandada. Nii ei loetud kujunenud olukorda enam ajutiseks (mida on okupatsioon), vaid kestvaks seisundiks. Osa Saksa valdusesse läinud Poola aladest liideti vahetult Reichi territooriumiga, osast moodustati Kindralkubermang, mille riigioiguslik staatus jäi ebaselgeks.²⁵¹

Vallutatud idaalade tsiviiladministratsiooni tegevusjuhiseid koondava Pruuni Mapi üldosas deklareeriti, et NSV Liit kui riik loetakse likvideerituks ning seega Haagi IV konventsiooni "Maasõja seadustest ja tavadest" sätted antud juhul ei kehti. Saksamaa luges end sellega õigustatuks kohaliku elanikkonna huvides võtta enda täita kõik valitsus- ja kohtuvolitused, mis omakorda pidi õigustama mistahes meetmete kasutamist antud ülesannete täitmiseks.²⁵²

Konventsiooni nõuete eiramine ei puudutanud ainult idarinnat. Saksamaa ei järginud konventsiooni nõudeid ühegi rünnaku alla sattunud riigi suhtes, välja arvatud Briti Kanali saarte okupeerimine.²⁵³

Nii ei kujutanud Eesti ja teised Balti riigid selles sõjas erandit, vaid kinnitasid reeglit. Saksamaa kohtles vastaseid vastavalt vajadusele. Idaalade valitsemist kommenteerides oli Hitler lausunud: „Niikaugele, kui meie võim ulatub, võiksime me kõike teha ja mis väljaspool meie võimu on, ei saaks me nagunii teha.“²⁵⁴ Balti riike käsitleti kui okupeeritud endisi NSV Liidu alasid, mis tuli ülejäänud vallutatavast NSV Liidu territooriumist eraldada ja mis kuulusid tulevikus liitmisele Reichiga.

Pruunis Mapis esitatud poliitilised juhtnõõrid nägid siinse territooriumi haldamiseks ette enne Nõukogude okupatsiooni kehtinud seadusandluse kasutamist Saksa okupatsioonivõimu poolt, kuna:

²⁵⁰ S. Myllyniemi, Die Neuordnung, 89; RMfdbO, Sachbearbeiter: Dr. Kleist, Vermerk. Betr.: Abgrenzung der Generalbezirke Estland und Lettland, 01.05.1942, BA, R 6/296, 3p.

²⁵¹ Johannes Bähr, Ralf Banken, Ausbeutung durch Recht? Einleitende Bemerkungen zum Einsatz des Wirtschaftsrechts in der deutschen Besatzungspolitik 1939–1945. In: J. Bähr, R. Banken (Hg.), Das Europa des „Dritten Reiches“; Bogdan Musial, Recht und Wirtschaft im besetzten Polen (1939–1945). In: J. Bähr, R. Banken (Hg.), Das Europa des „Dritten Reiches“, 20–28, 31–34.

²⁵² Erlaß des Führers über die Wirtschaft in den neu besetzten Ostgebieten, 29.06.1941, BA, R 6/21, 98.

²⁵³ Lauri Mälksoo, Eesti rahvusvahelis-õiguslik seisund Saksa okupatsiooni ajal, käsikiri, Tallinn, 2000, MTÜ S-Keskuse valduses; vaata samal teemal: Lauri Mälksoo, Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus: Eesti, Läti ja Leedu staatus rahvusvahelises õiguses 1940.a–1991.a ja pärast 1991.a, Tartu, 2005.

²⁵⁴ Tsiteeritud väljaandest: S. Myllyniemi, Die Neuordnung, 61.

1) NSV Liidu poolt allutatud rahvad peavad füürieris nägema oma vabastajat – järelikult ei saa valitsemist jätkata Nõukogude seaduste alusel, vaid antakse tagasi vanad seadused;

2) Balti riikide poliitiline tulevik tuleb otsustamisele alles pärast sõja lõppu. Seni tuleb seadusandluses piirduda minimaalsete hädavajalike regulatsioonidega ning seda võimalikult madalaastmeliste õigusaktidega, mida soovitavalt annaksid omamaised administratsioonid.²⁵⁵

Saksa võimude strateegia osutus edukaks. Jurististist viimane Riigivolikogu esimees Otto Pukk, kes kogu okupatsiooniperioodi Eestis ise kaasa tegi, jäigi eksiarvamusele. Ta uskus, et Eesti tsiviil-, kriminaal- ja administratiivseaduste (osaline) taaskehtestamine tõestas, et Saksamaa käsitleb antud olukorda Eesti Vabariigi maa-ala okupeerimisena, mitte NSV Liidu territooriumi okupeerimisena.²⁵⁶

Komissaride ülesanded olid sõnastatud järgmiselt: „Riigikomissar juhhib ja teostab järelevalvet oma riigikomissariaadis kogu Saksa tsiviilhalduse, nagu ka olemasoleva ja taasmoodustatava omamaise halduse üle. Ta on õigustatud oma piirkonnas välja andma õigusakte (määrusi), niivõrd kui õigusaktid ei ole välja antud või ei anta välja riigiministri poolt. Kindralkomissar juhhib haldust oma piirkonnas ja teostab järelevalvet pea- ja piirkonnakomissaride, nagu ka omamaise halduse üle. Piirkonnakomissar juhhib alamastme haldusinstantsina haldust oma piirkonnas ja teostab järelevalvet omamaiste asutuste üle madalaimal ja maakonna tasandil.“²⁵⁷

I.5. Eesti valitsemise ettevalmistamine

Ettevalmistused vallutada loodetavate idaalade valitsemiseks olid alanud väga hilja ja ilma selge plaanita, kuid kuigipalju jõuti teha ettevalmistustöid ka tulevaste omamaiste ametnike leidmiseks. Balti riikide hilisemaks valitsemiseks kasutasid Saksa võimuasutused ära Nõukogude okupatsiooni eest peamiselt ümberasumise korras koos baltisakslastega kui ka muul viisil sinna jõudnud põgenikke, kelle hulgas leidus poliitiliselt sobivaid kandidaate.²⁵⁸ Kuigi Saksamaa oli sisuliselt *de jure*, kuid formaalselt *de facto* tunnustanud Molotov-

²⁵⁵ Braune Mappe, Arbeitsrichtlinien für die Zivilverwaltung, Berlin, 03.09.1941, BA, R 90/256a, 26.

²⁵⁶ Otto Pukk, Me võitleme oma õiguse eest. In: Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas VIII, 65.

²⁵⁷ Braune Mappe, Arbeitsrichtlinien für die Zivilverwaltung, Berlin, 03.09.1941, BA, R 90/256a.

²⁵⁸ Saksa siseministeerium oli alates 1930. aastate teisest poolest aktiivselt tegelenud ka Valgevene natsionalistlike emigrantidega ning idasõjakäigu alguseks valmistati ette inimesed, kes koos Wehrmachi üksustega suundusid Valgevenesse. Okupatsioonivõimud rakendasid neid mittepoliitilistel ametikohtadel kohaliku halduse korraldamiseks, kuid see ei omandanud võrreldavat rolli omamaiste haldusorganitega Balti riikides. Vaata: O. Романько, Коричневые тени в Полесье. Белоруссия 1941–1945.

Ribbentropi pakti alusel Nõukogude okupatsiooni alla langenud riikide kuulumist NSV Liidu koosseisu,²⁵⁹ lootsid eestlastest, lätlastest ja leedulastest põgenikud sõja puhkedes Saksamaa toel oma riikide mingis vormis taastamist.

Eestiga seotud keskseks tegelaseks ettevalmistavates kavades sai Saksamaale põgenenud Hjalmar Mäe. Tema tunnustamine Saksamaa poolt isikuna, kellega arutati võimalikke arengukavasid juba enne sõja algust, on igati mõistetav. Mäe oli olnud Eesti paremradikaalse vabadussõjalaste liikumise propagandajuht ning enda kinnitusele saanud liikumise keelustamise järel 1934. aastal selle juhilt kindral Andres Larkalt volitused liikumise poliitiliste sihtide edasiviimiseks. Mäe ei olnud enne sõda Eestis esimese suurusjärgu tegelane, kuid tema ambitsioonid ulatusid märksa kaugemale tema tegelikust positsioonist.

Saksa ametnike kinnitusele oli Mäe juba aastaid olnud pidevas ühenduses NSDAP struktuuri kuuluva Ribbentropi bürooga (*Dienststelle Ribbentrop*), mille ülesandeks oli tegeleda rahvussakslastega Euroopas ja Ameerikas. Nende kontaktide käigus puutus ta tihedalt kokku dr Peter Kleistiga, kes 1941. aasta suvel asus tööle Rosenbergi juhitud vallutatud idaalade ministeeriumisse. Lisaks sellele oli Mäe juba aastaid tegutsenud NSDAP julgeolekuteenistuse (*Sicherheitsdienst*, SD) välisluure osakonna usaldusisikuna. 1941. aastaks oli kunagisest partei julgeolekuteenistusest saanud Riigi Julgeoleku Peaameti VI amet (välisluure) ning Mäe kontaktiks oli referaat C2 (lähivälismaa). Tema Eestiga tegelevaks kontaktametnikuks oli talle *SS-Sturmbannführer* Schindowski. Ilmselt selle koostöö ajast pärinevad ka Mäe sidemed Werner Bestiga, Saksa okupatsioonirežiimide ühe peamise teoreetiku ning praktikuga, kes jõudis aastail 1940–1941 olla Saksa tsiviiladministratsiooni esindaja Prantsusmaal ja 1942–1945 Saksamaa asehaldur Taanis. On tähelepanuväärne, et Mäe oli juba 1938. aastal esitanud nimetatud ametkondadele omapoolse plaani juhiks, kui vabadussõjalaste liikumine peaks Eestis võimule pääsma. Selles oli tehtud ettepanek Saksamaaga ühise armee, välis-, tolli- ja rahapoliitika loomiseks, kuid tookord pälvis see vaid teoreetilist huvi. Kui eeldada, et Saksa poliitika soovis vajaduse korral võimalust näidata legaalset alust Saksamaa valitsemiseks Eesti alal, siis Mäe enda väitel oli president Konstantin Päts talle 1940. aasta suvel andnud ülesande pidada Saksa võimudega läbirääkimisi Nõukogude okupatsiooni alla sattunud Eesti tuleviku suhtes.²⁶⁰

²⁵⁹ Saksamaa oli 10. jaanuaril 1941.a NSV Liiduga sõlmitud piirilepinguga andnud Balti riikide annekteerimisele oma *de jure* tunnustuse, kuid see ei muutunud kunagi õigusjõuliseks, sest 22. juunil 1941. a puhkenud sõja tõttu jäi piirileping ratifitseerimata. Lähemalt vaata: Boris Meissner, *Die Sowjetunion, die baltischen Staaten und das Völkerrecht*, Köln, 1956, 305; Boris Meissner, *Das Verhältnis der Bundesrepublik Deutschland zu Estland vor der Wiederherstellung der staatlichen Unabhängigkeit Estlands*. In: B. Meissner, D.A. Loeber, C. Hasselblatt (Hg.), *Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses*, Hamburg, 1997, 228 jj.

²⁶⁰ Grosskopf, *Estnisches Befreiungskomitee*, 26.06.1941; Wrangell, *Aufzeichnung*, 25.06.1941, PA AA, R105190, Politische Abteilung, Baltikum Pol. XIII, 18–19, 60–62;

Sarnaselt Mäele olid järeloomberasujatena Saksamaale asunud ka Oskar Angelus ja Alfred Vendt (Wendt) ning nad olid samuti käepärast. Pealegi oli kaheldamatult tegu kogenud ja oma ala tundvate endiste kõrgete riigiametnikega. Lisaks oli Angelus 1939. aastal Eestis kureerinud baltisakslaste ümberasumist ning tänu sellele tutvunud paljude Saksa kõrgemate ametnikega. Tema ametisse määramine olevat olnud kunagise klassivenna riigiminister Alfred Rosenbergi isiklik soov.²⁶¹

Ettevalmistavad tööd Saksamaal ei jõudnud omamaiste ametnike kaasamise osas siiski kaugemale. Angelus kuulis alles 1941. aasta 9. juulil Saksa välisministeeriumi ametnikelt, et Mäe oli samuti Saksamaal. Kui Mäega oldi eelseisvaid plaane arutatud juba algfaasist alates, siis Angelus tõmmati sellesse ringi alles nüüd, pärast sõjakäigu tegelikku algust. Esialgsel jutuaajamisel Wilhelm Wrangelliga²⁶² anti talle mõista, et teda võidakas kasutada kohalike omavalitsuste töö taastamisel Eestis, kuid lähemat infot temaga veel ei jagatud. Angeluse eelistuse kohaselt pidanuks ta Eestisse saadetama „saksa ametnikuna“, mitte aga eesti ekspordina. Tema ettekujutuse kohaselt pidanuks valitsemise õnnestumiseks tulevase Saksa okupatsioonivalitsuse mõõtuandvatel postidel seisma eestlaste hulgas heas kirjas olevad baltisakslased Martin Luther, Hans Wrangell, Helmuth Weiss ja ka Wilhelm Wrangell ise. Angeluse arvates oli eestlastel saksa inimestest väga kindel ettekujutus, mida eelnimetatud isikud ligikaudu kehasid. Neil isikuil oluks tema arvates eestlaste silmis absoluutne autoriteet, mis kandunuks üle kõigile sakslastele. Selliste isikute kõrvalejätmine viiks ummikusse eestlaste laiemat vaate sakslastele ja ärataks ebameeldivad ettekujutused 1918. aasta Saksa okupatsiooni näitel taas ellu.²⁶³

Saksa okupatsioonivõim eiras tunnustatud rahvusvahelise õiguse põhimõtteid ka 1918. aastal, hävitades omavalitsuslikud maakonna- ja vallavalitsused ning isegi haldusjaotuse. Hans Kruus iseloomustas olukorda: „ /.../ Uus maavalitsuse kord, mille okkupatsiooni-võim Eestis maksma pani, hävitas iga-suguse omavalitsuse ja kohaliku rahva isetegewuse võimaluse. Omavalitsuse asutustele ei antud isegi tsariaegiste seaduste piirides elu võimalust. Nende asemele seati igalpool ainult määratud ja nimetatud isikud. /.../ Uutel loodavil walitsusasutustel ei olnud omavalitsuse lõhnagi juures. Need said sõna otsekoheses mõttes okkupatsioonivõimude ja Saksa mõisnikkude käes

Sipo Riga Nr 187 an das RSHA, 07.01.1942, LVVA.P-1019.1.3, 64–65p. Vaata ka: Hjalmar Mäe, Kuidas kõik teostus, 154.

²⁶¹ H. Mäe, Kuidas kõik teostus, 195.

²⁶² Wilhelm Wrangell oli Eesti päritolu baltisakslane, osales Vabadussõjas, oli 1922–1926 Saksa-Balti Partei sekretär ning 1928–1933 Saksa Kultuurvalitsuse asepresident ning selle 1933–1938 president. 1939. aastal valiti I Riiginõukogu liikmeks ning 1939. aasta septembrikuuri ajal pidas president Pätsi ülesandel läbirääkimisi Saksa võimudega. 1940. aasta märtsis lahkus Saksamaale ja asus sealse välisministeeriumi teenistusse.

²⁶³ Wrangell, Aufzeichnung, 09.07.1941, PA AA, R105190, Politische Abteilung, Baltikum Pol. XIII, 1–1p.

mängukannideks. /.../ Linna-, maakonna- ja wallawalitsuste organid said ainult „kõrgema võimu“ käsilisteks. Niisuguse osa määras neile juba uus maa-valitsemise „konstitutsioon“ ja neis nähti walitsewate võimude poolt juba ammu enne kui Eesti Wenemaa ülemvõimu alt lahutati, „Saksa Keiserliku Majesteedi Wilhelmi II teenrid“.²⁶⁴

Reichi välisemeti idaosakonna juhataja dr Peter Kleist tegi sõjakäigu ettevalmistamise faasis Mäega tihedat koostööd, mille käigus arutati võimalusi, mis pidid Eestis tekkima seoses eeldatavalt peagi puhkeva Saksa-Nõukogude Liidu sõjaga. Oma mälestustes kirjeldab Mäe kokkulepet, mille kohaselt pidi Saksa väegrupi Nord pealöök suunatama idapoolt Peipsit Leningradile. Eeldusel, et kottijäämise ohus Punaarmee üksused hakkavad Eestist välja tõmbuma, pidi Mäe Helsingist koos Eesti vabatahtlikega (Erna grupp) saabuma Tallinna, üritada haarata võim ja kindlustada see kodumaal liituvate vabatahtlike abil veel enne Saksa sõdurite saabumist.²⁶⁵ Siinkohal on Mäe mälestused ilmselt liiga lennukad, kuid vaadates sündmuste ettevalmistusi ja järgnevat kulgu Leedus, on oma tõetera küllap siingi (vt lähemalt 3.5.1.). Kui kujunevas idapoliitikas jäänuksid peale seisukohad, et vallutatud Balti riikides luuakse kohe Saksamaa kontrolli all olevad riiklikud moodustised (nii, nagu see oli sõjavägede ülemjuhatuses esialgsetes plaanides),²⁶⁶ saanuks Mäe toetuda oma väidetele president Pätsi volituste kohta ja olla sellega näiliselt legitiimseks võimu kandjaks. Mäe endi sõnul loobuti Pätsi volitustele toetumisest pärast seda, kui Saksamaa mais 1941 Hessi Inglismaale lendamise järgselt oma pealetungiplaan muutis.²⁶⁷

Eesti põhiseadusliku järjepidevuse kandjaks loeti pärast president Pätsi Venemaale deporteerimist viimast riigipöörde-eelset peaministrit, vastavalt põhiseadusele presidendi ülesannetes, prof Jüri Uluotsa. Teise maailmasõja aegses praktikas püüdsid nii NSV Liit kui Saksamaa erineva edukusega demonstreerida vallutatud aladel võimu näiliselt legitiimset üleminekut vallutaja kätte. Meenutada võib Tšehhimaale annekteerimist ja Slovakkia nukuriigi moodustamist ning Taani ja Norra vallutamist Saksamaa poolt ning Eesti, Läti ja Leedu või Ida-Poola okupeerimist ja annekteerimist Nõukogude Liidu poolt.

1941. aasta mais oli Helsingis tekkinud sakslaste jaoks ebameeldiv olukord. 1941. aasta kevadel oli Soome sõjaväeluure uue sõja ootuses teenistusse kutsunud 15 Soome põgenenud Eesti vabatahtlikku ja saatnud nad väljaõppele. Aprilli alguses olid mehed Eesti lipu juures andnud vande, mille juures viibisid ka eesti ajakirjanik Harald Vellner, viimane Eesti sõjaväeatašee Soomes Aksel Kristian ja 1940. aasta juulis Soome põgenenud admiral Johan Pitka. Nende ettevalmistustega oli kursis ka Abwehri esindaja Soomes Alexander Cellarius ning küllap juba siis oli olemas plaan kõnealuse grupi (tulevane Erna Grupp) kasutamiseks sakslaste huvides. Maikuus oli aga sakslaste andmetel Soomes

²⁶⁴ H. Kruus, Saksa okkupatsioon Eestis, 33–42.

²⁶⁵ H. Mäe, Kuidas kõik teostus, 72.

²⁶⁶ Jürgen Förster, Das Unternehmen „Barbarossa“ als Eroberungs- und Vernichtungskrieg. In: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 4, 413.

²⁶⁷ H. Mäe, Kuidas kõik teostus, 172–174.

moodustumas eestlaste organisatsioon admiral Pitka ja Vellneri juhtimisel, keda kumbagi ei peetud Saksamaa seisukohalt usaldusväärseks tegelaseks. Nii saadeti ärireisijaks maskeeritud Hjalmar Mäe SDga kooskõlastatult Helsingisse, et käimasolevat üritust torpedeerida.²⁶⁸

31. mail moodustaski Mäe koostöös Cellariusega Helsingis ise viieliikmelise Eesti Vabastamise Komitee. Sellesse kuulusid Hjalmar Mäe, Eesti endise Berliini saatkonna ametnik dr Aleksander Massakas, Eesti endise Helsingi saatkonna sekretär Valter Kotsar, Eesti endine sõjaväeatašee Soomes major Aksel Kristian, endine Tartu vandeadvokaat Karl Grau ning Harri Rütman. Komitee eesmärgina deklareeriti Eesti rahva vabaduse ja iseseisvuse taastamine sõbralike riikide abiga. Koostöös Abwehri ja Soome sõjaväeluurega valmistati ette eesti dessantrühm Erna, mis juulis 1941 saadeti Eestisse Punaarmee tagalasse. Komitee kuulutas end kõrgema võimu kandjaks kuni eelduste loomiseni Eesti liitumiseks Saksa Reichiga. Mäe, kui komitee esimees, määrati sõja alguse puhuks ajutise valitsuse peaministriks, eeldades, et Saksamaa tunnustab Eesti iseseisvuse taastamist. Vastasel juhul pidi ta kokkuleppel sakslastega püüdma saada Eesti tsiviiladministratsiooni juhiks. Ka oma kirjalikus pöördumises välisminister Ribbentropi poole tituleeris Mäe end Eesti kõrgeimaks ajutise riigivõimu kandjaks. Aleksander Massakas määrati komitee poolt Eesti ajutiseks saadikuks Berliinis, millele paluti Saksa välisministeeriumi heakskiitu.²⁶⁹ Sõjakäigu alguses teatati Mäele, et Balti riikide iseseisvuse otsustamine lükatakse sõja lõppu. Kõik varasemad sellesuunalised sammud loeti vaenulikuks Saksa riigi vastu.

Mäe poolt kokku pandud komitee liikmete hindamisel nentis Saksa pool, et tegu on endiste vabadussõjalaste liikumise tegelastega, mis kujutanud endast natsionaalsotsialistidele sarnast liikumist. Mitte kõik endised liikmed ei olevat Saksa-sõbralikud, kuid liikumise tuumikuga olevat võimalik head koostööd teha. Mõtetest kaugemale siiski ei jõutud. Näiteks dr Aleksander Massakas, kes oli Saksamaale jäänud Eesti diplomaadina ja mitte sinna saabunud ümberasujana, loeti lihtsalt NSV Liidu kodanikuks, kes 23. juunil seoses sõja algusega SD üldise korralduse alusel arreteeriti. Ta vabanes küll juba samal päeval.²⁷⁰

Pärast sõja algust laienes eestlastest isikute ring, keda valmistati ette peatseks missiooniks Eestis. Juhtivate tegelastena nähti lisaks Mäele ette Oskar Angelus ja Alfred Vendt, kelle kandidatuurid usalduskogu liikmetena said füüreri heakskiidu juba juuli alguses.²⁷¹ Selgusetuks jääb, kas Angelus sai

²⁶⁸ Wrangell, Aufzeichnung, 25.06.1941, PA AA, R105190, Politische Abteilung, Baltikum Pol. XIII, 60–61; vaatat ka: H. Mäe, Kuidas kõik teostus, 172.

²⁶⁹ Estnisches Befreiungskomitee, Bekanntgabe, 31.05.1941; Dr. Hjalmar Mäe, An den Reichsminister für Auwärtige Angelegenheiten, 22.06.1940, PA AA, R105190, Politische Abteilung, Baltikum Pol. XIII, 63–65p; vaata ka: H. Mäe, Kuidas kõik teostus, 172–197.

²⁷⁰ Grosskopf, Estnisches Befreiungskomitee, 26.06.1941, PA AA, R105190, Politische Abteilung, Baltikum Pol. XIII, 18–19.

²⁷¹ Herrn Reichskommissar Lohse (Dr. Leibbrandt), 26.09.1941, BA, R 6/278, 6.

heaskiidu tagaselja või toimus kandidaatide esitlus füürerile siiski pärast 9. juulit, kui ta oli kohtunud välisministeeriumi ametnikega. Esildise füürerile tegi hoopis Rosenberg, kelle vastutusalasse need küsimused kuuluma hakkasid. Hjalmar Mäe enda väitel kinnitas Hitler ta, esialgu usaldusmehena, käskkirjaga ametisse juba 26. juunil 1941.²⁷²

Laiema ringina kuulusid sellesse seltskonda veel Aleksander Massakas, politseikomissar Randveer (Gutmann). 7. augustil asus tööstaap (*Arbeitsstab*) koosseisus Mäe, Angelus ja Vendt Berliinist Peter Kleisti saatel teele Riiga, kus neid ootas ees kohtumine tulevase kindralkomissari Karl-Siegmund Litzmanniga. Angelus oli eelseisva missiooniga seoses väljendanud oma nõrdimust, et neid juba Berliinis tulevase kindralkomissariga kokku ei viidud ning muretses, et teda ennast võtavad eestlased kui renegaati. Nii Angelus kui Mäe olid seisukohal, et ametisse asuvate saksa ametnike seas peaks olema kindlasti ka eestlaste hulgas poolehoidu leidvaid baltisakslasi. Mäe oli eelseisva väljakutse ees optimistlik. Ta uskus, et kui Saksa pool poliitilisi vigu ei tee, siis õnnestub tal koos oma kaastöölistega poole aasta jooksul eestlased piisavalt tihedalt Saksamaaga siduda.²⁷³

Samas liikusid 1941. aasta suvel-sügisel visalt kuuldused ka Eestimaa võimalikust ühendamisest Soomega. See idee leidis toetajaid rahvuslikult meelestatud ringkondades, kes nägid selles alternatiivi iseseisvuse taastumisele, mida siiski veel loodeti. Samas ringles see idee isegi Saksa kõrgemas juhtkonnas ühe võimaliku variandina Eesti tulevikust. Vahetult sõja alguses (enne 26.07.1941) oli selle ideega riigimarssal Göringi juures käinud Soomes resideerinud admiral Pitka ning saanud plaanile Göringi toetuse. Eestit ei oleks nende ideede teostumisel seotud otse Suur-Saksamaaga, vaid tõmmatud nn Uude Euroopasse koos uue Põhjala suurriigi Soomega, millega pidi liidetama Ingerimaa ning autonoomse osana Eesti. Soome riik oli taas sõjas NSV Liiduga, kuid temast ei saanud Saksamaa ametlikku liitlast ning ametlik poliitika Suur-Soome ideed ei toetanud.²⁷⁴

²⁷² Erster Landesdirektor in Estland an Reichsminister RMO, 19.10.1944, BA, R 6/278, 87–89. [Ilmselt ei olnud tegu siiski *Führerbefehl*-iga, nagu Mäe kirjutab, vaid Hitleri nõusolekul sõjaväelise juhtkonna poolt tehtud otsusega.]; RMO Abt II/1, Stellung der estnischen landeseigenen Verwaltung, 06.11.1944, BA, R 6/278, 105.

²⁷³ Grosskopf, Lage in Estland, 13.08.1941; Grosskopf, Aufbau der Zivilverwaltung in Estland, 07.08.1941; Wrangell, Aufzeichnung, 25.06.1941, PA AA, R105190, Politische Abteilung, Baltikum Pol. XIII, 45, 51–53, 60–62.

²⁷⁴ Ohto Manninen, Suur-Suomen ääriiviivat, Helsinki, 1980, 148–153.

2. SAKSA HALDUSINSTITUTSIOONID EESTIS

2.1. Sõjaväevõimud administratiivülesannete täitmisel

2.1.1. Wehrmachi tagala ülesehitus

Sõjaväe okupatsioonirežiim okupeeritud idaaladel kehtestati mitme erineva korraldusega. 13. märtsil 1941 andis Wehrmachi kindralstaabi ülem Wilhelm Keitel korralduse „Okupeeritud alade valitsemisest“, millega anti SSile ja politseile pädevus tegutsemiseks maavägede operatsioonipiirkonnas „poliitilise valitsemise ettevalmistamiseks, mis tulenevad kahe vastandliku süsteemi lõppvõitluse iseloomust. Nendes raamidest tegutseb *Reichsführer-SS* iseseisvalt ja oma vastutusel“. Kuid sellega sätestati ka Wehrmachi juhataja ametikoha moodustamine igas riigikomissariaadis.²⁷⁵ Lisaks SSile ja politseile olid maavägede operatsioonipiirkonnas esindatud koostööohvitseridega ja oma ametkondadega teisedki võimukeskused: Göringi neliastaku plaan, välisministeerium, idaalade riigiministeerium ning Julgeolekupolitsei ja SD.

Saksa Maavägede Ülemjuhatus piiritles 3. aprillil 1941 sõjaväevõimu erinevad piirkonnad eelseisval sõjakäigul itta.²⁷⁶ Kuni 20 km sügavuses rindelähedases vööndis teostas võimu kas rindelõigus tegutseva diviisi ülem või armeekorpusse komandeeriv kindral (Eesti territooriumil XXVI armeekorpus, komandeeriv kindral suurtükiväekindral Albert Wodrig, alluvad diviisid 61. ja 217. ning XXXXII armeekorpus, komandeeriv kindral pioneerivägede kindral Walter Kuntze, alluvad diviisid 93., 254. ja 291.).

Vöönd umbes 20–50 kilomeetrit rindest loeti armee tagalapiirkonnaks (*rückwärtiges Armeegebiet*). Selle territooriumi haldamine oli vastavas rindelõigus opereeriva armee, Eestis alal 18. armee tagalakomandandi (*Kommandant des rückwärtigen Armeegebiets, Korück 583*) pädevuses. Tagalakomandandi ülesandeid täitsid 20. jaanuarist 1941 kuni 20. juuni 1943 kindralleitnant Hans Knuth, 26. juunist 1943 kuni sõja lõpuni kindralleitnant Oskar van Ginckel.²⁷⁷ Pärast Eesti territooriumi üleandmist tsiviilvõimude haldusesse jäi Narva linn koos lähema ümbrusega rinde läheduse tõttu jätkuvalt kogu Saksa okupatsiooni ajaks armee tagalapiirkonnaks, kus administratiivvõim kuulus 18. armee tagalakomandandile.

Järgmine vastutusala sügavamal tagalas oli väegrupi tagalapiirkond (*rückwärtiges Heeresgebiet*). Väegrupp oli sõjategevuse ajaks ühise ülemjuhutuse

²⁷⁵ Verwaltung der besetzten Gebiete, 13.03.1941. In: Werner Haupt, Baltikum 1941 : Die Geschichte eines ungelösten Problems, Neckargemünd, 1963 / Die Wehrmacht in Kampf, Band 37, Anlage 15, 186–187; Dieter Pohl, Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944, München, 2008, 97–110.

²⁷⁶ Friedrich Wilhelm (Hg.), Die Polizei im NS-Staat : Die Geschichte ihrer Organisation im Überblick, Paderborn/München/Wien/Zürich, 1999, 149–167.

²⁷⁷ Kommandant des rückwärtigen Armeegebiets 583, <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/K/KnuthHans.htm> (03.08.2011).

alla koondatud suuremate sõjaliste üksuste (armeede, armeegruppide jne) koondis. Idasõjakäiguks oli moodustatud kolm väegruppi, Süd (Lõuna), Mitte (Kesk) ja Nord (Põhi), ning nende vahel oli ära jaotatud kogu idarinne. Eesti territoorium muutus esmalt Leningradi suunas edasi tungiva armeegrupi Nord operatsioonipiirkonnaks ja seejärel 1941. aasta suvel ja sügisel juba väegrupi Nord tagalapiirkonnaks. 5. detsembril 1941, kui Eesti anti üle Saksa tsiviil-okupatsioonivõimude (riigikomissariaadi Ostland) juhtimise alla, pidanuks sinne territoorium väegrupi tagalapiirkonnast välja arvatama.

Tingituna rindejoone peatumisest Leningradi all Eesti piiride vahetus läheduses, saavutasid sõjaväevõimud füüreri nõusoleku, et Eesti territoorium loeti erinevalt teistest tsiviilvõimudele üleantud aladest jätkuvalt operatsioonipiirkonnaks. See tingis mõningad erisused Eesti territooriumi edasisel valitsemisel võrreldes teiste idaministeeriumi haldamisele antud okupeeritud aladega. Kui mujal tegutses tsiviiladministratsiooni juures Wehrmachi huvide esindajana Wehrmachi juhataja (*Wehrmachtsbefehlshaber*), siis Eesti alal täitis sama rolli jätkuvalt väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja. Ligi ühte kolmandikku idarindest katnud väegrupi peakorter asus Võrus 1941. aasta sügisest kuni likvideerimiseni märtsi lõpus 1944.

Väegrupi tagalapiirkonna juhataja võimupiirid olid suuremad kui Wehrmachi juhataja omad mujal tsiviilvõimu piirkonnas. Märtsist 1942 muutus kõnealuse ametikoha nimetus ja see oli edaspidi Julgestusüksuste Komandeeriv Kindral ja Väegrupi Nord Tagalapiirkonna Juhataja. Alates juulist 1941 kuni 1. aprillini 1943 oli väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja (*Befehlshaber des rückwärtigen Heeresgebiets*) jalaväekindral Franz von Roques. Pärast tema lahkumist teenis samal kohal, kuni institutsiooni likvideerimiseni 1944. aasta märtsis, jalaväekindral Kuno-Hans von Both.²⁷⁸

2.1.2. Tagalaüksused Eestis

Rinne jõudis Eesti piiridesse 7. juulil 1941 ja sellest alates läks territoorium samm-sammult Saksa sõjaväevõimude kontrolli alla. Kogu täitevõim okupeeritud alal kuulus Saksa Reichile, mida enne võimu üleandmist tsiviil-administratsioonile esindas Eestis kohapeal väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja ning tema nimel julgestusdiviiside ülemad, välikomandandid ja asulakomandandid. Eestis tegutsevate sõjaväevõimude näol ei olnud tegemist mingisugusel moel unikaalse kompetentsiga. Ehkki ametikohad täideti peamiselt reservist või pensionilt uuesti teenistusse kutsutud vanemohvitseride ja kindralitega, leidsid nad rakendust üle kogu Euroopa sõjatandri. Enam kui kuuekümneaastane kindral von Roques teenis aastatel 1940–1941 samasugusel

²⁷⁸ Franz von Roques, <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/R/RoquesFranzv.htm> (11.03.2011); Kommandierender General der Sicherungstruppen und Befehlshaber im Heeresgebiet Nord, <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/B/BothKHv.htm> (11.03.2011).

ametikohal okupeeritud Belgias ja Prantsusmaal. Kindral von Both saadeti pärast väegrupi Nord tagalapiirkonna likvideerimist edasi Ungarisse.

Eesti kontekstis oli keskseks sõjaväevõimu institutsiooniks väegrupi Nord tagalapiirkond. Oma funktsioonidelt oli tegu väga laia kompetentsiga institutsiooniga, millele allusid nii lahingu- kui julgestusüksused, sõjavangilaagrid, samuti sandarmeeria ja sala-välipolitsei üksused, kohalikest elanikest formeeritud üksused, välikomandantuurid jne. Nõukogude Liidu vastaseks sõjaks formeeriti kolm tagalapiirkonda, igale väegrupile üks.²⁷⁹

21. märtsil 1941 oli maavägede kindralstaabi ülem kindraloberst Franz Halder andnud korralduse üheksa julgestusdiviisi (JD) formeerimiseks, iga idarinde tagalapiirkonna alluvuses kolm. Väegrupi Nord tagalapiirkonna jaoks formeeriti 207. jalaväediviisi staabi ja rügementide baasil kolm julgestusdiviisi – nr 207, 281 ja 285. Julgestusdiviisid olid pigem territoriaalse halduse üksused kui lahingüksused, ehkki igale diviisile allus ka üks lahingurügement. Kuid näiteks 207. JD lahingurügement (374. jalaväerügement) sõdis kogu aeg teiste väekoondiste operatiivalluvuses, kuni lõpuks puruks löödi. 207. JD hallatav territoorium oli suur, ulatudes Eesti saartest kuni Pihkvamaani ja Peipsi idakaldani. Diviisi staap asus aastatel 1941–1944 Tartus. Diviisiülemateks olid järgemööda kindralleitnandid Karl von Tiedemann, Erich Hofmann ja krahv Bogislaus von Schwerin. Viimane neist langes Emajõe rindel 17. septembril 1944.²⁸⁰

Ülejäänud kaks väegrupile Nord allunud julgestusdiviisi tegutsesid valdavalt idapool Peipsi järve (281. JD staap Ostrovis ja 285. JD staap Lugas) ning ei etendanud olulist rolli Eesti territooriumi haldamisel.

2.1.3. Komandantuuride võrgustik

Komandantuurid olid tagalas moodustatud staabid, millel pidi olema nõutav kompetents neile pandavate ülesannete täitmiseks ning olid universaalselt rakendatavad sõjategevuse eri piirkondades. Eesti alal tegutses suur hulk mitmesuguseid komandanture nii maa- kui mereväe alluvuses. Maavägede koosseisus tegutsenud komandantuurid anti väegruppid koosseisu ja allutati vastavalt vajadusele kas väegrupi tagalapiirkonna juhatajale, armee tagalacomandandile või julgestusdiviiside ülematele. Maavägede koosseisus tegutsenud komandantuuridest olid suuremal määral administratiivsete ülesannetega seotud linnakomandantuur (*Standortkommandantur*) Tallinnas, mitmed väli- komandantuurid (*Feldkommandantur, FK*) ja asulakomandantuurid (*Ortskommandantur, OK*). Komandanture liigutati vastavalt vajadusele kogu sõjatandri

²⁷⁹ T. Hiio, German Military Authority, 465–480.

²⁸⁰ Samas.

ulatuses. Näiteks saadeti Tartus asunud 817. välikomandantuur 1944. aastal Kreekasse, asukohaga Ateenas.²⁸¹

Eestis Saksa mereväe alluvuses tegutsenud komandantuuride ülesanded olid eelkõige sõjalised ning seotud rannikukaitse ja Saksa laevastiku tugipunktidega. Siinsed mereväekomandantuurid allusid Tallinnas resideeruvale Ostlandi mereväejuhatajale²⁸² viitseadmiral Theodor Burchardile, kelle vastutusala piki rannikut ulatus Saksa-Leedu piirist kuni idarindeni Leningradi all. Konkreetselt Eesti rannikupiirkond Salacgrīvast Narva-Jõesuuni, kaasaarvatud Lääne-Eesti saared, oli Tallinna merekomandandi²⁸³ vastutusallas, kelle komandantuur asus esmalt Tallinnas, seejärel Haljalas. Komandant kuni novembrini 1941 oli fregatikapten Robert Terfloth, seejärel novembrini 1943 mereväekapten Heinrich Jörss ning pärast teda mereväekapten Erich Dresky. Konkreetselt Tallinnas (st eelkõige sadamas) toimuva eest vastutas Tallinna sadamakomandant (*Hafenkommandant Reval*).²⁸⁴

Enim komandantuuere tegutses Tallinnas. Vahetult pärast linna hõivamist määras 18. armee Tallinna sõjaväekomandandiks (*Wehrmachtskommandant*) kindralmajor vabahärra Max Raitz von Frenzzi, kellele allusid kõik ülejäänud komandantuurid:

- Tallinna välikomandantuur (komandant ooberst Herbert Scultetus), mille vastutusala oli Tallinna linn, väljaarvatud sadama piirkond;
- Tallinna asulakomandantuur, mis vastutas väeüksuste majutamise eest linnas. Üksuste omavoliline tegevus oli keelatud, juba hõivatud majutuskohad tuli teada anda asulakomandandile;
- Tallinna sadamakomandantuur (komandant korvetikapten Rudolf Nordmann), mis allus Saksa mereväe Tallinna merekomandantuurile;²⁸⁵
- Tallinnas paiknenud 192. välikomandantuur tegutses märtsist 1942 märtsini 1944 linnakomandantuurina (*Standortkommandantur*) mille ülem oli

²⁸¹ Feldkommandantur 817, <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Kommandantur/FK817-R.htm> (11.03.2011).

²⁸² Ametikoht formeeriti sõjaks valmistudes mais 1941 Schleswig-Holsteinis kui „mereväejuhataja D“ (*Marinebefehlshaber D*), 06.11.1941 nimetati ringi „Ostlandi mereväejuhatajaks“ (*Marinebefehlshaber Ostland*), alates veebruarist 1943 kandis ametikoht nimetust „Ostlandi komandeeriv admiral“ (*Kommandierender Admiral Ostland*) ning alates 17.06.1944 „Läänemere idaosa komandeeriv admiral“ (*Kommandierende Admiral östliche Ostsee*). Kogu sõja kestel teenis sellel ametikohal kontr/viitseadmiral Theodor Burchardi.

²⁸³ Ametikoht formeeriti sõjaks valmistudes mais 1941 kui merekomandant „Q“ (*Seekommandant „Q“*), novembrist 1941 kandis nime Tallinna merekomandant (*Seekommandant Reval*), veebruarist 1944 Eesti merekomandant (*Seekommandant Estland*).

²⁸⁴ Hafenkommandant Reval, <http://www.axishistory.com> (12.04.2011).

²⁸⁵ Feldkommandantur Reval, Feldkommandanturbefehl Nr. 1, 30.08.1941, ERA.R-810.1.37, pagineerimata.

diviisiülema staatuses.²⁸⁶ Komandantuur haldas piirkonda (*Standortbezirk*), mis oli mõnevõrra suurem Tallinna linna piiridest, olles piiritletud järgmiselt: Kakumäe, 4 km Tallinnast läänes – Harku, 2 km Nõmmest läänes – Pääsküla, vahetult Nõmmest lõunas – Lehmja (põhi), 7 km Nõmmest idas – Vao, 6 km Tallinnast idas – Laiaküla, 7 km Tallinnast kirdes – Muuga – Aiaotsa – Viimsi – Miiduranna, 6 km Tallinnast põhjas.²⁸⁷

Välikomandantuurid paiknesid ka Tartus, Haapsalus ja Viljandis ning Rakveres. Linna- ja välikomandantuuride tegevuspiirkonnad viidi 1942. aasta alguses vastavusse tsiviilvalitsuse piirkonnakomissariaatidega. Linna- ja välikomandantuuridele allusid omakorda asulakomandantuurid, mille tegevuspiirkond vastas enam-vähem Eesti maakonnale. Välikomandant tegutses rügemendiülema staatuses ning asulakomandandid olid kas pataljoni- või kompaniiülema staatuses.

Lisaks kohapeal paiknenud asulakomandantuurile oli Saaremaal eraldi moodustatud Balti saarte komandandi ametikoht, mis oli personaalunioonis ühitatud 207. julgestusdiviisi Saaremaal paiknenud 94. julgestusrügemendi ülema ametikohaga. Komandandid olid ooberst Walter Mylo (alates jaanuarist 1942 kindralmajor) ning seejärel kuni oktoobrini 1942 ooberst Gustav von Plehwe. Pärast Eesti ala andmist tsiviilvalitsuse alla viidi osa komandanture Eestist Pihkva- ja Novgorodimaale.²⁸⁸ (Vaata ka lisa 1, Saksa sõjaväeline administratsioon Eesti alal võrrelduna tsiviiladministratsiooniga.)

2.1.4. Sõjaväe tagalahalduse institutsioonide pädevus ja tegevus

Tsiviilvõimu teostamine väegrupi tagalas oli väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja ning väli- ja asulakomandantuuride pädevuses ning oluline funktsioon kohaliku elanikkonna seisukohalt. Saksa okupatsiooni aegse Eesti territooriumi administratiivse valitsemise juures oli keskseks sammuks väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja kindral Franz von Roques'i 1941. aasta 15. septembri otsus anda ametlikud volitused Hjalmar Mäe juhitud Eesti Omavalitsusele.²⁸⁹

Saksa okupatsioonivõim ei saanud siia õigustühja ruumi, kus tulnuks alustada õigusloomega nullist. EOVI asus okupatsioonivõimude volitusel tegutsema enne 21. juunit 1940 kehtinud Eesti Vabariigi seadusandlusele tuginedes, kuivõrd see ei olnud vastuolus või muudetud Saksa okupatsioonivõimude korraldustega.

²⁸⁶ Feldkommandantur 192. <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/S/ScultetusHerbert.htm> (12.04.2011).

²⁸⁷ Feldkommandantur 192. Feldkommandanturbefehl Nr. 33, 23.12.1941, ERA.R-810.1.6, pagineerimata.

²⁸⁸ T. Hiio, German Military Authority, 465–480; <http://forum.axishistory.com> (12.04.2011).

²⁸⁹ Volitus Eesti Omavalitsuse juhtidele, 15.09.1941, Ametlik Teataja (AT) 1941, 1, 1.

Kõrgeim võim jäi loomulikult väegrupi tagalapiirkonna juhatajale ning EOV roll oli eelkõige täidesaatev ning nõuandev. Sisseseatavatel Eesti administratiivasutustel ei olnud mingit õigust anda korraldusi või esitada nõudmisi Saksa sõjaväelistele asutustele. Roll, mille Eesti Omavalitsus von Roques'i juhitava sõjaväevõimu perioodil kolme kuu jooksul omandas, jäi praktikas suurel määral kestma ka edaspidi. Hilisem Eesti Omavalitsuse funktsioonide ja pädevuse õiguslik määratlemine, esmalt 1942. aasta märtsis kindralkomissariaadi valitsemiseks väljaantud organisatsioonidekreedis,²⁹⁰ oli suures osas juba väljakujunenud olukorra fikseerimine. Mõningane muutus toimus 1942. aasta detsembris, kui EOV juhile anti kindralkomissarile delegeeritud õigussätete andmise õiguse raames seadusjõuliste haldusmääruste ja teostamismääruste andmise õigus.²⁹¹

Väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja kindral Franz von Roques. (BA)

Administratiivvõimu teostamine ei ole võimalik ilma majandusressursside käsutamiseta ning maksulaekumisteta. Väegrupi tagalapiirkonna juhataja EOVle antud volitused ei muutnud Eesti direktooriumide ning kohapeal Saksa sõjamajanduslikke huve esindava Tallinna majanduskomando õiguslikku vahet. Tallinna majanduskomando ise oli olnud initsiaator Eesti Vabariigi aegse põllutööstustegevuse taastamisel.²⁹²

Kõik majandusvaldkonda puudutavad määrused ja teadaanded, mida EOV direktorid tagalapiirkonna juhataja volitusel edaspidi välja andsid, nõudsid ka majanduskomando kaasallkirja. Tallinna majanduskomandolt tuli saada kinnitus nii kohalike omavalitsuste kui EOV eelarvele. Ettepanekuid mistahes uute eeskirjade kehtestamiseks tuli tagalapiirkonna juhataja seisukohalt esitada vaid juhul, kui need olid maa või elanikkonna huvide seisukohalt edasilükkamatud, sest reformide läbiviimine ei peaks olema sõjaväevõimude ülesanne.²⁹³

Saksa sõjaväevõimude administratiivne roll ei piirdunud kesk võimu teostamisega Eesti alal ja omamaise keske administratiivvõimu, s.o Eesti Oma-

²⁹⁰ Organisationserlaß Ostland Nr. 3: Richtlinien für die Führung der Verwaltung im Generalbezirk Estland; Durchführungsbestimmungen zum Organisationserlaß Ostland Nr. 3, 07.03.1942, LVVA.P-70.5.11, 109–121.

²⁹¹ Eesti Omavalitsuse Juhilõigussätete andmise õiguse määrus, 22.12.1942, Amtsblatt des Generalkommissars in Reval (AB) 1943, 1, lk 3–4.

²⁹² Ülevaade Majandus- ja Rahandusdirektooriumi tegevusest 1941/42. aastal, I Põllumajandus, [mitte varem kui 1943], ERA.R-66.1.98, 5.

²⁹³ Befh. d. rückw. Heeres Geb. Nord. Arbeit der estnischen Direktoren, 03.10.1941, ERA.R-810.1.37, pagineerimata; Estnische Selbstverwaltung, Wirtschaftsdirektorium, an das Wirtschaftskommando in Reval, 10.11.1941, ERA.R-810.1.7, pagineerimata.

valitsuse, tegevuse reguleerimisega. Väli- ja asulakomandantuurid sekkusid kohalike omavalitsusasutuste taastamisse koheselt koos rindejoone jõudmisega Eestisse. Neile antud juhtnõõrid sätestasid sõjaväevõimu pädevusena lisaks sõjalistele ülesannetele terve rea administratiivülesandeid haldusküsimuste lahendamiseks. Kui enne 1940. juunit ametis olnud kohalike omavalitsuste juhid olid kadunud, pidid komandandid kohaliku haldusaparaadi taastamiseks ametisse nimetama uued maavanemad, linnapead ja vallavanemad. Linnapead, valla- ja maavanemad pidid haldusülesandeid täitma lähtuvalt enne 21. juunit 1940 kehtinud Eesti Vabariigi seadusandlusest, kuid vajaduse korral oli komandantidel õigus haldusakte muuta või täiendada.²⁹⁴

Kohaliku tsiviilelanikkonna suhtes olid väli- ja asulakomandandid ka karistusvõimu instantsiks, samas pidid nad hoolitsema ka omamaiste esimese astme kriminaalkohtute ning kriminaalpolitsei taastamise eest. Kohalikust elanikkonnast ülevaate saamiseks tuli läbi viia elanike registreerimine ning seada sisse Saksa isikutunnistused (*Ausweis*) või varustada olemasolevad isikutunnistused Saksa templitega. Komandantide ülesandeks oli tagada ka see, et kõik juudid kannaksid vasakul pool rinnas kollast Taaveti tähte. Juutidel lubati oma erialal edasi töötada ainult juhul, kui see oli Wehrmächti või kohaliku elanikkonna tarviduste rahuldamiseks mõõdapäsematu. Mustlaste, nii rändava eluviisiga kui ka paiksete, suhtes tuli rakendada töökohustust. Väli- ja asulakomandantidel oli järelevalvekohustus ka elanikkonna poliitilise tegevuse üle, elanike registreerimine ja isikutunnistuste väljastamine oli mõeldud ühe kontrollvahendina. Pärast 21. juunit 1940 NSV Liidust Eestisse tulnud inimesed pidid endast võimudele teada andma. Bolševistlikku või muidu vaenulikku propagandat sisaldava kirjasõna levitamine oli keelatud ning selle eest hoiatati raamatukaupmehi. Kõigile ajalehtedele, ajakirjadele ja muudele trükistele kehtestati poliitiline eeltsensuur, järelevalve alla tuli võtta kõik trükikojad. Erakondade, samuti seltside ja ühingute, tegevus keelati kuni edasiste korraldusteni. Kõigi „maale omaste“ (*landesüblich*) usukoguduste tegutsemine oli lubatud. Tervishoiuvallas pidid komandandid tagama tsiviilelanikkonna arstliku teenindamise, kaasates vajaduse korral välikomandantuuride või julgestusdiviisi arste. Samuti tuli tagada apteekide häireteta töö ning nende varustamine ravimite ja vaktsiinidega.²⁹⁵

Üksikasjaliselt reguleeriti politseikorraldus. Eesti kaitseüksuste moodustamine (mõiste *Schutzmannschaften* kattis nii välispolitseid, Omakaitset kui ka kaitsepataljone) oli Kõrgemale SS- ja Politseijuhile alluvate ametiisikute pädevuses, keda pidid kohapeal abistama väli- ja asulakomandandid. Üldise korra jaluleseadmiseks ning omakohtu vältimiseks/lõpetamiseks sätestas tagala- piirkonna juhataja 3. augusti 1941. a korraldusega vahistamiste ja hukkamiste korra, mis keelas põhimõtteliselt vahistamised ja hukkamised mittesaksa asutuste ja isikute poolt. Omamaistele abipolitsei-asutustele lubati vahistamisi

²⁹⁴ Richtlinien für die Tätigkeit der Feld- und Ortskommandanturen, 18.09.1941, Bundesarchiv-Militärarchiv (BA-MA), RH 22/254, 69–87.

²⁹⁵ Samas.

läbi viia ainult Saksa asutuste, eriti Kõrgemale SSi ja Politseijuhile alluvate korraldusel, omamaiste kriminaalkohtute arreteerimisorderi alusel või otsese hädaohu korral. Tagalapiirkonna juhataja keelas sõjaväelastel kategooriliselt igasuguse osalemise Saksa politseiasutuste poolt või nende korraldusel kohalike abipolitseiasutuste täidesaadetavates hukkamistes.²⁹⁶

Näitena asulakomandandi tegevusest kinnitas 14. juulil 1941 Viljandisse saabunud asulakomandant (*Ortskomandant*) kapten Küppers esimese sammuna oma korraldusega ametisse Viljandi ajutise linnaeapa Albert Vilmsi ja Viljandi ajutise maavanema Aleksander Siitami. Seejärel asus ta korraldama relvade äraandmist, kehtestas alkoholimüügi keelu ning komandanditunni jne.²⁹⁷

16. juulil kinnitas komandant Küppers Viljandi politseiprefektiks varasema politseikomissari ja tol hetkel Viljandi maakonna Omakaitse ajutise juhi Peeter Kutsari. Tema esimeseks ülesandeks prefektina sai asulakomandandi korraldusel politseiaparaadi formeerimine Viljandimaa valdades ja linnades ning senise Omakaitse reorganiseerimine abipolitsei institutsiooniks. Omakaitse senisel kujul oli määratud laialisaatmisele. Asulakomandant tagas omapoolsete määrustega esmatahtsate tööde läbiviimise. Majanduselu taaselustamiseks ning saagikoristuse kindlustamiseks põllumajanduses andis komandant kohalikele linna- ja vallavalitsustele õiguse suunata 16–60 aasta vanuseid elanikke kohustuslikus korras tööle omavalitsuse poolt etteantud kohta.²⁹⁸

Tallinna välikomandandi käsk nr 1 ilmus 30. augustil 1941, kaks päeva pärast linna langemist Saksa vägede kätte. Esimene käsk pani paika Tallinnas olevate eri komandantuuride omavahelised funktsioonid ja kehtestas pimendamiskohustuse. Epideemiate puhkemise kartuses keelas komandant keetmata vee tarvitamise joogiks ning hammaste pesemiseks. Ka piima, mis ei pärinenud meiereist või nende müügikohtadest, tohtis toiduks tarvitada ainult keedetult.²⁹⁹

Eesti ala üleandmisel tsiviiladministratsiooni võimu alla kaotasid väli- ja asulakomandantuuride senised (antud 18.09.1941) tegevusjuhtnõõrid siin kehtivuse, jäädes maksvusele Venemaa territooriumil. Kui Eesti ala suhtes ei olnud tehtud muid korraldusi, tuli väli- ja asulakomandantuuridel oma ülesannete sätestamisel edaspidi lähtuda eeskirjadest, nagu oleks osa koduterritooriumist kuulutatud operatsioonipiirkonnaks. Eesti alal jäid viidatud ülesanded piiratuks,

²⁹⁶ Richtlinien für die Tätigkeit der Feld- und Ortskommandanturen, 18.09.1941, BA-MA, RH 22/254, 69–87.

²⁹⁷ Teadaanne. Viljandis 14. juulil 1941, gez. Küppers, Päälik ja kohalik Komandant, ERA.3142.2.4, 42.

²⁹⁸ Ortskommandatur an Herrn Kreisältesten Sitam, 16.07.1941, ERA.3142.2.4, 43; Verordnung der Ortskommandatur über den Einsatz von Arbeitskräften, 09.08.1941, ERA.3142.2.4, 44; Viljandi prefekti ringkiri valla- ja linnavalitsustele, 17.07.1941, ERA.3142.2.5, 42.

²⁹⁹ Feldkommandatur Reval. Feldkommandanturbefehl Nr. 1, 30.08.1941, ERA.R-810.1.37, pagineerimata.

T E A D A A M M E .

Tänasest päevast olen mina Viljandis kohaliku Komandantuuri üle võtnud ja teen järgmised korraldused:

1.

Kinnitan Härra Albert V i l m s'i Viljandi ajutiseks Linnapeaks ja Härra Aleksander S i i t a m ' i Viljandi ajutiseks maavanemaks.

2.

Kõik sõjariistad, sõjamoona, samuti vene punaarmeele saadud sõjasaak tuleb hiljemalt 17. juuliks kella 17 ära anda kohalikus Komandantuuris. Kes peale seda tähtaega ilma kohaliku Komandantuuri loata omab sõjariistu jne., seda karistatakse sõjaseaduse korras.

3.

Kommunistide, punaarmeele ja juutide jõukudest tuleb otsekohe teatada kohalikus Komandantuuris. Maaelanikke, kes neid jõuke kuidagi viisi toetavad, kes neile toiduaineid muretsevad või teateid edasi annavad jne., karistatakse sõjaseaduse korras.

4.

Igasugune eraisikute jõuvankrite liiklemine on keelatud. Lubasid selleks tuleb muretseda Maavalitsuse kaudu kohalikust Komandantuurist.

5.

Õlle, veini ning teiste alkoholiste jookide müük eraisikuile kui ka sõjaväelastele ilma eriloata on keelatud.

6.

Eraisikud ei tohi kella 22-st kuni kella 4-ni korterist lahkuda. Erilubasid võivad nõutada omale arstid, ämmaemandad jne.

7.

Pimeduse saabumisega tulevad kõik majad õhurünnakute ärahoidmiseks pimendada nii, et valgus välja ei paistaks.

8.

Hindade tõstmine on keelatud. Keelust üleastujaid karistatakse.

9.

Äride rüüstamine ja kaupade välja viimine on keelatud. Isikud, keda tabatakse rüüstamiselt või kes omavad rüüstatud kaupa, karistatakse kohapeal sõjaseaduse korras.

Kohalik Komandantuur,

Viljandis
14. juulil 1941.

gez. K ü p p e r s,
Päälük ja kohalik Komandant.

Asulakomandandi kapten Küppersi esimene teadaanne Viljandis 14. juulil 1941.

sest täidesaatev võim oli tsiviiladministratsiooni käes. Komandantuuridel puudus selles olukorras õigus anda korraldusi tsiviilasutustele, aga nad pidid tsiviil- ja politseivõimu asutustega töötama tihedas koostöös. Tsiviilasutustele korralduste andmise õigus tekkis ainult ohuolukorras, juhul kui viivitus oleks takistanud sõjaliste ülesannete täitmist.³⁰⁰

Väli- ja asulakomandantuuridele jäänud ülesanded tsiviilvõimudele üleantud Eestis olid kokkuvõtlikult: sõjalised julgeolekumeetmed, majutusküsimused, tervishoiuteenistus, korra tagamine, tsiviilelanikkonna jälgimine (isikutunnistusi tsiviilelanikkonnale andsid välja tsiviilasutused), sõjahaudade eest hoolitsemine, liikluse reguleerimine ja järelevalve, sõjaväeüksuste vaimne hooldus (sõdurikodud, teatrit, raamatud, ajalehed).³⁰¹

Saksamaa, nagu Nõukogude Liitki, ei järginud sõjas Haagi konventsiooni. 1942. aasta septembris komandantuuridele välja antud uutes juhtnõoides oli see selgesõnaliselt kirjas: „Venemaa okupeeritud aladel Haagi maasõja seadusi ei rakendata, sest Nõukogude Liit ei ole neid tunnustanud. Nõukogude Liit, kuivõrd ta on Saksa vägede poolt okupeeritud, on lakanud rahvusvahelis-õiguslikult eksisteerimast. Kogu võim (täidesaatev võim) okupeeritud aladel kuulub Saksa Riigile. Väegrupi Nord tagalapiirkonnas rakendavad seda Julgestusüksuste Komandeeriv Kindral ja Väegrupi Nord Tagalapiirkonna Juhataja ning tema nimel julgestusdiviiside ülemad, välikomandandid ja asulakomandandid.”³⁰²

Eesti ala suhtes oli juhtnõoidesse sisseviidud rõhutatud eriklausel: „Kui juhtnõoid ei sätesta teisiti, lähtuvad väli- ja asulakomandantuuride ülesanded sätetest, mis on antud tegutsemiseks oma maal“.³⁰³ Seega ei käsitanud sõjaväevõimud Eesti territooriumi okupeeritud Venemaa alaga sarnaselt ega ka mitte Haagi maasõja konventsiooni mõttes okupeeritud territooriumina, vaid sarnaselt Reichi territooriumiga, millega siinsete alade liitmine oli Saksa poliitika kaugem eesmärk.

Venemaa aladel oli sõjaväevõim oluliselt karmim. Eeskirjade sissejuhatuses toonitati, et Venemaal on kohaliku halduse ülesehitamine olemasolevatele institutsioonidele tuginedes võimatu, kehtestada tuli sõjaväevalitsus, rakendades usaldusväärseid kohalikke elanikke ettevaatlikult praktiliste haldusülesannete lahendamiseks. Väli- ja asulakomandantidel oli välikohtu õigus, nende kanda oli kogu karistusvõim. Välistati kaitseüksuste värbamine vene elanikkonna seast, neid võis rakendada ainult liikluse reguleerijatena, käskjalgadena jms. Bolševistlikud agendid ja kuulujuttude levitajad tuli kinni võtta ja kõrvaldada.

³⁰⁰ Befehlshaber d. ruckw. Heeres-Geb. Nord (Befehlshaber in Estland). Richtlinien ueber die Taetigkeit der Feld- und Ortskommandanturen in Estland, 12.12.1941, ERA.R-133.1.6, 3–4.

³⁰¹ Samas.

³⁰² Richtlinien für die Tätigkeit der Feld- und Ortskommandanturen, 18.09.1942, Kommandierender General der Sicherungstruppen u. Befehlshaber im Heeresgeb. Nord, BA-MA, RH 22/265, 49.

³⁰³ Samas.

Juulis 1941 oli Wehrmacht välksõja tingimustes lõunapoole Väinat jäänud alade puhul kiirustanud nende üleandmisega tsiviiladministratsiooni haldamisele. Sügiseks oli aga pealetungi hoog raugenud ning Leningradi suunal peatus rinne Eesti idapiiri lähedal. Alates oktoobrist hakkas väegrupi Nord tagalapiirkonna peakorter taotlema Eesti jätmist sõjaväe võimu alla ning kindralkomissariaadi sisseseadmise edasilükkamist kaugemale tulevikku. Selle sõjaliseks põhjuseks oli 18. armee pealetungi takerdumine Leningradi all. Detsembriks saavutati kompromiss: kindralkomissariaadi asutused hakkasid tööle ja Eesti anti tsiviilvalitsuse alla, kuid samas jäi Eesti sõjaväe operatsioonipiirkonnaks.³⁰⁴ Kindral Franz von Roques sai lisaks väegrupi tagalapiirkonna juhataja tiitlile ka „julgestusjõudude juhatajaks Eestis“, mis vastas Wehrmachi juhataja ametikohale teistes Ostlandi piirkondades.

Kõhklused Eesti üleandmise osas tsiviilokupatsioonivõimude alla võisid olla tingitud mitmest asjaolust ning eri huvigruppide püüdlustest. Ühelt poolt puudus idaministeeriumis selle ajani selge plaan, mis saab Eesti (ja ka Läti või Leedu) aladest tulevikus. Teisalt levisid Eestis aktiivselt rahva hulgas kuulujutud, et Eesti võidakse liita Soomega, kes toetas Saksamaad sõjas NSV Liidu vastu. Oma panuse olukorras, kus tõeliseks iseseisvumiseks puudusid eeldused, andis ka Nõukogude okupatsiooni eest Soome põgenenud admiral Pitka, kes oli 29. novembril 1941 saatnud Soome presidendile Risto Rytile ettepaneku teatud liiki Soome-Eesti liitriigi loomiseks. Ametlikku reageeringut Soome poolt sellele ei järgnenud.³⁰⁵ Kuid kindlasti jälgiti Soomes teraselt Eestis toimuvat, kuigi ei ole teada, et Saksa ja Soome ametkondade vahel oleks toimunud ametlikku kirjavahetust Eesti staatuse küsimuses. Küllaltki tähenduslikud tollases olukorras olid Tartu välikomandandi (tõenäoliselt major Hans Gosebruch) kindralkomissar Litzmanni kaudu Okupeeritud Idaalade Riigiministeeriumini vahendatud sõnad 1941. aasta oktoobri lõpust: „Ei ole veel kindel, kas Eesti liidetakse hiljem Saksamaa või Soomega.“³⁰⁶

Sõjaväevalitsus ei omanud ka enne tsiviiladministratsiooni tegevusse asumist kaugeltki võimutäiust. Majandusvaldkond allus Hermann Göringi Ida majandusstaabile, mille kohapealne üksus oli Tallinna majanduskomando (*Wirtschaftskommando Reval*). Sõjaväevalitsuse pädevusse ei kuulunud ka politsei- ja julgeolekuküsimused, millega tegeles operatiivgrupi A erikomando 1a (*Sonderkommando 1a*) ja selle baasil moodustatud Saksa Julgeolekupolitsei ja SD (Jupo) üksus Eestis (*Sicherheitspolizei und SD Estland*). Eestimaa edasise valitsemise seisukohalt hindas kõnealune ametkond eestlaste koostööd ja suhtumist sakslastesse väga heaks, kuid nägi mitmeid küsimusi sõjaväelastest või kindralkomissarist erinevas valguses. Eestlasi loeti oma valdavalt põhjamaise rassilise kuuluvuse tõttu saksastamiseks väga sobivaks. Jõuti aga

³⁰⁴ Der Führer und Oberste Befehlshaber der Wehrmacht, 29. November 1941, BA-MA, RH 22/255.

³⁰⁵ S. Myllyniemi, Die Neuordnung, 136.

³⁰⁶ Der Generalkommissar Estland, Betr.: Unvorsichtige politische Aeusserungen militärischer Dienststellen, Berlin, 21.11.1941, BA, R 6/26, 5p.

arusaamisele, et eestlastel puudub selleks vähimigi soov ning et nende saksastamine ei ole lähema aja jooksul akuutne. Seetõttu ei saanud juttugi olla Eestimaal ühendamisest Suur-Saksamaaga protektoraadina vms viisil. Siiski leiti, et sõja huvides laabub koostöö eestlastega paremini, kui mis tahes teise allutatud rahvusega ning et eestlaste suhtumine sakslastesse aina paraneb. Olulise faktorina nähti selles üle kolme kuu kestnud ühist relvastatud võitlust Punaarmee vastu Eestimaal ning EOVI edukat rakendumist, samas kui Leedus ja Lätis liikus rinne üle peatumatult. Ligikaudu 20 aastaks planeeritud saksastamisprogrammi oli tutvustatud ainult EOVI juhtivatele tegelastele, kes suhtusid sellesse positiivselt. Programmi avalikustamist ei loetud veel mõeldavaks.³⁰⁷

Sõjaväelased säilitasid Eestis tugevad positsioonid ka pärast võimu üleminekut tsiviiladministratsioonile. Võib-olla oli sõjaväelaste tugevama positsioonil oma osa ka selles, et SSi ja politsei režiim Eestis kujunes leebemaks kui Lätis ja Leedus, rääkimata Venemaast.

Olukorra üks külg oli sõjaväeülemate suhtumine partei ja SSi tegevusse, mis viisid lõpuks nii kindral Franz von Roquesi kui ka tema staabiülema Arno Kriegsheimi tagandamiseni.³⁰⁸ Teisest küljest tuleb silmas pidada okupatsioonivõimu erinevate instantside omavahelisi suhteid, mida iseloomustab hästi EOVI direktori Oskar Angeluse raamatu pealkiri „Tuhande valitseja maa“. Sõjaväevõimude näol oli Eestis pidevalt veel üks aktöör, kellega ülejäänud pidid arvestama.

1943. aasta lõpuks pälvis Saksa sõjavägi Eesti elanikkonna seas märksa suuremat usaldust kui tsiviilvalitsus, SS ja politsei või ka Relva-SS. 1943. aasta detsembris kirjutas XXXVIII armeekorpusse kindralstaabi ülem ooberst Bernhard Pamberg, kui arutati piirikaitserügementide formeerimist Omakaitse baasil ja nende allutamist Friedrich Jeckelni juhitud SSi ja politseisüsteemile: „Eestlased aga hindavad eriti kõrgelt asjaolu, et nad on Wehrmacht ja mitte politseikomando all. Politsei on lubanud eestlastele mitmesuguseid asju, aga ühestki neist pole kinni peetud. /.../ Eestlased ei taha sõdida väljaspool oma maa piire. Aga omaenda maal nad sõdiksivad hästi ning oleksid ka usaldusväärsed nii kaua, kuni alluvad Wehrmachtile.“³⁰⁹

³⁰⁷ Der Chef der Sipo und SD, Ereignismeldung UdSSR Nr. 135, 19.11.1941, BA, R 58/219, 134–143.

³⁰⁸ S. Myllyniemi, Die Neuordnung, 75.

³⁰⁹ An Oberkdo. Heeresgruppe Nord, Umgliederung des estn. Selbstschutzes, 03.12.1943, BA-MA, RH 19III/251, 28–29.

2.2. Saksa tsiviiladministratsioon

2.2.1. Okupeeritud Idaalade Riigiministeerium

Okupeeritud Idaalade Riigiministeerium (*Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete*), tuntud kui „idaministeerium“, pidi vallutatud idaalade valitsemist teostama kavandatava nelja riigikomissariaadi (*Reichskommissariat*) kaudu: Ostland (esialgsetes kavades *Baltenland*), Ukraina, Kaukaasia ja Venemaa.³¹⁰ Nimetatud ministeeriumi olemasolu ning riigiminister Alfred Rosenbergi positsioon selle juhina avaldati presile alles 17. novembril 1941 ning järgmisel päeval sai see üldteatavaks. Miks sellega senikaua viivitati, pole üheselt selge. Tõenäoline on, et esialgu soovis Hitler ära oodata Moskva või vähemalt Leningradi vallutamise, mida saanuks esitada otsustava võiduna ning siis propagandaüritusena teatada ka ministeeriumi loomisest. Otsustavad võidud jäid aga tulemata ning nii toodi uus ministeerium avalikkuse ette ilma suurema kärata.³¹¹

Riigiminister
Alfred Rosenberg

Riigikomissariaat Ostland (komissar gauleiter Hinrich Lohse) moodustati Hitleri dekreediga 17. juulil 1941, Ukraina riigikomissariaat (komissar gauleiter Erich Koch) 20. augustist 1941. Venemaa ja Kaukaasia riigikomissariaate ei moodustatud, kuna kavandatud piirkondi ei suudetud vallutada. Kaukaasiasse Saksa väed küll tungisid, ning sealseks riigikomissariks oli kavandatud Rosenbergi õpingukaaslane Riia polütehnikumist Arno Schickedanz, kuid tsiviiladministratsiooni juhtimise alla piirkonda ei antud.³¹²

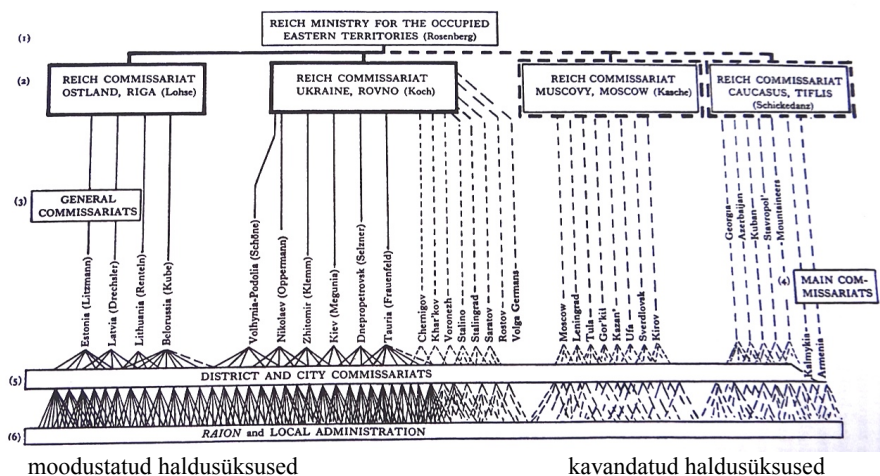
Uue riigiministeeriumi struktuur jagunes esialgselt viieks allüksuseks. I Poliitika peaosakond (*Politik*), juhataja Georg Leibbrandt, vastutas poliitiliste juhtnõõride ja direktiivide väljatöötamise eest ning jagunes kümneks territoriaalseks (Ostland, Ukraina, Venemaa, Kaukaasia) või valdkondlikuks (üldine poliitika, kultuuripoliitika, press jne) osakonnaks. Eestisse puutuvalt on olulisim Ostlandi osakond (I/O) Peter Kleisti juhtimisel. II Halduse peaosakond

³¹⁰ Norra ja Hollandi riigikomissariaadid allusid erinevalt idaaladel kavandatavast alluvussuhtest vahetult füüerile.

³¹¹ O. Bräutigam, Überblick, 7–8; A. Zellhuber, Unsere Verwaltung, 93.

³¹² Erlaß des Führers über die Verwaltung der neu besetzten Ostgebiete, 17.07.1941; Erlaß des Führers über die Ernennung von Wehrmachtbefehlshabern, 25.06.1941; Erlaß des Führers über die Wirtschaft in den neu besetzten Ostgebieten, 29.06.1941; Erlaß des Führers über die polizeiliche Sicherung der neu besetzten Ostgebiete, 17.07.1941; Erster Erlaß des Führers über die Einführung der Zivilverwaltung in den neu besetzten Ostgebieten, 17.07.1941, In: Braune Mappe, BA, R 90/256a; A. Zellhuber, Unsere Verwaltung, 136.

(*Verwaltung*), juhataja Ludwig Runte, ülesandeks oli poliitika peaosakonna seatud poliitiliste sihtide haldusõiguslik teisendamine, et seeläbi tagada poliitiliste eesmärkide tegelik ja ühetaoline rakendamine.

Okupeeritud idaalade tsiviilhalduse ülesehitus.³¹³

Peaosakond jagunes administratiivalade lõikes üheksaks osakonnaks. Kolmanda üksuse, majanduspoliitika juhtstaabi (*Führungstab Wirtschaftspolitik*), positsioon riigisisese võimujaotuses oli vaatamata suurematele soovidele nõrk ega suutnud läbi viia iseseisvat poliitikat ja sõltus oma tegevuses Göringi juhitavast neli-aastaku plaanist ja Ida majanduse juhtstaabist. Paljud antud ametkonna ametnikud täitsid neid kohti personaalunioonis oma põhitöökohaga neli-aastaku plaani vm majandusorganisatsiooni juures. Esialgse kava kohaselt oleksid tsiviiladministratsiooni vastavad organid oma erialased korraldused saanud neli-aastaku plaanilt ning idaministeerium olnuks seadusandvaks vahelüliks. IV Tehnika (*Technik*) peaosakonna tegevus ei jõudnud palju kaugemale plaanidest ning 1942. aasta juunist läks kogu vastutusvaldkond üle Albert Speeri juhitava varustusministeeriumi kompetentsi. Idaministeeriumisse vastavat osakonda ei jäänud. Ministeeriumi enda tegevuse juhtimiseks oli osakond Z ehk kesk-administratsioon (*Zentralverwaltung*).³¹⁴

Ministeeriumi struktuur ja positsioon Reichi võimuparaadis ei olnud püsiva iseloomuga. Üldise suuna muutustele andis füüreri 1942. aasta 25. jaanuari dekreet haldusaparaadi edasiseks lihtsustamiseks. Selle valguses sai idaministeeriumi esialgne struktuur personali raiskamise ja dubleerimiste tõttu riigikantselei hävitava hinnangu osaliseks. Muutusi soovis ka ministeerium, kuid

³¹³ A. Dallin, *Deutsche Herrschaft*, 104.

³¹⁴ A. Zellhuber, *Unsere Verwaltung*, 105–129; O. Bräutigam, *Überblick*, 22–24.

vastupidises suunas: suurendada osakondade arvu ja selle kaudu saavutada läbimurre idaalade ainuvalitsemisel. Sellised soovid ei leidnud mõistmist riigikantseleis, kus hoiatati juhtimise edasise killustamise eest ja soovitati piirduda kolme territoriaalse peaosakonnaga (Baltikum, Valgevene, Ukraina). Esmaste muutuste järel 1942. aasta mais jäigi ministeeriumisse kolm peaosakonda, kuid sarnastes koosseisudes kui seni, vaid poliitika juhtstaabist sai majanduse peaosakond ning nagu öeldud, tehnika peaosakond kadus ministeeriumi koosseisust.³¹⁵

Sellega muutused ministeeriumis ei piirdunud. Pööre sõjas ja kaotused idarindel muutsid reformid idaministeeriumis möödapääsmatuks: kaotati järjest uusi territooriume ning inimkaotused rindel tõid kaasa ametnikkonna vähendamise ja nende saatmise rindele. Hitleri ülesandel läbiviidud kontroll tões, et idaministeeriumi senine haldustegevus on personali raiskamine: topelttöö, üksteise kõrval töötamine ja üksteisele vastu töötamine, sest ministeeriumi aparaat ei moodustanud tervikut, eri valdkondade ministeeriumitest pärit ametnikud töötasid oma osakondades isoleeritult. Olukorra muutmiseks võeti suund asendada peaosakonnad juhtstaapidega, mis pidi rõhutama territoriaalministeeriumi ametkondade juhtivat iseloomu. Termin „juhtstaap“ mängis ministeeriumi uue strateegilise suuna tähistamisel kesksel rolli. See pidi endast kujutama ametkonda, kel olnuks kompetents anda teatud valdkonnas juhtnõore, kuid puudus oma täidesaatev jõud poliitiliste eesmärkide rakendamiseks. Eeldatava prestiiži ja võimukaotuse tõttu keeldus Rosenberg siiski kategooriliselt ministeeriumi ümbernimetamisest „Okupeeritud Idaalade juhtstaabiks“, kuid oli sunnitud seda põhimõtet tunnistama. 10. augustist 1943 reorganiseeriti poliitika peaosakond „poliitika juhtstaabiks“ (*Führungsstab Politik*), mis jagunes juhtgruppideks (*Führungsgruppen*). Ühtlasi sai Himmleri survele selle uueks ülemaks personaalunioonis SSi peaameti juht Gottlob Berger ning Rosenbergi ministeeriumi niigi kesine iseseisvus kahanes veelgi. Sisuline lõpp ministeeriumi tööle saabus vallutatud idaalade kaotamisega ning 1945. aasta jaanuaris jäi järgi vaid väike poliitiline staap.³¹⁶

³¹⁵ A. Zellhuber, *Unsere Verwaltung*, 141–148; H.D. Handrack, *Das Reichskommisariat Ostland*, 222–228.

³¹⁶ A. Zellhuber, *Unsere Verwaltung*, 141–148.

2.2.2. Riigikomissariaat Ostland

18. augustil 1941 andis Ostlandi riigikomissariks määratud Schleswig-Holsteini gauleiter Hinrich Lohse välja korralduse täidesaatva võimu ülevõtmise kohta enda kui riigikomissari poolt.³¹⁷ Korralduse järgi pidi Saksa tsiviilvalitsuse haldusstruktuur Ostlandi riigikomissari haldusalas olema järgmine: Ostlandi riigikomissar (*Reichskommissar für das Ostland*); kindralkomissarid (*Generalkommissare*) Eestis, Lätis, Leedus ja Valgevenes; peakomissarid (*Hauptkommissare*, rakendati ainult Valgevenes); piirkonnakomissarid (*Gebietskommissare*).

Riigikomissar Hinrich Lohse

Riigikomissariaadi koosseisus oli neli peaosakonda: (I) keskamet (*Zentralamt*), (II) poliitika (*Politik*), (III) majandus (*Wirtschaft*), (IV) tehnika (*Technik*). Tehnika peaosakond oli riigikomissariaadi üksusena vähetähtis ja likvideeriti peagi. Riigikomissari juurde määrati Riigiraudtee (*Reichsbahn*), Riigiposti (*Reichspost*) ja välisministeeriumi esindajad, kes ei allunud riigikomissarile, ning Ostlandi sõjavägede ülemjuhataja koostööohvitser ja kõrgem SS- ja politseijuht. Viimane kavandati alguses küll riigikomissari otsealluvusse, kuid tegelikult allus ta Riigi Julgeoleku Peaametile (*Reichssicherheitshauptamt*, RSHA).

20. novembril 1942 muudeti riigikomissariaadi struktuuri ja viidi see vastavusse idaministeeriumiga: valdavalt poliitiliste küsimustega tegelevad osakonnad koondati poliitika peaosakonda (*I Politik*). Ülejäänud seni I ja II peaosakonnas olnud osakonnad anti halduse peaosakonna (*II Verwaltung*) koosseisu.³¹⁸ III peaosakonnana jätkas majanduse peaosakond.

Ametisse astuva tsiviiladministratsiooni esmaülesandeks oli Saksamaa huvide esindamine oma halduspiirkonnas. Riigikomissariaadi alad loeti Suur-Saksamaa eluruumi (*Lebensraum*) koosseisu, kuid teatud "iseolemisega" (*Eigenleben*), mis oli enne sõja lõppu täpsemalt määratlemata. Haagi IV konventsioon "Maasõja seaduste ja tavade kohta" kuulutati riigikomissariaadi territooriumil mittekehtivaks, sest Nõukogude Liit kui riik loeti likvideerituks (Balti riigid ise loeti *de facto* likvideerituks alates nende okupeerimisest NSV Liidu poolt) ja kogu vastutus elanikkonna huvide esindamisel langes ainuüksi Saksamaale. Juhendis Ostlandi riigikomissariaadile määratles Rosenberg esmased tegevuseesmärgid: lämmatada (Balti riikide) iseseisvuse taastamise ja oma sõjaväe

³¹⁷ Määrus Ida maa-alal valitsuse ülevõtmise kohta Riigikomissari poolt, 18.08.1941, AB 1942, 1, lk 2.

³¹⁸ Organisationsänderung. RdErl. d. RKO, 20.11.1942, Mitteilungsblatt des Reichskommissars für das Ostland (MB RKO) 1942. 50. 241.

loomise katsed ning tegutseda Baltikumi Saksamaa protektoraadiks muutmise suunas.³¹⁹

Ostlandi territooriumi tuli valitseda kui endist Nõukogude Liidu osa vastavalt sõjalistele ja bolševismi hävitamise eesmärkidele, jälgides Uue Euroopa majanduslikke ja poliitilisi vajadusi ning pidades ulatuslikult silmas kohalike rahvaste elulisi huve, mille hulka aga omariiklus mingil juhul ei kuulunud.³²⁰ Riigikomissarile langes vastutus üldiste poliitiliste suundumuste eest, kindralkomissar pidi aga vaatama, kuidas seda kohalikes oludes rakendada.³²¹

Tsiviiladministratsiooni võimu alla anti Balti riikide territoorium järkjärgult: esimese alana 25. juulil 1941 Leedu ja Läti alad Väina jõe vasakkaldal, kusjuures Riia linn jäi veel sõjaväevõimude kontrolli alla ja 1. augustil järgnesid Vilniuse piirkond, Poola kirdeosast moodustatud Białystoki piirkond ning Kindralkubermanguga liidetud osa Galiitsiast keskusega Lembergis (Lviv). Suurem territoorium anti üle kuu aega hiljem: 1. septembril läksid tsiviilvõimude haldamisele Väina paremkaldal asuvad Läti alad, põhjapoolne osa Valgevenest ning osa läänepoolset Ukrainat. Ukraina riigikomissariaadi territooriumi üleandmine läänepool Dneprit jätkus veel kahes etapis: 20. oktoobril keskosa, sh Kiiev ning 15. novembril lõunaosa, ulatudes Dnepri suudmeni. Ning viimasena anti 5. detsembril üle Eesti ala, kusjuures see jäi kuni Saksa vägede väljatõrjumiseni Eestist 1944. aasta sügisel paralleelselt ka maavägede operatsioonipiirkonnaks. Nii ulatus 1941. aasta detsembriks Saksamaa idaministeeriumi haldusala põhjas Läänemere Soome lahest lõunas Musta mereni.³²²

Valgevene liitmine ühte haldusüksusesse Balti riikidega oli esile kutsunud palju vastuseisu ja arusaamatust, kuid seda oli põhjendatud vajadusega liita Baltimaade külge suuremad tagamaad. Tegelikuses olid olud ja eeldused valitsemiseks Valgevenes põhimõtteliselt teistsugused kui Balti riikides ning praktikas elas Valgevene kindralkomissariaat oma elu, sõltumata riigikomissar Lohsest. Minister Rosenberg toetas plaani tuua Valgevene kindralkomissariaadi juhtimine ministeeriumi otseallusesse ja lahutada see ala Ostlandi koosseisust, kuid Lohse oli sellisele plaanile vihaselt vastu. Esimese sammuna seati 1943. aasta maist sisse vahetu teenistusalluvus (*Dienstweg*) ministeeriumi ja Valgevene kindralkomissariaadi vahel. Lohse kaitses otsustavalt oma valdusi ja sügisel taastati osaliselt teenistusalluvus Ostlandi riigikomissari kaudu, kuid

³¹⁹ Anweisung an den Reichskommissar des Reichskommissariats Ostland, 21.07.1941, BA, R 90/460, 50–56.

³²⁰ Völkerrechtliche Stellung der ehemaligen baltischen Staaten, 11.09.1941, ERA.R-65.1.148, 1–8.

³²¹ Sven Jüngerkes, Sinnstiftungsprozesse einer Verwaltung im Niedergang: Reformversuche im Reichskommissariat Ostland 1943–1944, In: Stefan Haas; Mark Hengerer (Hg.), Im Schatten der Macht: Kommunikationskulturen in Politik und Verwaltung 1600–1950, München, 2008, 253–278.

³²² Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 4: Beiheft, Karte Nr. 27.

veebruaries 1944 tegi ta ise ootamatult ettepaneku Valgevene eraldamiseks Ostlandi koosseisust.³²³

Ainuüksi Ostlandi riigikomissariaadi planeeritud territoorium (u 512 000 km²) oli suurem, kui Weimari vabariigi aegne Saksamaa (u 469 000 km²).³²⁴ Ostlandi maksimaalseks suuruseks (koos Valgevenega) jäi siiski vaid umbes 241 000 km²,³²⁵ sest seniste Balti riikide territooriumite kavandatud itta laienemist ei tulnud. Nii ei ole ime, et väiketaluniku perest võrsunud riigikomissar Hinrich Lohsel võis ajuti tekkida suurushullustus ja ta kujutas end seismas baltisakslastele unistuseks jäänud hertsogiriigi eesotsas. Peter Kleisti sõnul ulatanud Lohse visioonid veelgi kaugemale: „Ma ise ei tööta enda jaoks, töötan selleks, et mu väike poeg, kes mulle nüüd sündinud on, paneks ükskord pähe päritava hertsogikrooni.“ Pärast selle väite avaldamist oli Lohse oma selliseid mõtteavaldusi küll eitanud ning nimetanud seda laimuks.³²⁶

2.2.3. Eestimaa kindralkomissariaat

21. oktoobriks 1941 oli Eesti territoorium Saksa armee poolt vallutatud, kuid sõjavägi ei soovinud loovutada kontrolli territooriumi üle, sest rinde edasi liikumine Leningradi all takerdus.³²⁷ Sõjaväe- ja tsiviilvõimude vägikaikaveo lõpetas Hitleri korraldus anda võim üle tsiviilvalitsusele 5. detsembri keskpäevast, kuid klausliga, et Eesti territoorium jääb endiselt sõjaliste operatsioonide piirkonnaks. Sellest tulenevalt ei antud Eesti alal kõrgemat sõjaväelist võimu mitte Ostlandi sõjavägede ülemjuhatajale (selles ametis oli 24. juunist 1941 kuni 20. aprillini 1944 ratsaväekindral Walter Brämer),³²⁸ vaid see jäi väegrupi Nord tagalapiirkonna juhatajale kindral von Roques'ile, kellele lisati tiitel „Wehrmachi Juhataja Eestis“ (*Befehlshaber der Wehrmacht in Estland*).³²⁹

Kindralkomissar Karl-Siegismund Litzmann.
(ERA)

³²³ A. Zellhuber, *Unsere Verwaltung*, 141–148.

³²⁴ Das Reichskommissariat Ostland. 1. Grenzen und Grösse, In: *Braune Mappe*, BA, R 90/256a.

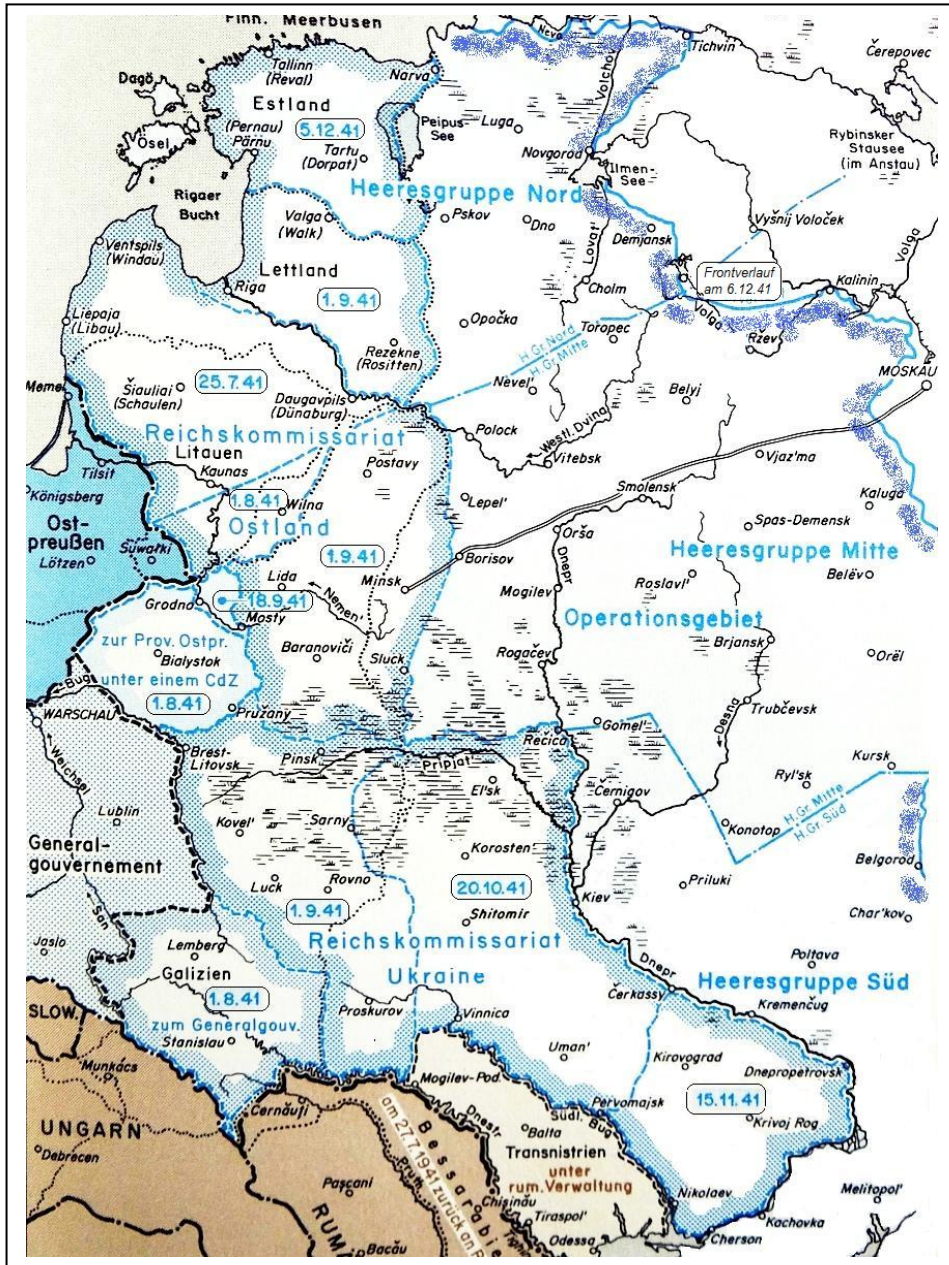
³²⁵ H.D. Handrack, *Das Reichskommissariat Ostland*, 220.

³²⁶ P. Kleist, *Zwischen Hitler und Stalin*, 164; S. Lehmann, *Kreisleiter der NSDAP in Schleswig-Holstein*, 386.

³²⁷ Der Chef des OKW, an den Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, 03.11.1941, LVVA.P-70.5.7, 74.

³²⁸ Walter Brämer, http://www.geocities.com/~orion47/WEHRMACHT/HEER/General/BRAEMER_WALTHER.html (17.12. 2004).

³²⁹ [Hitleri telefonogramm], 29.11.1941, ERA.R-65.1.27, 22; Der Führer und Oberste Befehlshaber der Wehrmacht, 29.11.1941, BA-MA, RH 22/255.

Saksa tsiviiladministratsiooni haldusterritooriumi laienemine idaaladel.³³⁰

³³⁰ Kart: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 5/1, 91.

5. detsembrist 1941 võttis kindralkomissar Karl-Siegmund Litzmann füüreri käsul endise Eesti Vabariigi territooriumi üle Saksa tsiviilhalduse juhtimisele. Ta ütles oma kõnes: „eesti rahvast juhitakse edaspidi üksnes Adolf Hitleri tahte järgi”, et füürer „päästis Eesti bolševistlikust hävitusest ja annab ka sellele ilusale maale ja ta rahvale õnneliku tuleviku“.³³¹

Eestimaa kindralkomissar (*Der Generalkommissar in Reval*) määras oma-poolset ametisse seni väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja volitusel ametis olnud EOVD direktorid nende senistel tegevusaladel: Hjalmar Mäe (haridus- ja kohtudirektor), Oskar Angelus (sisedirektor), Alfred Vendt (majandus- ja transpordidirektor), Hans Saar (põllutöödirektor) ja Otto Leesment (sotsiaaldirektor). Ametis olevatele maavanematele ja linnapeadele anti korraldus jätkata seniste kohustuste täitmist.³³²

Kohtumõistmist teostasid Saksa kohus (Saksa kodanike osas) ja kohalikud Eesti kohtud (kohalike elanike osas). Haridus- ja Kohtudirektooriumi lahutamisel kaheks iseseisvaks direktoriumiks kutsuti alates maist 1942 kõrgema kohtuasutusena taas ellu Kohtukoda Jaak Reichmanni juhtimisel.³³³ Kohtunikud olid oma otsustes sõltumatud. Kindralkomissar võis lasta omamaiste kohtute otsuseid kontrollida Saksa kohtul.³³⁴

Tööle rakendunud kindralkomissariaadi struktuur kopeeris põhijoontes Ostlandi riigikomissariaadi struktuuri, kuid vastavus ei olnud reorganiseerimiste tõttu üksühene. Kindralkomissariaadi administratiivtöö oli jagatud nelja peaosakonna vahel: (I) keskamet, (II) poliitika, (III) majandus, (IV) tehnika. Tehnika peaosakond oli marginaalse tähtsusega, kuna enamik selle valdkonna küsimusi langesid organisatsiooni Todt või muude majandusorganisatsioonide kompetentsi. 1941–1944 toimus rida reorganiseerimisi, mille käigus osa seniseid kindralkomissariaadi osakondi eraldati ning tegutsesid edaspidi kindralkomissariaadi juures (pea)ametitena. Näiteks 1942. aasta juunis reorganiseeriti senine tehnika peaosakond Tehnika Peaametiks (*Technisches Hauptamt Estland*), mis allus otse Riigi Tehnikaametile, ega kuulunud enam kindralkomissariaadi struktuuri. Ka majanduse peaosakonna tegevus oli suurel määral sõltuvuses Reichi muudest majandus(poliitilistest) organisatsioonidest, kuid struktuuriüksusena toimis see kogu okupatsiooniperioodi vältel.³³⁵

³³¹ Võimu pidulik üleandmine Kadriorus. Kindralkomissar Lietzmanni kõne – Postimees, 08.12.1941, nr 123.

³³² Einsetzung der Zivilverwaltung in Estland, 06.12.1941, AB 1942, 1, lk 3–4.

³³³ Rahvakasvatuse Peavalitsus, Pressiamet, 04.06.1943. Eesti Omavalitsuse kujunemine ja struktuur, ERA.R-81.1.46, 1–2; Postimees, 24.09.1942, nr 226.

³³⁴ Organisationserlaß Ostland Nr. 3; Durchführungsbestimmungen zum Organisationserlaß Ostland Nr. 3, 07.03.1942, LVVA.P-70.5.11, 109–121.

³³⁵ Behörde des Generalkommissars. Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten (Braune Mappe), BA, R 90/256a; Kindralkomissariaadi struktuur seisuga 01.02.1943, ERA.R-65.1.1910, 54.

Alates 17. detsembrist 1943 oli poliitika peaosakonnast eraldatud Eestimaa Propagandaamet (*Propagandaamt Estland*),³³⁶ ning alates 15. juulist 1943 Põllumajanduse Keskvalitsus.³³⁷ Lisaks tegutsesid sidemetes kindralkomissariaadiga vahetult Reichi ametkondadele alluvad tsiviilstruktuurid: Riigiposti volinik (*Beauftragter der Reichspost*), eestikeelses asjaajamises nimetusega Postikomissar ja Riigiraudtee volinik (*Beauftragter der Reichsbahn*), eestikeelses asjaajamises nimetusega Raudteevalitsus,³³⁸ mis kunagi komissariaadi koosseisu ei kuulunud.

Kindralkomissariaadi ametnike arvu ja selle dünaamika kohta aastate lõikes puudub ammendav ülevaade. Olemasolevatel andmetel oli poolteist nädalat pärast võimu üleminekut tsiviiladministratsioonile kindralkomissariaadi hinged kirjjas 210 ametnikku ja teenistujat.³³⁹ 1942/1943 aastavahetuse paiku loeti samas ametnike arvuks 198 riigisakslast.³⁴⁰ Sinna hulka ei ole arvestatud piirkonnakomissariaatides töötanud ametnikke, kuid nende arv oli Eestis väike, sõltuvalt kohast 2–8. Seega Saksa ametnike koguarv ei ületanud ilmselt 250. Samal ajal oli EOJ teenistujate arv ilma politsei ja Omakaitseta umbes 13 500.³⁴¹

Arvestades üldist poliitikat ei ole tõenäoline, et sakslastest ametnike arv oleks edaspidi suurenenud, olukorra teravnemise tõttu rindel oli juba 1942. aastal hakatud tsiviilvõimude teenistuses olevaid nooremate aastakäikude mehi Wehrmachtile võtma. Ametnikele lisandusid osaliselt nende perekonnaliikmed, sest vähemalt kõrgemate ametnike perekonnad elasid koos lastega Eestis. Seda loeti soovitatavaks ka propagandistlikel põhjustel, eriti pärast 1944. aasta algust, kui Punaarmee ründas Eesti piire. Saksa ametnike pereliikmete kohalolek pidi kohalikule elanikkonnale näitama Saksamaa kindlust ja vankumatust rindel ning usaldust kohapeal valitseva olukorra suhtes. Võrreldes kindralkomissariaadi ametnike arvu 1942/1943 aastavahetuse paiku teiste Ostlandi komissariaatidega, oli siinne ametnikkond selgelt väiksem. Riias resideeriva riigikomissari teenistuses oli samal ajal 555 riigisakslast (sh 358 meest ja 197 naist) ning Läti kindralkomissariaadis 237, Kaunases 360 ning Minskis 365 ametnikku.

³³⁶ K. Nurmis, *Das fein geschliffene Glas*.

³³⁷ Eesti Omavalitsuse korralduse määruse teine muutmismäärus, 02.07.1943, AB 1943, 35, lk 451. [15. juulil 1943 eraldati Põllumajanduse Keskvalitsus EOJ juhi alluvusest ja allutati kindralkomissariaale.]

³³⁸ Raudteevalitsuse tegevusest on Tartu Ülikoolis kaitstud bakalaureusetöö: Viljar Valder, *Eesti Raudteevalitsuse fond 1941–1943, bakalaureusetöö, juhendaja Aigi Rahi-Tamm*, Tartu Ülikool, 2006.

³³⁹ Der Generalkommissar in Reval, an das Wirtschaftkommando Reval, 16.12.1941, ERA.R-65.1.1999, 25.

³⁴⁰ Eröffnungsrede des Herrn Reichskommissars Gauleiter Lohse zur Arbeitstagung der Gebietskommissare am 22.01.1943, LVVA,P-70.5.31, 20–23.

³⁴¹ Majandus- ja Rahandusdirektoriumi 1943.a. tegevuse aruanne, ERA.R-66.1.99, 4–8.

Riigikomissariaadi ja kindralkomissariaatide teenistuses kokku oli neil andmeil 2504 riigisakslast (1787 meest ja 717 naist).³⁴²

Ka piirkonnakomissariaatide sakslastest personal oli Eestis oluliselt väiksem kui mujal. Näiteks kui Hermann Riecken oli piirkonnakomissar umbes 20 000 elanikuga Pärnus, töötas tema alluvuses 6 saksa ametnikku. 1942. aasta sügisest saadeti ta piirkonnakomissariks enda sõnul umbes 550 000 elanikuga Daugavpils (Dünaburg), kus tema alluvuses töötas umbes 40 saksa ametnikku, lisaks umbes 150 mittedakslast.³⁴³

Mõningast võrdlust võimaldavad 1944. aasta alguse andmed, kui Ostlandi riigikomissariaadi süsteemis tervikuna (nüüd juba ilma Valgeveneta) arvestati teenistuses olevat 2235 sakslast, neist umbes 500 (sh 298 meest) otseselt riigikomissari ametkonnas (eelmised andmed vastavalt 555 ja 358).³⁴⁴ Aasta võrdluses on riigikomissari aparaat teataval määral kokku tõmbunud ning mehi asendatud naisametnikega.

2.2.4. Eestimaa kindralkomissariaadi piirkonnakomissariaadid

Saksa administratiivvõimu kindlustamiseks ning kontrolli kehtestamiseks kohalike omavalitsusasutuste üle oli senine Eesti haldusterritoorium jagatud kuueks piirkonnakomissariaadiks ja üldjuhul liitsid nad endasse 2 kuni 3 maakonda, lisaks seitsmendana Tallinna linnapiirkond.

Narva ja Petseri piirkonnakomissariaadid pidid rindejoone edasinihkumisel laienema üle seniste Eesti piiride itta. Täielikult väljapoole Eesti piire jäi kaheksandana kavandatav Novgorodi piirkond, mis oli plaanis koos teiste Peipsitaguste aladega administratiivselt liita Eestimaa kindralkomissariaadi külge. Narva piirkonnakomissar resideeris siiski kogu oma tegevusaja hoopis Rakveres, sest Narva linn koos lähivaldadega jäi kogu okupatsiooni ajaks sõjaväevõimude kontrolli alla. Pihkva piirkonnakomissar resideeris sarnastel põhjustel Petseris ning teda nimetatigi edaspidi Petseri piirkonnakomissariks. Piirkonnakomissarid nimetas kohale riigikomissar ning määras nende tegevuspiirkonnad.

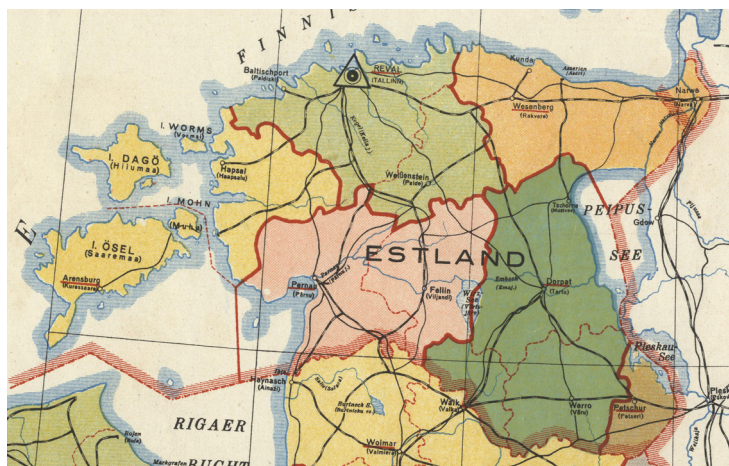
Saksa tsiviiladministratsiooni põhialuseid koondava Pruuni mapi alusel olid piirkonnakomissarid küll Saksa administratsiooni madalaim aste, kuid nendel pidi lasuma kogu halduse pearõhk. Piirkonnakomissaride ülesandeks oli oma piirkonna haldamine maakonna ja valla tasandil, kus oli esile toodud seitse esmajärgulist ülesannet: politseilised meetmed, majanduslik ärakasutamine okupatsioonivägede ja sõjamajanduse varustamiseks, elanikkonna varustamine, kaasaaitamine infrastruktuuri taaskandmisele, järelevalve elanikkonna üle ja

³⁴² Eröffnungsrede des Herrn Reichskommissars Gauleiter Lohse zur Arbeitstagung der Gebietskommissare am 22.01.1943, LVVA,P-70.5.31, 20–23.

³⁴³ S. Lehmann, Kreisleiter der NSDAP in Schleswig-Holstein, 378.

³⁴⁴ Bericht über Reise des Herrn Reichsminister durch das Reichskommissariat Ostland in der Zeit vom 13.–18.02.1944, BA, R 6/217, 18p.

vabanemine vaenulikest organisatsioonidest.³⁴⁵ Piirkonnakomissaride tööpraktika Eesti näitel kujunes tagasihoidlikumaks, kui Pruuni mapi põhjal võinuks eeldada.

Eestimaa kindralkomissariaadi territoriaalne jaotus.³⁴⁶

Esialgu puudus piirkonnakomissariaatidel kindel struktuur ning Saksa personal oli väikesearvuline, olenevalt piirkonnast ja vastavalt kohalikele vajadustele ja võimalustele kõigest 2–8 ametnikku. Piirkonnakomissaride järelevalve alla ei kuulunud justiits-, rahandus-, tehnika-, metsandus-, posti-, telegraafi-, raudtee- ja politseiküsimused. Piirkonnakomissarid töötasid koostöös kohapealsete politseistruktuuridega, kuid neil puudus alluvusvahekord. Piirkonnakomissaril oli siiski õigus määrata rahatrahve ja kuni kuuekuulisi areste sõjamajandusliku korra vastaste eksimuste karistamisel (põllumajanduslike normide mittetäitmine, tööst keeldumine).³⁴⁷ Saaremaa piirkonnakomissari Heino Schröderi hinnangul oli nende ülesandeks eelkõige kontroll majandusliku eksploateerimise tõhususe üle ning järelevalve administratiivse valitsemise üle, mis tegelikult osutus ebatõhusaks.³⁴⁸ Alates 6. septembrist 1943 määrati ka piirkonnakomissariaatide referentide koosseis: poliitika (sh ajakirjandus, kultuur); üldosakond (*Verwaltung*) (personal, eelarve, kantselei, kassa); põllumajandus; tööndus (*Gewerbliche Wirtschaft*); tööamet.³⁴⁹

³⁴⁵ Braune Mapped. Die Organisation der Verwaltung in den besetzten Ostgebieten, BA, R 90/256a, 4 jj.

³⁴⁶ Ostland verwaltungskarte, (seisuga 1. jaanuar 1944), P. Mantnieks, Kartographisches Institut, 1944, TLÜ Akadeemiline Raamatukogu Baltika kogu, Gk-2474b.

³⁴⁷ O. Angelus, Tsiviilvalitsuse organisatsioon, 76.

³⁴⁸ H. Schröder, Erinnerungen.

³⁴⁹ Organisation der Behörden der Gebietskommissare. RdErl.d.RKO, 17.08.1943, MBI RKO 1943. 32. lk 173.

Eestis moodustatud piirkonnakomissariaadid ja piirkonnakomissarid 1941–1944³⁵⁰

<p>1. Tallinna linnapiirkond (<i>Reval-Stadt</i>, alates 18.05.1943 ühendati piirkonnakomissariaadid <i>Reval-Stadt</i> ja <i>Reval-Land</i> ühe komissari juhtida)</p>	<p>1941–1943 <i>Bürgermeister/SA-Obersturmbannführer</i> Walter Mentzel 1943–suvi 1944 <i>SA-Standartenführer/Oberführer</i> Karl Walter</p>
<p>2. Tallinna maapiirkond (<i>Reval-Land</i>, Harju ja Järva maakond)</p>	<p>1941–1942 <i>SA-Standartenführer</i> Alexander Böcking (Boecking) 1942–suvi 1944 <i>SA-Standartenführer/Oberführer</i> Karl Walter Suvi 1944–september 1944 piirkonnakomissar Lindemann³⁵¹</p>
<p>3. Tartu (Tartu linn ja maakond; Valga ja Võru maakond kuni veebruar 1944³⁵²)</p>	<p>1941–1944 <i>Kreisleiter/SS-Hauptsturmführer/Obersturmbannführer</i> Kurt Meenen</p>
<p>4. Pärnu (Pärnu ja Viljandi maakond)</p>	<p>1941–1942 <i>Kreisleiter/SS-Hauptsturmführer/SS-Sturmbannführer</i> Hermann Riecken 1942–1944 <i>SA-Standartenführer/Oberführer</i> Lothar Bombe</p>
<p>5. Narva, asukohaga Rakveres (Viru maakond, välja arvatud Narva ja linna lähem ümbrus, mis kuulus 18. armee tagalapiirkonda)</p>	<p>1941–1942 <i>SA-Standartenführer/Oberführer</i> Karl Walter, kohusetäitja; 1942–1944 <i>Landrat/SS-Sturmbannführer</i> Friedrich Jenetzky</p>
<p>6. Kuressaare (Saare ja Lääne maakond)</p>	<p>1941–1944 <i>Landrat/SA-Obersturmführer</i> Heino Schröder</p>
<p>7. Pihkva, asukohaga Petseris (Petseri maakond, alates veebruar 1944 Valga ja Võru maakond)</p>	<p>1941–1942 <i>SA-Standartenführer</i> Lothar Bombe; 1942–1944 <i>SA-Standartenführer</i> Alexander Böcking</p>
<p>8. Novgorodi piirkonnakomissariaat oli kavas liita Eesti kindralkomissariaadiga, kuid piirkond kuulus 1941–1944 väegrupi Nord tagalapiirkonda ja kindralkomissarile ei allunud. Piirkonnakomissar resideeris Tallinnas.</p>	<p>1941–1942 <i>SA-Standartenführer</i> Karl Walter</p>

³⁵⁰ Koostatud ERA fondi R-65 (Kindralkomissar Tallinnas) dokumentide alusel.

³⁵¹ Piirkonnakomissar Karl Walteri asendamise kohta puuduvad täpsed andmed. Hjalmar Mäe mälestuste kohaselt asendas hiljemalt septembri alguses Walterit varem Ukraina riigikomissariaadis teeninud komissar Lindemann. Vaata: H. Mäe, Kuidas kõik teostus, 268–270, 302.

³⁵² An den Herrn Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, 26.02.1944, BA, R 90/11, 162.

2.2.5. Kindralkomissariaadi kompetents ja otsustusvõime

Kindralkomissariaadid alustasid Baltimaades tegevust olukorras, kus puudus selge poliitiline plaan nende alade tuleviku suhtes ning isegi konkreetne õiguslik baas kindralkomissariaatide tegevuse korraldamiseks. Alles 7. märtsil 1942 andis vallutatud idaalade riigiminister Rosenberg välja organisatsioonidekreedid (Nr 1 Leedu, Nr 2 Läti, N. 3 Eesti kohta) juhtnõõridega kindralkomissariaatide valitsemiseks.³⁵³

Organisatsioonidekreedi alusel teostas kindralkomissar oma komissariaadi piirkonnas Saksa ülemvõimu ja poliitilist juhtimist. Ta teostas järelevalvet maa administratsiooni (*Landesverwaltung* – Eesti Omavalitsus) üle ja tema pädevuses oli võtta tarvitusele abinõusid, mis olid vajalikud maa administratsiooni juhtimiseks ning järelevalve kergendamiseks. Majanduse administreerimine tuli lahutada omamaisest administratsioonist niivõrd, kuivõrd see on vajalik Saksa sõjamajanduslikes huvides. Halduse juhtimine kuulus määruse järgi Eesti Omavalitsuse juhile ja direktoritele, kelle arvu ja ülesanded määras kindralkomissar. Eesti Omavalitsuse juhi võis kindralkomissar ametisse nimetada riigikomissari nõusolekul. Ülejäänud direktorid nimetas kindralkomissar Eesti Omavalitsuse juhi ettepanekul. Nende sammude puhul eeldas idaminister Rosenberg siiski ka temaga kooskõlastamist. Maavanemad nimetas ametisse kindralkomissar, kuuates ära Eesti Omavalitsuse juhi ja vastava piirkonnakomissari ettepanekud.³⁵⁴

Järgnevalt jõudis Saksa administratiivvõimu reglementeerimine aste alla-poolle. 15. mail 1942 andis riigikomissar Lohse „Kogukonnaomavalitsuse sisse-seadmise määruse”, mis jõustus 1. juulil 1942 ja mille aluseks oli riigiminister Rosenbergi 21. veebruaril 1942 antud „Okupeeritud Idaaladel õigusaktide and-mise määrus”. Eesti kindralkomissar Litzmann kuulutas selle välja 6. juunil 1942 ja rakendas Kogukonnaomavalitsuse sisse-seadmise määruse esimese teostamismäärusega. Detailid täpsustati Eesti Omavalitsuse juhi Mäe raken-dusmäärusega ja sisedirektori korraldustega.³⁵⁵ Kogukonnaomavalitsuse sisse-seadmise määrus tugines Eestis enne 21. juunit 1940 kehtinud maakonna-, linna- ja vallaseadusel.

Piirkonnakomissariaadid teostasid kindralkomissari juhtimisel Saksa ülem-võimu oma piirkonnas.³⁵⁶ Kogukonnaomavalitsuse sisse-seadmise määruse kohaselt pidid kindralkomissar ja piirkonnakomissarid administratiivvallas teos-tama järelevalvet vastavalt sisedirektori ja maavanemate tegevuse üle.

³⁵³ Organisationserlaß Ostland Nr. 3; Durchführungsbestimmungen zum Organisations-erlaß Ostland Nr. 3, 07.03.1942, LVVA.P-70.5.11, 109–121.

³⁵⁴ Samas.

³⁵⁵ Kogukonnaomavalitsuse sisse-seadmise määrus, AB 1942, 32, lk 387; Kogukonna-omavalitsuse sisse-seadmise määruse esimene teostamismäärus, AB 1942, 40, lk 497; Kogukonnaomavalitsuse sisse-seadmise määruse esimese teostamismääruse rakendus-määrus, AT 1943, 4, 17.

³⁵⁶ Organisationserlaß Ostland Nr. 3; Durchführungsbestimmungen zum Organisations-erlaß Ostland Nr. 3, 07.03.1942, LVVA.P-70.5.11, 109–121.

Järelevalvet tuli teostada nii, et seeläbi ”omavalitsuskorporatsiooni juhataja otsusevõime ning vastutusrõõmsus edustuks ja mitte ei kahjustuks”. Kuivõrd järelevalve puutus „omavalitsuskorporatsiooni tegevuse otstarbekohasusse, vajasid Sisedirektori otsused Kindralkomissari ja maavanema otsused piirkonnakomissari nõusolekut.”³⁵⁷ Kohalike omavalitsuste volikogud oli Nõukogude okupatsioonivõim 25. juulil 1940 laiali saatnud ning Saksa okupatsioonivõim nende tegevust taastada ei lubanud. Pärast 1942. aasta juulit moodustati kogukonnaomavalitsuse sisseseadmise määruse alusel omavalitsuste juurde maanõunike, raehärrade (linnanõunike) ja vallanõunike institutsioon, millel oli mõningane väline sarnasus volikogudega, kuid neil ei olnud mingit otsustusõigust.³⁵⁸

Kogukonnaomavalitsuse sisseseadmise määruse teises teostamismäärusega 1943. aasta aprillis kaotati omavalitsuste tegevuse komissaarset järelevalvet puudutavas osas sõna „otstarbekohasus“ ja asendati konkreetse loeteluga küsimustest, milles piirkonnakomissarid võisid sekkuda kohaliku omavalitsuse asjadesse.³⁵⁹ Uue sõnastuse järgi vajasid kindralkomissari nõusolekut need sisedirektori järelevalve teostamise otsused, mis puudutasid eelarvet, koosseise, laenude tegemist ja maksude sisseseadmist ning piirkonnakomissari nõusolekut need maavanema järelevalve teostamise otsused, mis puudutasid eelarvet, koosseise ja laenude tegemist. Seega kadus määruse senine lai tõlgendamisvõimalus ja komissaride pädevus põhimõtteliselt vähenes. Edaspidi puudus piirkonnakomissaril formaalselt õigus omavalitsuse igapäevatöösse sekkuda.³⁶⁰

Asjaolu, et varasemad seadused ei hakanud kehtima täies mahus, andis laiad tõlgendamisvõimalused komissaride rollile. Tulenevalt organisatsioonidekreedist võis piirkonnakomissar hädaohu korral omamaisele administratsioonile anda korraldusi temale vajalikuna näivate sammude läbiviimiseks, eriti tungivas olukorras neid ka ise läbi viia. Kogukonnaomavalitsuse sisseseadmise määruse teostamismäärustest lähtudes oli komissaride võim kohalike omavalitsuste üle kõige suurem esimese ja teise teostamismääruse vahelisel perioodil 1. juulist 1942 kuni 15. aprillini 1943. Kuidas keegi seda kasutada otsustas, sõltus konkreetsetest isikutest.

Poliitilise olukorra kontrolli all hoidmiseks oli piirkonnakomissaride pädevuses lubade andmine koosolekute pidamiseks ja avalikeks üritusteks. Eelnevas taotluses tuli ära näidata ürituse liik, korraldajad, toimumise aeg ja koht, täpne kava ning osalejate ligikaudne arv. Näiteks vallavanemate üldistest koosolekutest tuli piirkonnakomissaridele teatada kaheksa päeva varem, sest piirkonnakomissar võis tahta neil osaleda.³⁶¹

³⁵⁷ Kogukonnaomavalitsuse sisseseadmise määruse esimene teostamismäärus, 20.06.1942, AB 1942, 40, lk 497–501.

³⁵⁸ Samas.

³⁵⁹ Kogukonnaomavalitsuse sisseseadmise määruse teine teostamismäärus, 10.04.1943, AB 1943, 16, lk 189–190.

³⁶⁰ M. Maripuu, I. Paavle, Die deutsche Zivilverwaltung in Estland, 113.

³⁶¹ Harju maavanem vallavalitsustele, 24.02.1942, TLA.185.1.1, 73–74.

Tegelikkuses olid Saksa tsiviiladministratsiooni tegutsemisvõimalused kõigis valdkondades piiratud. Ühelt poolt vähenes pädevus 1942–1944 veelgi, vastavalt idaministeeriumi positsionikaotustele Saksamaa juhtkonna sisemises võimuvõitluses. Teiselt poolt andis Saksamaa juhtkonna võimuvõitlus ja erinevate võimuharude (tsiviiladministratsioon, sõjavägi, SS ja politsei) tegutsemine samades valdkondades kindralkomissariaadi tasandil avaramad võimalused isiklike suhete ja tööspidamiste kaasamiseks. Piirkonnakomissariaatide ja kindralkomissariaadi olulisimaks ülesandeks kujunes sõjaaja vajadustest tulenevalt tööjõu kasutamise reguleerimine ning põllumajandusliku tootmise järjepidevuse ja põllumajandussaaduste varumise tagamine, samuti metsandusküsimused.³⁶²

Eesti ja Läti omavalitsuste osalemise laiendamiseks valitsemises andis Rosenberg 1944. aasta veebruaris Ostlandi riigikomissarile Lohsele võimaluse delegerida seni idaministeeriumi poolt Eesti ja Läti kindral- ja piirkonnakomissaridele antud õigusi edasi omavalitsustele.³⁶³

2.2.6. Tsiviiladministratsiooni seos politsei- ja julgeolekuorganitega

Eestis tegutsenud Saksa tsiviiladministratsiooni kokkupuude politsei- ja julgeolekuülesannete täitmisega (st ka poliitiliste või rassiliste repressioonide teostamisel) lähtus esmajoones Himmleri ja Rosenbergi kompetentsi- ja jõuvahekorra ning tsiviilvalitsuse ametisseasumise ajast Eestis.

SSi juht *Reichsführer-SS* Himmler Saksa politsei juhi ja Saksluse kindlustamise riigikomissarina (*Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums*) oli Hitleri poolt volitatud tagama politseilist julgeolekut vallutatud idaaladel. Ta alustas tegevust vahetult rinde tagalas ning oli tsiviilvalitsuse ametisse asumise ajaks oma struktuurid juba tööle rakendanud. Rosenbergi jaoks ei olnud küsimus ainult politseivõimus, vaid ta nägi Himmleri tegevuses soovi poliitilise politsei ja Saksluse kindlustamise riigikomissari tegevusvaldkondade kaudu haarata enda kätte kogu poliitiline valitsemine idas.³⁶⁴

Pärast tsiviilvalitsuse sisseseadmist astus Ostlandi riigikomissari juures tegevusse Ostlandi kõrgem SSi ja politseijuht, kindralkomissariaatides SSi ja politseijuhid, kes olid vastavatele komisaridele formaalselt „vahetult ja isiklikult“ allutatud. SSi juhil oli aga õigus anda riigikomissaridele politseilise julgeoleku tagamise puutuvaid korraldusi.³⁶⁵ Ametisse asunud riigikomissar Lohse püüdis augustis 1941 ka ise asuda reguleerima küsimusi, mis praktikas kuulusid SSi kompetentsi (näiteks Ostlandis elavate juutide kohtlemise küsimus), mis aga

³⁶² O. Bräutigam, Überblick; O. Angelus, Tuhande valitseja maa.

³⁶³ Verordnung über die Erweiterung des Aufgabenbereichs der landeseigenen Verwaltung in den Generalbezirken Estland und Lettland, 22.02.1944, BA, R 6/249, 89.

³⁶⁴ S. Myllyniemi, Die Neuordnung, 125–131.

³⁶⁵ Erlaß des Führers über die polizeiliche Sicherung der neu besetzten Ostgebiete, 17.07.1941, Braune Mappe, BA, R 90/256a, 43.

kohtas SSi teravat vastuseisu ja kriitikat. Riigi julgeoleku peameti kirjast operatiivgruppidele A ja B (*Einsatzgruppe A und B*) selgub, et Ostlandis olid piirkonnakomissarid paljudel juhtudel pöördunud operatiivkomandode (*Einsatzkommando*) poole, et lõpetada kommunistide ja juutide vastased aktsioonid. RSHA ettekirjutuse kohaselt tuli sellised palved tagasi lükata ja neist koheselt ette kanda.³⁶⁶

19. novembril 1941 ja 1942. aasta sügisel sõlmisid Rosenberg ja Himmler kokkulepped, mis täpsustasid omavahelisi suhteid ja andsid tsiviilvalitsuse komissaridele teatud õigusi kaasarääkimiseks politseiliste küsimuste lahendamisel. Tegelikult ei olnud need kokkulepped aga Himmlerile ja temale alluvatele struktuuridele kuigivõrd siduvad. Tema kui SSi ja Saksa politsei juhi volitused ei lähtunud mitte üksikutest määrustest ja kokkulepetest, vaid füüreri poolt talle usaldatud ülesandest. Kokkulepete kohaselt jäi SS ja politseijuhtide alluvusse kõigi politseiüksuste juhtimine ja rakendamine ning kohalikest elanikest moodustatud kaitsepataljonide juhtimine. Piirkonnakomissarid said õiguse kohalikele politseijuhtidele korraldusi anda, mida need pidid täitma, kui see ei olnud keelatud julgeoleku seisukohalt.³⁶⁷

Piirkonnakomissaridel endil oli politseiline karistusõigus (*polizeiliche Strafgewalt*) määrata kuni kuuekuulisi areste (töö- ja kasvatustalaagris) ja/või rahaträhve kuni 1000 riigimarka (RM) (alates 1943 kuni 10 000 riigimarka), kui teo asjaolud olid piisavalt selged. Petseri piirkonnakomissariaat asus rinde vahetus läheduses, mida vaadeldi kui sõjapiirkonda (*Kriegsgebiet*), ning seetõttu olid karistusmäärad tõstetud kahe aastani ja/või 50 000 riigimargani.³⁶⁸ Karistusõigust kasutasid piirkonnakomissarid sõjamajandusliku korra vastaste eksimuste suhtes (peamiselt põllumajanduslike normide mittetäitmine, tööst keeldumine).³⁶⁹

Idaalade riigiministeeriumi üldise poliitika (*Allgemeine Politik*) osakonna juhataja Otto Bräutigam on eelkirjeldatud institutsioonide tegelikku jõuvahekorra hinnanud järgmiselt: politseiorganid vallutatud idaaladel ei allunud idaministeeriumile. Riigi julgeoleku peamet Himmleri juhtimisel sai oma korraldused otse Hitlerilt. Talle alluvad struktuurid võisid tegutseda nii sõjaväe kui tsiviilvalitsuse võimu all oleval territooriumil. Ostlandi riigikomissariaadi piirkonnas tegutsev kõrgem SS- ja politseijuht *SS-Obergruppenführer* ja politsei-

³⁶⁶ SS-Brigadeführer Müller, An Einsatzgruppen A und B, 24.08.1941, LVVA.P-1026.1.3, 296–315.

³⁶⁷ Der Reichsführer SS und Chef der Deutschen Polizei, Zuständigkeit der Polizeidienststellen in den neu besetzten Ostgebieten, Berlin, 19.11.1941, BA, R 6/21, 271; S. Myllyniemi, Die Neuordnung, 126.

³⁶⁸ Anordnung über die polizeiliche Strafgewalt der Gebietskommissare, 06.10.1941, VB RKO 1941, 19, lk 90; Zweite Durchführungsbestimmung zur Anordnung über die polizeiliche Strafgewalt der Gebietskommissare, 07.02.1942, VB RKO 1942, 8, lk 27; Dritte Verordnung zur Durchführung der Verordnung über die polizeiliche Strafgewalt der Gebietskommissare, 26.01.1943, VB RKO 1943, 2, lk 5.

³⁶⁹ O. Angelus, Tsiviilvalitsuse organisatsioon, 76.

kindral Friedrich Jeckeln kuulus formaalselt küll Ostlandi riigikomissari staapi, kuid viimasel puudus käsutusõigus politseiorganite üle. Tsviilvõimul oli õigus ainult esmalt paluda (*bitten*) ja hiljem nõuda (*verlangen*) politseiliste abinõude rakendamist, kuid neil puudus õigus vahele segada SSi kõrgema juhtkonna käskude täitmisele.³⁷⁰

2.3. NSDAP organisatsioonist okupeeritud idaaladel ja Eestis

NSDAP kui organisatsioon ei olnud otseselt kaasatud NSV Liidu vastase sõja-käigu planeerimisse. Partei-siseselt jõuti uue sõja okupatsioonipoliitika arutamiseni esimest korda 28. juunil, s.o nädal pärast sõja algust. NSDAP alustas parteilist tegevust Ostlandis 1942. aasta algul, kui Riias ja Kaunases teenistuses olevad partei liikmed (v.a Wehrmachi kuuluvad) moodustasid oma ors-grupped.

Füüreri vormiline korraldus parteitöö organiseerimiseks anti Bormanni poolt ettevalmistatult alles 1. aprillil 1942. Selle kohaselt tuli üles ehitada NSDAP Ida tööpiirkond (*Arbeitsbereich Osten der NSDAP*), mis oma olemuselt vastas ligikaudu Saksamaaga liidetud reichsgaule. Tööpiirkonna juhiks määrati personaalunioonis oma seniste ametitega Alfred Rosenberg. Uus amet pidi rõhutama natsionaalsotsialistliku poliitika totaalsust, mis väljendus partei ja riigivalitsemise absoluutses ühtsuses. Uue parteiorgani reaalse moodustamiseni jõuti Berliinis küll alles septembris 1942 ning organisatsiooni territoriaalse jagunemise tegi Rosenberg teatavaks alles sama aasta lõpuks. See jagunes analoogselt tsviiladministratsiooniga Ostlandi ja Ukraina maajuhatusteks (*Landesleitung*), mis omakorda jagunesid ringkonna- (*Bezirksleitungen*) ja piirkonnajuhatusteks (*Gebietsleitungen*) mis jagunesid rakukesteks (*Zellen*) ja blokkideks (*Blocks*). Koos territoriaalse parteiorganisatsiooniga moodustati ka kohapealne Hitlerjugend'i ringkonnaorganisatsioon (*Hitler-Jugend-Bezirkstelle*).³⁷¹

Ostlandi maajuhatus riigikomissar Hinrich Lohse juhtimisel oli tegevust alustanud juba augustis 1942. Samal ajal jätkas ta endiselt ka Schleswig-Holsteini gauleiterina ja ülempresidendina. Ostlandi neli ringkonnajuhatus, Eesti, Läti, Leedu ja Valgevene, jäid personaalunioonis vastavate kindralkomissaride juhtida. Piirkonnajuhatusete etteotsa pidid asuma vastavad piirkonnakomissarid. Sellise süsteemiga muudeti saksa tsviilametnikud (alamatel astmetel *Zellen-* ja *Blocksleiter*-itena) tahtmatult ka parteiametnikeks ja kohati kadus sisuline vahe riigivõimu ja parteiasutuse töö vahel.³⁷²

³⁷⁰ O. Bräutigam, Überblick, 10–12.

³⁷¹ NSDAP Bezirk Estland an die Gebietsleitung der NSDAP, 08.10.1942, ERA.R-65.1.15, 110.

³⁷² Armin Nolzen, Die Arbeitsbereiche der NSDAP im Generalgouvernement, in den Niederlanden und in der besetzten Sowjetunion. In: R. Bohn (Hg.), Die deutsche Herrschaft, 269 jj; A. Zellhuber, Unsere Verwaltung, 151 jj.

Saksa tsiviilvalitsuse võimuhierarhias võimaldas partei ja riigivõimu segunemist praktika, et kõrgemad ametnikud olid enamasti ka partei liikmed. Piirkonnakomissaride hulgas oli Ostlandis ainus erand Riia linnakomissar ja ülemlinnapea Hugo Wittrock. Tema ei saanud olla partei liige, kuna ei olnud Saksa kodanik, vaid oli Lätist pärit baltisakslane.³⁷³ Organiseeritav parteiapparaat ei piirdunud sakslaste kitsalt ideelis-poliitilise n-ö hooldamisega, vaid haaras laiemaid valdkondi. Ostlandi maajuhutuse koosseisus toimusid järgmised pea-töövaldkonnad (*Hauptarbeitsgebiete*): koolitus, personal, organisatsiooniline töö, rahva heaolu, noorsootöö, naistöö (*Frauenführung*), sotsiaalpoliitika, parteikohus, lisandumas oli administratiivala ning hiljem veel töö ja majandus. Iga pea-töövaldkond jagunes: töövaldkond, peareferaat, referaat, peavaldkond (*Hauptsachgebiet*), valdkond (*Sachgebiet*).³⁷⁴

Kuna kohalikel Saksa ametivõimudel puudus ülevaade Eestis asuvatest riigisakslastest, sh NSDAP liikmetest, siis püüti seda ülevaadet saada. Kui Balti riikidest pärit ning ümberasumise käigus siit lahkunud baltisakslaste tagasitulekut ei peetud poliitilistel põhjustel soovitavaks, siis riigisakslaste ning rahvussakslaste siinviibimise üle sooviti samuti hoida kindlat kontrolli. 21. veebruaril 1942 kehtestati mõlemale kategooriale kord, mis nõudis neilt kolme päeva jooksul kohaliku piirkonnakomissariaadi teavitamist oma viibimisest selle territooriumil. Edaspidiseks jäi kehtima kord, mis nõudis kohaliku piirkonnakomissariaadi teavitamist enda saabumisest kolme päeva jooksul alates saabumisest ning teavitamist, kui lahkutakse oma registreeritud elukohast enam kui kolmeks nädalaks.³⁷⁵ Edaspidine sündmuste kulg näitas, et eeskiri siiski ei toiminud.

Seoses NSDAP organisatsiooni tegutsema hakkamisega tehti taas ülesandeks koondada 1. augusti 1942 seisuga parteiorganisatsiooni raames ühtsesse kartoteeki andmed kõigi piirkonnas viibivate riigisakslaste kohta. Mitteparteilasi puudutava info kogumine oli kahetise eesmärgiga: kontrollida okupeeritud piirkonnas viibivate rahvuskaaslaste poliitilist tausta ja minevikku ning eriti rõhutati võimalust leida uusi kandidaate parteisse astumiseks. Füüreri poolt oli kõigile okupeeritud aladel viibivatele riigisakslastele pandud endast teatamise kohustus. Kindralkomissariaadi keskamet oli 16. juulil 1942 saatnud kõigile piirkonnakomissariaatidele, kindralkomissariaadi II ja III peaosakonnale ning riigiminister Speerile alluvatele ametiasutustele (majandus ja relvastus) küsimustikud, et selgitada välja Eestis viibivate parteiliikmete ja üldse rahvuskaaslaste hulk. Samu kartoteegikaarte tuli kasutada ka rahvussakslaste kohta käiva kartoteegi koostamisel. Riigisakslaste ja nende pereliikmete täpseks ja kõikehaaravaks registreerimiseks soovitati kartoteegi alusena kasutada toidu-

³⁷³ S. Myllyniemi, Die Neuordnung, 96.

³⁷⁴ NSDAP Landesleitung Ostland, Rundschreiben Nr. 2, 21.09.1942, ERA.R-65.1.15, 104–105; Beschreibung ständiger Aufgaben und Zuständigkeiten Hauptarbeitsgebiet VIII: Arbeit und Wirtschaft, 01.06.1943, ERA.R-65.1.11, 38–40.

³⁷⁵ Anordnung über die Meldepflicht der Reichsdeutschen und der deutschen Volkszugehörigen in den Kreisen Pernau und Fellin, 19.02.1942, ERA.3142.2.19, 72.

talongide väljastamise kartoteeki.³⁷⁶ Kahjuks puuduvad kokkuvõtlikud andmed registreerimise tulemuste kohta. Üksikute näidetena saab välja tuua, et Pihkva piirkonnajuhatuse tööpiirkonnas registreeriti 10 NSDAP liiget ning Saaremaal 11.³⁷⁷

Puudulik dokumentatsioon ei võimalda saada terviklikku ülevaadet NSDAP organisatsiooni tegevusest Eestis. 1942. aasta lõpuks oli moodustatud NSDAP ringkond kindralkomissar Litzmanni juhtimisel ning piirkonnakomissaridest olid saanud samanimeliste NSDAP piirkonnaorganisatsioonide juhatajad. Ilmselt oli selles protsessis aga kõrvalkäike, sest näiteks Pärnu piirkonnakomissar Lothar Bombe on NSDAP piirkonnajuhi kohustused saanud 1. augustist 1943, terve aasta pärast enda asumist sealse piirkonnakomissari ametisse.³⁷⁸

Ringkonnajuhatuse juures tegutses ka Hitlerjugendi ringkonnaorganisatsioon. 1. veebruaril 1943 saatis ringkonnajuhataja Litzmann oma piirkonnajuhatajatele ringkirja, mis puudutas NSDAP rakukeste ja blokkide moodustamist. Ringkiri nägi ette kohalikes maakonnalinnades kogu maakonda hõlmavate NSDAP rakukeste moodustamise, mis ühendaksid endasse kõnealuse maakonna valdades moodustatavad partei blokid. Riigisakslaste ja st ka võimalike parteiliikmete arv Eestis ja eriti maapiirkondades oli väga väike, kuid see ei olnud takistuseks parteitöö planeerimisel. Ringkirja kohaselt tuli tuleviku arenguid silmas pidades organisatoorselt haarata ka neid valdu, kus veel ühtegi riigisakslast ei olnud, kuigi jääb arusaamatuks, milles see seisnema pidanuks. Lisatud oli ka kontuurkaart, kuhu planeeritavad parteiblokid olid valdade kaupa juba numbriliselt peale kantud. Ringkiri tekitas piirkonnajuhatajates/piirkonnakomissarides küsimusi, kas seda tõesti tuleb täita, sest Litzmann oli juba varem jõudnud neile väljendada oma vastupidist seisukohta, kaheldes sellise aktsiooni mõttekuses.³⁷⁹ Kahjuks on meile teadmata, kuidas antud aktsioon lõppes.

Parteiorganisatsiooni tegevus tõi kaasa hulga lisabürokraatiat: Pihkva ja Pärnu piirkonnakomissarid/NSDAP piirkonnajuhatajad Böcking ja Bombe pöördusid suisa palvega Ostlandi maajuhatuse ning Eestimaa ringkonnajuhatuse poole, et vältida suure hulga kirjatöö, teadaannete jms lisamist nende õlule. Kui

³⁷⁶ Abt. I E.O. Zentralamt an die Herren Gebietskommissare, 16.07.1942, ERA.R-65.1.15, 57; NSDAP Landesleitung Ostland, Rundschreiben Nr. 1, 10.08.1942, ERA.R-65.1.15, 101–103.

³⁷⁷ Der Gebietskommissar Pleskau, An den Herrn Generalkommissar, 31.07.1942, ERA.R-65.1.15, 69; Der Gebietskommissar Ahrensburg, An den Herrn Generalkommissar, 04.08.1942, ERA.R-65.1.15, 77.

³⁷⁸ Lothar Bombe, SA-Personalbogen, BA, SA 60.

³⁷⁹ Gebietsleitung Narva, An den Bezirksleiter der NSDAP, 02.03.1943, ERA.R-65.1.11, 25; NSDAP Bezirk Estland, An die Gebietsleitung Narwa, 01.02.1943, ERA.R-65.1.11, 26.

see siiski hädavajalik peaks olema, siis sooviti piirkonnakomissariaati üht lisaametnikku, kes NSDAP üha kasvava paberimajandusega tegeleks.³⁸⁰

Me ei tea kuigi palju NSDAP parteielust Eestis. Võib tuua vaid mõned näited tegevusest. 18. aprillil 1943 tähistati Estonia saalis Hitleri sünnipäeva, kus esines Hitlerjugendi ansambel Königsbergist. 30. jaanuaril tähistati natsionaalsotsialistide võimuletuleku aastapäeva (*Tag der Machtergreifung* või *Tag der Machtübernahme*), mille puhul oodati üksikisikuilt ja organisatsioonidelt rahalisi annetusi, et toetada „lõpliku võidu saavutamist“. Jooksvalt korraldati eriteemalisi loenguid, näiteks tehnikast (Ehitus sõja ajal), korraldati suvelaager Hitlerjugendi liikmetele jms.³⁸¹

2.4. Saksa majandusorganisatsioonidest Eestis 1941–1944

Koos väegrupi Nord edasitungimisega Leningradi suunal haarati Eesti territoorium Saksamaa sõjamajandusruumi. Eesti ala okupeerinud 18. armee esmane majanduslik huvi oli oma maksimaalne varustamine kohapealsetest ressursidest (toiduained, relvaüksustele sobilik varustus, põlevkivitööstuse tooted) ning edasiselt juba kohaliku majanduse rakendamine Saksamaa majanduse teenistusse. Sõjasaagi kogumise osas kirjutasid Eestit okupeeriva 18. armee ülemjuhatause juhtnõõrid ette, et „erinevalt Haagi maasõjaseadustest, mille järgi võib vaenuliku riigi kogu vallasvara vabalt sõjasaagiks võtta, käsitletakse antud juhul sõjasaagina ainult vaenuliku sõjaväe vallasvara“ (originaali rõhutus). Ülejäänud vallasvara võivad üksused vajadusel kasutada, kuid seda tuleb käsitleda kui eraomandit ning kasutamise või sissenõudmise korral kuulub see tasustamisele. Kuna armeepiirkonnas ja armee tagalapiirkonnas puudus organisatsioon, kes vastutaks kohaliku majanduse toimimise ning tsiviilelanikonna toitlustamise eest, pidid asulakomandandid, teised armee tagalapiirkonna organid või isegi väeüksused hädavajadusel sekkuma ning aitama olukorda lahendada. Esmase korra ning elutähtsa saagikoristuse jms tagamiseks võisid väeüksuste esindajad ajutiselt ametisse määrata kohalike omavalitsuste juhte, ettevõtete valitsejaid jne. Balti riikide kohalikele omavalitsustele anti võimalus saada hädavajalike palgarahade väljamaksmiseks komandantuuride vahendusel Saksa riigikassast krediiti.³⁸²

18. armee tasandil vastutas 1941. aasta lõpuni majandusküsimustega tegelemise eest armee ülemkortermeistri osakonna majandusohvitser (IV Wi) mere-

³⁸⁰ Der Gebietskomissar Pleskau, An den Herrn Generalkommissar in Reval, 01.06.1943; Der Gebietskomissar Pernau, An den Herren Bezirksleiter NSDAP, 30.09.1943, ERA.R-65.1.11, 33, 53.

³⁸¹ Gebietsleitung Reval-Stadt, An den Bezirksleiter der NSDAP, 13.04.1943, ERA.R-65.1.11, 18 jj.

³⁸² AOK 18 O.Qu.-IV Wi, Richtlinien über die Versorgung der Truppe aus dem Lande und Sofortmassnahmen auf dem Gebiet der Wirtschaft, 31.07.1941, ERA.R-810.1.37, pagineerimata.

väekapten Edgar Angermann, kes oli samaaegselt ka OKW kaitsemajanduse ja varustuse ameti (*Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt*) koostööohvitser.³⁸³ Sõjaväevõimude reaalne võime majandusküsimusi reguleerida oli väga napi inimressursi juures tagasihoidlik ning samas kujunes edasitungi pidurdumise tõttu sõjaväevõimude tegevusperiood Eestis väga pikaks ja ei olnud võimalik majandusküsimustega tegelemist üle anda rindele järgnevatele paiksetele (*bodenständige*) asutustele. See viis olukorrani, kus algselt ainult valmiva saagi päästmiseks mõeldud abinõudega tuli saavutada püsiv lahendus. 18. armee esindaja jaoks oli selgusetu, milliste reeglite alusel hakatakse reguleerima suurt osa elanikkonnast enim vaevavat Nõukogude maareformi järgset omandiküsimust: kas Eesti, vana-Vene³⁸⁴ või bolševistliku seaduse alusel. Paljudes kohtades langetatud ajutine otsus, et vana ja uus omanik koristavad saagi koos ja jagavad selle pooleks, tundus antud olukorras mõistlik, kuid enne sügist tuli leida püsiv lahendus.³⁸⁵

Mereväekapten Angermanni hinnangul pingutasid valmiva saagi koristamise nimel ühelt poolt Saksa sõjaväeasutused (ennekõike väli- ja asulakomandantuurid) ja teiselt poolt Eestis eest leitud omavalitsusorganite (eelkõige maa-valitsuse tasandil) põllumajandusküsimustega tegelevad ametnikud (agronoomid), kes omalt poolt uskusid end olevat selleks usaldatud. Nende kaasabil suudeti hõivatud maakondades tagada ühtne põllumajandusküsimuste lahendamine. Probleemiks ei olnud mitte ainult sügisene saagikoristus olukorras, kus suur hulk majapidamisi oli erinevatel põhjustel jäänud tööjõuta või hoopis poremeheta, vaid isegi olemasoleva toodangu realiseerimisega, näiteks võiekspordi taastamisega. Pärast pikaajalisi pingutusi leiti võimalus 120 tonni või saatmiseks raudteel Riiga, kus see paigutati külmhoonesse, kuni taastub mereühendus Saksamaaga.³⁸⁶

Oluline majandusküsimus, millega armee majandusohvitserid kokku pörkasid, oli ka hinnapoliitika. Armee enda varustusüksused maksid põllumajandus-saaduste eest kohaliku taksi järgi, mis oli aga tunduvalt madalam, kui Saksa eeskirjad operatsioonipiirkonnas või armee tagalapiirkonnas ette nägid. See põhjustas soovimatust põllumajandussaadusi müüa. Siin ei saanud armee esindajad olukorda lahendada lihtsalt kokkuostuhindu tõstes, sest see oleks paratamatult kaasa toonud kohese palkade tõusu. Selliste muudatuste tegemine kuulus majandusinspektsiooni Nord või väegrupi tagalapiirkonnas tsiviilasutuste kompetentsi.

Angermann leidis, et tingituna rinde peatumisest, oli ta 18. armee majandusohvitserina pidanud viimase nelja nädala jooksul tegelema küsimustega, mis

³⁸³ Christian Hartmann, Johannes Hürter, Peter Lieb, Dieter Pohl, *Der deutsche Krieg im Osten 1941–1944. Facetten einer Grenzüberschreitung*, München, 2009, 104–105.

³⁸⁴ See tähendas revolutsiooniaelset olukorda, mis tühistanuks Eesti Vabariigi maareformi ja tagastanuks baltisakslaste maaomandi.

³⁸⁵ AOK 18 O.Qu.-IV Wi, An Wirtschaftsstab Ost, 07.08.1941. *Wirtschaftslage in Estland*, ERA.R-810.1.37, pagineerimata.

³⁸⁶ Samas.

kuulusid tegelikult armeele järgnevate paiksete organisatsioonide kompetentsi. Rindel võitlevad üksused pidid vältima kõike, mis sätestaks mingeid tingimusi armeele järgnevatele Saksa paiksetele administratiiv- või majandusorganitele. Väli- ja asulakomandantuuride vahendusel rõhutati ka kohalikele omavalitsustele, et need ei saa vastu võtta veel mingeid lõplikke reeglistikke, vaid peavad otsima esmaseid jooksivaid lahendusi.³⁸⁷

Pärast lahingute lõppu, kui vallutatud alad läksid armee tagalast üle väegrupi tagalapiirkonda, oli Saksa majandushuvide esindamisel siinses regioonis (Balti riigid ja Ingerimaa) võtmeroll koos väegrupiga Nord siia saabunud ning Ida majandusstaabile alluval majandusinspeksioonil Nord. Seda juhtis viitseadmiral Heinrich Ancker, kes baseerus esmalt Riias, seejärel mõnda aega Viljandis.³⁸⁸ Viljandi tolleaegne linnapea Albert Vilms hindas koostööd majandusinspeksiooni inspektori Anckeriga oma vaatepunktist igati heaks ning omavalitsuse tegevust toetavaks.³⁸⁹

Majandusinspeksioon Nord jagunes neljaks majanduskomandoks: Wilno (Vilnius), Riga (Riia), eriotstarbeline komando "Görlitz" Pihkvas (tulevane asukoht ette nähtud Leningradis) ning Eestis tegutsemiseks Reval (Tallinn). Pärast edasitungi peatumist Leningradi ees ning Eesti territooriumi üleandmist tsiviiladministratsiooni juhtimise alla, toimus muutus majandusinspeksiooni Nord tegevuses. Hallatav territoorium oli kokku kuivanud ning inspeksiooni asjaajamise võttis üle Pihkvas asunud komando, seejuures Narva ja Leningradi vahelisel alal asunud 18. armee piirkonna tarvis moodustati eraldi majanduskomando Krasnogvardeiskis fregatikapten Ronsi juhtimisel.³⁹⁰

Tallinna majanduskomandol (*Wirtschaftskommando Reval*) fregatikapten Alfred Kunathi juhtimisel³⁹¹ lasus vahetu töö, et rakendada vastvallutatud Eestis kõik ressursid maksimaalselt kiiresti sõja teenistusse, lähtudes kohapeal eelkõige väegrupi Nord käskudest ja vajadustest. Oma ülesannete täitmiseks tegutsesid Tallinna majanduskomando välisjaoskonnad (*Außenstelle*) Narvas, Tartus ja Pärnus ning esindajad Eestis asuvate välikomandantuuride majandusosakondades, kus nad moodustasid majandusgrupi (IV grupp). Välikomandantuuride majandusosakondadena tegutsesid majanduskomandod ka armee tagalapiirkonnas.³⁹²

³⁸⁷ AOK 18 O.Qu.-IV Wi, An Wirtschaftsstab Ost, 07.08.1941. Wirtschaftslage in Estland, ERA.R-810.1.37, pagineerimata.

³⁸⁸ C. Hartmann jt, Der deutsche Krieg, 105.

³⁸⁹ Viljandi 1941–1944, Albert Vilmsi mälestused, 187–198.

³⁹⁰ C. Hartmann jt, Der deutsche Krieg, 105.

³⁹¹ Fregatikapten dr Alfred Kunath'i nimi esineb kohati (näiteks 1941. a Ametlikus Teatajas) ekslikul kujul „Kunarth“.

³⁹² R.-D. Müller, Von der Wirtschaftsallianz, 98–189; R.-D. Müller, Die Mobilisierung der deutschen Wirtschaft, 508, 548, 612; Wi Kommando Reval Außenstelle 48 (Narva), An Wi Kommando Reval Chef Gr. Wi, 04.11.1941. Tätigkeitsbericht vom 16. Okt.41 bis 31. Okt. 41 Nr. 4, ERA.R-810.1.2, pagineerimata.

Saksa majanduskomando huvides oli võimalikult suure osa kohaliku majanduse hoidmine tiheda kontrolli all. Omalt poolt saadeti maavalitsustele laiali ringkirju, mis teavitasid keelust tagastada omanikele Nõukogude võimude poolt natsionaliseeritud eraettevõtteid. Kuni lõpliku otsustamiseni võis omanikke määrata oma ettevõtteid vaid komissaarselt³⁹³ valitsema, jättes nad endiselt aruandluskohustuslikuks.³⁹⁴

Nõukogude maareformi tagajärgedega tegelemisel jäi Saksa okupatsioonivõim samasuguse poliitika juurde. Üldjuhul anti maareformiga tehtud äralõiked küll tagasi pärisperemeeste majandamisele, kuid nende omandiõigust ei taastatud.³⁹⁵ Senised riigimetsad arvati EOV haldusalast välja ning kuulusid samuti majanduskomando valitsemise alla.³⁹⁶

Oma sõna oli majanduskomandol kaasa öelda ka kujuneva õiguskorra juures. Sõjaväevõimude perioodil välja antud õigusmääruste (*Verordnungen*) algtekstid kuulusid väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja volitusel avaldamisele asjaomase EOV direktori poolt allakirjutatuna ning niivõrd, kui need puudutasid majandusküsimusi, siis Tallinna majanduskomando kaasallkirjaga.³⁹⁷ Pärast tsiviiladministratsiooni ametisse asumist majanduskomandol, tema järglasel varustuskomandol ning EOV direktoritel õigusmääruste andmise voli puudus.

Majandusinspeksioon oli sõjaväevõimude haldusalas õigustatud teostama järelevalvet omamaiste maksundusasutuste tegevuse suhtes ning otsustas maksutulude üle.³⁹⁸ Kindralkomissariaadi haldusalas langes see funktsioon edaspidi rahandusosakonnale.

Tulenevalt kompetentsisegadustest ja kvalifitseeritud ametnikkonna puudusest, töötasid sügisel 1941 majandusvallas majandusinspeksiooni Nord põllumajandusametnikud personaalunioonis Ostlandi riigikomissariaadi põllumajandusosakonna ametnikega.³⁹⁹

Lisaks varumisele ja tooraine hankimisele pidi majanduskomando hoolt kandma ka Eestis teenistusse asunud Saksa ametnike ja teenistujate varustamise eest toiduainete ja muu vajalikuga, sh marketenderikaubaga.⁴⁰⁰ Kohalike tsiviil-

³⁹³ Ametiülesannete „komissaarne“ täitmine tähendab erivolituste või –ülesannetega ametniku ajutist kohale määramist kõrgemalseisva organi (võimukandja) poolt.

³⁹⁴ Wi Kdo Reval, An die Kreisverwaltungen, 18.09.1941, ERA.3142.2.4, 49.

³⁹⁵ Riigikomissari määrus bolševike korralduste tühistamise kohta põllumajanduslikul alal, 09.12.1941, AT 1941, 10, 51.

³⁹⁶ Bemerkungen zum Haushaltsplan der estn. Verwaltung, 14.11.1941, ERA.R-810.1.7, pagineerimata.

³⁹⁷ Befh. des rückw. Heeresgeb. Nord, An das Direktorium für innere Angelegenheiten, 16.10.1941, ERA.R-810.1.6, pagineerimata.

³⁹⁸ Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, An den Herrn Reichskommissar für das Ostland, 19.09.1941, Betrifft: Weitererhebung von Steuern und Abgaben in den besetzten Ostgebieten, ERA.R-65.1.1909, 2.

³⁹⁹ Der Reichskommissar für das Ostland, Abt. Ernährung und Landwirtschaft, An das Wirtschaftskommando Reval, 17.10.1941, ERA.R-810.1.37, pagineerimata.

⁴⁰⁰ Der Generalkommissar in Reval, An das Wirtschaftskommando Reval, 16.12.1941, ERA.R-65.1.1999, 25.

lisikute ja end isevarustavate Wehrmachi teenistujate minimaalse vajaliku toidukogusega varustamiseks pidi EOVI majandusdirektorium väegrupi tagala-
piirkonna juhataja korraldusel välja töötama määruse toiduainete kaardisüsteemi
rakendamiseks. Ka see määrus vajas majanduskomando kaasallkirja.⁴⁰¹ Toidu-
kaardid viidi Eestis põllutöödirektori ja Tallinna majanduskomando ühis-
määrusega sisse alates 8. detsembrist 1941.⁴⁰²

Kindralkomissariaadi majanduse peaosakonna juhataja prints Hohenlohe
hinnangul jäi majanduskomando koostöö EOVI majandusdirektoriumiga väga
puudulikuks. Majanduskomando soovis oma ülemäära suure personaliga kõik
ise ära teha, kuid oli selleks siiski liiga väike. Samas hindas ta väga heaks oma
ametkonna koostööd EOVIga, kellel olid olemas vajalikud spetsialistid, kes olid
seni kasutamata.⁴⁰³

Saksa tsiviiladministratsiooni võimkonda üleantavad piirkonnad tuli välja
arvata Ida majandusstaabi vastutusala, jäädes siiski nende vastutusele kuni
üleandmiseni Reichi varustusinspeksioonile (*Rüstungsinspektionen*). Senise
majandusinspeksiooni (-komando) struktuurist tuli võimalikult kiiresti tsiviil-
administratsioonile (kindralkomissariaadile) üle anda majandus- ja põllumajan-
dusgrupid ning tööhõive (*Arbeitseinsatz*) grupp. Nende gruppide üleandmise
järel tuli senine majandusinspeksioon ja alluvad komandod reorganiseerida
varustusinspeksiooniks ning tema komandodeks.⁴⁰⁴

Pärast Eesti ala üleminekut tsiviiladministratsiooni juhtimise alla, 5. det-
sembril 1941, ei toimunud kohest muutust majandusorganisatsioonide tege-
vuses. Tallinna majanduskomando jätkas esialgu tegevust endisel kombel
majandusinspeksiooni Nord alluvuses, kellelt saadi korraldusi kohalike ma-
jandusressursside kaitsemajanduslikuks ärakasutamiseks ning toorainete ja
muude sõjaliselt tähtsate materjalide kogumiseks, konfiskeerimiseks ja ära-
vedamiseks. Muudes majandusküsimustes tuli lähtuda kindralkomissariaadi
korraldustest, kuid üksnes niivõrd, kui need ei läinud vastuollu väegrupi Nord
määrustega.⁴⁰⁵

1. jaanuari 1942 seisuga reorganiseeriti senine Tallinna majanduskomando
ümber varustuskomandoks (*Rüstungskommando*) varustusinspeksiooni Ostland
koosseisus kaitsemajanduse ja varustuse ameti (*Wehrwirtschafts- und Rüstungs-
amt*) alluvuses ning jätkuvalt fregatikapten Alfred Kunathi juhtimise all. Struk-
tuurselt tegutses lisaks varustuskomando staabile Tallinnas veel kolm välis-

⁴⁰¹ Befh. des rückw. Heeresgeb. Nord, An das Direktorium für innere Angelegenheiten,
16.10.1941, ERA.R-810.1.6, pagineerimata.

⁴⁰² Eestis toidukaartide sisseseadmise määrus, 05.12.1941, AT 1941, 8, 42.

⁴⁰³ Leiter der Hauptabt. III, An den Herrn Reichskommissar für das Ostland,
18.02.1942, ERA.R-65.1.1999, 71.

⁴⁰⁴ Richtlinien für den Übergang der Wirtschaftsorganisation der neu besetzten
Ostgebiete auf zivile Verwaltungsstellen, 25.07.1941, ERA.R-65.1.1999, 189–191.

⁴⁰⁵ WiIn Nord, An WiKdo Reval, [enne 5.12.1941], ERA.R-65.1.1999, 48.

jaoskonda (*Rüstungs-Außenstellen*): Tartus, Pärnus ja Narvas.⁴⁰⁶ Majandusorganisatsioonide alluvuse üleminekul tuli esitada andmed kõigist majanduskomando allüksustest ja personalist, senine ametnikkond pidi jätkama oma tööd tsiviiladministratsiooni võimu all, kuni leitakse vajalik asendus. Kui asendust ei leitud või teatud osa personalist kuulutati paikseks, tuli kõnealused ametnikud üle anda tsiviilvõimude teenistusse.⁴⁰⁷

Komando töö sisu sellega ei muutunud: kohalikus plaanis jäi endiselt põhiliseks väeüksuste toetamine varustusküsimustes ning võimaluste leidmine üksustele vajalike tellimuste täitmiseks kohapeal. Eriti oluline oli varustuskomando roll ainsa transpordikorraldajana nii maanteel kui raudteel (vagunitega varustajana), mis pidi rahuldama võimalikult paljusid majanduslikke ja sõjamajanduslikke vajadusi (toiduainete hankimine, erinevad tekstiilitooted Narva ettevõtetest jne). Laiemas plaanis oli okupatsioonivõimude majandushuvide teravik suunatud ennekõike Eesti põlevkivi- ja fosforiiditööstusele. Kogu Eestis asuv töenduslik vara loeti Saksa Riigi omandiks, mis on antud kindralkomissari hooldusvalitsuse alla. Nende ettevõtete rendileandmine kuulus kindralkomissariaadi majanduse peaosakonna kompetentsi.⁴⁰⁸ Pisut enam kui aasta hiljem, 1943. aasta veebruaris-märtsis, tegutses senine varustuskomando juba sõjamajanduse komando (*Wehrwirtschafts-Kommando Reval*) nime all.⁴⁰⁹

Ida majandusinspektsiooni ja Ida varustusinspektsiooni Eestis tegutsenud komandode kõrval oli kogu perioodi vältel majanduselus oluline roll ka organisatsioonil Todt (OT). Tegu oli 1938. aastal moodustatud militaarselt organiseeritud ehitusorganisatsiooniga, mis oli oma nime saanud organisatsiooni juhi Fritz Todti järgi. 1940. aastast allus organisatsioon Saksa relvastuse ja laskemoona riigiministeriumile ning hiljem selle järeltulijale: juunist 1943 varustuse ja sõjatoodangu ministeriumile (*Reichsministerium für Rüstung und Kriegsproduktion*). Todti kasutati enamasti kaitse- ja tööstusobjektide ning teede ehitamiseks okupeeritud riikides. Sõja teisel poolel alustati ulatuslike ehitustöödega ka Saksamaa enda territooriumil. Todti personal kandis oliivrohelist vormi ning eraldusmärke oma teenistusastmete eraldamiseks.⁴¹⁰

Todti tegevusväli idarindel haaras nii armee kui ka väegrupi tagalapiirkondi ning tsiviiladministratsioonile üle antud territooriume. Talle alluvate üksuste esmasteks ülesanneteks olid läbipääsuteede rajamine, taastamine ning korrashoid, seda ka talvel ja teeäärsete tugipunktide võrgu loomine. Samuti ettevalmistused väeüksuste talvekorterite ettevalmistamisel. Nende ülesannete täitmine

⁴⁰⁶ Rüstungskommando Reval, An Abt. IV Generalkommissar in Reval, Eing. 12. II 1942, ERA.R-133.1.6, 10.

⁴⁰⁷ Richtlinien für den Übergang der Wirtschaftsorganisation der neu besetzten Ostgebiete auf zivile Verwaltungsstellen, 25.07.1941, ERA.R-65.1.1999, 189–191.

⁴⁰⁸ HA III RKO, Besprechung mit dem Rüstungskommandeur Kapitän Dr. Kunath an 11.04.1942, ERA.R-65.1.1999, 112.

⁴⁰⁹ Der Generalkommissar in Reval III La, An das Wehrwirtschafts-Kommando Reval, 22.03.1943, ERA.R-810.1.37, pagineerimata.

⁴¹⁰ OKW, Einsatz der Organisation Todt, 08.08.1941, ERA.R-810.1.37, pagineerimata.

eeldas ehitusmaterjalide ja nende tootmise ressursi valdamist oma tegevuspiirkonnas. Ennekõike puudutas see tsemendi-, tellise- ja asfalditehaseid, karjääre jms.⁴¹¹ Ka Eestis kuulus ehitusmaterjalide jaotamine Todti kontrolli alla. Kui muud majandusvaldkonnad ja kaubad olid Tallinna majanduskomando kontrolli all, siis loa ehitusmaterjalide ostuks pidi hankima Todti Eesti ehitusmaterjalide valitsusest (*Organisation Todt/Estnische Baumaterialienverwaltung*).⁴¹² Ametkonna juhtivate kohtade täitmisel kasutati natsionaalsotsialistliku režiimi tavapärasest personaaluniooni poliitikat. Näiteks 1944. aastal juhtis Todti tegevust kohapeal grupijuhataja (*Gruppenleiter*) *oberführer* Fritz Maul, kes oli samaaegselt tsiviiladministratsioonist eraldatud Tehnika peaameti juhataja.⁴¹³

⁴¹¹ OKW, Einsatz der Organisation Todt, 08.08.1941, ERA.R-810.1.37, pagineerimata.

⁴¹² Wi. Kdo Reval, Ordnung für die Bezugsscheinanträge, 05.12.1941, ERA.R-810.1.2, pagineerimata.

⁴¹³ An das Propagandaamt beim Generalkommissar in Reval, Leitende Angehörige der OT in Reval, 25.04.1944, ERA.R-133.1.7.

3. EESTI OMAMAISE HALDUSVÕIMU TAASTAMISE LÄHTEKOHAD

1941. aasta 22. juunil algas Saksa vägede sissetung Nõukogude Liidu võimu all olevatele aladele. Nende esialgne ülikiire edu vallandas Nõukogude tagalas Balti riikides, Ukrainas ja Valgevenes rahvuslike jõudude relvastatud võitluse võimul oleva režiimi vastu. Rahvuslikud jõud alustasid võimu ülevõtmisega Nõukogude haldusasutustelt kohati juba enne rindejoone üleminekut ning Saksa üksused kasutasid seda ära oma operatiivses sõjategevuses. Mistahes poliitilised pretensioonid olid aga lubamatud. Esimesed Wehrmachi üksused ületasid Eesti lõunapiiri 7. juulil ning liikusid kiiresti edasi Pärnu-Emajõe joonele, kus rinne mõneks ajaks stabiliseerus. Tallinn vallutati alles 28. augustil, seni oli sakslaste poolt hõivatud alal olulisem keskus esimestel päevadel Pärnu ning rinde edenedes juba Tartu.

Iseseisvate riikide taastamine vallutatud aladel ei mahtunud Saksamaa plaanidesse, kuid idasõjakäigu poliitiliste küsimustega tegelevad ametnikud andsid endale selgelt aru, et Eestis võivad neid ees oodata mitmed probleemid. Välisameti eksperdid arvestasid reaalse võimalusega, et Eestis võib teatud perioodiks tekkida võimuvaakum, kuna Punaarmee taganeb ning Wehrmachi üksused ei jõua veel ala hõivata. Peeti tõenäoliseks, et rinde liginedes tekivad kohapeal relvaüksused, mis NSV Liidu võimu lagunemist veelgi kiirendavad ning sellises olukorras hakatakse looma provisoorset administratiivset ja riiklikkugi juhtimist. Nähti kolme erinevat võimalust, millega edasiliikuvad Saksa üksused pidid arvestama:

- 1) vasakpoolsed kodanlikud ringkonnad moodustavad bolševike vaikival nõusolekul uue valitsuse;
- 2) bolševike poolt veel arreteerimata või vanglast vabastatud viimase kodanliku valitsuse (*letzte bürgerliche Regierung*) liikmed moodustavad Stockholmist ja võib-olla Helsingist saabuvate emigrantide abiga kvaasi-legaalse antibolševistliku valitsuse;
- 3) mõistlikud (*einsichtige*) eestlased võtavad enda kätte provisoorse võimukorralduse, soovimata edasisi poliitilisi arenguid ennetada.⁴¹⁴

Oldi seisukohal, et kahel esimesel juhul võib need valitsused ilma olulise järelmõjuta võimult kõrvaldada, kuna mõlemad ringkonnad on oma varasema käitumisega rahva toetuse kaotanud. Kolmandal puhul oleks tegu tõeliselt ülesehitusele pühendunud eestlastega, kellega tuleks nii ehk teisiti koostööd teha. Oleks suur viga korrata 1918. aastal tehtud viga ja neid juba ette šokeerida. Eriti taktitundeliselt tuleks käituda, kui eestlased alustavad enne Wehrmachi kohalejõudmist oma relvastatud üksustega ülestõusu ja relvavõitlust, milleks neile võib ka Soomest abi tulla. Usuti, et Wehrmacht tervitab selliseid sündmusi

⁴¹⁴ Wrangell, Aufzeichnung, 24.06.1941, PA AA, R105190, Politische Abteilung, Baltikum Pol. XIII, 7, 8.

ja seda entusiasmi ei tohtinud mingil juhul terava vahelesegamisega (nagu see oli 1918. aastal) maha suruda, vaid tuli Saksa huvides ära kasutada.⁴¹⁵

Samas pidi Wehrmacht end eemale hoidma poliitikast ja takistama ka eestlastel sellega tegeleda. Wehrmachi ülemjuhataja korralduses Eesti operatsioonis osalevale Abwehri eriuksusele oli selgelt keelatud avaldada poliitilist toetust kohalikele jõududele. Kui selle vastu eksiti, oli sissetungivatel üksustel korraldus peatada igasugused poliitilised avaldused ja tegevused. Mistahes poliitilised otsused Saksa vägede poolt hõivatud territooriumil pidi langetatama Saksa asutuste poolt.⁴¹⁶ Eestlaste surumine Saksamaale paslikesse raamidesse ei tohtinud toimuda aga liigse brutaalsusega ega tuua kaasa suuremaid represioone, kui olid toimunud Nõukogude võimude all.⁴¹⁷

Eestisse jõudvad Wehrmachi üksused pidid tagama sõjaväeadministratsiooni toimimise olukorras, kus tulevane idaministeerium oli ametlikult alles sündimata ning mingist ühtsest poliitikast ei saanud veel juttugi olla. Kontakti Rosenbergi kujuneva ametkonnaga siiski peeti. Praktikas pidid sõjaväeasutused üldiste juhtnõrde järgi toimides ise hakkama saama. Kui kohalik elanikkond oli jõudnud enne Saksa üksuste saabumist hakata moodustama kohalikke või keskväimu asutusi, oldi sündinud fakti ees. Sõjaväevõimud olid sellistel puhkudel sunnitud võtma seisukohti küsimustes, milles ei olnud selgusele jõutud veel Berliiniski. Sellises olukorras sõltus lahendus paljuski konkreetsete isikute endi poliitilistest vaadetest ja positsioonist.⁴¹⁸

Saksa sõjaväe- ja tsiviilasutuste kõrval mõjutas Eestis haldusväimu taastamist kolm kohapealset tegurit:

- 1) Eesti rahvuslike poliitringkondade võimalikud püüdlused riikluse taastamiseks riikliku järjepidevuse kandja peaministri presidendi ülesannetes prof Jüri Uluotsa eeldatavate volituste alusel;
- 2) NSV Liidu võimustusüsteemi lagunemisel omaalgatuslikult Eesti Vabariigi seaduste alusel tegevuse taastanud kohalikud omavalitsused (valla- ja maa- ning linnavalitsused)⁴¹⁹;
- 3) saksa-sõbralike Eesti poliitikute, ametnike ja sõjaväelaste võimupüüed ja tegevus Hjalmar Mäe juhtimisel Saksa võimudele alluvates institutsioonides Saksa tagalas.

⁴¹⁵ Wrangell, Aufzeichnung, 24.06.1941, PA AA, R105190, Politische Abteilung, Baltikum Pol. XIII, 7, 8.

⁴¹⁶ Oberkommando der Wehrmacht Amt Ausl./Abw., 28.06.1941, PA AA, R105190, Politische Abteilung, Baltikum Pol. XIII, 56.

⁴¹⁷ Allgemeine Richtlinien für die politische und wirtschaftliche Verwaltung der besetzten Ostgebiete, BA, R 90/29.

⁴¹⁸ S. Myllyniemi, Die Neuordnung, 74–75.

⁴¹⁹ Linnaseadus, RT 1938, 43, 404; Maakonnaseadus, RT 1938, 43, 405; Vallaseadus, RT 1937, 32, 310.

Esiletoodud osapooled eristuvad oma tegevuses üksteisest selgelt, nende omavahelised suhted ja seosed läbisid Saksa okupatsiooni ajal väga erinevaid faase.

3.1. Riikliku iseseisvuse taastamise ideed

Pärnu oli esimene Eesti suurem keskus, kus NSV Liidu režiim läheneva rinde ees kokku varises. Punaarmee põgenes linnast ja 8. juulist alates hakkas seal aktiivselt tegutsema end samas varjanud Eesti varasem Narva sõjaväeringkonna ülem kolonel Viktor Koern. Koerni tegevus näitab, et ta lähtus eeldusest, et Eestis ei kujuta Saksa väed endast okupatsioonivõimu, kuna nad ei olnud rünnanud mitte Eesti Vabariiki, vaid seda okupeerivat NSV Liitu. Ta asus samast päevast juhtima ülemaakondliku Omakaitse korraldamist ja olles antud piirkonnas kõrgeim sõjaväelane, luges ta end kõrgema võimu kandjaks ka tsiviilküsimustes ning tituleeris end Eesti Vabariigi volinikuks, kuni pole tegevusse asunud temast kõrgem keskvoim.⁴²⁰ Sellelt ametipositsioonilt andis Koern 9. juulil, päev enne Saksa asulakomandandi ametisse asumist Pärnus, oma esimese määruse, millega pani ametisse ajutise linnaeape, maavanema ning politseiülemade kohusetäitjad.⁴²¹

Kolonel Viktor Koern.
(erakogu)

„Pärnu ja vabastatud Pärnumaa Eesti Voliniku määrus nr. 1.

1. Saksa riigi võidukad sõjaväed on vabastanud Pärnu linna ja suurema osa Pärnumaast punastest röövjõukudest. Eesti rahva painajalik orjaõõ on möödunud, meie rahva kannatusahelad on rebitud puruks. Vabade eestlastena asume jälle oma isaisade maal oma elu korraldama. Meie kõikide kohus on selles suures ülesehitustöös tõsiste eestlastena otsustavalt tegutseda, unustamata, et on erakorraline ajajärk, mis nõuab meilt kõigilt distsipliini, kohusetunnet ja külma verd.

⁴²⁰ Eestis ilmunud kirjutistes on väidetud, et Koern tugines seejuures Eesti Vabariigi seadusandluses fikseeritud põhimõtetele. Vaata näiteks: Eestlaste võitluse õiguslikud alused, (<http://www.kool.ee/?6097>). Loe siinkohal: 3.2.1. Omakaitse rollist halduskorra taastamisel.

⁴²¹ Pärnu ja vabastatud Pärnumaa Eesti Voliniku määrus nr. 1 – Uus Elu, 10.07.1941, nr 1.

2. Kuni moodustatava E. V. Valitsuse korralduseni võtan oma peale Eesti Volinikuna kohused Pärnu linnas ja Pärnumaa vabastatud osas.

3. Pärnu linna määrان Pärnu linnapea volinikuks advokaat Artur Peetre, ülesandega asuda Pärnu linna omavalitsuse juhtimisele. Kokku kutsuda 3 päeva jooksul linnavolikogu, mis valitud 15. ja 16. oktoobril 1939. a. (R. T. 1939, 101, lisa) ajutise linnapea ja nõunikkude valimiseks.

4. Määrان Pärnu maavanema ajutiseks volinikuks Peeter Siirmetsa, ülesandega asuda Pärnumaa omavalitsuse juhtimisele.

Kokku kutsuda 7 päeva jooksul maavolikogu, mis valitud oktoobris 1939. a. ajutise maavanema ja maanõunikkude valimiseks.

5. Pärnu linna ja Pärnumaa politsei formeerijaks ja ajutiseks ülemaks määrان August Markson'i, kellel täita ka Pärnu linna Kodanliku Õhukaitse ülema kohuseid.

6. Kõikidel asutistel, ettevõtetel ja käitistel jätkata oma senist tööd kuni korralduseni.

7. Kõik ülaltähendatud nimetamised, määramised ja korraldused on maksvad niivõrd, kuivõrd neid ei korralda teisiti meid vabastanud Saksa Sõjaväe Juhatus.

Pärnus 9. juulil 1941“

V. Koern, kolonel

Pärnu linna ja Pärnumaa E. V. Valitsuse volinik

Kolonel Koerni tegevus Pärnus ning sealt valdadesse läkitatud teated võisid inimestes tekitada illusiooni Eesti tõelisest vabastamisest ning iseseisvuse peatsest taastamisest. Elanikkonnale suunatud pöördumistes räägiti Eesti oma keskvalitsuse tegevusse astumisest loetud päevade jooksul.⁴²²

Saksa julgeolekupolitsei operatiivgrupi hinnangul püüdis Koern tsentraliseeritud Omakaitse organisatsiooni kõrval kokku seada ka Eesti valitsust (*estnische Regierung zu bilden*), kuid tema katse summutati enne, kui ta suutis leida kontakti prof Uluotsaga. Üldise julgeolekupoliitilise olukorra pärast ei muretsatud, sest nenditi, et Eesti intelligents on tugevasti detsimeeritud ning ei ilmuta veel mingit poliitilist huvi. Kõigest mõne päeva taguste sündmuste valguses Leedus ja Lätis oli Saksa julgeolekuorganitel piisavalt põhjust muretsemiseks. Leedus olid kohalikud aktivistid juba enne Saksa vägede tulekut moodustanud nn valitsuse, mida sõjaväevõimud ei tunnistanud, kuid nad ei olnud seni ka tagasi astunud. Poliitilist olukorda Lätis hinnati täiesti selgusetuks ning peljati, et seni veel omavahel võitlevad Läti tegelased (Kõueristi liikmed ja Kärllis Ulmanise toetajatest kohanoolijad (*Postenjäger*)) võivad moodustada soovi-

⁴²² Pärnu Maavalitsus Pärnumaa rahvale, 15.07.1941, ERA.3693.1.11, 14.

matute sihtidega ühisrinde.⁴²³ Kuivõrd kaugeleulatuvad Koerni plaanid tegelikkuses olid, jääb meil allikate puudusel teadmata.

Pärnus tegevusse asunud asulakomandant dr Floto kutsus Koerni koos ajutise linnapea ning politseiülemaga 19. juuli hommikul enda juurde ja teatas, et Lõuna-Eesti on Saksa relvajõudude tegevuspiirkond ja vastavalt 1907. aasta IV Haagi konventsioonile kuulub kõrgem riigivõim ainult Wehrmachi juhtkonnale. Wehrmachi juhtkond ei saavat aga sallida enda kõrval veel teist kõrgemat võimu, olgugi see sõbraliku rahva esindaja. Kujunenud olukorra tõttu sügavalt pettunud kolonel Koern langes samal päeval Audru lähedal lahingus Punaarmeeaga, enne kui tal õnnestus luua side Tartus oleva Jüri Uluotsaga.⁴²⁴

Rahvuslike jõudude tegevuse keskuseks kujunes Tartu, kus partisanid alustasid lähenevate Saksa üksuste ootuses 10. juulil ülestõusu, saades oma kontrolli alla lõunapool Emajõge olevad linnaosad. Linna põhjaosa jättis Punaarmee maha 25. juulil. Professor Jüri Uluots oli Tartusse saabunud linnas kestvate lahingute ajal ja alustanud kontakte kohalike omavalitsus- ning kohapeal leiduvate väheste poliitikategelastega. 27.–28. juulil kohtusid alles jäänud Eesti poliitiliste jõudude esindajad Tartus Uluotsaga, et arutada kujunenud olukorda.

Riikliku järjepidevuse kandja prof Jüri Uluots. (ERA)

⁴²³ Der Chef der Sipo und SD, Ereignismeldung UdSSR. Nr. 40, 01.08.1941, BA, R 58/215, 124–128.

⁴²⁴ Arthur Peetre, Pärnu sõjasuvel 1941. In: Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas V, 7 jj.

Õiguslikust seisukohast lähtudes oluks riikliku järjepidevuse kandja, viimase peaministri presidendi ülesannetes prof Jüri Uluotsa kohaloleku kaudu võimalik moodustada ajutine valitsus ja kuulutada välja riikliku iseseisvuse taastamine. Võib esitada küsimuse, kas Uluotsa isikus oli tegu viimase seadusliku peaministriga ning kas Johannes Varese nimetamine peaministriks president Pätsi poolt oli seaduslik või mitte. Olenemata erinevatest hilisematest hinnangutest lugesid Saksa välisministeeriumi esindajad Uluotsa viimaseks Eesti peaministriks.⁴²⁵

Ennekõike Tartu Ülikooli sõjaaegse rektori Edgar Kanti meenutustele tuginedes ilmneb, et Uluots astus omalt poolt mitmeid samme, mida tema kui õigusliku järjepidevuse kandja positsioon eeldas. Ta oli enda ümber kogunud väikese nõuandva kogu, kellega arutati tekkinud olukorda, lootuses kokku koguda põhiseaduses ettenähtud valimiskogu. Saksa okupatsiooni tingimustes ei tulnud see aga kõne allagi. Praktiliste sammudena püüdis Uluots ühendusse astuda tegevust alustavate kohalike omavalitsuslike ja riiklike asutustega ning partisaaniüksustega, sanktsioneerides omalt poolt nende tegevuse ja püüdes nende edasist tegevust koordineerida ja tõhustada. Näiteks Tartu linna- ja maavalitsus olid 11. juulil tegevust alustanud kohaliku Omakaitse algatusel, 13. juulil said samasisulise korralduse Lõuna-Eesti partisanide üldjuhilt Friedrich Kurelt ning veel sanktsioneeringu oma tegevusele Uluotsa poolt. Ka major Friedrich Kurg ise sai Lõuna-Eesti partisanide üldjuhina Uluotsa kinnituse. Oma ametisse kinnitamist käis Tartus Uluotsa juures saamas ka Saksa üksuste poolt taas ametisse seatud Viljandi linnapea Albert Vilms.⁴²⁶

Olulisem ja põhimõtteline küsimus oli vahekordade selgitamine nüüd NSV Liidu okupatsioonivõimude asemel Eestit okupeerivate Saksa võimudega. Kanti kinnitusel oldi juulikuiste arutelude ajal põhimõtteliselt kursis Saksamaa vastuseisuga Balti riikide iseseisvustootlustele, kuid olevat olnud selgusetu, kas see käis ainult sõjaolukorra kestvuse kohta või oli see Saksamaa üldine idapoliitika. Kanti meenutused ei anna tollasest olukorrast ja otsuste langetamise tagamaadest siiski objektiivset pilti, kuna olid tahestahtmata mõjutatud tagantjäreltkäitumisest. Eriti ilmekalt tuleb see esile väidetes, et memorandumit koostades oldi juba teadlikud Ukraina ja Leedu ajutiste valitsuste laialisaatmisest või vangistamisest. Kanti sõnul olnud memorandumi tekst, mis tänapäeval "liigagi ettevaatlik ja diplomaatiline" näivat, tingitud sellest, et sündmuste edaspidine areng ei olnud veel selge, "pealegi olid meist lõuna pool tehtud katsete tulemused tegelikult teada, ehkki seda ei tarvitsenud lasta just nägudelt lugeda." Ka tookordne Pärnu linnapea Arthur Peetre kinnitab, et välismaiste raadiojaamade vahendusel teati juba Saksa vägede saabumise ajaks Leedu ajutise valitsuse kokkukutsumise ning selle väidetava laialisaatmise kohta sakslaste poolt.⁴²⁷

⁴²⁵ Der VAA beim AOK 18 L.S. v. Ungern-Sternberg, An Auswärtiges Amt, 11.08.1941, PA AA, R105190, Politische Abteilung, Baltikum Pol. XIII, 33.

⁴²⁶ Edgar Kant, Jüri Uluotsa memorandum Eesti seisundi kohta 29. juulist 1941. In: Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas VI, 7–20.

⁴²⁷ E. Kant, Jüri Uluotsa memorandum, 7–20; A. Peetre, Pärnu sõjasuvel 1941, 9.

Saksamaa ei toetanud tõepoolest vallutatud aladel tegutsema hakanud ajutisi valitsusi ja summutas nende tegevuse. Kuid enne Saksa vägede jõudmist Pärnusse (8.–9. juulil) või isegi ajaks, mil Tartus koostati memorandumit Saksa võimudele, ei olnud Leedu ajutise valitsuse liikmeid kindlasti veel arreteerima asunud, Ukraina puhul jääb olukord ebaselgeks.⁴²⁸ Kui memorandum anti Saksa välikomandandile Tartus üle 29. juulil, siis Leedu ajutisele valitsusele teatas sealne kindralkomissar Adrian von Renteln alles 5. augustil, et seoses Saksa tsiviilvalitsuse tegevusse asumisega tuleb nende tegevus ministritena lõpetatuks lugeda.⁴²⁹ Juulis võisid välisraadiod levitada küll infot, et Leedu ajutist valitsust ei tunnustata ning kardetakse sellele laiali saatmist vms.

Uluots olnud sellegipoolest seisukohal, et „peab astuma kõik sammud, mis antud olukorras üldse võimalikud“. Nõupidamiste tulemusena saadeti Eestit okupeeriva Saksa 18. armee ülemjuhatajale kindraloberst Georg v. Kuchlerile memorandum, mis jõudis temani 10. augustil. Selles avaldati Wehrmachtile sügavat tänu bolševike ikkest vabastamise eest ning avaldati soovi ja valmisolekut koos sakslastega võidelda bolševike vastu. Eriti rõhutati vajadust seniste partisanide asemel organiseerida eesti relvaüksused oma juhtkonnaga ja kokkuleppel Saksa väejuhatusega viia läbi mobilisatsioon, jätkata koos Saksa üksustega võitlust bolševike vastu. Memorandumis avaldati rahulolu, et Saksa väejuhatuse on võimaldanud tegutseda arvukatel kohalikel omavalitsustel, kuid edaspidiste ülesannete täitmiseks loeti vajalikuks organiseerida ka „omamaine valitsuskeskus“. Kogu võimukorraldus pidi muidugi toimuma kooskõlas Saksa võimudega ning Eesti riiklik iseseisvus loodeti taastada „Euroopa uuskorralduse“ (*Neuordnung Europas*) raames. Selle küsimuse juures rõhutas Uluots oma positsiooni kui „viimase seaduspärase kodanliku valitsuse peaminister“ ning Venemaal vangistuses viibiva riigipea esindaja. Ta rõhutas, et tunneb end selles positsioonis olevat kohustatud astuma samme sellise valitsuse (*eesti-keelses variandis rõhutatud, et on mõeldud valitsust saksakeelses tähenduses „Regierung“*), või ajutise keskasutuse moodustamiseks, millel on Saksa riigi ning eesti rahva usaldus ja on kooskõlas Saksa riigi sõjalis-poliitiliste huvidega. Uluots esitas seisukoha, et uue Eesti valitsuse moodustamine mööduks probleemideta, kui seda teha kontinuiteedi alusel. Seega teatas ta enda valmisolekust asuda Saksa okupatsioonivõimudega koostööle, et olla uue valitsuse kokkukutsujaks, kuid samas ei seadnud ta enda isiku edasist kuulumist moodusta-

⁴²⁸ Saksa luurega koostööd teinud, kuid Ukraina iseseisvuse välja kuulutanud rahvuslastest arreteeriti osa tõepoolest juba juuli alguses: Stepan Bandera 5. juulil ja vastne president Jaroslav Stetsko 12. juulil. Käesoleval puhul jääb selgusetuks, kas ja millal seda infot välisraadiojaamade kaudu levitati. Leedus arreteeriti esimesena sakslastega koostöös tegutsenud, kuid samuti iseseisvust taastada püüdnud Leedu aktivistide rinde juhtivtegelane Leonas Prapuolenis alles 27. septembril 1941.

⁴²⁹ E. Kant, Jüri Uluotsa memorandum, 7–20; Arūnas Bubnys, Litauische „Selbstverwaltung“ in den Jahren der Okkupation durch die Nationalsozialisten (1941–1944), 49, <http://www.annaberger-annalen.de/jahrbuch/1997/Annaberg%20Nr.5%20Kap3.pdf> (10.10.2010).

tavasse valitsusorganisse tingimuseks. ”Ma olen tingimusteta valmis oma isikut andma iga valitsuse loomise korraldusse, mis aitaks tagada usalduslikku koostööd Eesti rahva ja Suur-Saksa vahel ja mis soodustaks Eesti rahva sisetamist Euroopa poliitilisse ja majanduslikku uuskorraldusse.”⁴³⁰

Sõjaväevõimude poolt jäi memorandum vastuseta, kuid juba järgmisel päeval pärast üleandmist, 11. augustil lähetas välisministeeriumi esindajana 18. armee peakorteris von Ungern-Sternberg Uluotsa esitatud memorandumiga koos omapoolse kaaskirjaga Berliini. Kaaskirjas oli lisatud, et Tartu intellektuaalide ringkondades levivad lootused, et Eestil õnnestub oma riiklikku iseseisvust säilitades läheneda Soomele. Viidatakse sellele, et 8. augustil avaldas Riias ilmuv Deutsche Zeitung in Ostland Leedus ja Lätis kehtestatud võimukorralduse ning järgmiseks saab see ka Eestis üldteatavaks.⁴³¹

Välisminister Ribbentropile kanti memorandumist ette 24. augustil ning ta asus seisukohale, et see tuleb jätta vastuseta, äärmisel juhul võib ilma seisukohta võtmata edastada teate memorandumiga kättesaamise kohta. Kaalutluste osas, kas kõnesolev memorandum tuleks seisukohavõtuks edastada ka idaalade riigiminister Rosenbergile, vastas Ribbentrop positiivselt. Seda vaatamata arusaamale, et Rosenbergi seisukoht oli muutunud üleliigseks, kuna ta on oma maise valitsuse sisseseadmiseks paika pannud juba oma usalduskogud (*Vertrauensräte*).⁴³²

Lisaks sõjaväevõimudele kontrollis olukorda Eestis operatiivgrupi A erikomando 1a, kelle üheks ülesandeks oli poliitiliste arengute jälgimine ja vajaduse korral nende suunamine. Leedu või Läti sarnase olukorra (kohalike poliitikute katsed valitsuse moodustamiseks) teket tuli Eestis igati vältida ning tundub, et professor Uluotsa memorandum neile muret ei valmistanud. Leiti, et Eestis puuduvad arvestatavad poliitilised huvigrupid.⁴³³

Küsimusele, miks Eestis ei tehtud reaalselt katset valitsuse moodustamiseks, ei ole allikate puudumise tõttu võimalik üheselt vastata, põhjuseid võib olla mitu. Ei ole selge, kas Eesti poliitikud teadsid juba Hjalmar Mäe planeeritavast

⁴³⁰ Memorandum zur Lage Estlands, 29.07.1941, PA AA, R105190, Politische Abteilung, Baltikum Pol. XIII, 34–36; tsitaadid memorandumiga eestikeelsest publikatsioonist: E. Kant, Jüri Uluotsa memorandum, 7–20.

⁴³¹ Grosskopf, Estnische Anregung zur Bildung einer estnischen Regierung und eines estnischen Heeres, 21.08.1941, PA AA, R105190, Politische Abteilung, Baltikum Pol. XIII, 32; Ungern-Sternberg, Eingabe des früheren estnischen Ministerpräsidenten J. Uluots an den Herrn Oberbefehlshaber der 18. Armee, 11.08.1941, PA AA, R105190, Politische Abteilung, Baltikum Pol. XIII, 33.

⁴³² Grosskopf, Estnische Anregung zur Bildung einer estnischen Regierung und eines estnischen Heeres, 21.08.1941, PA AA, R105190, Politische Abteilung, Baltikum Pol. XIII, 32; Hilger, Estnische Anregung zur Bildung einer estnischen Regierung und eines estnischen Heeres, 24.08.1941, PA AA, R105190, Politische Abteilung, Baltikum Pol. XIII, 38.

⁴³³ Der Chef der Sipo und SD, Ereignismeldung UdSSR. Nr. 40, 01.08.1941, BA, R 58/215, 127–128.

positsioonist Saksa okupatsioonivõimude omamaise administratsiooni juhina. Mäe ise oli kümme päeva varem küll Eestis käinud, kuid puuduvad andmed, kuivõrd oldi tema missioonist kohapeal teadlikud. Professor Uluots oli pea ainus Nõukogude repressioonidest pääsenud arvestatav Eesti poliitik, kuid väga suurt poliitilist aktiivsust ta ei ilmutanud. Nii viisid ilmselt mitmed asjaolud koos arusaamisele, et ei ole mõtet kaotust ette aimates oma niigi väheseid poliitikutid löögi alla seada. Kohati on Uluotsa tegevust püütud küll esitada iseseisvuse taastamise katsena ja näha tema nõuandvas kogus suisa riiklikku institutsiooni, kuid selliseid hinnanguid peab lugema ülepakutuiks.⁴³⁴ Seoses Uluotsa tegevuse ning kõnealuse memorandumiga on võrdluseks toodud Leedus tegevusse asunud ajutine valitsus, kui hoiatav näide rahvuslike jõudude katsest riikliku iseseisvuse taastamiseks.⁴³⁵

3.2. Kohalike omavalitsusasutuste taastamine

Ühe aasta jooksul oli NSV Liidu okupatsioonivõim Eesti kohaliku omavalitsussüsteemi põhjalikult lammutanud. Säilinud oli küll veel administratiivne jaotus, mida ei jõutud asendada NSV Liidus kehtinuga, kuid omavalitsuse sisu oli likvideeritud. Juba juuni lõpus – juuli alguses 1940 olid ametist lahti lastud kõik maavanemad ning juuli lõpuks suuremate linnade linnapead. 25. juulist oli lõpetatud omavalitsuste volikogude tegevus, sellega likvideeriti tegelik omavalitsuse alus – rahva esindus. Augusti alguses jõudis järjekord esmatasandi omavalitsuste kätte, välja vahetati valdav enamus vallavanemaid ja abivallavanemaid, senises ametis jätkas NSV Liidu võimu all neist ainult umbes 10%.⁴³⁶

1940. aasta lõpus langetati otsus seniste omavalitsusjuhtide ametikohtade kui mitte-nõukogulike kaotamise kohta ning ENSV ajutise ÜN Presiidiumi 17. jaanuari 1941 seadluste alusel hakati moodustama uusi, ENSV põhiseaduses ettenähtud võimuorganeid: linna, maakonna ja valla töötava rahva saadikute nõukogude täitevkomiteesid. Nõukogusid, mis teooria järgi tulnuks esmalt valida, Eestis valima ei hakatudki. Seniste omavalitsusjuhtide kaasamine täitevkomiteede töösse oli täiesti erandlik. Oli ainult üks mees, kes püsis ametis nii enne kui pärast riigipööret ja töötas edasi ka täitevkomitee esimehena – see oli Prangli valla, Eesti ühe väikseima ja marginaalsema, vallavanem Johannes Sumberg. Ja mitte ainult, Johannes Sumberg jätkas vallavanemana ka Saksa ajal, olles 12. septembrist 1941 Harju maavalitsuse poolt ametlikult kohale määratud.⁴³⁷

Vaatamata ametist lahtilaskmisele pääses suurem osa kohalike omavalitsuste juhtivtegelasi 1940/1941. aastal veel repressioonidest, kuna arreteerimiste tera-

⁴³⁴ Vaata näiteks: A. Võõbus, The tragedy of the Estonian people.

⁴³⁵ Eesti poliitikute koosolek, 27. juuli 1941, http://www.histrodamus.ee/?event=Show_event&event_id=2267&layer=139&lang=est#2267, (07.02.2012)

⁴³⁶ I. Paavle, Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950.

⁴³⁷ Samas; Johannes Sumbergi teenistuskiri, TLA.884.10.192.

vik oli esialgu suunatud riiklikul tasandil tegutsenud isikute vastu. Teadaolevalt tabasid repressioonid 248 vallavanemast vähemalt 42 ning 528 abivallavanemast 36.⁴³⁸ Nii kergelt ei pääsenud maavanemad ja linnapead: 11 viimasest ametis olnud maavanemast 5 arreteeriti 1941. aastal. Suuremate linnade linna-
peadest pääsesid arreteerimistest Tartu, Pärnu, Narva ja Valga linna-⁴³⁹

Omavalitsuste töö taastamine algas valla- ja linnatasandil ning nende esmaseks ülesandeks sõjaolukorras sai taastada kohalikul tasandil ühiskonnaelu administratiivne juhtimine, kogukonnaelu toimimine. Nende seadusjärgseks rolliks oli teha ettepanekud omavalitsuse heaks maksude ja koormatiste määramiseks; eelarve koostamiseks; vallasisese elu korraldamine; riigi- ja muude maksude vastuvõtmine ja sissenõudmine ning edasisaatmise korraldamine; omavalitsuse varade valitsemine; omavalitsuse huvide esindamine riigi- või omavalitsusasutustes; riigiasutuste korralduste teatavaks tegemine ja järelevalve teostamine nende täitmise üle; elanike vara kaitse korraldamine; teede ja sildade korrashoiu tagamine.⁴⁴⁰

Taastatavas haldusaparaadis kasutati võimaluste piires Eesti Vabariigi ajal seal töötanud isikuid, kui neid polnud eelmiste okupatsioonivõimude poolt represseeritud ning nad olid nõus ametisse asumata. Saksa sõjaväevõimud, kelle huvi oli oma tagalas kiire korra loomine, sallisid üldjuhul kohtadel organiseeritud haldusvõimu ning sanktsioneerisid nende tegevuse omalt poolt. Kõrgem võim kohtadel hakkas esialgu kuuluma Saksa asulakomandantidele (*Ortskommandant*), kes nimetasid või kinnitasid ametisse ka kohalikud omavalitsuste juhid.

3.2.1. Omakaitse rollist halduskorra taastamisel

Saksamaa ja NSV Liidu vägede sõjategevus kandus Eestis territooriumile 7. juulil ja vältas siin oktoobri teise pooleni. Seetõttu toimus haldusvõimu vahetumine eri piirkondades eri aegadel ning tingimustes. Lõuna- ja Kesk-Eesti (Valga, Pärnu, Tartu, vähemal määral Viljandi maakond) valdades võtsid metsavennad kohati võimu üle juba enne Saksa üksuste saabumist. Kohalikud rahvuslikult meelestatud relvastatud üksused, keda hiljem on nimetatud enamasti metsavendadeks, tituleerisid end mitmeti: partisanid, Omakaitse vms. Pärast võimu ülevõtmist kasutati suuremal määral Omakaitse nimetust, milleks saadi eeskujult 1917. aasta kogemusest, kui Veebruarirevolutsiooni järgses segases olukorras olid Omakaitse nime all tegutsenud kohalikud korra-
kaitsesalgad. Omakaitsepoolsete võimuvõtmised jäävad piirkonda lõunapool Emajõe-Võrtsjärve-Pärnu joont, kust Punaarmee taandus kiiresti ning organiseeritud kaitselahinguid pidamata. Rinne peatus mõneks ajaks sellel joonel ning metsavendade aktiivne tegevus jätkus põhjapoolsetes maakondades, eriti

⁴³⁸ I. Paavle, Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950.

⁴³⁹ I. Paavle, Fate of the Estonian elite in 1940–1941. In: Estonia 1940–1945, 396–397.

⁴⁴⁰ Vallaseadus, RT 1937, 32, 310.

Virumaal, Lõuna-Harjumaal ja Läänemaal. Põhjapoolsetes maakondades puudusid aga Punaarmee suure kontsentratsiooni ning rinde aeglase edasiliikumise tõttu sobilikud tingimused võimu ülevõtmiseks enne Saksa üksuste tulekut.⁴⁴¹

Nii lõuna- kui põhjapoolsetes maakondades oli kohalikel Omakaitse (või analoogsete) üksuste ülematel oluline roll esmase korra ja administratiivvõimu taastamisel. Omakaitse säilinud aruannete põhjal võib öelda, et kohalikud Omakaitse üksused etendasid keskset rolli vallavalitsuste tegevuse taastamisel Valga-, Tartu- ja Pärnumaal, vähemal määral Viljandimaal. Viru- ja Võrumaa Omakaitse materjalid ei sisalda eelloetletud maakondadega võrreldaval määral sellekohast informatsiooni. Harju-, Järva- ja Läänemaa (v.a Hiiumaa osa) Omakaitse ajalooülevaated ei ole säilinud.⁴⁴² See aga ei tähenda, et neis maakondades Omakaitse ei osalenud kohalike omavalitsuste taastamisel. Virumaa Omakaitse tegevuse ülevaade ei esita toimunut eraldi kõikide valdade ja linnade lõikes, kuid üldkõrvõtte alusel võib samuti kinnitada, et Omakaitse oli Virumaal oluline roll kohaliku administratiivvõimu esmasel teostamisel ning kohalike omavalitsusasutuste töö taastamisel. Suure hulga valdade puhul märgitakse, et kohaliku eesti-aegse vallavalitsuse ametisse kutsumine või asendajate määramine oli Omakaitse esimene samm pärast Punaarmee lahkumist.⁴⁴³

Näiteks Lõuna-Pärnumaa Vabastamise Võitlusgrupi juhatus eesotsas kapten Villem Raidiga andis 9. juulil piirkonna linna- ja vallavalitsustele sundmääruse, milles öeldi järgnevalt: „Seadusliku korra ja julgeoleku loomiseks käsen: 1) Moodustada kohe Kilingi-Nõmme ja Mõisaküla linnade linnavalitsused ning Orajõe, Häädemeeste, Laiksaare, Tali, Saarde, Tihemetsa, Rajangu ja Abja valdade vallavalitsused omavalitsuste tegelastest, kes maad ja rahvast juhtisid enne 21. juunit 1940. a.“⁴⁴⁴ Sarnaselt arenesid sündmused ka Pärnu linnas kolonel Viktor Koerni juhtimisel, kes ei piirdunud Omakaitse organiseerimistööga, vaid kuulutas end „Eesti Vabariigi Valitsuse volinikuks“ ja seadis sihiks keskvõimu kujundamise. (vaata lähemalt 3.1.)

Petserimaal ja Narva piirkonnas kujunes Omakaitse vene rahvastiku suure osakaalu tõttu aga alles pärast Saksa vägede tulekut. Saaremaa ja Hiiumaa metsavendlus oli suure Punaarmee kontsentratsiooni tõttu marginaalne ning saarte Omakaitse formeerimine algas esmalt Saksa tagalas Mandri-Eestis ja jätkus lahingute kandudes saartele.

Esimeste Omakaitse üksuste tegevus 1941. aasta suvel oli oma olemuselt partisanisõda, kuigi riik ja armee olid *de facto* oma olemasolu lõpetanud. Partisanisõda kui sõjategevuse iseseisev vorm ei olnud seni pälvinud suurt tähelepanu ning paljude riikide lahingueeskirjades vastav osa puudus. Eesti kaitseväge lahingueeskirjades oli partisanisõda eraldi osana välja toodud ning seda käsitleti vaenlase tegevuse takistamisena ja kahjude tekitamisena tagalas. Kaasaegsete

⁴⁴¹ Metsavennad Suvesõjas 1941.

⁴⁴² Vaata: Metsavennad Suvesõjas 1941.

⁴⁴³ Bolševistliku võimu kadumine ja uue korra loomine, ERA.R-358.1.27, 98–110.

⁴⁴⁴ Lõuna-Pärnumaa Vabastamise Võitlusgrupi juhatuse sundmäärus, 10.07.1941, ERA.4062.2.7, 1.

hinnangul ei olnud vastava ettevalmistusega siiski eriti tegeletud ning lahingueeskirjade täiendamise osas toodi eeskujuks Saksa eeskirju. Nagu tellitult ilmus vahetult enne iseseisvuse lõppu 1940. aastal ajakirjas Sõdur kolmeosaline artikkel partisanisõja põhimõtetest.⁴⁴⁵

Nii Omakaitse üksuste endi tegevuse kui ka nende administratiivvõimu taastava rolli õiguslik alus on käesoleva töö käigus jäänud piisava selgusetu. Varasemates Eesti seadustes ei puudutatud otseselt sõjaväelise ülema tegevust sõjategevuse piirkonnas, kus puudus keskvõim. Avalikus kirjasõnas on levinud väide, et Omakaitse ülemad tegutsesid sarnastes olukordades vastavalt Eesti Vabariigi seadustele, näiteks populaarsel internetileheküljel „Saksa okupatsioon Eestis“: „Eesti Vabariigis kehtinud seaduste järgi kuulus sõjategevuse piirkonnas riigi kõrgem võim [seda ka tsiviilküsimustes] piirkonnas olevale kõrgele sõjaväelasele“.⁴⁴⁶

Selliste väidete aluseks on suure tõenäosusega sündmuste kaasaegse Pärnu linnapea kohusetäitja advokaat Arthur Peetre kirjutis kogumikus Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas (V kd), kus ta Pärnu Omakaitse ülema Viktor Koerni tegevust kirjeldades ütleb: „Eesti seaduste järgi, neid laiendavalt tõlgendades, kuulub sõjategevuse piirkonnas kõrgem võim, ka tsiviilalal, piirkonnas opereeriva sõjaväeüksuse kõrgemale ülemale, antud juhul seega kol Koernile. Ta oli kohustatud seda võimu kasutama nii kaua kui mõni kõrgem võim ei olnud teisi korraldusi teinud.“⁴⁴⁷ Võib eeldada, et hilisemad autorid on viimati tsiteeritud mõttekäigust ära jätnud täienduse „neid laiendavalt tõlgendades“ ning ka meil ei pruugi Eesti Vabariigi toonasest seadusandlusest enam Omakaitse ülemate tegevusele otseselt õiguslikku alust otsida.

Ohvitseride seas levinud arusaamade aluseks võisid olla ka kuni Kaitseisukorra seaduse vastuvõtmiseni Eestis 1930. aastal kehtinud Vene keisririigi Üldise Kubermanguseaduse lisad, kuid ka need ei kirjelda päris võrreldavaid olukordi.⁴⁴⁸

Olemasolev teadmine ei luba väita, kuivõrd tegutsesid Omakaitse ülemad kohaliku administratiivvõimu taastamisel ohvitserina Eesti seadusandlust „laiendavalt tõlgendades“, mil määral toimus see Saksa sõjaväevõimude suuniste alusel või hoopis oma talupoja-mõistuse sunnil. Tõenäoline, et see sõltus suuresti kohalikest oludest: kas ja millal mõni Saksa üksus paikkonda saabus. Virumaa Omakaitse tegevuse ülevaates öeldakse selle kohta kokkuvõtlikult: „/.../ lahinguliini möödudes jäi kohale vaid saksa sõjaväe võim, kes kohalikesse asjadesse segas end vaid niipalju, et määras isikud, kes pidid asju hakkama korraldama. Määratud isikud ühtlasi olid ka Omakaitse organisaatorid /.../“ Jõhvi linna puhul märgitakse otseselt ka sõjaväevõimude osa kohaliku

⁴⁴⁵ Lahingueeskiri. Kaitsevägede Staabi VI osakonna väljaanne, Tallinn, 1932; H. Roots, Partisanitegevus - Sõdur, nr 4, 5–6, 7–8, 1940; H. Roots, Metsalahinguis kasutatavaist meetoditest ja viisidest – Sõdur, nr 1, 1940, 24–26.

⁴⁴⁶ Saksa okupatsioon Eestis, <http://www.hot.ee/laging/ajalugu-6.html> (11.02.2012).

⁴⁴⁷ A. Peetre, Pärnu sõjasuvel 1941, 9.

⁴⁴⁸ VSK II kd, Üldine kubermangu seadus § 23 lisad ja VSK (1916) XIV kd (§§ 91–120).

omavalitsuse rakendamisel Omakaitse vahendusel: „Jõhvi linnas oli Omakaitse samuti esimene eesti asutus, mis hakkas korraldama ja organiseerima, kui bolševike võim 13.08.41 oli langenud. Saksa abivõimud tegid kohe korralduse Omakaitsele, et kutsutaks ellu endine eestiaege linnavalitsus ja politsei.“⁴⁴⁹

Kuna Eestisse saabuvatele Saksa väli- ja asulakomandantuuridele antud juhtnõõrid hõlmasid ka tsiviilülesandeid, sealhulgas kohaliku haldusaparaadi taastamist enne 1940. juunit ametis olnud omavalitsusjuhtide toel, siis saab ka väita, et kohalikud omavalitsused hakkasid tööle Saksa sõjaväevõimude korraldusel. Säilinud dokumentides kajastub selline otsene side siiski harva. Samas Omakaitse sage nimetamine korralduse andjana lubab mõelda, et alates Saksa sõjaväevõimude kohalejõudmisest Eestisse olid nad omavalitsuste taastamise omalt poolt delegeerinud Omakaitse juhtidele. Otsest dokumenteeritud kinnitust pole sellele seni õnnestunud leida.

Pärast Eesti vallutamist saatsid Saksa sõjaväevõimud partisanid ja kohalikul initsiatiivil formeerunud Omakaitse laiali, kuid taastasid Omakaitse organisatsiooni mõne aja pärast abipolitsei staatuses.

3.2.2. Valla- ja linnavalitsuste rakendumine

Vallavalitsuste arhiivimaterjalid oma tegevuse taastamisest 1941. aasta suvel on säilinud väga lünklikult ega luba teha kaugeleulatuvaid järeldusi. Eelkõige oli esmase korra taastamiseks hädavajalik vallavanemate ja vallasekretäride ametisse valimine või määramine. Varasema vallaseaduse kohaselt valis vallavanema ja tema abid kohale volikogu, vallasekretäri määras aga vallavanem. Volikogude töö oli lõppenud 1940. aasta suvel pärast NSV Liidu okupatsiooni algust. Olukorras, kus Eestis puudus nii ühtne riigivõim kui ka kohalik võim, oluks volikogude kompetentsi langevatel küsimustel olulisemad vallavanemate ja linnapeade ning nende abide valimised; elarve vastuvõtmine; omavalitsuste maksude ja koormatiste määramine (omavalitsuste kassad olid lahkunud nõukogude tegelased tavaliselt tühjaks teinud).⁴⁵⁰

Vallavanemate, linnavanemate ning linnapeade ametisse asumine oli võimuvaakumi olukorras elementaarse korra ja seaduslikkuse tagamiseks esmatähtis, hetkel isegi olulisem kui keskvalitsuse toimimine. Suurel osal dokumenteeritud juhtudest oli vallavalitsuse esmase tegevusse asumise aluseks kohaliku Omakaitse (metsavendade, partisanide vms) juhi mingit laadi korraldus. Vajadus uute haldussuutlike omavalitsuste järgi tekkis esmalt Lõuna-Pärnumaal, kus Nõukogude võim langes kohalike partisanide rünnakute tulemusena 1941. aasta juuli alguspäevadel juba enne Saksa üksuste saabumist. Organiseerunud partisanigrupid võtsid kujunenud võimuvaakumi olukorras endale kõrgema riigivõimu kandja rolli ja asusid otsekohe korraldama valla- ja linnavalitsuste taastamist.

⁴⁴⁹ Bolševistliku võimu kadumine ja uue korra loomine, ERA.R-358.1.27, 98–110.

⁴⁵⁰ Vallaseadus, RT 1937, 32, 310.

Tegutsema hakanud omavalitsuste esimesed sammud on lünklikult dokumenteeritud, kuid olemasolevad dokumendid näitavad ilmekalt, et kohapeal anti endale aru olukorra tõsidusest ja vastavalt sellele seati tegevuse prioriteetid. Eriti ilmekas on see paikades, kus võimuvahetus toimus sõja esimeste päevade jooksul, näiteks tollasel Lõuna-Pärnumaal pöördus Abja vallavanem 11. juulil vallaelanike poole:

„Uues olukorras, kus esialgu puudub keskvalitsus, on kõrgeima võimu teostamisele asunud kohalikud linna- ja vallavalitsused. Lähtudes sellest Abja aj. Vallavalitsus palub kuulutada kõigile kodanikele, et praegu tuleb piinlikult hoiduda tegudest, mis võivad tekitada omavahelisi arusaamatusi.

Endise võimu korraldused on kehtivad niikaua, kui neid pole seaduslikus korras muudetud ja sellepärast ei saa ega tohi võõrandatud maade ja majade omanikud praegu, omavoliliselt, hakata välja ajama maasaajaid või üürnikke. Millal või kuidas muudetakse maareformi teostamise ja hoonete võõrandamise seadused, seda tuleb ära oodata, sest kõik toimub omal ajal ja seaduslikus korras. Tahame oma elu uuesti korraldada, aga seda saame teha hoides korda. Omavahelised tülid ja kodusõda viiksid meid hävingule. Omavoli juhtumitest palun teatada politseile või vallavalitsusele. Olgu tähendatud, et uue Vabariigi Valitsuse moodustamist on oodata lähimail päevil.⁴⁵¹ Lootus valitsuse moodustamisest tulenes ilmselt Viktor Koerni kui isehakanud „Eesti vabariigi voliniku“ samaaegsest tegevusest ja teadaannetest Pärnus (vaata lähemalt 3.1.).

Järgneva ligikaudu kahe kuu jooksul jäid Omakaitse jms formeeringute juhtide korraldused üle Eesti peamiseks aluseks kohalike omavalitsuste töö alustamisel. Näiteks 21. augustil seadis Kehtna Omakaitse ülem A. Telliskivi oma määrusega Kehtna vallavanemaks Mats Tambergi, kes varem ei olnud seda ametit pidanud. Eestiaege viimase vallavanema Eduard Saare saatus dokumendist ei selgu. Omakaitse ülem selgitas määruses põhjalikult sellise sammu tagamaad: valla täitevkomitee koosseis oli põgenenud koos Punaarmee ja valla territooriumilt juba 5. augustil, ainsana kohale jäänud täitevkomitee sekretäri suhtes puudus vallarahval aga usaldus. Omakaitse juht loetles rea pakilisi ülesandeid, mis ootasid vallas lahendamist ning millega polnud võimalik oodata kuni maavalitsuse tegevusse asumiseni (Harjumaa keskus Tallinn oli Punaarmee valduses 28. augustini). Seetõttu luges Omakaitse ülem oma 21. augusti määrusega täitevkomitee tegevuse tagantjärele alates 5. augustist lõpetatuks ning määras ametisse ajutise vallavalitsuse, kellele tehti kohustuseks kiiresti ametisse asuda. Vallavalitsuse moodustamine kinnitati hiljem üle Harju Maavalitsuse poolt.⁴⁵² Kohati alustasid maavalitsused tööd juba enne viimaseid vallavalitsusi ning sellisel puhul sai nende kokkukutsumise aluseks maavalitsuse vastav korraldus, nagu näiteks Harjumaal Rae vallas.⁴⁵³

⁴⁵¹ Abja vallavanema pöördumine elanike poole, 11.07.1941, ERA.3693.1.11, 8.

⁴⁵² Mats Tambergi teenistuskiri, TLA.884.10.196.

⁴⁵³ Hans Põldmäe teenistuskiri, TLA.884.10.155.

Kohaliku omavalitsuse töö taastamisel ei olnud Omakaitse poolne korraldus vältimatu tingimus. Viljandi linn ja maakond hõivati Saksa vägede poolt 8.–9. juulil. Viimane Eesti-aegne linnapea Albert Vilms oli repressioonidest pääsenud ja viibis sel ajal linnas. 9. juuli hommikul oli linn vaba ning kohe hakati taastama linnavalitsuse tegevust. Linnapea Vilmsi mälestuste kohaselt võttis ta ise esimeste Saksa üksustega kontakti ning asus omal algatusel linnavalitsuse tööd taastama ning ka ametnikud ilmusid ise raekotta, osa linnavalitsuse osakondi alustas juba oma tööd. 12. juuli ajalehe Sakala teatel oli tegu olnud linnavolikogu istungiga.⁴⁵⁴ Nii palju kui võimalik, komplekteeriti linnavalitsuse aparaat juba varem seal töötanud ametnikest. 14. juulil 1941 võttis kohaliku Saksa komandantuuri üle komandant Küppers (tõenäoliselt tegutses kohapeal enne seda linna vallutanud Saksa üksuse määratud komandant) ning ta kinnitas Albert Vilmsi ajutiseks linnapeaks.⁴⁵⁵ Sellesse ametisse jäi Vilms kuni Saksa okupatsiooni lõpuni.⁴⁵⁶

Saksa okupatsioonivõimu tingimustes ei olnud ette nähtud ka linnavolikogude tegevust. Linnapea Vilms meenutas: „Kehtiva Saksa korra kohaselt oli linnapea kõigi küsimuste otsustaja. Linnavolikogu oli nõuandev organ. Toimisin siiski meie Eesti korra kohaselt, pidasin linnavolikogu koosolekuid ja kõik otsused said tehtud linnavalitsuse koosolekul.“⁴⁵⁷ Kindlasti ei saanud Viljandi linnavolikogu ametlikult tegutseda rohkem, kui peeti ehk esimene koosolek, nagu seda tuli ette ka muudes omavalitsustes. Kas ja millises vormis linnapea erinevate küsimuste arutamisse laiemat isikute ringi kaasas, mida ta mälestustes volikoguna esitab, pole võimalik kindlalt ütelda. Võimalik, et Vilms peab silmas 1942. aastal volikogude asemele loodud sümboolset nõunike institutsiooni, kes linnavalitsuste juures said raehärrade nimetuse, kuid mingit seaduslikku otsustusõigust neil polnud.

Ka valdades esines kindlasti olukordi, kus omavalitsuse tegevus taastus ilma Omakaitse otsese korralduseta. Näiteks Harjumaa Hageri iseseisvusaegne viimane vallavanem Kustav Jänes näib olevat asunud omal algatusel 25. augustil taas vallavanema ametikohustuste täitmisele ning nimetas samal päeval vallaseaduse §§ 62 ja 84 põhjal ametisse vallasekretäri ja kantseleiametniku. 2. septembril kogunes vallavalitsus oma esimesele ametlikule koosolekule samas koosseisus, nagu oli oma tegevuse lõpetanud 5. augustil 1940. Küll nimetatakse protokollis, et Omakaitse ülem on otsuse sisuga tuttav.⁴⁵⁸

Uue haldusaparaadi kujunemise perioodil on Omakaitse kui sisejulgeoleku tagaja teatav kontrollifunktsioon omavalitsuste tegevuse üle kestnud kauem kui vaid töö alustamise juures. Näiteks Lääne maavalitsus tagastas septembri

⁴⁵⁴ Linnavolikogu pidas istungi – Sakala, 12.07.1941.

⁴⁵⁵ Teadaanne. Viljandis 14. juulil 1941, gez. Küppers, Päälik ja kohalik Komandant, ERA.3142.2.4, 42.

⁴⁵⁶ Viljandi 1941–1944, Albert Vilmsi mälestused, 187–198.

⁴⁵⁷ Samas.

⁴⁵⁸ [Hageri Vallavalitsuse] Protokoll Nr. 1, 02.09.1941, TLA.185.1.3, 4; Harju Maavalitsuse Administratiivosakond, Hageri Vallavalitsusele, 08.09.1941, TLA.185.1.3, 7.

alguses Taebla vallavalitsusele maavalitsusele järelevalve teostamiseks esitatud koopia vallavolikogu protokollist märkusega „Ärakiri esitada pärast Omakaitse juhi arvamuse saamist uuesti Maavalitsusele.“⁴⁵⁹

On ka näiteid, kus vallavalitsuse tegevusse asumise otsese alusena nimetatakse Saksa sõjaväevõimude korraldust, kuigi jääb selgusetuks, kellelt ja millises vormis vastav korraldus saadi. 23. augustil NSV Liidu okupatsioonist vabastatud Keila vallavalitsuse protokollis nr 1 28. augustist öeldakse järgmiselt: „Silmaspidades, et Saksa sõjavõimude poolt on tehtud Keila Vallavalitsusele korraldus Keila Valla Täitevkomiteelt asjaajamine ja varad üle võtta, seepärast ilmusin mina, enne Nõukogude võimu maksma hakkamist ametis ja Nõukogude võimu poolt vallandatud Keila vallavanem Juhan Avamägi koos Keila Omakaitse esindaja kapten Hans Preismanniga Keila vallamajja üle võtma Valla Täitevkomitee asjaajamist ja varasi.“⁴⁶⁰ Vallavalitsuse järgmisest protokollist kaks päeva hiljem võib aru saada, et kohalikku Omakaitse juhti Preismanni loetakse kõrgemaks kohalikuks võimuesindajaks, sest temale on vallavalitsuse protokoll esitatud kinnitamiseks.⁴⁶¹

Nõukogudeaegsed täitevkomiteed, kellelt vallavalitsused idee poolest pidid asjaajamise üle võtma, olid uute omavalitsuste töö taastamise ajaks reeglina laiali jooksnud, NSV Liitu põgenenud vms. On siiski ka näiteid, kus kohale jäänud täitevkomitee liikmed andsid asjaajamise vahetult üle taastatud vallavalitsusele. Näiteks Harjumaa Rae vallavalitsus eesotsas Ants Kibuviitsaga asus 3. septembril ametisse Harju maavanema 2. septembri korralduse alusel ning esimesel koosolekul toimus asjaajamise ja valla kassa ülevõtmine valla täitevkomitee esimehelt Jaan Rekkilt.⁴⁶² Ka Virumaa Illuka valla kohta märgitakse kohaliku Omakaitse tegevuse ülevaates: „Ja Illuka vald oli vist ainsam, kus bolševistlikult valla täitevkomitee esimehelt võeti võim üle seadusepärase aktiga Omakaitse poolt.“⁴⁶³

Kohaliku haldusvõimu taastamiseks antud sõjaväevõimude kirjalike korralduste puudumisele ei ole siinjuures ühest seletust. Võimalik, et toimiti samal viisil, nagu on kirjas aasta hiljem Venemaa territooriumil tegutsenud väegrupi Nord väli- ja asulakomandantuuridele antud juhtnõõrides. Seal on seoses oma-omaise administratsiooni ametisse panemisega toonitatud, et kirjalikke ametissenimetamise dokumente ei tohi välja anda.⁴⁶⁴ Selline lahendus jättis okupatsioonivõimule võimaluse omamaiseid haldustegelasi ilma mistahes bürokraatlike takistusteta vajaduse korral välja vahetada.

⁴⁵⁹ Taebla vallavolikogu protokoll nr 1, 06.09.1941, ERA.1098.2.20, pagineerimata.

⁴⁶⁰ Keila vallavalitsuse protokoll nr 1, 28.08.1941, TLA.207.1.250, 70.

⁴⁶¹ Samas, 71–72.

⁴⁶² Hans Põldmäe teenistuskiri, TLA.884.10.155.

⁴⁶³ Bolševistliku võimu kadumine ja uue korra loomine, ERA.R-358.1.27, 98–110.

⁴⁶⁴ Richtlinien für die Tätigkeit der Feld- und Ortskommandanturen, Der Kommandierende General von Roques, 18.09.1942, BA, RH 22/265, 54p.

3.2.3. Katsetest taastada volikogude tegevus

Vallavalitsuste kui kohalike omavalitsuste töö sisuline taastamine eeldas volikogude kui rahvaesinduse kokkutulemist. Säilinud on üksikuid volikogu koosolekute protokolle. Näiteks Kõnnu vald oli üks esimesi piirkondi Harjumaal, mis vabanes Punaarmee okupatsiooni alt (hiljemalt 11. augustil). 13. augustil kogunes kirjalike kutsete alusel vallamajja kümneliikmeline valla aju-tine volikogu ning valis endi hulgast vallavanemaks Arved Heinsoo ning kaks vallavanema abi. Miks ei asunud ametisse viimane okupatsiooni-eelne vallavanem Kaarel Heinver, kes oli pääsenud Nõukogude repressioonidest, ei selgu allikast. Koosoleku juhatajaks oli volikogu liige Rein Ojaveski, kuid ei ole selge, kas tema oli ka koosoleku kokkukutsumise initsiaator. Ka nõukogudeaegne valla täitevkomitee esimees Valter Eslon oli kohal ning andis kogu valla asjaajamise ning kassa aktiga üle uuele vallavalitsusele. 10. septembril teatati Harju maavalitsuse administratiivosakonnast, et vallavolikogu kokkukutsumine ilma ametivõimude korralduseta on enneaegne, kuid ametisse valitud vallavalitsuse jätkamiseks kuni järgnevate korraldusteni ei nähtud takistusi.⁴⁶⁵

Poolteist nädalat hiljem, 24. augustil, kogunes Harjumaal Kolga valla viimase volikogu koosseis kirjalike kutsete alusel ja pidas reorganiseerimiskoosoleku. Kohal oli 13 liiget, puudujaid ei märgita. Juba kutsele oli märgitud kolm päevakorrapunkti: vallavalitsuse liikmete valimine, vallakantselei tööjõudude valimine ja kohapeal algatavad küsimused. Ühehäälselt valiti endi hulgast ametisse vallavanem Konstantin Tomingas ja kaks abivallavanemat ning vallasekretär. Varasem vallavanem Jakob Kalle oli 14. juunil sovetide poolt arreteeritud ja saadetud Sosva laagrisse, kus ta hukati. Muude pakiliste küsimustena arutas vallavolikogu nõukogudeaegsete uusmaasaajate ning pärisperemeeste vahelisi maaküsimusi, saagikoristamist, peremeheta jäänud varade hooldamist ja vallaelanikele tekitatud sõjakahjusid. Ka neis küsimustes võttis volikogu vastu asjakohased otsused. Kelle initsiatiivil või käsul volikogu kokku kutsuti, jääb koosoleku protokollist kahjuks selgusetuks. Sarnaselt Kõnnu vallaga informeeriti vallavolikogu otsustest tegutsema hakkavat Harju maavalitsust, mille administratiivosakonnast 10. septembril Kolga vallavalitsusele teatati, et volikogu kokkukutsumine ilma ametivõimude korralduseta on enneaegne ning vastuvõetud otsused ei kehti. Ametisse valitud vallavalitsuse jätkamiseks ei nähtud aga takistusi.⁴⁶⁶

Veelgi põhjalikuma sammu võttis ette Läänemaa Taebbla vallavolikogu, mis kogunes esmakordselt pärast Punaarmee väljaajamist 6. septembril, kui pärast

⁴⁶⁵ Kõnnu vallavolikogu protokoll, 13.08.1941; Akt Kõnnu vallavalitsuse asjaajamise üleandmise kohta 13. augustil 1941; Harju Maavalitsuse administratiiv osakond Kõnnu Vallavalitsusele, 10.09.1941. In: Arved Heinsoo teenistuskiri, TLA.884.10.42, pageerimata.

⁴⁶⁶ Kolga vallavolikogu protokoll Nr. 1, 24.08.1941; Harju Maavalitsuse administratiiv osakond Kolga Vallavalitsusele, 10.09.1941. In: Konstantin Tomingase teenistsukiri, TLA.158.2.2, 1–3, pageerimata.

kaks kuud kestnud sõjategevust Saksa väed olid lõpule viinud Mandri-Eesti vallutamise. Volikogu kogunes 1940. aasta juunini ametis olnud vallavanema Jaan Tammeti korraldusel, kusjuures 12-liikmelisest volikogu koosseisust poole moodustasid vallavanema kutsutud uued liikmed. Kuus varasemad liiget olid protokollilt kohaselt „lahkunud“, kuid lahkumise põhjus ei selgu. Ette oli valmistatud viiepunktiline päevakord: 1) Vallavalitsuse moodustamine; 2) Sekretäri kohusetäitja valimine; 3) Revisjonikomisjoni valimine; 4) Omaniketa taludele hooldaja määramine; 5) Voliniku määramine maavolikokku. Kõigis punktides võeti vastu asjakohane otsus, silmatorkavam neist viimane, millega valiti maavolikokku vallavolikogu liige Johannes Viilmaa.⁴⁶⁷

Seni teadaolevalt oli enne seda juuli keskel nn Eesti Vabariigi voliniku Viktor Koerni seadluse alusel toimunud Pärnumaa valdades ja III astme linnades⁴⁶⁸ volinike valimised maavolikogusse ning maavolikogu jõudis pidada vähemalt kaks koosolekut (teisel korral 15. juulil), kuid lähem info selle kohta puudub.⁴⁶⁹

Ei ole teada, et teistes maakondades oleks vallavolikogud hakanud valima liikmeid maavolikogudesse või maavolikogusid kokku kutsutud, seda enam olukorras, kus Saksa okupatsioonivõim oli end Eestis juba sisse seadnud ning tööd alustavad maavalitsused pidid olema juba teadlikud volikogude kokkukutsumise keelust. Kummaline on siinjuures Lääne maavalitsuse formuleeritud seisukoht Taebla volikogu otsuse suhtes. Kui muudel puhkudel teatati vallavalitsustele lihtsalt, et volikogude kokkukutsumine võimude vastava korralduseta on enneaegne (ja kokku kutsumata nad jäidki), siis käesoleval puhul lükati otsus tagasi põhjendusega, et maavoliniku valimine ei kuulu maakonnaseaduse alusel vallavolikogu kompetentsi,⁴⁷⁰ kuigi just seda oli ka Pärnumaal tehtud.

Sealsamas Pärnus olid 8. juuli õhtul juba enne Koerni tegevusse astumist endise linnasekretäri K. Rumvolti kutsel kogunenud küüditamisest pääsenud viimase linnavolikogu liikmed ja kõrgemad linnaametnikud. Moodustati ajutine linnavalitsus, sh kinnitati linnapeaks varasem linnavolinik Arthur Peetre, kuna viimase iseseisvusaegse linnapea olid Nõukogude võimud arreteerinud. Koern kui Eesti Vabariigi volinik n-ö seadustas analoogselt maavolikoguga ka linnavolikogu tegevuse ning 12. juulil kogunes see teistkordselt, valides ametisse

⁴⁶⁷ Taebla vallavolikogu protokoll nr 1, 06.09.1941, ERA.1098.2.20, pagineerimata.

⁴⁶⁸ Vastavalt linnaseadusele liigitati III astme linnadeks alla 10 000 elanikuga linnad. Pärnumaa III astme linnad olid Kilingi-Nõmme, Mõisaküla, Sindi (Vabariigi Presidendi otsus nr. 15. 19. maist 1938. RT 1938, 51, 483).

⁴⁶⁹ Pärnu ja vabastatud Pärnumaa Eesti Voliniku määrus nr. 1. – Uus Elu, 10.07.1941, nr 1; Pärnu Maavalitsuse otsus Nr. 2, 07.08.1941, ERA.1097.3.441, 17; A. Peetre, Vaba Pärnu. In: Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas VI, 38.

⁴⁷⁰ Maakonnaseaduse §19 kohaselt valis maavolinikud maakonna valla- ja linnavanemate täiskogu maakonna valla- ja linnavanemate hulgast.

sama linnapea.⁴⁷¹ Teiste linnade volikogude kogunemistest ei ole andmeid leidunud.⁴⁷²

Volikogu kokkukutsumine pidi seadusejärgselt toimuma omavalitsusjuhi (näiteks vallavanema) korraldusel või siis vähemalt poolte volinike, või siis mõne järelevalveorgani nõudel. Enamikul juhtudel omavalitsuste volikogud sõjaolukorras 1941. aasta suvel kokku ei tulnud. Miks? Sellele on raske anda ühest vastust. Säilinud materjalide alusel tehti selleks katseid nii esimeste hulgas Nõukogude võimu alt vabanenud omavalitsustes, kus tekkis võimuvaakum (Pärnumaa) kui ka Harju- ja Läänemaal, kus võim vahetus alles kuu või kaks hiljem. Selleks ajaks olid Saksa võimuesindajad juba ammu Eestis ja uus kord, volikogudeta omavalitsuste töökorraldus, toimus lõunapoolsetes maakondades ammugi. Toodud näidete puhul ei olnud neljal juhul viiest võimalik kuni 1940. aasta juunini ametis olnud omavalitsusjuhti uuesti ametisse seada ning viiendal juhul otsiti muude küsimuste hulgas uut volinikku maavolikogudesse. Tõenäoline, et just õigusjärgse omavalitsusjuhi puudumine oli oluline ajend volikogu kiirele kokkukutsumisele. Ja hiljem ei võimaldanud seda uued võimud.

Juba okupatsiooni algusest oli vallavalitsustele teatatud, et volikogusid ei tule kuni vastava korralduseni kokku kutsuda ning seni pidid omavalitsuste juhid vajaduse korral võtma vastu otsuseid ka „volikogu ülesannetes“. Vallavalitsuste otsused, ka volikogu ülesannetes tehtud, tuli kinnitamiseks saata maavalitsusele. Volikogude saatust lahendati 26. novembril 1941 sisedirektori määrusega, mis sätestas küll maa-, linna- ja vallavalitsuste tegutsemise vastavalt Eesti Vabariigi aegsetele maa-, linna- ja vallaseadustele, kuid üksnes sedavõrd, kui antud määrus ei sätestanud teisiti. Keskse muudatusena olid ära kaotatud omavalitsuste volikogud ning nende ülesanded ja pädevus pandi omavalitsuste juhtidele.⁴⁷³

Kohalike omavalitsuste tööle rakendumise ja väljakujunemise periood lõppes Saksa tsiviilvalitsuse ametisseasumisega detsembris 1941. Vallavalitsuste jaoks senise sõjaväevõimu asendumine Saksa tsiviiladministratsiooniga igapäevatöös midagi kardinaalselt ei muutnud. Rõhutati enne 21. juunit 1940 kehtinud vallaseaduse kehtivust ja samas varemgi teatatud volikogude kokkukutsumise keeldu ilma vastava korralduseta. Seni olid volikogu funktsioonid üle kantud vallavanematele. Nüüd teatati vallaseaduse paragrahvi 61 punktile 4 viidates, et vallavanema otsuste vastuvõtmise juures tuli teha selget vahet, millised otsused on vastu võetud vallavanema enda ülesannetes ning millised volikogu ülesannetes. Otsused tuli küll kõik protokollida vallavalitsuse protokolliraamatus, kuid eraldi protokollidena. Volikogu ülesannetes tehtavate otsuste protokollide sissejuhatavasse ossa tuli ära tuua ka koosoleku päevakord

⁴⁷¹ A. Peetre, Vaba Pärnu, 38.

⁴⁷² Volikogusid võis koguneda rohkemates omavalitsustes, kuid säilinud arhiivifondid on lünklikud, eriti sõja alguspäevade osas, ning siinse töö raames ei ole läbi uuritud kõigi omavalitsuste dokumente.

⁴⁷³ Verordnung über die Kreis-, Stadt-, und Gemeindeverwaltungen, 26.11.1941, ERA.R-65.1.85, 1–2.

ning viidates vallaseaduse paragrahvidele 191 ja 194, tuli otsused esitada kinnitamiseks maavalitsusse.⁴⁷⁴ Sellega oli volikogude kui omavalitsuste baasi likvideerimine saanud kinnituse ka Saksa tsiviilvõimudelt.

3.2.4. Kohalike omavalitsuste esimesed sammud

Toimima hakanud vallavalitsuste esimesed korraldused kohalikule elanikkonnale olid üldjoontes sarnased ja universaalse sisuga: edastati kohaliku Omakaitse ülema korraldus ära anda ära Omakaitse staapi kõik leitud või mahajäetud sõjavarustus ning hobused; inimesed asugu oma igapäevase töö juurde, eriti rõhutati suviviljakoristuse ja talivilja külvi vajadust, et kindlustada jätkuv toiduainetega varustatus; kinnitused, et elanikkonnalt ei võeta midagi vägisi (mõeldud on Saksa sõjaväe üksusi); teatada peremeheta jäänud varadest ning loomadest, millele vallavanem määras ajutise hooldaja.⁴⁷⁵

Ühena esimeste hulgas oma tegevuse taastanud Abja vallavalitsus saatis külavanemate vahendusel elanikele esimese teadaandena, et kohalikust postkontorist tagastatakse endistele omanikele seal hoiul olevad NSV Liidu võimude poolt ära võetud raadioaparaadid. Kõigil kodanikel, kelle käes oli ühiskondlikku vara (kauplustest ära viidud kaup ja jne), tuli see viivitamatult tagasi anda asutusele, kellele see kuulub. Ühiskonna vara ebaseaduslik omastamine pidi langema karistuse alla.⁴⁷⁶

Poliitiline olukord püsis selgusetu, veel hiljaaegu surmavaenlaseks peetud Saksamaast oli ühtäkki saanud justkui vabastaja veelgi hullema käest ning esimesed lootusrikkad reageeringud Saksa vägede saabudes võisid olla täidetud ka siira tänutundega (sinna ei ulatunud kindlasti veel ühegi hilisema propagandaametniku käsi) ja kahjuks naiivseks osutunud lootusega. Näiteks Harjumaal Hageri vallavalitsuse üleskutse valla elanikele.

„I. Saksa raudne sõjavägi päästis meid kommunistlikust hirmuvalitsusest ja jälle võib Eesti rahvas rõõmutundega oma igapäevase töö juurde asuda.

Lähtudes eeltoodust, palub Hageri vallavalitsus asuda energiliselt tööle eestkätt põllumehi, et ei jääks külimate rukkipoollud, ega koristamata suivili.

Samuti palume hoolitseda põllumehi koristatud vilja masindamise ja kuuvatamise eest.

Ärgu olgu ühelgi inimesel arvamust, et midagi võetakse temalt vägivaldselt, ei – need ajad on meil jäädavalt kadunud ja meie peame algama uues olukorras ülesehitavat tööd, teadmises: „Kes külvab, see ka lõikab“.⁴⁷⁷

Vallavalitsuse kaudu elanikkonnale mistahes korralduste ja teadete edasiandmiseks oli juba vallaseadusega ette nähtud külavanema (ja nende asetäitjate) institutsioon. Vallaseadus nägi külavanematele ette järgmised nõuded: peavad

⁴⁷⁴ Vallavalitsustele Harjumaal, 07.02.1942, TLA.185.1.3, 2.

⁴⁷⁵ Näiteks: Hageri vallavalitsuse materjalid, august-september 1941, TLA.185.1.1.

⁴⁷⁶ Ajutine Abja vallavalitsus, 08.07.1941, ERA.3693.1.11, 1.

⁴⁷⁷ Hageri vallavalitsus, 27.09.1941, TLA.185.1.1, 1.

olema vähemalt 25 aastat vanad, majanduslikult iseseisvad ja oma arenemiselt võimelised külavanema ülesandeid täitma. Külavanema amet oli sunduslik ja tasuta, kuid ei võinud kohuslase nõusolekuta kesta järjest üle kolme kuu. Külavanemad määras ametisse vallavanem koos oma abidega järjekorra alusel vasta-va piirkonna kodanike hulgast, kusjuures seadus sätestas rea isikuid, kes olid sellest ametist vabastatud. Külavanemate ülesanded olid vallaseaduse alusel näiteks: vallavanema korralduste ning teadete kuulutamine elanikele; maksulehtede kättetoimetamine; statistiliste ja muude andmete kogumine; teetööde korraldamine vallavanema või ta abi juhatusel; õnnetuste ja nakkushaiguste juhtudest vallavanemale või ta abile teatamine; tulekahjude ning loodusõnnetuste vastu võitlemiseks kohalike elanike appikäsutamine jne.⁴⁷⁸

Tundub, et praktikas määrati külavanemateks siiski eelkõige meesterahvaid ja mitte üle 60 aasta vanuseid, kuigi seadus seda ei nõudnud. Vähemalt Hageri vallavanem pöördus 1942. aasta sügisel maavalitsuse poole ettepanekuga, et külavanemateks võiks määrata ka naisterahvaid ja üle 60 aastasi meesterahvaid, kuna nooremaid mehi on sõja tõttu küladesse väga vähe alles jäänud.⁴⁷⁹ Külavanema ametikoha täidetud oli sõja tingimustes eriti oluline, sest toimusid kiired arengud ja tihti võis tulla põhimõttelise tähtsusega korraldusi. Et tagada info jõudmine elanikeni, sai külavanem vallamajast paberil kirjepandud info, millega käis läbi oma küla pered ja võttis kinnituseks käsu tagaküljele allkirjad.

3.2.5. Maavalitsuste töösse rakendamine

Maavalitsuse keskne kuju oli Eestis maavanem. 1940–1941 aastal läbiviidud NSV Liidu repressioonid tabasid seniseid maavanemaid rängemini, kui madalamal ametiastmel seisvaid vallavanemaid. Üheteistkümnest viimati ametis olnud maavanemast oli arreteeritud ning ära viidud viis: Lääne maavanem Artur Kasterpalu, Tartu maavanem Heinrich Lauri, Pärnu maavanem Jüri Marksoo, Saare maavanem Hendrik Otsavel ja Võru maavanem August Koher. Kuuest allesjäänust jätkasid maavanemana kolm: Viljandi maavanem Mihkel Hansen, Harju maavanem Paul Männik, Valga maavanem Värdis Vellner. Varasem Petseri maavanem Mihkel Tang tegutses Viru maavanema abina.⁴⁸⁰ Mitte kõik maavanemad ei olnud esimestest päevadest alates maavalitsuste tegevuse taastamise juures, sest arreteerimishirmu ning sõja tõttu varjati end eri kohtades ning võidi oldi hoopis teisel pool rindejoont. Kõigi maavalitsuste tegevuse taastamise kohta ei leidu piisavaid arhiiviallikaid, seetõttu püüame seda protsessi vaadelda konkreetsete näidete toel.

Esimeste maakonnakeskustena vabanesid Nõukogude võimu alt Pärnu ja Valga ning seal alustati koheselt maavalitsuste moodustamist. Mõlemal puhul

⁴⁷⁸ Vallaseadus, RT 1937, 32, 310.

⁴⁷⁹ Hageri vallavanem, Harju Maavalitsuse Administratiivosakonnale, 29.09.1942, TLA.185.1.3, 16.

⁴⁸⁰ I. Paavle. Fate of the Estonian elite in 1940–1941, 396.

oli selle juures vähemalt formaalseks aluseks kohaliku Omakaitse juhi väljaantud korraldus. Valga Omakaitse juht kapten Sergei Maripuu andis 9. juulil, teisel päeval pärast linna vabanemist sovettidest, välja käskkirja nr 2, millega moodustati Valga linna- ja maavalitsuse töö taastamiseks ajutine korraldav komitee Ado Paimi juhtimisel.⁴⁸¹

Pärnu maavalitsus alustas oma tegevust mõneti erinevas olukorras kui järgnevalt teised maavalitsused. Lõuna-Pärnumaal olid väga aktiivselt tegutsenud kohalikud metsavennad ja neist moodustatud korrastatud struktuuriga Omakaitse, mille toel kukutati Nõukogude võim mitmes vallas veel enne Saksa üksuste tulekut. Pärnus asus tegutsema end Eesti Vabariigi volinikuks tituleerinud kolonel Koern ning tema 9. juulil välja antud määrusega nr 1 seati Pärnu maavanema ajutiseks volinikuks Peeter Siirmets ülesandega asuda Pärnumaa omavalitsuste juhtimisele. 7 päeva jooksul tuli kokku kutsuda ka 1939. aastal valitud maavolikogu.⁴⁸²

Maavalitsuse hilisemast otsusest ilmneb, et 15. juulil oli maavolikogu tööpoolest kogunenud, arutades muuhulgas maavalitsuse otsustusõigust oma osakondade ja palkade kindlaksmääramisel. Kuna maavalitsuse otsuses viidatakse volikogu protokollile nr 2, siis pidi volikogu pidama vähemalt kaks koosolekut.⁴⁸³ Protokolle ei ole käesoleva töö käigus õnnestunud leida ja nii ei ole teada ka esimese koosoleku toimumise aega ega arutatud küsimusi. Olemasolevatest dokumentidest ei selgu maavolikogu kogunemiste täpsemad asjaolud. On tõenäoline, et rohkem ei kogunetud, sest see ei olnud kooskõlas Saksa okupatsioonivõimu korraldustega.

Koerni tegevus omalt poolt toetas piirkonnas illusiooni tekkimist Eesti tõelisest vabastamisest ning lootust iseseisvuse peatseks taastamiseks. Maavalitsuse poolt rahvale läkitatud pöördumine oli rõhutatult rahvuslik, toonitades eestlasi kui rahvust. Maakonna vabastamine Nõukogude okupatsioonist loeti eelkõige eestlaste endi teeneks, mainides vaid põgusalt „Saksa sõprade“ kiiret tegutsemist.

„/.../ Meie maa, meie rahvuslik uhkuskants põlluharijate näol tõusis jälle kõrgemale muudest meestest. Jättis pakilised talutööd, haaras vähesed peidetud relvad ja takistas suurejooneliselt organiseeritud hävitamise, tapmise ja põletamise kampaaniat. /.../ Elu ei lase end kammitsaisse suruda nagu püüdsid seda juudanaeratuse ja võltskõnedega enamluse juutlikud jüngrid koos häbiväärsete kohalike käsilastega. Elu olgu vaba meie inimesele, vabale eestlasele. /.../ Oodakem õigepeatseid keskvalitsuse, meie Eesti valitsuse korraldusi. Nad tulevad ja nende ilmumine on vaid üksikute päevade küsimus. /.../ Rahu, korda, tasakaalu! Ja südamlikum ning tugevam käepigistus igale kes on Eestlane ja kelle südames heliseb alati „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm ...““⁴⁸⁴

⁴⁸¹ Metsavennad Suvesõjas 1941, 125.

⁴⁸² Pärnu ja vabastatud Pärnumaa Eesti Voliniku määrus nr. 1 – Uus Elu, 10.07.1941, nr 1.

⁴⁸³ Pärnu Maavalitsuse otsus Nr. 2, 07.08.1941, ERA.1097.3.441, 17.

⁴⁸⁴ Pärnu Maavalitsus Pärnumaa rahvale, 15.07.1941, ERA.3693.1.11, 14.

Siirmets alustas maavanema ajutise volinikuna energilist maavalitsuse töö taastamist, kuni andis 16. augustil Pärnu asulakomandandi 12. augusti kirja alusel ameti üle Jüri Loovälile, kes jäi sellesse ametisse ka edaspidi.⁴⁸⁵

Viljandi maakonna lõunapoolsed vallad vabanesid sovettide võimust paar päeva enne maakonnakeskust ning seal oli vallavalitsuste töö hakanud taastuma. Viljandi linn hõivati Saksa vägede poolt 8.–9. juulil ning see lõi eeldused ka maavalitsuse toimima hakkamiseks. Maavalitsuse tööle asumise asjaolud ei ole üheselt selged. Viljandi tookordne linnapea Albert Vilms on oma mälestustes kirjutanud, et tema alustas linnavalitsuse töölerakendamist 9. juulil ning järgnevatel päevadel hakkas tema juurde tulema maakonna vallavanemaid, et saada nõuandeid uues olukorras tegutsemiseks. Tema küsimusele, miks nad ei pöördu maavalitsusse, vastatud, et seal polevat kedagi, kellega rääkida. Vilms oli läinud koos vallavanematega maavalitsuses valitsevat olukorda selgitama ning meenutab: „Keegi ei tahtnud maavanema ülesandeid oma peale võtta, kuigi ajutiselt, kuni maavanem Hansen tagasi tuleb. Tallinn oli veel punaste käes ja linnavalitsus eesotsas linnapeaga oli kõrgem administratiivvõim kohapeal. Juhtus siis nii, et määrasin maavanema asetäitjaks maavalitsuse sekretäri Siitami. See oli erakordne ja esmakordne juhus, kus linnapea määrab ametisse maavanema.“⁴⁸⁶

Maavalitsuse esimene koosolek on protokollitud 11. juulil ning seal kirja pandu kohaselt määrati ajutise maavalitsuse koosseis 10. juulil maakonna Omakaitse ajutise juhi Peeter Kutsari käskkirjaga nr 2, koosseisus: ajutine maavanem Aleksander Siitam, ajutine abimaavanem Peeter Lossman(n), maavalitsuse liige Adolf Viilu. Protokollitud otsusest ametisse asumise kohta selgub, et pärast NSV Liidu võimuasutuste lahkumist oli alates 9. juulist kuni kõnealuse ajutise maavalitsuse ametisse asumiseni jõudnud ajutise maavanema juba tegutseda ka endine maavalitsuse sekretär Jüri Härmatare, kes uuele maavalitsusele oma tegevusest seletuse andis.⁴⁸⁷

Puudub ülevaade ajutise maavalitsuse tegevusest 9. juulil, säilinud on ajutise maavanema Härmatare allkirjaga numereerimata käskkiri, mis määras ühele isikule korraga müüdavate toidu- ja tööstuskaupade normid Viljandi maakonnas.⁴⁸⁸ Maavalitsuse koosolekute protokollides Vilmsi roll küll ei selgu. Võib ju olla, et inimesed ei himustanudki segastel aegadel maavanema positsiooni, kuid küllap lasi teenekas linnapea oma rolli tagantjärele ka pisut suuremana välja paista.

14. juulil 1941 võttis Saksa komandant Küppers üle kohaliku komandantuuri ning kinnitas Aleksander Siitami omalt poolt Viljandi ajutiseks maavanemaks.⁴⁸⁹ 28. augusti otsusega määras komandant Küppers alates 1. septembrist

⁴⁸⁵ Pärnu Maavanema käskkiri Nr. 24, 16.08.1941, ERA.1097.3.441, 29.

⁴⁸⁶ Viljandi 1941–1944, Albert Vilmsi mälestused, 187–198.

⁴⁸⁷ Protokoll nr 1, 11.07.1941, ERA.3142.2.7, 1.

⁴⁸⁸ Viljandi maavalitsuse käskkiri, 09.07.1941, ERA.3142.2.5, 1.

⁴⁸⁹ Teadaanne. Viljandis 14. juulil 1941, gez. Küppers, Päälik ja kohalik Komandant, ERA.3142.2.4, 42.

1941 maavanemana ametisse iseseisvusaegse maavanema Mihkel Hanseni.⁴⁹⁰ Siitami määras Hansen oma abiks ning kolmandaks nõunikuks Peeter Lossmanni ja Adolf Viilu kõrval.⁴⁹¹

Virumaa näitel on meieni jõudnud mõneti vastuolulised kirjeldused ajutise maavanema ametisse seadmisest. Eestiaeagne maavanem Karl Pajos oli end Nõukogude võimu eest arreteerimise hirmus varjanud tuttava talus Lüganusel kuni 1941. aasta augustini, kui Saksa üksused Punaarmee Virumaalt välja tõrjusid. Väidetavalt asus Pajos 12. augustil Viru maavalitsust korraldama, kuid sai maavanema kohal taastegutseda lühikest aega, sest Saksa sõjaväevõimud määrasid uueks maavanemaks Arkna koolijuhataja ja varasema abimaavanema Karl-Eduard Erenurme. Pajos jäi maavalitsusse tööle põllumajandusosakonna juhatajana kuni 1944. aasta septembrini, mil punaarmee Eestimaa teist korda okupeeris.⁴⁹²

Virumaa Omakaitse andmetel oli Karl-Eduard Erenurm 1941. aasta lahingute ajal Türil, kus kohtas Wehrmachi luurerühma ning suundus koos sellega üle rindejoone Saksa tagalasse. Erenurm tegutses kolm päeva 311. rügemendi staabi juures tõlgina, õhutades sakslasi kaasama kohalikke eestlasi võitlustesse. Kohtudes 26. juulil Wehrmachi 217. diviisi ülema kindralleitnant Richard Balzeriga, esitas ta ka viimasele küsimuse eestlaste kaasamise kohta. Kindral teatanud, et tal pole selleks mingeid korraldusi. Erenurm, kelle varasem tegevus abimaavanemana oli sakslastele teada, võeti diviisi intendandi juurde tõlgiks. Pärast Türi vallutamist pidi 217. diviisi suunduma Paidesse, kuid Erenurm soovis suunduda Virumaale, mis jäi teise diviisi piirkonda. 8. augustil oli Erenurmele, kui endisele abimaavanemale, antud volitus maavalitsuse moodustamiseks ning sõidutati koos temaga liitunud kapten A. Veelmaga Rakverre. Samal päeval oli ta eestleitud maavalitsuse juhtimise juba üle võtnud ning ajutine maavalitsus kinnitas ta oma esimese otsusega ajutiseks maavanema kohusetäitjaks. 14. augustil oli selle otsuse kinnitanud kohalik komandant. Omakaitse tegevuse ülevaade loetleb ka maavalitsuse liikmed, kuid Karl Pajost selles ei figureeri, põllumajandusosakonna juhatajana on kirjast Mihkel Soosalu. Soosalu olevat olnud ka esimene, kellele kohalik Rakvere Omakaitse oli juba 7. augustil teinud korralduse hakata moodustama Viru maavalitsust.⁴⁹³

1945. aastal arreteerisid NSV Liidu julgeolekuorganid Pajose kui Saksa okupatsioonivõimudega koostööd teinud ametniku. Ülekuulamisel ütles Pajos, et kohe pärast Rakvere langemist Saksa võimu alla 1941. aasta augustis, lasi kohalik Saksa komandant tema kui endise maavalitsuse töötaja välja kutsuda ning tegi talle ettepaneku asuda maavalitsuses tööle maanõunikuks. Ta oligi asunud maavalitsusse tööle maavanema 2. abina ning juhtinud okupatsiooni-

⁴⁹⁰ Ortskommandantur an die Kreisverwaltung in Fellin, 28.08.1941, ERA.3142.2.7a, pagineerimata.

⁴⁹¹ Verordnung des Felliner Landrats, 01.09.1941, ERA.3142.2.7a, pagineerimata.

⁴⁹² Peep Kärp, Talumees Karl Pajos sai kuusteist aastat olla Viru maavalitsuse eesotsas – Virumaa Teataja, 02.07.2004.

⁴⁹³ Bolševistliku võimu kadumine ja uue korra loomine, ERA.R-358.1.27, 100–101.

aastate jooksul transpordi, sotsiaal ja majandusosakonda ning põllumajandusosakonda, kui see oli eraldatud omaette Põllumajanduse Keskvalitsuseks.⁴⁹⁴

Kuidas ja kas toimus maavalitsuse töö taastamise katse varasema maavanema Pajose eestvõttel ning miks ei kinnitatud olukordade selginemisel teda maavanemaks, jääb siinkohal selgusetuks. Võimalik, et selle taga võivad olla kohalikud vastuolud, nagu need puhkesid Rakvere Omakaitse ning maakondliku Omakaitse vahel, kuna viimane oli pretendeerinud ülemäärasele võimule.⁴⁹⁵ Tegevusse asunud maavalitsuse esimeste sammude seas torkab silma, et lisaks tavapärasele korraldustele kohalike vallavalitsuste tegevusekutsumiseks, lai-pade matmiseks, äraviidud inimeste kindlakstegemiseks ja nende vara hooldamiseks, astuti samme Omakaitse kohapealse omavoli pidurdamiseks karistusotsuste langetamisel.⁴⁹⁶

Harju Maavalitsus pidas oma esimese protokollitud koosoleku 11. septembril ning deklareeris, et astus tegevusse Saksa sõjaväevõimude korraldusel. Maavalitsus alustas tööd koosseisus maavanem Paul Männik (samal ametikohal ka enne 21. juunit 1940), maavanema asetäitja K.R. Ruus, maanõunik E. Pihlak, maavalitsuse sekretär A. Ruusa. Tegelikult oli maavalitsuse töö alanud varem. Juba 2. septembril oli ametis olnud vähemalt maavanem, kelle korralduse alusel alustas tööd Rae vallavalitsus; hiljemalt 8. septembrist alates oli maavalitsuse administratiivosakond saatnud vallavalitsustele laiali teateid, mis puudutasid kohati kokkutulnud vallavolikogude tegevuse ennatlikust ning ametisse asunud vallavanemate ja ametnike esialgset ametisse kinnitamist.⁴⁹⁷ 16. septembriks kutsus Harju maavanem maavalitsuse saali Roosikrantsi tänav 12 jooksvate küsimuste lahendamiseks kokku maakonna vallavanemate ja vallasekretäride nõupidamise.⁴⁹⁸ Maavalitsuse ühe esimese ülesandena esmase töö tagamiseks pidid vallavalitsused esitama ülevaate, millises seisus on vallamajad ja vallavarad, kes kantseleiametnikest on olemas ning kas ja kui palju oli vallavalitsusel võimu ülevõtmise momendil raha.

Kokkuvõttes ei ole enamike esimeste maavanema kohusetäitjate ametisse seadmine piisavalt dokumenteeritud. Okupatsioonivõimude endi hinnangul olid Eesti 11 maavanemat ametisse nimetatud Wehrmachi esindajate poolt.⁴⁹⁹ See ei välista, et osa neist asus tegevusse juba kohalikul algatusel.

⁴⁹⁴ Karl Pajos, ERAF.130SM.1.9924, 13 jj.

⁴⁹⁵ Bolševistliku võimu kadumine ja uue korra loomine, ERA.R-358.1.27, 103.

⁴⁹⁶ Samas, 102.

⁴⁹⁷ Protokoll Nr 1 Rae Vallavalitsuse koosolekust Rae vallamajas 3. septembril 1941, TLA.844.10.155, pagineerimata; Protokoll nr. 1, 11.09.1941, TLA.51.1.25, pagineerimata.

⁴⁹⁸ Harju maavanem Hageri Vallavalitsusele, 10.09.1941, TLA.185.1.3, 5.

⁴⁹⁹ Bericht über die Dienstreise nach Estland, Lettland und Litauen, 24.–29.10.1941, BA R 19/119, 207.

3.2.6. Maavalitsuste koosseisust ja järelevalvest

Maavalitsused ei saanud vallavalitsuste kombel oma ülesandeid täita kahekolme inimesega ning seetõttu algas koheselt arvukama haldusaparaadi moodustamine. Haldussuutlikkuse kiireks tagamiseks lähtuti näiteks Pärnu maavalitsuse töösse rakendamisel olemasolevast nõukogude täitevkomitee aparaadist, mida asuti struktuurselt reorganiseerima, samm-sammult personali ümber paigutama ning osaliselt töölt vabastama. Juba esimese päeva seisuga alustasid maavanema ajutise voliniku käskkirjaga tööd täitevkomitee osakondade baasil moodustatud seitse maavalitsuse osakonda: administratiiv-, majandus-, teede-, tervishoiu-, sotsiaal-, põllumajandus- ja haridusosakond. 12. juuli seisuga töötas neis kokku 53 ametnikku.⁵⁰⁰

Haldusaparaat kasvas sel perioodil kiiresti, 7. augusti seisuga arvestati maavalitsuse koosseisuks koos abipersonaliga ning valdades töötavate põllumajandus- ja tervishoiuosakonna spetsialistide ja arstidega 202 inimest.⁵⁰¹ Maakonna vallavanemad olid enamuses ametisse asunud 8. kuni 10. juulini, üksikud ka hiljem, kuid neil puudus kinnitus kõrgemalseisva võimu poolt. Vallaseaduse kohaselt pidi vallavanemad ametisse kinnitama siseminister, kuid üle-Eestilist kesket administratiivvõimu, rääkimata siseministrist, ei olnud. Maavanematel oli vallaseaduse alusel voli tarviduse korral ametisse määrata vallavanemate ja nende abide ajutisi asetäitjaid (Viljandi maavanem otsustaski valla- ja linnavanemate ajutiste ametisse määramise). Käimasolevas olukorras käituti ilmselt praktilisest vajadusest lähtudes ning maavanema käskkirjaga kinnitati vallavanemad ja nende abid tagasiulatuvalt alates nende tegelikust ametisse astumise kuupäevast.⁵⁰²

Ametisse asunud Viljandi maavalitsus tegutses samuti pragmaatiliselt ja allutas senised täitevkomitee osakonnad oma tegevuses ja senises koosseisus oma juhtimisele. Kõiki kohalolevaid seniseid osakondade juhatajaid ja teenistujaid kästi kuni edaspidiste korraldusteni jätkata oma ülesannete täitmist.⁵⁰³ 11. juuli otsusega luges maavanem juba alates 9. juulist maavalitsuse teenistuses olevaks 12 ametnikku, neist enamik majandusosakonnas.⁵⁰⁴ 20. juulist kinnitas Viljandi maavalitsus senise täitevkomiteest pärineva asemel oma ajutise struktuuri: üld- ja administratiivosakond, majandusosakond, haridusosakond, maaosakond, tervishoiu- ja hoolekandeosakond, ehitusosakond, teedeosakond. Uued osakonnad võtsid üle täitevkomitee osakondade varad ja jooksva asjaajamise, osa seniste teenistujate teenistusvahekord loeti lõppenuks seoses NSV Liidu võimu kukutamise. Täitevkomitee rahandusosakonna varad ja arhiiv võeti üle

⁵⁰⁰ Pärnu maavanema ajutise voliniku käskkiri Nr. 1, 09.07.1941, ERA.1097.3.441, 2; Pärnu maavanema aj. voliniku käskkiri nr. 3, 12.07.1941, ERA.1097.3.441, 4; Pärnu Maavanema aj. voliniku Käskkiri nr. 4, 12.07.1941, ERA.1097.3.441, 1, 1p.

⁵⁰¹ Pärnu Maavalitsuse otsus Nr. 2, 07.08.1941, ERA.1097.3.441, 17.

⁵⁰² Pärnu Maavanema käskkiri Nr. 29, 26.08.1941, ERA.1097.3.441, 36–37.

⁵⁰³ Protokoll nr 1, 11.07.1941, ERA.3142.2.7, 1–2.

⁵⁰⁴ Viljandi maavanema otsused, 11.07.1941, ERA.3142.2.7a, pagineerimata.

maavalitsuse poolt ning jäeti esialgu endise osakonna arveametnike hooldamisele, kes võeti ajutiselt maavalitsuse teenistusse. Nende ülesandeks jäi eelne-
nud perioodi tulude ja kulude aruande koostamine.⁵⁰⁵

Maakonna valdade juhtimise legaliseerimiseks määras maavanem 17. juulil, olles ära kuulunud politseiprefekti arvamuse, ajutiselt ametisse 19 valla- ja linnanvanemat, 31. juulil veel viis vallavanemat.⁵⁰⁶ Siinkohal tähendab määra-
mine küll juba tegelikult tegevusse asunud vallavanemate ametisse kinnitamist maavanema poolt, nii nagu see on kirjeldatud ka Pärnu puhul.

Harju maavalitsuse esimesel koosolekul otsustati tööle rakendada üheksa osakonda, mille juhatamine oli esialgu küll jagatud kolme maavalitsuse liikme vahel. Nõukogudeaegse täitevkomitee ametnike töövahekorrad loeti lõppenuks 1. septembrist.⁵⁰⁷ Maavalitsuse struktuur ei olnud veel püsiv, juba 19. septembril allutati maavalitsuste teedeosakonnad otse Eesti Maanteede Valitsusele. Osakonna senised ülesanded jaotati Maanteede Valitsusele alluva maainseneri ja maavalitsuse ehitusosakonna vahel.⁵⁰⁸ Maavalitsuse teisel koosolekul kinnitati maavalitsuse ametnike hulka ka saksa sõjaväelasest ametnik, kes hakkas täitma Harjumaa põllumajandusjuhi (*Kreislandwirt*) kohuseid.⁵⁰⁹

25. oktoobril kinnitas maavalitsus oma keskasutuste ametnike koosseisud, kokku 42 inimest: neljaliikmeline maavalitsus (maavanem, maavanema ase-
täitja, kaks maanõunikku), üldosakond (kuus inimest), majandusosakond (üheksa inimest), administratiivosakond (kolm inimest), põllumajandusosakond (viis inimest), sotsiaalosakond (seitse inimest), ehitusosakond (kaks inimest), haridusosakond (kuus inimest).⁵¹⁰

Harju maavalitsuse tagasihoidlik koosseis oli tingitud juba aktiivselt tegutseva EOV ettekirjutustest ajada läbi minimaalse hulga ametnikega. EOV poolt etteantud kärpimiskäskudest lähtudes liideti 13. novembril ehitusosakond majandusosakonnaga ja tervishoiuosakond sotsiaalosakonnaga.⁵¹¹ Suur erinevus Pärnumaaga tuleneb esmalt juba teedeosakonna arvelt (Pärnus 64 inimest), mis Harjumaa andmete esitamise ajaks oli sealse maavalitsuse koosseisust juba ära viidud. Sellele lisandub tervelt 96 põllumajandusosakonna ametikohta Pärnumaal koos kõigi konsulentidega valdades, võrreldes ainult viie ametnikuga Harjumaal.

Ametisse asunud maavanemad võisid oma ameti juurde jõuda erinevaid teid pidi, kuid mingil hetkel kinnitati nad oma ametisse Wehrmachi esindajate poolse nimetamisega.⁵¹²

⁵⁰⁵ Viljandi Maavalitsuse koosoleku protokoll nr. 4, 17.07.1941, ERA.3142.2.7, 10–14.

⁵⁰⁶ Viljandi maavanema otsused, 17.07., 31.07.1941, ERA.3142.2.7a, pagineerimata.

⁵⁰⁷ Protokoll nr. 1, 11.09.1941, TLA.51.1.25, pagineerimata.

⁵⁰⁸ Harju Maavalitsuse protokoll nr. 3, 08.10.1941, TLA.51.1.25, pagineerimata.

⁵⁰⁹ Harju Maavalitsuse protokoll nr. 2, 26.09.1941, TLA.51.1.25, pagineerimata.

⁵¹⁰ Harju Maavalitsuse protokoll nr. 6, 25.10.1941, TLA.51.1.25, pagineerimata.

⁵¹¹ Harju Maavalitsuse protokoll nr. 7, 13.11.1941, TLA.51.1.25, pagineerimata.

⁵¹² Bericht über die Dienstreise nach Estland, Lettland und Litauen, 24.–29.10.1941, BA, R 19/119, 207–208.

Eeltoodud näidete põhjal võib öelda, et kohalike omavalitsuste komplekteerimine tööjõuga toimus kohalikul initsiatiivil: ametisse asunud omavalitsusjuht võttis tööle vajalikud ametnikud, kasutades võimaluste piires iseseisvusaegseid teenistujaid, kuid esialgu jätkas tööd ka täitevkomiteede teenistuses olnud inimesi (osa madalama astme ametnikke oli maavalitsustes töötanud ilmselt järjepidevalt sõltumata riigikorrast). Paljud iseseisvusaegsed teenistujad ilmusid ise maavalitsustesse, et taas tööle asuda. Ametnike kohale kinnitamine toimus tihti peale tagantjärgi, kui tööle olid rakendunud ka kõrgema astme haldusüksused. Ametikohale kinnitamisega enamasti probleeme ei tekkinud, kuigi muutusi kaadis toimus: osa esimestel päevadel tööle rakendatud inimesi lahkus järgnevatel kuudel jooksul omal soovil, osa paigutati ringi haldusaparaadi korrastamise käigus, osa vabastati võimude poolt. Maavalitsuste palgale võetud inimeste hulk erines algusaegadel suisa suurusjärgudes, kuid EOV tööle rakendamisel toimus siin põhjalik korrastamine.

Edaspidi, kui kõigi tasandite haldusasutused olid tööle rakendunud, muutus uute inimeste töölevõtmine märksa keerukamaks. Eesti Omavalitsuse sisedirektooriumi omavalitsuste osakonna 1942. aasta 30. septembri ringkirjaga anti kõigile omavalitsustele teada kindralkomissari korraldusest, mille kohaselt võis „Eesti Omavalitsuse kui ka kogukonnaomavalitsuste vakantseid ametikohti täita Omavalitsuse või kogukonnaomavalitsuste teenistuses mitteseisvate isikutega ainult Kindralkomissari nõusolekul“. Vajadusel uute inimeste kaasamiseks tuli saksakeelsed taotlused kindralkomissari nõusoleku saamiseks saata koos elulookirjeldusega tavalises alluvuse korras, st järgmisele kõrgemalseisvale haldusasutusele. Samas juhiti tähelepanu, et sobivate kantseleitöötajate nappuse tõttu tuleb olla väga tagasihoidlik nõusolekute andmisel seniste ametnike töölt lahkumisel.⁵¹³

Järk-järgult kehtestas tööd alustanud EOV oma kontrolli maavalitsuste tegevuse üle. Alates 27. septembrist kohustas sisedirektor Oskar Angelus maavalitsusi ja maakondliku alluvusega linnu saatma kõik maavalitsuste ja linnavalitsuste koosolekute protokollide koopiad järelevalveks sisedirektooriumisse. Seda nii nendest koosolekutest, mida peeti maa- või linnavalitsuste töös, kui ka eraldi vastavate volikogude ülesannetes.⁵¹⁴ Asutuste tööle rakendudes muutus mõnevõrra ka algselt kehtestatud järelevalvekord. 28. novembril teatas sisedirektor Angelus ringkirjaga maavalitsustele ja linnapeadele uue korra, mis muutis 27. septembri korralduse. Uus korraldus ütles:

„Sisedirektorile saadetakse järelevalveks maavanemate, Tallinna ülemlinna- pea, Tartu, Narva, Pärnu, Viljandi, Rakvere ja Valga linnapea otsused neis küsimusis, mis enne 21. juunit 1940 kehtinud korra kohaselt kuulusid volikogu otsustamisele.

⁵¹³ Harju maavanem valla- ja linnavalitsustele Harjumaal, 08.10.1942, TLA.185.1.3, 13.

⁵¹⁴ Sisedirektor Harju Maavalitsusele, 27.09.1941, TLA.51.1.25, pagineerimata.

Vallavanemate ja p. 1 mitteloetletud linnade linnapeade otsuste suhtes neis küsimusis, mis enne 21. juunit 1940 kehtinud korra kohaselt kuulusid volikogu otsustamisele, teostab järelevalvet vastav maavanem.⁵¹⁵

3.3. Kohalike omavalitsuste esmane rakendamine

3.3.1. Haldusaparaadi esialgne rahastamine

Sõjaline võimuvahetus tähendas enamike omavalitsuste jaoks töö alustamist tühja kassaga, kuid haldusaparaadi ülevõtmiseks on vajalik raha. Esmaste vajaduste katteks kasutati väga erinevaid võimalusi ja vahendeid. Kui vallavalitsustel esialgu raha täiesti puudus ja maavalitsused polnud veel täies mahus tööle rakendatud, lubati vallavalitsustel esialgseks tegevuseks teha eralaenusid, mis tuli edaspidi tasuda vallavalitsusele laekuvatest maksudest.⁵¹⁶

Saksa sõjaväevõimud, kes enda huvides soovisid kohaliku haldusaparaadi kiiret toimima hakkamist, toetasid kohalikke omavalitsusi ja Eesti Omavalitsust okupatsiooni algfaasis märkimisväärsete summadega. Kui maavalitsused olid juba tööd alustanud, olid nemad üheks laenuvahendajaks, et valla- ja linnavalitsused saaksid oma ülesandeid täita. Harju maavalitsusele täitevkomiteelt pärandusena raha ei jäänud, kuid töö alustamine sai võimalikuks tänu juba tegutsevast Eesti Pangast laenatud 50 000 riigimargale (RM)⁵¹⁷.⁵¹⁸ Harju maavalitsus omakorda otsustas näiteks novembris-detsembris laenuandmised Anija vallavalitsusele koolimaja hädavajalike remonttööde tegemiseks ning pärast Punaarmee baaside lahkumist päris tühjalt kohalt alustanud Paldiski linnavalitsusele asjaajamise ja linnavalitsuse töötajate palga kuludeks.⁵¹⁹

Olukord nõudis kiiret maksunduse korraldamist, kuid 1941. aasta suvel ja sügise algul valitses võimalike maksude ümber veel segadus ja teadmatus. Toimima hakanud maavalitsused püüdsid oma tegevuse rahastamiseks mingit liiki maksukohustusi vastavalt oma paremale äratundmisele sisse viia juba enne üle-Eestilise keskviimu toimima hakkamist. Oma roll oli maksualaste otsuste langetamisel ka Saksa komandantuuridel. Puuduvad küll otsesed alusdokumendid, kuid vähemalt Valga maavalitsuse maksude korraldamise määruse alusena on märgitud: „Saksa välikomandanturi korraldus 29. augustil 1941. aastal.“

⁵¹⁵ EOVSisedirektooriumi ringkiri, 28.11.1941, ERA.3142.2.1, 100.

⁵¹⁶ Harju maavalitsuse administratiivosakond vallavanematele, 09.09.1941, TLA.185.1.2, 11.

⁵¹⁷ Alates 29. novembrist 1941 kehtis Eestis ainsa ametliku maksevahendina Saksa riigimark, mille kurss siin käibinud NSV Liidu rubla suhtes määrati 1:10. Rublad jäeti esialgu samuti käibe. Okupeeritud idaaladel käibivat Saksa raha nimetati ametlikult samuti „riigimargaks“, kuid tegu oli ainult okupeeritud alal käibivate kupüüridega, nn ostmargaga, mis Reichis ei kehtinud.

⁵¹⁸ Harju Maavalitsuse protokoll nr. 1, 11.09.1941, TLA.51.1.25, pagineerimata.

⁵¹⁹ Harju Maavalitsuse protokoll nr. 7, 13.11.1941; nr. 8, 08.12.1941, TLA.51.1.25, pagineerimata.

Määruses öeldi, et alljärgnev kord kehtestatakse kuni vastavate muutmiseaduste vastuvõtmiseni.⁵²⁰

Maapiirkonna omavalitsuste peamiseks tulubaasiks oli kohalik kogukonnaks, kinnisvaramaks maalt ning omavalitsuse kantseleimaks. Neile lisandusid hiljem näiteks jalgrattamaks ja koeramaks, samuti võimalikud rendi- ja üüritulud. Linnalistes omavalitsustes mängis olulisemat rolli ka tulumaks, mida makstavalt töötasult pidasid kinni palgalise tööjõudu pidajad ning teenistujate kuutasudelt võetav elamu-kultuurmaks. Kuni kesksete korralduste puudumiseni lähtuti tihti nõukogudeaegsetest maksunormidest.⁵²¹

Viljandi maavalitsuse tegevus näitab, et saades aru ühtse maksusüsteemi vajalikkusest, püüti neis küsimustes juba omal algatusel kontakteeruda teiste maavalitsustega ja kujuneva keskvõimu esindajatega. Nende kontaktide tulemusena selgus, et töölistelt ja teenistujatelt võetav vastavalt tulu- või elamu-kultuurmaks (mõlemad loeti tulumaksuks) olid rakendamist leidnud üle maa ning keskvõimu korraldajate hinnangul pidi see kehtima jääma ka edaspidi. Üldisemas plaanis saadi informatsiooni, et kasutamisele tulev maksusüsteem on segu mitmest: osa nõukogudeaegseid makse pidi jääma kehtima muutmatul, osa korrigeeritud kujul, osaliselt plaaniti taastada Eesti Vabariigi aegsed maksud.⁵²²

Eesti Omavalitsuse tegevusse asumisel alustati kohe ka rahanduse ja maksunduse üle-Eestilise korrastamisega. Tehes kokkuvõtteid hetke olukorrast, nenditi, et enamik asutuste-ettevõtete või omavalitsuste rahast oli NSV Liidu võimude poolt ära viidud ja lisaks oli 1941. aasta esimesel poolel forsseeritud maksimaalselt jooksva aasta maksude sissenõudmist. Selle tulemusena oli kogutud ettenähtust märksa suuremad maksusummad ning need viidi Eestist välja. Samal ajal oli tehtud viivitusi eelarves ettenähtud kulusummade väljamaksmisega. Viivituste tagajärjed olid kohalikule majandusele laastavad.⁵²³

Finantseerimise valdkond tuli kujundada detsentraliseeritult, kuna nii laekusid maksud ja koostati eelarved. Kuni maksutulude laekumiseni pidi majandusdirektoorium lahendama eelarveliste asutuste avansside või krediitide küsimuse. Ettevõtete finantseerimist kavatseti korraldada sedavõrd, kui nende jaoks saadi võtta summasid majandusdirektooriumi või mõne teise direktoriumi eelarvesse. Omavalitsuste ettevõtete finantseerimise eest tuli hoolitseda eeskätt omavalitsustel endil. Senini erinevate Saksa asutuste poolt eelarvelistele asutustele antud laenude osas sooviti nende koondamist majandusdirektooriumi alla ja viimase poolt nende tasumise korraldamist vastavalt võimalustele. Omavalitsustelt oodati ülevaate andmist, kui palju ja millistel

⁵²⁰ Määrus maksude ja kulukrediitide korraldamise kohta Valga maakonnas, [ilmselt 01.09.1941], ERA.3142.2.1, 110.

⁵²¹ Viljandi maakonna Karksi valla aruanded ja eelarved, (1941–1944), ERA.3142.2.54, pagineerimata; Valga maksuameti teadaanne tulumaksu ja elamu-kultuurmaksu võtmise kohta teenistujate tasudelt, kehtestatud 01.09.1941, ERA.3142.2.1, 109.

⁵²² Viljandi maakonna ajutine maksuinspektor Viljandi Linna- ja maavalitsusele, 11.09.1941, ERA.3142.2.1, 108.

⁵²³ Eesti rahanduse uuesti korraldamisest, [september 1941], ERA.3142.2.5, 69–70.

tingimustel on omavalitsused laene võtnud. Raha liikumine eelarveliste asutuste vahel pidi toimuma Eesti Panga ja selle osakondade kaudu.⁵²⁴

Maksude kogumise oli väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja kõrgeima võimuesindajana delegeerinud EOVLle ja nii arvestati tulevased maksutulud juba saadud krediidi katteks. Osaliselt tagati krediite ka EOVL võlakirjadega Tallinna majanduskomandole.⁵²⁵ Kohalikele omavalitsustele, v.a Tallinna linn, olid krediidiandjateks vastavas piirkonnas tegutsenud väli- ja asulakomandantuurid või 18. armee ja selle allüksused. 1941. aasta lõpuks moodustas kohalike omavalitsuste koguvõlg 3,3 miljonit RM, sellest ainuüksi Tallinna linnavalitsuse krediit Tallinna majanduskomandolt oli 2 miljonit RM ning Tartu linnavalitsuse krediit 1 miljon RM. Selgub, et enamik maavalitsusi ei olnud krediiti võtnud või kui, siis olid selle 1942. aasta alguseks juba tagastanud. Narva, Rakvere, Tapa, Türi, Paide ja Võru linnavalitsuste ning Järva, Viljandi ja Viru maavalitsuste kogukrediit oli 300 000 RM, sellest 100 000 RM oli Narva linnavalitsuse õlul. 14. jaanuariks 1942 oli sellest omavalitsuste koguvõlast endiselt üleval 3 155 000 RM. Krediitide lihtsamaks korraldamiseks koondati need EOVL juurde ning EOVLle anti nende üksikute krediitide kustutamiseks, lisaks majanduskomandolt saadud 8,5 miljonile RM, juurde 3,5 miljonit RM. Seega olid Eesti omamaised eri tasandite haldusasutused saanud 1942. aasta alguseks 1941. aasta eelarveliste kulutuste katteks Saksa sõjaväevõimudelt ja Tallinna majanduskomandolt kokku 12 miljonit RM krediiti (see ei hõlma tööstusettevõtetele antud krediite), sh 8,5 miljonit RM EOVLle ja 3,5 miljonit RM kohalike omavalitsuste krediitide katteks.⁵²⁶

Võrdlusena oli 1941. a viimaste kuude EOVL eelarve kogumaht ligi 24 miljonit RM, millest omatuludena arvestati laekuvat 7,75 miljonit RM. Eraldi arvestust peeti julgeolekukulude⁵²⁷ üle (1941. a 7,2 miljonit RM), mis laekus kindralkomissari arvelt. EOVL eelarve sisaldas kulutusi omamaisele keskaparaadile, maavalitsustele (sh maakonnasisesed linnad) ja linnavalitsustele (Tallinn, Tartu, Narva, Pärnu).⁵²⁸ EOVL 1942. majandusaasta II poolaasta (1.10.1942–31.03.1943)⁵²⁹ eelarve tulude maht oli kokku üle 45 miljoni RM ning periood lõpetati 5 miljoni RM ülejäägiga, kuna osa kavandatud kulutusi jäi sõjaolukorra tõttu tegemata. Sel perioodil maksti lõpuni tagasi ka võlg Saksa riigikassale. 1943. majandusaasta eelarve kavandatud tulude mahuks kujunes ligi 90 miljonit RM, kuludeks 101 miljonit RM. Eelarves oli arvestatud mh töötasud 13551

⁵²⁴ Eesti rahanduse uuesti korraldamisest, [september 1941], ERA.3142.2.5, 72.

⁵²⁵ Der Generalkommissar Estland, Kreditgewährung an die Estnische Verwaltung, 02.02.1942, ERA.R-65.1.1909, 43–46.

⁵²⁶ Der Generalkommissar Estland, Kreditgewährung an die Estnische Verwaltung, 02.02.1942, ERA.R-65.1.1909, 43–46.

⁵²⁷ Kulutused EOVLle alluvatele politseile, kinnipidamiskohtadele ja Omakaitsele.

⁵²⁸ Erläuterungen zum Haushaltsplan der Estnischen Selbstverwaltung und der örtlichen Selbstverwaltungen für die letzten Monate d.J. 1941, 08.11.1941, ERA.R-810.1.7, pagineerimata.

⁵²⁹ Raamatupidamislik majandusaasta algas 1. aprillil ja lõppes 31. märtsil.

EOV teenistujale, kelle astmepalgad jäid vahemikku 85–640 RM, EOV direktorite palgad määrati eraldi.⁵³⁰ EOV keskaparaadi koosseisu suuruseks arvestati 1943. aasta juunis 7956 teenistujat, sh vanglaametnikud.⁵³¹

Okupatsioonivõimude arvestuse kohaselt oli 1939. aasta sügisel 1 eesti krooni väärtus olnud 0,48 Saksa riigimarka ja Eesti Vabariigi 1939/1940 aasta riigieelarve maht üle 118 miljoni krooni (u 57 miljonit RM).⁵³² Vahepealse Nõukogude rahareformi tõttu oli nüüdseks 1 eesti krooni väärtuseks jäänud 0,125 RM.

3.3.2. Maksude korraldamine

Maksuregistiku töötas välja EOV majandusdirektoorium, korralduse selleks andis 18. septembril välja aga Saksa Majanduskomando Tallinnas. Kuna aasta lõpukuudeks ei olnud mõtet reegleid enam muutma hakata, otsustati 1941. aasta viia lõpule nõukogudeaegse süsteemi alusel, väljaarvatud põllumajandusmaks ja sõjamaks (ajutine lisamaks tulumaksule). Vahepealsetest segastest aegadest tingituna pikendati maksuvõlgade tasumise ja maksukohuslaste deklaratsioonide esitamise tähtaegu. Kui omavalitsused olid vahepeal maksustamist teostanud teisiti kui kõnealusel korralduses kirjas, tuli minna tagasi seniste maksude juurde, võttes teisiti laekunud maksud arvesse kui ettemaksud senistele või uuesti määratavatele maksudele. Maaomanike puhul, kellelt oli osa maad ära võetud, jaotati maks omanike ja uusmaasaajate vahel. Maksud määras see vallavalitsus, kelle administratiivpiires kinnisvara asus. Maksud tuli üldiselt maksta riigitulude arvele, v.a transpordivahendite, kariloomade, avalikkude etenduste ja lõbustuste ning laada- ja turumaks, mis laekusid kohalikule omavalitsusele. Kogukonnamaksu (isikumaks) sisseseadmine oli septembris alles kaalumisel.⁵³³

Kohalike omavalitsuste tulude seisukohalt esmatahtsa kogukonnamaksu võtmise ja kasutamise alused reguleeriti EOV majandusdirektori määrusega oktoobri lõpus. Üldreegel oli, et valdade heaks võetakse kogukonnamaksu kõigilt valla kodanikelt, kes said samal aastal vähemalt 20 aasta vanuseks ja kelle alaline elukoht 15. oktoobril oli valla administratiivpiires (v.a seaduse alusel vabastatud isikute kategooriad). Maksukohuslased jagunesid kuude liiki, maksu suurus vastavalt 5–20 RM, otsused liikidesse jaotamise kohta pidi tegema vallavanem.⁵³⁴ Karksi valla näitel langetas vallavalitsus, asudes vallavolikogu üles-

⁵³⁰ Majandus- ja Rahandusdirektooriumi 1943. a. tegevuse aruanne, ERA.R-66.1.99, 4–8.

⁵³¹ Der Reichskommissar für das Ostland. Organisation der landeseigenen Verwaltung in den Generalbezirken Estland und Litauen, 04.09.1943, BA R 92/485, pagineerimata.

⁵³² Braune Mappe, Das Finanzwesen der früheren baltischen Staate, BA, R 90/256a.

⁵³³ Eesti rahanduse uuesti korraldamisest, [september 1941], ERA.3142.2.5, 69–70.

⁵³⁴ Valdade kogukonnamaksu võtmise ja kasutamise määrus, 25.10.1941, ERA.3142.2.5, 100.

annetesse, vastavad otsused novembris, määrates maksu tasumise tähtaja 1. detsembrile.⁵³⁵

Eelarve valdkonnas asuti kõigis eelarvelistes asutustes uute eelarvete koostamisele, mis pidid katma ajavahemiku Nõukogude okupatsiooni lõppemisest vastavas piirkonnas kuni 1941. aasta lõpuni. Majandusdirektooriumi korraldusel tuli kõigi riiklike asutuste ja omavalitsuste eelarve ettepanekud saata sinna. Kuna maksutulud pidid laekuma riigi tulude arvele, kuulusid kõigi eelarveliste asutuste kulud katmisele ühisest tulukompleksist ning omavalitsuste omad sedavõrd, kui neile ei juhitud otsetulusid. Eelarve kulude nomenklatuur pidi olema ühine, vastama „eestiaegele“ riigikulude nomenklatuurile. Maakondade ja suuremate linnade eelarvetesse pidid kuuluma nende otsesed haldus- ja majanduskulud ning maakondliku tähtsusega allasutuste kulud. Samuti tuli sealt tasuda õpetajate, jaoskonnaarstide, jaoskonnaagronoomide jms palgad. Valla eelarve pidi haarama vallavalitsuse administratiiv-majanduslikud kulud ja valla piirkonda teenindavate koolide, vanadekodude ja raamatukogude jms kulud. Politseiasutuste ja Omakaitse eelarvete kujunemine ei olnud veel selge, kuid igal juhul pidi olema võimalik nende eelarvet eraldi kujundada.⁵³⁶ Majandusdirektoorium esitas kohalike omavalitsuste ja EOVI 1941. aasta eelarved omakorda kinnitamiseks Tallinna majanduskomandole, kes andis ka juhiseid järgmise aasta eelarvekava koostamiseks.⁵³⁷

Panganduse taastamiseks rakendati võimaluste piires juba tööle Eesti Panga maakondlikud osakonnad, kuigi panga peakontor veel ei toiminud. Näiteks Viljandi maavanem määras 26. juulil August Vihvelini rahanduse ja panganduse korraldajaks Viljandi linnas ja maakonnas ja tegi talle ülesandeks rakendada uuesti tööle Eesti Panga Viljandi osakond. 6. augustil määrati ametisse kuus panga ametnikku ja teenijat.⁵³⁸ Vormiliselt taastatigi Eesti Panga tegevus tema osakondadega maakondades, kuid sellest kujunes Saksa okupatsiooni-võimudele alluv pangandusasutus. Lisaks sellele tegutses Tallinnas Reichi Krediidikassa osakond ning hiljem mitme Saksa kommertsipanga esindused.⁵³⁹

⁵³⁵ Karksi vallavalitsus vallavolikogu ülesannetes, protokoll nr 4, 15.11.1941, ERA.3446.3.1, 49.

⁵³⁶ Eesti rahanduse uuesti korraldamisest, [september 1941], ERA.3142.2.5, 70–72.

⁵³⁷ Estnische Selbstverwaltung, Wirtschaftsdirektorium an das Wirtschaftskommando in Reval, 10.11.1941, ERA.R-810.1.7, pagineerimata; Gen.K. Abt. II h, Stellungnahme zum Bericht vom 10.02.1942, 20.02.1942, ERA.R-65.1.1909, 48.

⁵³⁸ Viljandi Ajutise maavanema 26. juuli 1941.a. otsus Viljandi linnas ja maakonnas Rahanduse ja Panganduse korraldaja ning Eesti Panga Viljandi osakonna juhataja määramisest, ERA.3142.2.7a, pagineerimata; Viljandi Ajutise maavanema 6. augusti 1941.a. otsus Eesti Panga Viljandi osakonna ametnike ja teenijate ajutise koosseisu määramisest, ERA.3142.2.7a, pagineerimata.

⁵³⁹ Der Generalkommissar Estland, Kreditgewährung an die Estnische Verwaltung, 02.02.1942, ERA.R-65.1.1909, 43–46; Roswitha Czollek, Faschismus und Okkupation. Wirtschaftspolitische Zielsetzung und Praxis des faschistischen deutschen Besatzungsregimes in den baltischen Sowjetrepubliken während des zweiten Weltkrieges, Berlin, 1974, 85 jj.

3.3.3. Kontroll elanikkonna üle

Sõjast laastatud maal oli kohalikel omavalitsustel, lisaks iseenda haldusaparaadi taastamisele ja töösse rakendamisele, mitmeid olulisi tegevusvaldkondi, mis tagasid laiemas plaanis võimuasutuste haldussuutlikkuse. Pärast kardinaalseid poliitilisi pöördeid, ulatuslikke repressioone ja rindejoone liikumist üle Eesti oli rahvastik segi paisatud: paljud inimesed olid maalt lahkunud või sundkorras ära viidud, paljud repressioonide või sõja hirmus kodukohast lahkunud. Mistahes poliitilisel režiimil on efektiivseks valitsemiseks vajalik omada ülevaadet territooriumil elavatest isikutest ja tagada kontroll nende liikumise üle, eriti sõjaolukorras.

Kontrolli kehtestamine tähendas liikumispääsrauguid, mis keelasid inimestel politsei loata ja mõjuva põhjuseta oma maakonna piirest lahkumise. Tulenevalt sõjaolukorrast allutati erikontrollile pärast 1940. aasta 17. juunit Nõukogude Liidust Eestisse tulnud isikud, kes pidid end asulakomandantuuri korraldusel registreerima kohalikus komandantuuris ja politsei aadressil hiljemalt kolme päeva jooksul alates vastava teate avaldamisest.⁵⁴⁰

Sisuliselt allutati kontrollile kõik täiskasvanud isikud. Maakonniti toimus see mõnevõrra erinevalt. Pärnumaal algas see nähtavasti juba enne Saksa asulakomandandi saabumist. Pärnu linna ja maakonna politseiülema kt August Marksoni 16. juuli käskkirjaga kuulutati kehtetuks kõik enamlaste valitsuse poolt välja antud passid jm isikut tõendavad dokumendid. Kõiki isikuid alates 15. eluaastast kohustati järgneva nädala jooksul ilmuma registreerimiseks Pärnu linnas politsei registreerimispunkti, valdades ja teistes linnades linna- ja vallavalitsustesse.⁵⁴¹ Viljandimaal jõuti selleni umbes kuu aega hiljem ning esmalt alustati 15–55 aastaste (laienes seejärel 65. eluaastani) meeskodanike nimekirjade koostamist ja neile uute isikutunnistuste väljastamist. Linnades oli see politseikomissariide kohustus, kuid maapiirkondades lasus see vallavalitsustel. Usaldusväärsete dokumentide puudumisel pidi isik leidma kaks usaldusväärset kodanikku, kes tema esitatavaid andmeid tõendada võivad. Neile, kel puudusid nõutavad dokumendid ja keda kohalikud elanikud ei tundnud, isikutunnistusi ei väljastatud. Partisanide kartuses nõudsid Saksa sõjaväevõimud esialgu kõigi 15–65 aastaste meeskodanike varustamist maakondade kaupa eri värvi kartongist või plekist tunnusmärkidega, kuid sellest loobuti. Kompromissina tuli kõnealustele meeskodanikele välja anda nn näpupassid (sõrmel jälje jäljendiga isikutunnistused).⁵⁴²

⁵⁴⁰ Viljandi Linnavalitsuse teadanne, 31.07.1941, ERA.3142.2.4, 38–39.

⁵⁴¹ Pärnu linna ja maakonna politseiülema käskkiri nr 4, 16.07.1941, ERA.3693.1.11, 9.

⁵⁴² Viljandi prefektuur. Ringkiri (politseikomissariidele ja vallavalitsustele), 14.08.1941, ERA.3142.2.4, 21; Ortskommandantur Fellin, An den kom. Herrn Landrat des Kreises Fellin, 28.08.1941, ERA.3142.2.4, 23; Viljandi prefektuur, ringkiri politseikomissariidele ja vallavalitsustele, [september 1941], ERA.3142.2.4, 29.

Olukorra stabiliseerudes muutus 1942. aasta sügisest leebemaks ka isikutõendavate dokumentide kontroll. Kohalikel elanikel jäid kuni ühtsete okupeeritud idaalade isikutunnistuste väljastamiseni kehtivaks järgmised dokumendid:

- 1) Eesti Vabariigi isikutunnistus (kindralkomissariaadi, st Eesti piires liikumisel loeti see kehtivaks ilma esialgu riigikomissariaadi poolt nõutud pikendamis- ja kehtivusmärkusteta);
- 2) okupatsiooni algperioodil välja antud näpujäljega ajutised isikutunnistused (nn näpupassid);
- 3) kuni ühtsete isikutunnistuste väljaandmiseni okupeeritud idaaladel võisid kohalikud politseiasutused välja anda kindla vormi kohaseid ajutisi isikutunnistusi.

Ühtlasi ei rakendatud edaspidi seniseid piirkonnakomissaride poolt väljastatud Eesti-siseseid liiklemislubade nõudmisi. Sisemised maapiirid loeti kaotatuks ka Ostlandi piires ning riigikomissariaadi-sisene liikumine pidi olema põhimõtteliselt vaba. Varem nõutud läbisõidulubasid ei tulnud enam välja anda. Liiklemisel pidi aga alati kaasas olema kehtiv isikutunnistus ning endiselt pidid nii kohalikud elanikud kui isegi riigisakslased hankima rongiga sõitmiseks sellekohase sõiduloa. Samas nõuti kohalikel elanikel julgeoleku põhjustele viidates isegi piirkonnakomissariaadi piiridest lahkumiseks vastavat sõidutunnistust. Reisimine Saksa Riigi, Kindralkubermangu, Ukraina riigikomissariaadi või Białystoki piirkonda oli lubatud ainult spetsiaalse hallikas-sinise tunnistusega. Reisimiseks välismaale oli endiste Balti riikide kodanikele kehtestatud erikord, mis lubas reisimiseks kasutada ka nende riikide varasemaid passe, kuid mitte NSV Liidu ametiasutuste väljaantud dokumente. Reisimiseks pidi Eesti Vabariigi isikutunnistus olema kohalikus politseiasutuses varustatud kehtivusmärkusega „Kehtivaks tunnistatud ja pikendatud kuni ...“. Teise riiki sõiduks tuli soovijal endal hankida esmalt vastava riigi viisa. Kui see ei õnnestunud, oli tal võimalik abi saamiseks pöörduda Saksa välisameti esindaja poole Ostlandi riigikomissariaadi juures Riias, kes edastas vastava viisataotluse. Kehtiva passi ning sissesõiduviiša olemasolul tuli väljasõiduviiša saamiseks pöörduda kindralkomissari poole. Tsiiviilvalitsuse alalt sõjategevuse tagalasse sõitmiseks tuli hankida roosa-punane läbilasketunnistus. Eestis oli seda võimalik taotleda Võrus asuva väegrupi Nord ülemjuhataja juures asuvast kontrollpunktist (*Prüfstelle*).⁵⁴³

⁵⁴³ E.O. Sisedirektoorium Eesti Politseivalitsus, Kõikidele prefektidele ja abiprefektidele Paides, Narvas, Haapsalus, Viljandis ja Valgas, 10.09.1942; Der Generalkommissar in Reval, Abt. IIc. Tõlge. Linnakomissarile ja piirkonnakomissaridele, 28.08.1942, ERA.3142.2.3, pagineerimata.

3.3.4. Side taastamine halduskorra tagamiseks

Haldusvõimu teostamiseks on hädavajalik info levitamise ja kogumise võimalus. Võimudevahetuse ning sõja tagajärjel oli Eestis hävinud side- ja postiteenistus. Kohati toimus telefoniühendus, kuid regulaarsete teadete saatmine ja saamine Eesti piires oli võimalik vaid kullerite vahendusel. Esmalt maakondade ja seejärel Eesti piires postiühenduse taastamiseks rakendati varasema kogemuse alusel tegevusse ka kohalikud omavalitsused. Postiteenistus taastus maakondade piires enamasti mõne nädala jooksul pärast rinde üleminekut. Viljandi maakonnas, kus võimuvahetus toimus ühena esimestest maakondadest, loeti osa posti- ja telefoniametnike ja teenistujaid seoses asutuste tegevuse katkemisega vabanenuks, kuid ülejäänud ametnikud rakendati korraldama provisorset postiühendust maakonna piires. Esialgu seati eesmärgiks tagada maakonna ametiasutuste vahel postiühendus kolm korda nädalas. Osal suundadel vastutasid selle eest ametis olevad postivedajad ja kohtadel toimima hakkavad postkontorid. Ülejäänud vallad pidid esialgu hoolitsema ise, et nende post Viljandisse ja tagasi jõuaks. Selleks rakendati oma postivedajaid või pandi postivedu naturaalkohustusena talupidajatele. Esialgu tuli post vastu võtta postimaksuta.⁵⁴⁴ Valgamaal Otepääl jõuti võimuvaakumi olukorras isegi oma kohalik postmark välja anda.

Nn Otepää postmark 1941. a suvest.

Harju maavalitsus pani oktoobri alguses küüdikohustuse posti edasitoimetamiseks esmalt vallavalitsustele ning määras, kust ja kuhu post liigub. Edaspidi taastati kohtades, kus puudus postkontor, vallavalitsuste juures postiagentuurid, nagu need olid ka varem tegutsenud. Vallavalitsustes posti töötlemiseks tehtud töö eest tasus vastava korra alusel Posti-Telegraafi-Telefonitalitus.⁵⁴⁵

Eesti Posti-Telegraafi-Telefonitalitus hakkas kohalikele postiasutustele tuginedes tegutsema Eesti territooriumi katva postiasutusena septembris 1941.⁵⁴⁶ Postiteenus oli riigivõimu seisukohalt strateegiliselt oluline valdkond ning tsiviilokupatsioonivõimu rakendudes ei jäetud seda EOV vastutusalasse, vaid allutati vahetult Saksa Riigiposti volinikule (*Beauftragter der Reichspost*, eesti k Postikomissar). 1. detsembrist 1941 kandis kohalik postiteenistus nime Saksa Ametpost Idaaladel (*Deutsche Dienstpost Ostland*). Kasutusele võeti Saksa postmargid pealetrükiga „Ostland” ja rakendati kohalikud postitariifid. 24. aprillist 1942 kandis Saksa postiteenistus Eestis nime Saksa Post Idaaladel

⁵⁴⁴ Viljandi Maavalitsuse koosoleku protokoll nr 6, 31.07.1941, ERA.3142.2.7, 29–36.

⁵⁴⁵ Harju maavalitsus vallavalitsustele Harjumaal, 02.10.1941, 14.10.1941, TLA.185.1.7.

⁵⁴⁶ Eesti Posti-Telegraafi-Telefonitalitus, Seadused, määrused, otsused ja korraldused koos kirjavahetusega. 01.09.1941–09.06.1942, ERA.R-163.1.55.

(*Deutsche Post Ostland*) ja võeti kasutusele Saksa postitariifid teatud piirangutega välisposti osas.⁵⁴⁷

3.3.5. Natsionaliseerimise tagajärjed

Üks pakilisemaid küsimusi sisemise korra ja rahu tagamisel ühiskonnas, kuid ka elanikkonna stabiilseks varustamiseks toiduainetega, oli Nõukogude maa- ja omandireformi saatus. Kuna omavalitsused lähtusid Eesti Vabariigi seadusandluse taaskoostamisest, siis ei nähtud mingisugust õigustust 1940/1941. aastal läbiviidud natsionaliseerimistele ning maareformile. Näiteks omaalgatuslikult tegevusse astunud Harjumaa Kolga vallavolikogu jõudis 25. augustil oma esimesel ja ühtlasi viimasel koosolekul vastu võtta üksikasjaliku otsuse, kuidas maareform tagasi pöörata, andes maad uuesti pärisperemeestele. Vahepeal maad harinud uusmaasaajad pidid selle eest töötasuna saama teatud osa saagist. Selline otsustav tegevus lokaalsel tasandil ei olnud aktsepteeritav, Harju maavalitsusest järgnes 10. septembril teade, et nendes küsimustes tuleb oodata üldist korraldust.⁵⁴⁸

Kuna saagikoristamine oli käimas, tuli see küsimus lahendada siiski operatiivselt. Viljandi maavalitsuse tegevus oli taastatud varem ning seal toimus juba 5. augustil vallavanemate koosolek, kus otsustati esialgselt saagikoristuse küsimused seoses uusmaasaajate ning pärisperemeestega. Põllumajanduslike küsimuste arutamise juures osalesid juba ka Saksa sõjaväevõimude põllumajanduse asjatundjad.⁵⁴⁹

Maaharijatele rõhutati, et kuni pole muid korraldusi, peavad kõik jääma oma praeguse töö ja maa juurde. Kuni Nõukogude maareformi polnud keskvoimude poolt ametlikult tühistatud, ei tohtinud uusmaasaajatele antud maid omavoliliselt tagasi võtta ning need olid kohustatud töid heaperemehelikult jätkama. Erandjuhtudel tuli küsimus otsustada vallavalitsustel. Lisaks omandiküsimusele oli see samavõrd oluline elanikkonna edasise toiduga varustamise suhtes: valmiv saak tuli kindlasti koristada ja talivilil maha teha. Ka Nõukogude okupatsiooni perioodil moodustatud sovhoosid pidid kuni uute korraldusteni oma senist tegevust jätkama.⁵⁵⁰

Tihedalt haakus siia sõja tõttu peremehetuks jäänud varade probleem. Viljandi maavalitsuse näitel otsustati kõigis omavalitsustes moodustada varade kindlakstegemiseks komisjonid, mis teeksid inventuuri kõigis majapidamistes,

⁵⁴⁷ Postiperioodid Eestis XX sajandil, <http://www.filateelia.ee/postiajalugu/postiperioodid.php> (11.10.2011).

⁵⁴⁸ Kolga vallavolikogu protokoll Nr. 1, 24.08.1941; Harju Maavalitsuse administratiiv osakond Kolga Vallavalitsusele, 10.09.1941. In: Konstantin Tomingase teenistsukiri, TLA.158.2.2, 1–3.

⁵⁴⁹ Põllumajanduse küsimused lahenevad – Sakala, 06.08.1941, nr 9.

⁵⁵⁰ Viljandi Maavalitsuse koosoleku protokoll nr 2, 12.07.1941, nr 4, 17.07.1941, ERA.3142.2.7, 3–4, 17.

kust inimesed olid NSV Liidu okupatsioonivõimu poolt ära viidud või teadmata kadunud. Vallavalitsuste kohustuseks oli määrata sellistele majapidamistele hooldajad.⁵⁵¹ 23. juulil protokolliti ka Saksa komandandi korraldus valla- ja linnavalitsustele: karistuse ähvardusel keelati uusmaasaajatele ja väikemajapidajatele antud maa, loomade või inventari omavoliline tagasivõtmine endiste omanike poolt. Sama kehtis traktorijaamadele või hobulaenutuspunktidele antud vara või loomade suhtes.⁵⁵²

Segadust Nõukogude maareformi tagajärgede ümber oli palju. Saksa Majanduskomando Tartu välisjaoskond oli 15. septembril teinud maavanemale korralduse, et maavalitsus annaks otsekohe omapoolse korralduse vallavanematele majanduslikult hooletusse jäetud uusmaasaajate majapidamiste tagastamiseks senistele omanikele. Korraldus oli valdades teatavaks saanud ning tekitanud pärisperemeestes ootuse, et nende kõigi omand tagastatakse kiiresti ja piiranguteta, sest seal ei olnud midagi räägitud talumajapidamiste hooldusvalitsusest. Ka EOV põllutöödirektor Ants Saar olevat ühes oma ajalehesõnavõtus rääkinud maade tagastamisest pärisperemeestele. See ei olnud aga Saksa okupatsioonivõimude mõte, nende mure oli seotud eelkõige kartusega, et mingi osa valmi-vast saagist võiks jääda koristamata ning maa harimata. Uues olukorras kardeti uusmaasaajate huvi langust oma maa harimise vastu. Selles seoses tuletas väe-grupi tagalapiirkonna juhataja meelde, et tema on piirkonnas kõrgeim võimuesindaja ning olukord põllumajanduses nõuab kiiret selgitamist, et võimalik toodang ei kannataks.⁵⁵³

Maareformi tagajärgede reguleerimise üldiseks aluseks sai Ostlandi riigikomissari määrus, mille kindralkomissar Litzmann avaldas Eestis 9. detsembril 1941. Määruse paragrahv 1 ütles küll, et „Bolševismi poolt talundite küljest lahutatud maade majandamine võetakse endiste valdajate poolt otsekohe jälle üle,“ kuid määrus lõppes paragrahviga „Omandusõiguse vahekorrad korraldatakse hiljem.“ Määrus nägi ette rea juhtumeid, mille puhul uusmaasaajale või juurdelõike saajale antud maad ei pidanud ära võtma. Eelkõige puudutas see majapidamisi, mis olid vajaliku inventariga varustatud ning suutsid end korralikult majandada.⁵⁵⁴

Seega lähtus määrus eelkõige Saksamaa huvist jätta maaomandi küsimus määramatuks, mis võimaldanuks seda pärast sõja võidukat lõppu takistusteta ümber jagada ning samas tagada sõja kestel põllumajandusliku tootmise efektiivsus. Saksamaa majandushuve jäi Eestisse esindama Göringile alluva Ida majandusstaabi (*Wirtschaftsstab Ost*) kohapealne üksus Tallinna majanduskomando (*Wirtschaftskommando Reval*). Maal tegutsevate põllumajanduslike

⁵⁵¹ Viljandi Maavalitsuse koosoleku protokoll nr 2, 12.07.1941, nr 4, 17.07.1941, ERA.3142.2.7, 3–4, 17.

⁵⁵² Viljandi Maavalitsuse koosoleku protokoll nr 5, 23.07.1941, ERA.3142.2.7, 24.

⁵⁵³ Befh. des r. Heeres-Geb. Nord, An Wi. Kdo. Reval, 17.10.1941, ERA.R-810.1.6, pagineerimata.

⁵⁵⁴ Riigikomissari määrus bolševike korralduste tühistamise kohta põllumajanduslikul alal, 09.12.1941, AT 1941, 10, 51.

kooperatiivide ja ühisuste juhatuste ametisse kinnitamisel pidi maavanem lähtuma juba majanduskomando korraldustest.⁵⁵⁵

Nõukogude maareformi tühistamine ja senise maaomandi taastamise ootus kujunes Saksa okupatsiooni aastatel maapiirkondades üheks olulisimaks poliitiliseks küsimuseks. Selle küsimuse põhimõttelist tähtsust mõistsid ka kohapeal ametis olevad saksa ametnikud. Juba 1942. aasta jaanuaris pöördus kindralkomissariaadi majandusosakonna juhataja prints Konstantin Hohenlohe ettepanekuga kindralkomissari poole, et uurida võimalusi Eesti talumajapidamiste kiireks reprivatiseerimiseks. Prints Hohenlohe argumenteeris oma ettepanekut eestlaste väga hästi läbi viidud idarindel külmetavale Wehrmachtile kasukate ja viltide kogumise aktsiooniga. Ta arvas, et füürer võiks ohvrimeelsetele eestlastele teha selle erandi ning läbi viia kohese talumajapidamiste reprivatiseerimise. Hohenlohe pidas sellist sammu suurima poliitilise ja majandusliku tähtsusega ettevõtmiseks, mis koos reklaami ja propagandaga viiks sel otsustaval tunnil saksa ja eesti rahva vennastumisele. Selle aktsiooniga saavutatuks tema hinnangul tulemus, milleks muidu kuluks aastaid.⁵⁵⁶

Vähemtähtsad ei olnud küsimused kommunistliku režiimi poolt natsionaliseeritud eramajade ja muude varade suhtes, kuigi siin puudus saagikoristuse mure. Maavalitsustes puudus teadmine, millal ja kuidas lahendavad Saksa võimud omandiküsimuse. Veel poole aasta pärast, 9. veebruaril 1942, teatas Harju maavanem vallavanematele, et „eramajade valduse ja kasutusõiguse tagasiandmine endistele omanikele toimub kuuldavasti mõne aja pärast. Kunas ja millistel alustel tagasiandmine toimub pole veel lõplikult selgunud“.⁵⁵⁷ Seni anti vallavanematele ajutised korraldused koostada natsionaliseeritud majadest nimekirjad ning määrata igale majale hooldaja, kes tagab korrashoiu ja järelevalve. Hooldajaks võis määrata endise omaniku või tema õigusjärglased (paljud omanikud olid Nõukogude võimude poolt represseeritud), andes talle majas tasuta korteri. Natsionaliseeritud majade korterite üürid kasseeriti vallavalitsuse poolt ning selle arvelt kaeti majade korrashoiu kulud.⁵⁵⁸

Viljandi tolleaegne linnapea Albert Vilms väidab oma mälestustes, et tema ja linnavalitsuse eesmärgiks oli majad, kauplused ja tööstused võimalikult kiirelt nende endistele omanikele tagasi anda ning vahetult okupatsiooni algul olevat õnnestunud seda isegi tegelikult läbi viia. Kui endiseid omanikke kohal ei olnud (olid küditatud või teadmata kadunud), siis võeti varandus linnavalitsuse hooldada. Linnavalitsuse juriskonsult oli koostanud motiveeritud ning Eesti seadustele tuginevad otsused varade tagastamise või hooldusele andmise kohta, mis kanti ka linnavalitsuse protokollidest läbi. Tehtud otsused lasti igaks juhuks ka saksa keelde tõlkida. Hiljem, juba Saksa tsiviilvalitsuse perioodil, olevatki kindralkomissariaadi esindajad saanud uurima, mis õigusega on linnapea

⁵⁵⁵ Viljandi maavanema otsus, 08.10.1941, ERA.3142.2.7a, pagineerimata.

⁵⁵⁶ Leiter der Hauptabteilung III, An der Herrn Generalkommissaar, 12.02.1942, ERA.R-65.1.1999, 40.

⁵⁵⁷ Harju maavanem vallavalitsustele, 09.02.1942, TLA.185.1.1, 68.

⁵⁵⁸ Samas.

varad endistele omanikele tagastanud. Linnapea sõnul selgitanud ta saksa ametnikele Eesti seadusi ning et varade võõrandamised olid toimunud seadusevastaselt. Lõpuks küsinud linnapea ametnikelt, et kas Saksamaal kehtib eraomanduse õigus ja kas inimestel on omad majad, omad ärid, omad tööstused jne. Lisaks esitanud ta linnavalitsuse otsused, mis olid saksa keelde tõlgitud ja mis olid põhjendatud seaduse sätetega. Sellega olevatki jutuajamine lõppenud ning majad ja maad jäänud endistele omanikele või nende asetäitjatele. Linnapea Vilms ise tunnistab, et kuulduste järele teistes linnades kohalik omavalitsus seda ei teinud ja endised omanikud said oma varanduse tagasi alles siis, kui kindralkomissar kohale tuli ja vastava tunnistusega nende varanduse tagasi andis.⁵⁵⁹

Linnapea meenutused ei ole siiski päris tõetruud ja on kantud pigem soovmõtlemisest. 14. juuli Sakalas ilmus linnavalitsuse teade, et natsionaliseeritud varad antakse kuni edaspidiste korraldusteni „endiste omanike hooldusesse“, mitte „omandusse“. Samalaadne täpsustav teade ilmus veel ajalehe Sakala 30. augusti numbris.⁵⁶⁰ Ka Viljandi maavalitsuse protokollis on märgitud, et vallaja linnavalitsused ei saa oma administratiivpiires asuvaid enamlaste natsionaliseeritud elumaju ning muid hooneid kuni edaspidiste korraldusteni endistele omanikele tagastada, vaid tuleb anda nende hooldamisele.⁵⁶¹

Albert Vilmsil oli õigus aga selles, et muudes paikades ei suudetud 1941. aasta sügisel läbi viia isegi natsionaliseeritud omandi õigusjärgsete omanike kasutusse andmist. Näiteks Võrus algas natsionaliseeritud majade tagastamine endistele omanikele aastajagu hiljem, 13. septembril 1942 piduliku aktusega „Kandle“ seltsimajas piirkonnakomissar Kurt Meeneni osalusel. See puudutas esialgu 57 maja Võru linnas ja 22 isikut maakonnas ning tagastamine tähendas tegelikult vaid valdamiseks ja kasutamiseks andmist. Komissar Meenen peitis poliitilise soovimatuse omandi tegelikuks tagastamiseks ilusate sõnade taha: „/.../ Maal on juba toimunud bolshevistliku agraarreformi tühistamine. Vanaperemees liigub jälle oma talus. Linnades antakse nüüd majad tagasi hooldamisele ja kasutamisele. Kuigi juriidiline vorm ei saa järgneda sõjaolukorra tõttu, olete nüüd praktiliselt peremehed oma majas. Sellega saab eraomanduse püha ja puutumatu mõiste taastatud. /.../“⁵⁶²

Omavalitsustele oli mõistetav, et selline põhimõtteline küsimus tuleb lahendada üheselt kogu Eestis. Teine asjaolu tuli mängu Saksa okupatsioonivõimude soov natsionaliseeritud varadest maksimaalselt kasu lõigata, mis tingis järgnevatel aastatel selle protsessi venitamise ja tegelik lahendus jäigi tulemata.

⁵⁵⁹ Viljandi 1941–1944, Albert Vilmsi mälestused, 187–198.

⁵⁶⁰ Sakala, 14.07.1941 nr 2; Sakala, 30.08.1941 nr 23.

⁵⁶¹ Viljandi Maavalitsuse koosoleku protokoll nr 8, 11.08.1941, ERA.3142.2.7, 45–46.

⁵⁶² Postimees, 11.09.1942, nr 215; Postimees, 15.09.1942, nr 218.

3.4. Eesti Omavalitsuse kujundamine ja tegevusse asumine

3.4.1. Ettevalmistused Eestis

Hjalmar Mäe jõudis esimest korda Eestisse juba 15./16. juulil, s.o kõigest kümnekond päeva pärast Wehrmacht'i vägede sisenemist, kui vallutatud oli alles Lõuna-Eesti. Pärast idasõjakäigu algust ootas Mäe koos oma kunagise kontaktiga RSHA välisluure ametist *SS-Sturmbannführer* Schindowskiga Tilsitis õiget aega. Schindowski oli selleks ajaks suunatud erinõunikuna operatiivkomando Ia juurde. 15. juulil saadeti Mäe RSHA ülesandel Riia kaudu Pärnusse, kuid pealetungi pidurdumise tõttu pöördus ta Schindowski soovitusel juba järgmisel päeval tagasi Riiga.⁵⁶³ Siit pöördus Mäe tagasi Berliini, sest ettevalmistused tsiviiladministratsiooni kokkuseadmiseks olid alles algusjärgus.

7. augustil asusid Mäe, Oskar Angelus ja Alfred Vendt koos Peter Kleistiga Berliinist taas teele. Riias kohtuti esimest korda kindralkomissar Karl-Siegmund Litzmanniga ning 17. augustil saabus Mäe koos Kleistiga taas Lõuna-Eestisse. Võrus kohtus ta seekord juba ametlikult tulevase omamaise tsiviiladministratsiooni juhina ka väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja von Roques'iga, keda oli Mäe ja Angeluse eelseisvast rollist informeeritud juba 4. juulil. Tartus alustati Eesti Omavalitsuse (EOV) esmast organiseerimistööd ning sobilike ametnike väljavalimist. 28. augustil 1941 vallutasid Saksa väed Tallinna. Järgmisel päeval saabus vahepeal juba Soome jõudnud Hjalmar Mäe Tallinnasse ning seadis end sisse endises haridusministeeriumi hoones Tõnismägi 11. Esialgse nimetusega „*Dr. Mäe Büroo*“ asus otsekohe ENSV rahvakomissariaate üle võtma.⁵⁶⁴

Riigiminister Rosenbergi poolt omamaise administratsiooni tarvis välja valitud eestlaste rakendamine juba koostöös sõjaväevõimudega oli tingitud esimestest kogemustest Leedus ja Lätis. Riias resideeriv riigikomissar Lohse oli nende ametisse nimetamisest päris kõrvale jäänud ning teda oli toimunust lihtsalt koostööohvitseride vahendusel teavitatud.⁵⁶⁵

Eestis püüti võimu üleminek korraldada võimalikult sujuvalt. Operatiivgrupi A komandör *SS-Brigadeführer* Walter Stahleckeri korraldusel ja kokkuleppel Schindowskiga toetas ja nõustas juba Tallinnas tegutseva erikomando Ia komandör *SS-Sturmbannführer* Martin Sandberger Mäed septembri alguses suhete loomisel Wehrmacht'i komandantidega jt Saksa asutustega.⁵⁶⁶ Nii jõudis

⁵⁶³ Sipo Riga Nr 187 an das RSHA, 07.01.1942, LVVA.P-1019.1.3, 64–65p.

⁵⁶⁴ Haridusdirektooriumi tegevuse üleaade 1941. a kohta, ERA.R-81.1.46, 27; Lage in Estland, 13.08.1941; Aufbau der Zivilverwaltung in Estland, 07.08.1941; PA AA, R105190, Politische Abteilung, Baltikum Pol. XIII, 51; S. Myllyniemi, Die Neuordnung, 109.

⁵⁶⁵ Herrn Reichskommissar Lohse (Dr. Leibbrandt), 26.09.1941, BA, R 6/278, 6.

⁵⁶⁶ Sipo Riga Nr 187 an das RSHA, 07.01.1942, LVVA.P-1019.1.3, 64–65p.

EOV koostöös sõjaväevõimudega töötada kuu aega, enne kui sai selleks formaalsed volitused.⁵⁶⁷

15. septembril 1941 andis väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja kindral Franz von Roques viiele Eesti Omavalitsuse juhtideks (*als Leiter der estnischen Selbstverwaltung*) nimetatud mehele ametlikud volitused oma tegevuspiirkonnas etteantud valdkondade juhtimiseks:

- 1) dr Hjalmar Mäe: isikuküsimused (personali), kultuur, haridus, propaganda ja kohtud;
- 2) Oskar Angelus: siseasjad, konnaalpolitsei, riigikontroll, ehitusala;
- 3) dr Alfred Wendt (Vendt): majandus, rahandus ja transport;
- 4) Otto Leesment: sotsiaalküsimused ja tervishoid;
- 5) Hans Saar: põllumajandus.⁵⁶⁸

Mäe pöördus ajalehtede vahendusel elanikkonna poole poliitilise üleskutsega „Eesti mehed ja naised!“, kus rahvast manitseti vaoshoitusele ja kutsuti üles ilmutama tänutunnet Suur-Saksamaa juhi Adolf Hitleri ees. 18. septembril ilmunud pöördumises Eesti Omavalitsust ei mainita, kuid vastsete EOVI juhtide nimed seisavad üleskutse all esimestena. Iseenda ja EOVI tegevusele üldrahvaliku ja legitiimse ilme andmiseks kogus Mäe pöördumisele kohalike omavalitsusjuhtide, ja samuti Jüri Uluotsa (keda nimetati endiseks peaministriks) toetusallkirju.⁵⁶⁹ Oma ametliku sünnipäevana hakkas Eesti Omavalitsus tähistama 20. septembrit 1941.⁵⁷⁰

3.4.2. Eesti Omavalitsuse rakendumine väegrupi Nord tagalas

Kindral von Roques'i antud volitusega ei kehtestatud EOVI struktuuri ning ei määratud Mäe ega kellegi teise positsiooni omamaisel valitsuses sisemiselt, st EOVI ei kujutanud endast valitsust kollegiaalse võimuorgani mõttes, vaid tegu oli okupatsioonivõimude eestlastest ametnikega, kes igäüks oli vastutav oma tegevusala eest. Neile anti õigus oma vastutusosalal ametisse kutsuda kaastöölisi ja spetsialiste, esitades koopiaid nende nimetamise korraldustest kindral v. Roques'ile.⁵⁷¹ Mäe kui EOVI juhtiva direktori positsioon ei olnud esialgu millegagi fikseeritud, kuid oli üldaktsepteeritud ning ta tegutses EOVI direktorite koosoleku juhatajana.

⁵⁶⁷ Erster Landesdirektor in Estland, An Reichsminister für besetzten Ostgebiete, 19.10.1944, BA, R 6/278, 87.

⁵⁶⁸ Volitus Eesti Omavalitsuse juhtidele, 15.09.1941, AT 1941, 1, 1.

⁵⁶⁹ Eesti mehed ja naised! – Otepää Teataja, 18.09.1941, nr 30.

⁵⁷⁰ Postimees, 19.09.1942, nr 222.

⁵⁷¹ Volitus Eesti Omavalitsuse juhtidele, 15.09.1941, AT 1941, 1, 1.

Hjalmar Mäe kõnetoolis. (ERA)

EOV liikmed teostasid oma võimu Põhja Tagala Sõjavägede Juhataja (tolleaegne eestikeelne nimetus väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja kohta) nimel seniste (Eesti Vabariigi) seaduste ja määruste järgi, kuivõrd need Põhja Tagala Sõjavägede Juhataja poolt antud määrustega polnud tühistatud või muudetud. Nad olid üksikjuhtudel õigustatud Põhja Tagala Sõjavägede Juhataja eelneval kirjalikul nõusolekul andma seadusjõulisi määrusi, said juhised oma ametitegevuseks ainult Põhja Tagala Sõjavägede Juhatajalt ega võinud vastu võtta juhiseid teistelt asutustelt.⁵⁷² Kõik majandusvaldkonda puudutavad määrused ja teadaanded tuli kooskõlastada ka majandusinspeksiooni Nord Tallinna majanduskomandoga ning need ilmusid vastava ala direktori ning majanduskomando ühisotsustena.⁵⁷³

Tegevuse algupäevil nimetati EOV eri valdkondi kureerivaid asutusi *büroodeks* või *ministeeriumideks*. Osal juhtudel, näiteks põllutöoministeeriumis, jätkas tööd suur osa seniseid ministeeriumi ametnikke ning 2. kuni 23. septembrini oli ametis ministeeriumi juhataja (minister) Enn Terasmäe, järgnevalt põllutöödirektori abi.⁵⁷⁴ Nimetused „direktoorium“ ja „direktor“ tulid kasutusele 1941. aasta septembri lõpus ning see polnud ette kavandatud, vaid kujunes nii sündmuste käigus.⁵⁷⁵

Neid ametinimetusid ei võetud kõigis asutustes ilmselt kasutusele üheaegselt. Näiteks 20. septembril palus Mäe oma kirjas Vendtile nimetada viimase ametit (*Dr. Wendti büroo*) alates järgmisest päevast Tagala Sõjavägede Juhataja

⁵⁷² Volitus Eesti Omavalitsuse juhtidele, 15.09.1941, AT 1941, 1, 1.

⁵⁷³ Befh. d. rückw. Heeres-Geb. Nord. Arbeit der estnischen Direktoren, 03.10.1941, ERA.R-810.1.37, pagineerimata.

⁵⁷⁴ Eesti põllumajandusjuhid-ministrid, <http://www.agri.ee/eesti-pollumajandusjuhid-ministrid> (16.01.2012).

⁵⁷⁵ Herrn Reichskommissar Lohse (Dr. Leibbrandt), 26.09.1941, BA, R 6/278, 6.

Majandusdirektoriumiks ja Vendti nimetada majandusdirektoriks. Põllutööministeerium nimetati põllutöödirektoriumiks 23. septembril välja antud põllutööministri käskkirjaga.⁵⁷⁶ Direktori ametinimetuse fikseeriti ametlikult alles tsiviilvõimu ülevõtmise deklaratsiooniga 5. detsembril 1941. EOVI siseamiseks töökeeleks jäi eesti keel, kuid ametlik suhtluskeel Saksa tsiviil- ja sõjaväeliste asutustega Eestis oli saksa keel.

EOVI ametnike teenistusse võtmise korra reguleeris EOVI 1941. aasta 2. detsembri koosolekul. Kehtestati järgmine EOVI teenistujate ametisse nimetamise ja vabastamise kord: I–IV tasurühma⁵⁷⁷ teenistujad nimetas ja vabastas vastav direktor EOVI koosoleku eelneval otsusel, V–IX tasurühma teenistuja nimetas vastav direktor EOVI koosoleku juhataja teadmisel. Ülejäänud nimetas direktor, teatades sellest EOVI personaliosakonnale.⁵⁷⁸

EOVI ja Saksa okupatsioonivõimude õigusaktide ning ametlike teadaannete väljakuulutamiseks asutas EOVI pärast väegrupi tagalapiirkonna juhatajalt ametlike volituste saamist oma esimese määrusega sisedirektoriumi väljaandena Ametliku Teataja: § 1. „Ametlikus Teatajas avaldatakse asutiste määrused ja muud korraldused, millel on üldkohustuslik iseloom, kui ka tähendatud asutiste teadaanded ja kuulutused, samuti eraisikute ja –asutiste teadaanded ning kuulutused, mis seaduste ja määruste järgi kuuluvad avaldamisele üldiseks teadmiseks.“⁵⁷⁹ Keskkel kohal olid siin EOVI direktorite välja antud määrused ja muud eeskirjad ning Tallinna 1. linnaeapa Artur Terrase erinevad aktid. Ametliku Teataja statuuti muudeti okupatsioonija jooksul kahe korral.

Pärast idaministeeriumi poolt organisatsioonidekreedi andmist, mis institutsionaliseeris EOVI kui haldusasutuse, sõnastati § 1 vastavalt muutunud korrale, kus määruste andmine koondus EOVI juhi kätte: „Ametlik Teataja on Eesti Omavalitsuse Juhil kuulutamisleht ida-alade Riigiministri poolt 7.3.1942 antud Ida-maa-alade organisatsioonikorralduse nr. 3 p. II, 1 mõttes.“⁵⁸⁰

1942. aasta detsembris avardati mõnevõrra EOVI õigusaktide andmise volitust ning sellega kaasnes ka Ametliku Teataja statuudi veelkordne muutmine: „§ 1. Ametlik Teataja on Eesti Omavalitsuse Juhil kuulutamisleht Eesti Omavalitsuse Juhil õigussätete andmise õiguse määruse mõttes.“, mis kehtestati tagasiulatuvalt juba alates 8. maist 1942.⁵⁸¹ Võrdlusena Leedu omamaise administ-

⁵⁷⁶ H. Mäe kiri A. Wendtile, 20.09.1941, ERA.R-66.1.4, 1; Ülevaade Majandus- ja Rahandusdirektoriumi tegevusest 1941/42. aastal, I Põllumajandus, [mitte varem kui 1943], ERA.R-66.1.98, 5.

⁵⁷⁷ I rühma kuulusid kõrgemad ametnikud, kel oli täielik ülikooliharidus nagu direktori abi ja Tallinna ülemlinnaeapa (palk 1941. aasta lõpus oli 540 RM); II rühma kuulusid näiteks EOVI sekretär, vanem kohtunik, korraline professor jt (410–470 RM). Viimase XII astme teenistujate (koristajad, käskjalad jms) palk oli 60–65 RM. Direktorid ja teiste keskasutuste juhatajad moodustasid nn erirühma.

⁵⁷⁸ Eesti Omavalitsuse Sekretär, Haridusdirektorile, 03.12.1941, ERA.R-81.1.44, 3.

⁵⁷⁹ Eesti Ametliku Teataja määrus, 23.09.1941, AT 1941, 1, 2.

⁵⁸⁰ Eesti Ametliku Teataja määruse muutmise määrus, 27.05.1942, AT 1942, 7, 29.

⁵⁸¹ Eesti Ametliku Teataja määruse muutmise määrus, 27.02.1943, AT 1943, 3, 12.

ratsiooni analoogne väljaanne (*Verwaltungsblatt der litauischen Selbstverwaltung*) alustas ilmumist alles pärast organisatsioonidekreedi andmist märtsis 1942.

Erinevalt Leedust ja Lätist jäi Eesti ala pikemaks perioodiks Saksa sõjaväevõimude kontrolli alla. Sellele vaatamata oli Ostlandi riigikomissar Hinrich Lohse seisukohal, et EOV tegevus peaks toimuma tema kui tsiviilvõimu esindajaga kooskõlastatult. Tema hinnangul oli Eestis dr Leibbrandti nõusolekul ametisse seatud peadirektorium (*Generaldirektorium*), mis oli asunud valitsema ja raadios kõnesid pidama ning langetama põhimõttelisi otsuseid, mis ei kuulunud tsiviilvalitsuse aladel veel otsustamisele (näiteks reprivatiseerimine). Riias ametisse asumist ootav Eestimaa kindralkomissar Litzmann oli oma esindajate kaudu sündmuste arenguga küll üldjoontes kursis, kuid riigikomissar palus minister Rosenbergilt, et too keelaks Eesti direktoriumidel ilma tema nõusolekuta põhimõtteliste otsuste langetamise.⁵⁸²

EOV tegevuse aluseks sai sõjaväevõimude korraldusel enne 21. juunit 1940 Eestis kehtinud seadused, kuivõrd need ei olnud vastuolus või muudetud Saksa okupatsioonivõimude korraldustega. 14. oktoobril 1941 deklareeris sisedirektor omapoolse määrusega enne 21. juunit 1940 Eestis kehtinud seaduste ja määruste jõusolekut. Samas jäid püsima kõik nõukogude võimu perioodil rajatud õigussuhted ja omandatud õigused.⁵⁸³ Kehtima jäi Eesti Vabariigi aegne territoraalne jaotus, alates 1. oktoobrist hakkasid tegutsema EOVle alluvad kriminaalkohtud. EOV vahendusel sanktsioneeriti kohalike omavalitsuste tegevus, mis olid kokkuleppel sõjaväevõimudega tegutsenud okupatsiooni esimestest päevadest saadik. Siiski ei taastatud sõja oludes kohalike omavalitsuste volikogusid ning nende funktsioonid pandi linnapeadele, maa- ja vallavanematele.

EOV ja kohalike omavalitsuste tegevuse rahastamiseks kinnitati ajutine tulude nomenklatuur ning kõik tulud (v.a määruses ettenähtud kohalikud maksud) tuli kanda ühisele tuludearvele Eesti Pangas või selle osakondades. Kulude tegemine oli lubatud vaid kinnitatud eelarvetes ettenähtud krediitide piires. Eesti Panga tegevuse taastamine oli alanud alt tuleva initsiatiivina NSV Liidu võimu alt vabanenud maakonnakeskustes, kuid Eesti Pangast kujunes paratamatult Saksa okupatsioonivõimudele alluv rahandusasutus.

5. detsembril 1941 anti Eesti territoorium (v.a Narva linn ja selle lähem ümbrus) üle Saksa tsiviilvalitsuse haldamisele ning ametisse asuv kindralkomissar määras senised EOV liikmed omapoolselt ametisse komissaarselt⁵⁸⁴ nende senistel tegevusaladel. Juba ametis olevatele maavanematele ja linna- peadele tehti ülesandeks oma seniseid ülesandeid edasi täita.⁵⁸⁵ Narva positsioon väljaspool tsiviilvalitsuse haldusala nõuab siiski eraldi uurimist, sest

⁵⁸² Anruf von Reichskommissar Lohse, 07.10.1941, BA, R 6/13, 25

⁵⁸³ Eestis kehtiva õiguse määrus, 14.10.1941, AT 1941, 2, 8.

⁵⁸⁴ Ametiülesannete „komissaarne“ täitmine tähendas erivolituste või –ülesannetega ametniku ajutist kohale määramist kõrgemalseisva organi (võimukandja) poolt.

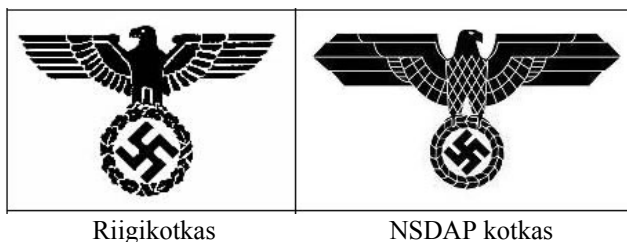
⁵⁸⁵ Tsiivilvalitsuse sisseseadmine Eestis, 09.12.1941, AT 1941, 10, 50.

linnaape ametisse kinnitamine toimus selle vaatamata kindralkomissari poolt,⁵⁸⁶ samuti tegutsesid Narvas ka edaspidi EOVI allasutused.

3.4.3. Eesti Omavalitsuse välisest kuvandist

Ametliku Teataja esmanumbriga on seotud huvitav ning mitmes mõttes märgilise tähendusega seik. EOVI kui administratiivorgan tegutses *de facto* Saksa okupatsioonivõimude täitevasutusena, kuid ei olnud esialgu formaalselt institutsionaliseeritud. Ta ei kuulunud siis ega ka edaspidi Saksa administratiivastutuste struktuuri, kuid oli okupeeritud territooriumil neile alluva omamaise asutusena volitatud neid esindama ning täitma haldusülesandeid. EOVI positsioon võimustruktuuris väljendus ka kasutatavas ametlikus sümboolikas. Ametliku Teataja 27. septembril 1941 ilmunud esmanumbri päises troonis Saksa Reichi sümbol (*Hoheitsabzeichen*) – Riigikotkas haakristiga. Täpsemalt kujutati seal Saksa Natsionaalsotsialistliku Töölispartei vapikotkast, mis erines Riigikotkast üle vasaku õla pööratud pea poolest (Riigikotka pea oli pööratud üle parema õla). Ei ole põhjust arvata, et tegu oluks teadliku valikuga, sest ka Saksamaal endal ei oldud kotka sümboolika selle detaili kasutamisel järjekindlad.

Märgilise tähendusega on selle sümboli kasutamine iseenesest. Võrdluseks Ostlandi riigikomissari teadetelehe *Verkundungsblatt des Reichskommissars für das Ostland* esiknumber ilmus ilma Riigikotkata, kuid alates teisest numbrist oli see küll olemas.

Antud hetke kõrgeim Saksa võimuesindaja Eestis, väegrupi Nord tagala-piirkonna juhataja kindral Roques märkis, et Ametliku Teataja trükikorralduses tuleb teha muutus ning *Hoheitsabzeichen* tuleb sealt kõrvaldada.⁵⁸⁷

Tõepoolest, ei järgmisel, ega ka ühelgi hilisemal numbril ei ole enam kasutatud Saksa Reichi sümboolikat, küll tuli see sarnaselt (kuid vaatega üle parema õla) kasutusele Eestimaa kindralkomissari kui Saksa riigivõimu ametliku esindaja kuulutamislehe *Amtsblatt* päises. Seega võib eeldada, et riigikotkas ei ilmunud Ametliku Teataja päisesse Saksa sõjaväevõimude korraldusel, vaid

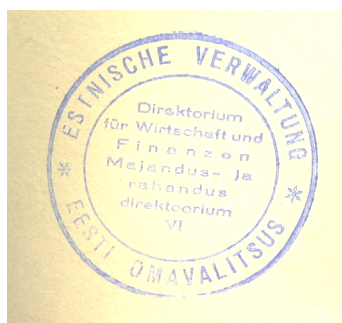
⁵⁸⁶ Määrus linnaape-koha uuestitaitmise kohta, 31.03.1942, AB 1942, 19, lk 217.

⁵⁸⁷ Befh. d. rückw. Heeres-Geb. Nord, Arbeit der estnischen Direktoren, 03.10.1941, ERA.R-810.1.37, pagineerimata.

pigem EOV enda initsiatiivil, kes soovis end sellega esitleda „Saksa asutusena“. See haakub sisedirektorina Ametliku Teataja väljaandmist kureerinud Oskar Angeluse varasema mõtteavaldusega Berliinis, kus ta eelistas Eestisse naasta just „saksa ametnikuna“. See väike vaheseik ei takistanud hiljem EOV otsima rahva meeleolu tõstmiseks võimalusi Eesti Vabariigi sümboolika laialdasemaks kasutamiseks. Sinimustvalge lipu kasutamine oli tavapärane, kuid kolme lõvi kujutisega vappi Ametliku Teataja päisesse õnneks ei ilmunud.

1942. aastal oli küsimus Eesti Vabariigi riigivapi või kolme lõvi motiivi kasutamisest Eestimaa kindralkomissariaadi vapina või EOV pitsatil eri instantsides siiski arutlusel. Kindralkomissariaadi kultuuripoliitika osakond selgitas vapi ajaloolist tagapõhja alates Taani vallutajatest, kasutamisest Tallinna linna suure vapina ning siinsete sakslaste Eestimaa kubermangu omavalitsuse vapina⁵⁸⁸ kuni Eesti Vabariigi riigivapini.

Oldi seisukohal, et seoses ajaloolise saksa taustaga oleks selle kasutamine Eestimaa kindralkomissariaadi vapina mõeldav, eeldusel, et kujutis ei kattu Eesti Vabariigi riigivapiga ning kolme lõvi motiivi seotakse Berliini vastava ametkonnaga kooskõlastatult Saksa Reichi sümboliga (haakrist või kotkas). Sama aasta juunis püüdis EOV juht Berliinis erinevates ametkondades leida toetust ideele kasutada sama motiivi EOV pitsatil. Riigiminister Rosenberg pöördus seepeale seisukoha saamiseks kohaliku kindralkomissari poole. Litzmanni reaktsioon oli riigikomissar Lohse kaudu saadetud vastuses järsult eitav: „/.../ ma palun, et Eesti Omavalitsusele ei antaks mitte mingil juhul luba paigutada eesti rahva vappi (*das Landeswappen des estnischen Volkes*) – 3 leopardi – omamaise administratsiooni pitsatile“.⁵⁸⁹ EOV allasutuste pitsatid jäid tagasihoidlikuks, sisaldasid vaid asutuse nime kahes keeles ning ei mingit sümboolikat.

EOV Majandus- ja rahandusdirektooriumi pitsat. (ERA)

Mis kaalutlustel asus Eesti rahvuslikesse sümbolitesse ja autonoomia taotlustesse üldiselt positiivselt suhtunud Litzmanni antud küsimuses sedavõrd järsult eitavale seisukohale, jääb olemasolevate allikate põhjal selgusetuks. Ka küsimuse võimalik hilisem taas päevakorrade kerkimine jääb praegu lahtiseks.

⁵⁸⁸ Landeswappen für Estland /.../ es hier eine eigenständige deutsche Landesverwaltung gab.

⁵⁸⁹ Bemerkungen zum Wappenfrage, Reval, 18.03.1942, ERA.R-65.1.2, 37; Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, An den Herrn Generalkommissar für Estland, 15.06.1942, ERA.R-65.1.2, 38; An das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete, 20.07.1942, ERA.R-65.1.2, 39. [Heraldikas nimetatakse „sammuva lõvi“ kujutist ka „leopardiks“.]

Kuigi Eesti vappi ei võetud kasutusele okupatsioonivõimu asutuste sümbolikas, ei tehtud takistusi vapisümbolika kasutamiseks rahvusliku suunitlusega pidulikel üritustel, nii nagu ka sinimustvalget lippu. Nii näiteks ehtisid kolm lõvi kõnepulti 1943. aastal Eesti Vabariigi 25. aastapäeva üritustel Tartus Vanemuise teatris.⁵⁹⁰

Tartu linnaeapa Paul Keerdoja kõneleb Vanemuise saalis aktusel. (ERA)

EOV juhtidele ametlike volituste andmisel kasutas kindral von Roques Eesti Omavalitsuse saksa-keelse nimetusena täpset tõlkevastet *estnische Selbstverwaltung*, kuid juba järgmise määruse puhul võeti kasutusele termin *estnische Verwaltung*, mida võiks tõlkida kui „eesti administratsioon“.⁵⁹¹ Eesti-

keelse nimetusena jäi püsima „Eesti Omavalitsus“, kuid saksa-keelse vaste osas puudus esialgu selge otsus ja kasutamise järjekindlus. 17. novembril 1941 on Mäe EOV sekretariaadist saanud suunise, et saksa-keelse nimevastana tuleks kasutada *estnische Verwaltung*.⁵⁹²

Nii jäi see saksa keeles ametlikes dokumentides ka kasutusele, millele hiljem lisandus variant *estnische Landesverwaltung*. Vähem ametlikus kirjavahetuses kasutati siiski ka mõistet *estnische Selbstverwaltung*.

3.5. Baltimaade omamaiste keskadministratsioonide võrdlus

Eesti territoorium jäi pärast Saksa üksuste siia jõudmist veel ligi pooleks aastaks sõjaväevõimude kontrolli alla, kelle tegevus elanike igapäevaelu korraldamisel ei olnud eriti nähtav. Neil puudus enamaks nii soov kui ressursid, nende ülesanne oli sõda pidada. Nii jäeti kõik vähegi mõeldavad ülesanded omamaiste kohalike institutsioonide kanda alustades vallavalitsustega ning lõpetades Hjalmar Mäe kureeritava Eesti Omavalitsusega. Eriti meelde jäävad pidi rahvale olema esimesed nädalad ja kuud pärast NSV Liidu okupatsiooni lõppu, kui taastus esmane kord ja suuremal osal rahvast tekkis taas elementaarne turvatunne ning

⁵⁹⁰ Foto avaldatud: <http://web.zone.ee/deport/ajaloofoto.htm> (17.01.2012).

⁵⁹¹ Verordnung über die Einnahmen und Ausgaben der estnischen Verwaltung, 14.10.1941, AT 1941, 2, 12.

⁵⁹² Eesti Omavalitsuse Sekretariaat, Haridusdirektoriumile, 15.11.1941, ERA.R-81.1.44, 1.

mulje seaduslikkusest ja suhtelisest iseseisvusest, mis pahatihti osutusid siiski vaid näilisteks. Tavakodanike jaoks sündis see enamasti eesti asutuste töö tulemusena ning see on talletunud sügavale rahva mällu.

Omamaine keskaparaat moodustus ja asus ametisse ilma suuremate intriigid ja segadusteta. Nõukogude repressioonidest pääsenud rahvuslikult meeletatud poliitikud eesotsas Uluotsaga olid loobunud katsest moodustada valitsust ja deklareerida iseseisvuse taastamist, kuid deklareerisid oma valmisolekut koostööks Saksa võimudega. Esialgu Saksa võimud ei vajanud nende koostööd, kuna Hjalmar Mäe juhitud saksameelsed tegelased tegutsesid üldjoontes vastavalt Saksa sõjaväevõimude ootustele ning moodustasid Eesti omamaise haldusaparaadi kõrgeima astme – Eesti Omavalitsuse. Nii kujunes Eesti omamaine haldusaparaat välja sõjaväevõimude kontrolli all, kelle sekkumine toimuvasse oli tagasihoidlik ning erines sellega oluliselt sõja alguse olukorrast Leedus või Lätis.

3.5.1. Leedu omamaise keskadministratsiooni kujunemisest

Leedus iseseisvuse taastamise välja kuulutanud ajutise valitsuse taga seisnud Leedu aktivistide rinne (*Lietuvos aktyvistų frontas, LAF*) oli 1940. aasta 17. novembril moodustatud Saksamaale põgenenud Leedu emigrantide poolt. See kaasas pea kõiki Leedu poliitilisi jõude, väljaarvatud kommunistid. Hilisema ajutise valitsuse koosseisust umbes poole moodustasid nooremad kristlikud demokraadid. Organisatsiooni tegevuses oli juhtiv positsioon siiski paremäärmuslike vaadetega Leedu viimasel Saksa saadikul Kazys Škirpal. Sõjaeelsel perioodil tegi ta koostööd tulevaste idaministeeriumi juhtivametnike Kleisti ja Leibbrandtiga ning oli Abwehri usaldusisikuks ja sõja ettevalmistavas faasis nähti temas tulevast Leedu omamaise administratsiooni juhti.⁵⁹³ Nii võib Škirpa positsiooni mitmetigi võrrelda Hjalmar Mäe omaga Eestis.

Leedu ajutise valitsuse koosseis oli põranda all kokku lepitud juba 1941. aasta 22. aprillil: peaministri kohale kavandati Saksamaal viibivat Škirpat, kuid mitmed selle Leedus viibivad liikmed arreteeriti Nõukogude režiimi poolt vahetult enne sõja puhkemist. Pärast ülestõusu algust Leedus 22. juunil ja ajutise valitsuse deklaratiivset tegevusseasumist Kaunases, keelati aga Škirpal ja ajutise valitsuse kavandatud välisministril Rapolas Skipitis'el Saksamaalt lahkumine ja nad suleti koduaresti.⁵⁹⁴

Ajutise valitsuse tegevust asus Škirpa puudumisel juhtima kirjandus- teadlasest haridusminister Juozas Ambrazevičius ja tegi seda kuni valitsuse laiali saatmiseni. Kaunases omapäi tegutsema asunud ja riikliku iseseisvust

⁵⁹³ C. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik*, 246–254.

⁵⁹⁴ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*; Arvydas Anušauskas, *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005; R.J. Misiunas, R. Taagepera, *The Baltic States, 1940–1990*, 49; C. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik*, 424–436, 445–450, 467–479.

taastada sooviv Leedu ajutine valitsus ei leidnud Saksamaalt poliitilist tunnustust, kuid Hitler ei andnud kohe heakskiitu ka Rosenbergi kavale omamaistest usaldusisikutest keskorgani loomiseks. Idaministeerium ja RSHA püüdsid esimestel nädalatel erinevate võtetega ajutist valitsust marginaliseerida ja mõjutada selle tegevust kaitseministri kohale mõeldud kindral Stasys Raštikise kaudu. Raštikis oli sõja puhkemise ajal samuti Saksamaal ning teda oli loetud Reichi usaldusisikuks. Raštikis pidanuks eri osapooli ühendava lülina asendama ajutise valitsuse Saksmaale sobilike „usaldusnõunikega“. Kaunasesse saadetud kindralile pakkus ajutine valitsus Škirpa puudumisel peaministri portfelli, kuid ta sai teada oma perekonna küüditamisest NSV Liitu ja loobus nende ohutusele mõeldes edasisest aktiivsest poliitilisest tegevusest, jäädes siiski omamoodi vahetalitajaks.⁵⁹⁵

Sõjaväevõimud tolereerisid pragmaatilistel kaalutlustel (esmise korra ja haldusvõimu tagamine) ajutise valitsuse tegevust, vaatamata nende püüdele saavutada kontroll kogu Leedu territooriumi üle. Ajutine valitsus jõudis järgneva umbes pooleteise kuu jooksul taastada kohalike omavalitsuste, politsei ja mitmete muude institutsioonide tegevuse ning alustada desovetiseerimisega: 4. juulil avaldati deklaratsioon eraomandi taastamise ning Nõukogude võimude poolt konfiskeeritud või natsionaliseeritud omandi tagastamise kohta; 16. juulil deklareeriti 1940. aasta juunini kehtinud Leedu seadusandluse taaskehtimist. Samal ajal tehti pragmaatilistel kaalutlustel koostööd Saksa okupatsioonivõimudega.⁵⁹⁶

Okupatsioonivõimu esindajad valisid topeltstrateegia, mis pidi säilitama leedulaste valmisoleku koostööks sakslastega, kuid samas likvideerima ajutise valitsuse: välise surve avaldamise ajutisele valitsusele ning samaaegselt selle sisemise õhnestamise Leedu natsionaalsotsialistide kaudu. 28. juunil olid Leedu natsionaalsotsialistid formeerinud Leedu Natsionalistliku Partei (*Lietuvių Nacionalistų Partija, LNP*)⁵⁹⁷ ning nüüd nõudsid nad Saksa operatiivkomando 3 (*Einsatzkommando 3*) õhutusel LAFilt oma esindatuse laiendamist ajutises

⁵⁹⁵ A. Bubnys, Vokiečių okupuota Lietuva; Arvydas Anušauskas, Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija, Vilnius, 2005; R.J. Misiunas, R. Taagepera, The Baltic States, 1940–1990, 49; C. Dieckmann, Deutsche Besatzungspolitik, 424–436, 445–450, 467–479.

⁵⁹⁶ Samas.

⁵⁹⁷ Partei tuumiku moodustasid 32 paremradikaalset varasema Leedu valitsusliikme ja peaministri Augustinas Voldemarase toetajat (leedu keeles *voldemarininkus*). Voldemaras toetas 1926. aastal Antanas Smetonat võimu haaramisel, kuid tõugati Smetona poolt 1929. aastal kõrvale. Püüdis ebaõnnestunud riigipöördega Smetonalt võimu haarata ja saadeti maalt välja. Ta naases 1940. aastal pärast Nõukogude okupatsiooni algust Leetu, kuid arreteeriti ja viidi Moskvasse, kus suri 1942. aastal. Nädal enne sõja puhkemist asutasid Voldemarase toetajad Leedu Natsionaalsotsialistliku Raudse Hundi Rinde (sks.k *Litauische Nationalsozialistische Eisernerer Wolf Front*), millest 28. juunil 1941 moodustati Leedu Natsionalistliku Partei. Raudne Hunt (*Geležinis vilkas*) oli 1927. aastal Smetona ja Voldemarase asutatud paramilitaarne organisatsioon, mis pärast Voldemarase kõrvaletõrjumist asus tema poolele ja saadeti Smetona poolt ametlikult laiuli.

valitsuses. Eelkõige sooviti üle võtta kõigi relvastatud formeeringute juhtimist. LAFi juhitav ajutine valitsus ei soostunud sellega, kuni LNP korraldas 23.–24. juulil Gestapo toetusel putši katse, et kukutada ajutine valitsus. Selleni sündmused ei arenenud, kuid Saksa SD sekkumise ähvardusel allutati kõigi relvastatud üksuste juhtimine LNP liikmetele. Operatiivkomando surve all korraldati LAFi ja LNP koostööd, et kasutada neid okupatsioonivõimudele vajalike ülesannete täitmiseks. Kuigi ajutine valitsus asus tegutsema tuginedes Leedu sõjaeelsele põhiseadusele, ei olnud kummagi kohaliku poliitilise grupeeringu eesmärk ilmselt sõjaeelse Leedu taastamine, vaid pigem oli suund võetud natsionaalsotsialistliku Saksamaa toel uue riigi rajamisele. Kui LNP poliitiliseks eeskujuks oli otseselt Saksa natsionaalsotsialism, siis LAFi sihiks oli pigem fašistlik-korporatiivne mudel, meile tuntud Itaalia või Slovakkia eeskujul.⁵⁹⁸

25. juulil anti Leedu territoorium üle Saksa tsiviiladministratsiooni juhtimise alla ning tegevusse asunud Ostlandi riigikomissar Lohse ning Leedu kindralkomissar Adrian von Renteln ei saanud ajutiste sõjaväevõimude kombel toleerida Leedu ajutise valitsuse olemasolu. Tsiviiladministratsioon asus mitmel moel takistama ajutise valitsuse tööd, tehes samal ajal ettepanekuid selle ümberkorraldamiseks vahetult Saksa tsiviiladministratsiooni osaks, omamaiseks administratsiooniks eesotsas peanõunikega (*Generalräte*). Kindral Raštikist püüti veelkord kallutada enda poolele, et tema kaudu ajutise valitsuse tegevus halvata, kuid kindral keeldus endiselt oma NSV Liitu deporteeritud perekonna võimalikule ohtuseadmisele viidates sakslaste poolt pakutud ametikohast.⁵⁹⁹

Leedu ajutine valitsus keeldus enda ümberkujundamisest Saksa okupatsioonivõimule alluvaks nõuandvaks koguks. 5. augustil edastasid nii Leedu natsionaalsotsialistid kui ka Ambrazevičius (ajutise valitsuse nimel) Saksa võimudele kindralkomissar Rentelni vahendusel memorandumid Leedu õiguslikust olukorrast ja suhetest pärast bolševistliku okupatsiooni lõppu. Kumbki poliitiline grupeering ei olnud loobunud Leedu rahvusriikliku iseseisvuse eesmärgist. LNP küll mõõnis vajadust sõjaaegseks Saksamaa toetamiseks võitluses bolševismi vastu, kuid põhimõttelisest iseseisvusnõudest ei loobunud ka vaatamata parteisisestele lahkhelidele samas küsimuses. Osa Saksa agentide poolt tagantkihitatud LNP tegelasi taotles iseseisvusnõudest loobumist, kuid see ei läinud läbi. Ajutine valitsus viitas oma iseseisvuse tunnustamist taotlevas memorandumis Leedu riikluse pikale traditsioonile ning Nõukogude-vastase ülestõusu käigus kantud ohvritele (umbes 4000 langenut). Ülestõus olevat olnud Saksa armee juhtkonnaga kokku lepitud (sisuliselt samasugused kokkulepped olid Mäe väitel ka Eesti osas esialgselt olemas) ning nüüd tulnuks Leedut käsitleda taas sõltumatu riigi, aga mitte okupeeritud piirkonnana. Mõlemad memorandumid jäid sisulise vastuseta. Kindralkomissari vastus oli, et mitte tema ei

⁵⁹⁸ A. Bubnys, Vokiečių okupuota Lietuva; A. Anušauskas, Lietuva, 1940–1990; R.J. Misiunas, R. Taagepera, The Baltic States, 1940–1990, 49; C. Dieckmann, Deutsche Besatzungspolitik, 424–436, 445–450, 467–479.

⁵⁹⁹ Samas.

otsusta riigiõiguslike küsimuste üle, vaid seda teeb Hitler pärast sõja lõppu.⁶⁰⁰ Okupatsioonivõimud siiski analüüsisid memorandumis esitatud väidet Leedu riigi edasieksisteerimisest. Eksperdina kaasati Eesti päritolu baltisaksa jurist ja poliitik Werner Hasselblatt.⁶⁰¹ Analüüsi lõppjärgelduses öeldakse, et Leedut hallatakse kui endist Nõukogude Liidu osa vastavalt sõjalistele ja bolševismi hävitamise eesmärkidele, järgides "uue Euroopa" majanduslikke ja poliitilisi vajadusi ning pidades ulatuslikult silmas kohaliku rahva elulisi huve, mille hulka aga omariiklus mingil juhul ei kuulu.⁶⁰²

Samal päeval, 5. augustil, teatas Leedu kindralkomissar von Renteln ajutise valitsuse liikmetele, et seoses Leedu territooriumi üleminekuga Saksa tsiviilvalitsuse haldamisele alates 25. juulist, tuleb nende tegevus ministritena lõpetatuks lugeda. Mõningase viivitusega lõpetati ka ajutise valitsuse ripatsina tegutsenud Vilniuse Kodanike Komitee (*Bürgerkomitee*) tegevus ning mõlema tegevusvaldkonnad võtsid üle üheksa kindralkomissari poolt ametisse seatud peanõunikku (*Generalräte*).⁶⁰³

9. augustil kinnitas Ambrazevičius kindralkomissar Rentelnile saadetud kirjas, et ajutine valitsus on vastu tema tahtmist laiali saadetud ning vastutus Leedu sisemise halduskorralduse eest on seega üle läinud Saksa tsiviiladministratsioonile. Ühtlasi teatas ta enda edasisest soovimatusest teha sakslastega koostööd, kuna need ei tunnusta Leedu riiklust.⁶⁰⁴

Koos ajutise valitsuse tegevuse lõpetamisega kinnitas kindralkomissar samal 5. augustil omapoolselt 1940. aasta juunini kehtinud Leedu seadusandluse põhimõttelist kehtivust, kuid Saksa võimud pidid otsustama, mis osa Leedu või Nõukogude seadustest püsima jääb või mis kaob. Alles 15. juulil 1942 ilmus kindralkomissari vormiline otsus: 15. juunil 1940 jõus olnud Leedu seadused kehtivad edasi, kuivõrd need ei ole vastuolus halduse ülevõtnud Saksa riigi seadustega või pole pärast 21. juunit 1941 muudetud või tühistatud.⁶⁰⁵ Ana-

⁶⁰⁰ A. Bubnys, Vokiečių okupuota Lietuva; A. Anušauskas, Lietuva, 1940–1990; R.J. Misiunas, R. Taagepera, The Baltic States, 1940–1990, 49; C. Dieckmann, Deutsche Besatzungspolitik, 424–436, 445–450, 467–479.

⁶⁰¹ Werner Hasselblatt (1890–1958) oli saksa vähemusrahvuse huvide aktiivne kaitsja Eestis ja ka mujal Euroopas, võitles Vabadussõjas Balti pataljoni koosseisus, oli aastaid Eesti Vabariigi Riigikogu liige, Eesti vähemusrahvuste kultuurautonoomia seaduse autor. 1939. aastast elas Berliinis, oli tihedates sidemetes Saksa välisministeeriumiga.

⁶⁰² Bemerkungen zu der litauischen Denschrift vom 5.8.1941 über die Fortexistenz des litauischen Staates, [dateerimata, sisu alusel august 1941], BA R 90/4, pagineerimata.

⁶⁰³ A. Bubnys, Vokiečių okupuota Lietuva; A. Anušauskas, Lietuva, 1940–1990; R.J. Misiunas, R. Taagepera, The Baltic States, 1940–1990, 49; C. Dieckmann, Deutsche Besatzungspolitik, 424–436, 445–450, 467–479.

⁶⁰⁴ Juozas Ambrazevičius (ka Brazaitis), (1903–1974 USA), pärast ajutise valitsuse laialisaatmist tegutses Saksa okupatsiooni perioodil põrandaaluses vastupanuorganisatsioonis Leedu vabastamise peakomitee (*Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas*), sõja lõpus lahkus Leedust ja asus elama USAsse, kus osales Leedu pagulapolitikas.

⁶⁰⁵ C. Dieckmann, Deutsche Besatzungspolitik, 471.

loogne õiguslik olukord oli Eestis rakendunud alates EOV tegevusse astumisest 1941. aasta septembris.

Leedu omamaise administratsiooni üheksa peanõunikuna seati ametisse kuus LNP tegelast eesotsas kindral Petras Kubiliūnasega⁶⁰⁶ (esimene peanõunik ja siseasjad) ning kolm paremradikaalset *voldemarininkus*'t. Peanõunike hulgas oli ka kolm senist ajutise valitsuse liiget. Peanõunikele allutati juba taastatud ministeeriumide aparaat, nimetades neid „juhatusteks“ (*Führungen*). Sellega oli ülestõusu käigus tegutsema asunud ajutine valitsus oma tegevuse lõpetanud ning nende loodud administratiivaparaat taandatud Saksa tsiviil-haldusvõimu osaks. Koostöö ei kujunenud lodusaks, pärast ebaõnnestunud mobilisatsiooni Leedu SS-üksustesse arreteeriti 1943. aasta märtsis kolm ametis olnud peanõunikku.⁶⁰⁷

LAF ja LNP jätkasid esialgu legaalselt poliitilist tegevust, osalt koostöös, osalt omavahel konkureerides. Koostati märgukirju Saksamaa juhtkonnale jms, loobumata nõudmistest tunnustada Leedu õigust iseseisvusele. LAFi tegevuse lõpetasid okupatsioonivõimud 26. septembril 1941 ning selle juht arreteeriti, osa liidreid saadeti hiljem koonduslaagrisse. LNP püüdis oma tegevust natsionaal-sotsialistliku parteina kohandada Saksa võimudele vastuvõetavaks, asendades Leedu-keskse äärmusrahvosluse aaria rassi kontseptsiooniga fүүrer Hitleri juhtimisel. Nende märgukirjad etteheidetega leedulaste allasurutud positsioonist Saksa võimu all loeti ohtlikuks opositsiooniks ning partei kui organisatsiooni tegevus keelati. Enamik LNP aktiviste jätkas tegevust Saksa okupatsioonivõimu instantsides.⁶⁰⁸

Oma tegutsemise ajal tehtud koostöö tõttu Saksa võimudega langes ajutine valitsus läände pagenud Leedu poliitikute halvaks panu alla, kes soovisid end näidata lääneriikide liitlasena. Erinevad hinnangud ajutise valitsuse tegevusele ja rollile kütavad Leedus kirgi tänase päevani.

Sellisenä oli poolteist kuud töötanud Leedu ajutine valitsus ja seda toetanud ringkond oma tausta poolest Eestis võrreldav mitte Uluotsa ümber koondunud ringkonnaga, millega seda aeg-ajalt võrreldakse, vaid Hjalmar Mäe juhitud Eesti Vabastamise Komiteega, kes samuti oli 1941. aasta kevadel kokku pannud proviisorse valitsuse Mäega peaministri kohal, lootuses puhkeva sõja alguses

⁶⁰⁶ Petras Kubiliūnas (1894–1946 Moskvas) sarnanes vaatamata sõjaväelase karjäärile oma tausta poolest Hjalmar Mäele. Ka Kubiliūnas oli 1934. aastal võimul oleva presidendiga vastu suunatud putši katse toetamise eest Leedus arreteeritud ja süüdi mõistetud (esialgu surmanuhtlus, kuid vabanes 1937). NSV Liidu okupatsioonivõimud arreteerisid Kubiliūnase, kuid tal õnnestus vanglast vabaneda 1941. aasta juunis puhkenud ülestõusu käigus. Saksa okupatsiooniaegse tegevusega pälvis Leedu rahvusliku vastupanuliikumise terava kriitika. Sõja lõpus põgenes ta Saksamaale ning jõudis Briti okupatsioonitsoonile, kuid rööviti NSV Liidu agentide poolt ja mõisteti surma ja hukati 1946. aastal Moskvas.

⁶⁰⁷ A. Bubnys, Vokiečių okupuota Lietuva; A. Anušauskas, Lietuva, 1940–1990; R.J. Misiunas, R. Taagepera, The Baltic States, 1940–1990, 49; C. Dieckmann, Deutsche Besatzungspolitik, 424–436, 445–450, 467–479.

⁶⁰⁸ Samas.

haarata võim, milleks olevat Wehrmachi juhtkonnaga varasemalt ka kokku lepitud. Mäel puudus aga Škirpaga võrreldav side ja toetus kodumaal. Mäe võimalikke lennukamaid plaane kuulutada välja oma valitsus ja iseseisvuse taastamine pärssis kindlasti ka juuni lõpus Berliinis vahetult kogetud Saksa juhtkonna reaktsioon Leedu ajutise valitsuse deklaratsioonile.

3.5.2. Läti omamaise keskadministratsiooni kujunemisest

Lätis hargnema hakkavad sündmused said inspiratsiooni raadio kaudu kuulnud teadaandest Leedu ajutise valitsuse moodustamise kohta veel enne Saksa vägede kohalejõudmist. 28. juunil õnnestus läti rahvuslikel jõududel saada ajutiselt enda valdusesse Riia raadiojaam ning seda võimalust kasutati kohe, et kuulutada välja vaba ja sõltumatu Läti riik ning teatada ajutise valitsuse moodustamisest.⁶⁰⁹ Rahvale oli sellega loodud illusioon tegutsemisvõimelisest ajutisest valitsusest, kuid seda ei olnud ega tulnud, rääkimata sõltumatusest. 29. juunil hakkas Punaarmee Riia korratult lahkuma ning 1. juulil langes linn Saksa vägede kätte. Samal ajal kogunesid erinevate poliitiliste ringkondade esindajad ja moodustasid nn Läti organisatsioonikeskuse (*Latvijas Organizācijas Centrs*). Koos äärmus-parempoolse organisatsiooni Kõuerist (*Pērkonkrusts*) ja üliõpilisorganisatsioonide esindajatega tehti endisele transpordiministrile Bernhards Einbergsile ettepanek panna kokku ajutine rahvuslik valitsus. Selle moodustamise hoidis ära juba Leedu kogemusega operatiivgrupi A komandör Walter Stahlecker, kes teatas 3. juulil ajutise valitsuse moodustamisega seotud tegelastele, et sellist valitsust ei tunnustata.⁶¹⁰

Äärmus-parempoolne Kõuerist lootis natsionaalsotsialistide tiiva all uut võimalust oma liikumisele ja Saksamaalt tuli kodumaale tagasi liikumise juhtfiguur Gustavs Celmiņš.⁶¹¹ Nagu Leedu näide juba ilmekalt tõestas, ei olnud

⁶⁰⁹ S. Myllyniemi, *Die Neuordnung*, 84.

⁶¹⁰ Juris Pavlovičs. Okupācijas varu maiņa Rīgā 1941. gada vasarā. In: *Nacistiskās Vācijas okupācija Latvijā (1941–1945)*. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 16. sējums. Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados. Latvijas vēstures institūta apgāds, Rīga, 2005, 205–234.

⁶¹¹ Gustavs Celmiņš (1899–1968 USA), varasema tausta poolest sarnanes mõneti Hjalmar Mäega ja Leedu omavalitsuse juhi Petras Kubiliūnasega. Celmiņš Celmiņš oli teeninud ohvitserina, diplomaatilises teenistuses ning riigiametnikuna. 1932. aastal asus juhtima vastloodud Läti natsionalistlikku liikumist Tūlirist (*Ugunskrusts*), pärast selle keelustamist moodustas uue äärmus-parempoolse ühingu Kõuerist (*Pērkonkrusts*). Ulmanise riigipöörde järgselt 1934. a Celmiņš arreteeriti ja ta veetis kolm aastat vanglas. Pärast vabanemist 1937. a siirdus emigratsiooni, kus oli kontaktis poliitiliselt lähedaste liikumistega Euroopas. Asus elama Soome, kust (sarnaselt Eesti vabadesõjalaste liidri Sirguga) püüdis juhtida Läti Kõueristi organisatsiooni. Võitles vabatahtlikuna Talvesõjas, pärast seda asus elama Saksamaale, kust naases 1941. a kodumaale. Arreteeriti 1944. a illegaalse tegevuse pärast ja saadeti Saksamaale koonduslaagrisse. Pärast Teist maailmasõda vabanes USA tsoonis ja asus elama USAsse.

rahvuslikel natsionaalsotsialismile lähedastel liikumistel või ühingutel Saksa okupatsioonivõimude silmis kohta ning nende tegevus pärsiti. Celmiņš jäi tegutsema enamasti pöranda all, kuni Gestapo ta 1944. aasta märtsis vahistas ja Saksamaale koonduslaagrisse saatis.

Operatiivgrupi hinnangute kohaselt olid Riias moodustunud siiski kaks kesket Läti organisatsiooni: Vabastatud Läti kesk-organisatsioonikomitee eesotsas polkovnik Ernests Kreišmaņise ja Läti ajutine haldusnõukogu juba nimetatud varasema ministri Einbergi juhtimisel. Saksa sõjaväeasutused pidid vältima ametlike kontakte Läti organisatsioonidega ja kontrollima täpselt nende informatsiooni, samas püüti neid igati kasutada enda huvides, et stabiliseerida olukorda maal ja taastada majandust.⁶¹²

Edasised arengud Läti omamaise administratsiooni kujunemisel olid seotud segaduste ja omavahelise võimuvõitlusega nii Läti kui Saksa poolel. Läti ringkondades möödusid järgnevad nädalad erinevate poliitiliste huvigruppide vahelises võimuvõitluses ja püüdlustes moodustada ühtset esindust suhtlemiseks Saksa okupatsioonivõimudega ja ebaõnnestunud katsetes saavutada nende taotlustele Berliinis toetust. Mõjukaks tegelaseks kujunes siin varasem rahandusminister Alfrēds Valdmanis, kes sai 11. juulil toimunud poliitiliste jõudude ja ühiskondlike huvigruppide esindajate kohtumisel mandaadi Läti rahvuslike huvide esindamiseks Saksa võimude juures.⁶¹³

Mõneti võiks tema positsiooni võrrelda Uluotsa omaga Eestis, kuid Valdmanisel puudus riigi õigusliku järjepidevuse kandja koorem. Valdmanise tegevust asus toetama ka koos Saksa vägedega Riiga saabunud endine Läti sõjaväeatašee Berliinis polkovnik Aleksandrs Plensners. Viimane oli Saksa Abwehri väljavalitud soosik. Rosenbergi kandidaadina omamaise administratsiooni etteotsa saabus 18. juulil Riiga hoopiski bolševike eest Saksamaale põgenenud kindral Oskars Dankers. Sõjaväevõimud toetasid pigem Plensners-Valdmanise grupi tegevust, kellel oli suur roll erinevate eluvaldkondade taas toimima hakkamiseks vajaliku haldusaparaadi moodustamisel ja käivitamisel.⁶¹⁴

Valdmanis oli olnud teadlik, et Berliinist saabub seal kokku pandud marionettvalitsus (nn Usalduskogu, saksa keeles *Vertrauensrat*, sh Dankers) ning ta tegi enne seda koostöös erinevate huvigruppidega ära ulatusliku organiseerimistöö, moodustades juuli keskel kümne erineva osakonnaga omavalitsusliku haldusaparaadi. Tööle rakendati peamiselt endised Ulmanise aegsed ametnikud, osakondi juhtisid peadirektorid, kuid Valdmanis ise ei võtnud endale formaalselt mingit ametikohta. Ta lähtus kahest võimalikust arengust: kui Berliinist peaks saabuma tõeline rahvuslik valitsus, siis on ära tehtud hädavajalik ettevalmistustöö. Kui tegu on aga libavalitsusega, siis leiab see eest toimiva haldusaparaadi, mida loodetavasti ei hakata lammutama ja mis on sel

⁶¹² Ereignismeldung UdSSR Nr. 13/5.7.41, Nr. 15/7.7.41, BA, R 58/214; Ereignismeldung UdSSR Nr. 40/1.8.41, BA, R 58/215, 127–128.

⁶¹³ V.O. Lumans, *Latvia in World War II*, 182.

⁶¹⁴ Samas.

juhul „meie oma“. Tulemuseks oli *de facto* valitsusaparaat, mis kattis kõiki esmatähtsaid eluvaldkondi ja mis rakendus kohaliku elu haldamiseks tänu sõjaväevõimude pragmaatilisele tolerantsusele.⁶¹⁵

Poliitiliselt ei olnud Saksa võimud sellise keskse jõu tekkimisest loomulikult huvitatud. Seoses Daugavast lõunapoole jääva ala üleandmisega Saksa tsiviilvalitsuse haldamisele alates 25. juulist, oli otsene vajadus omamaise administratsiooni järgi. Valdmanisest oli aga idaministeeriumi jaoks kujunenud *persona non grata*, kelle tegevuse jätkumine muutnuks Peter Kleisti arust Läti poliitilise arengu tulevase kujundamise võimatuks. Valdmanise kujundatud ja sõjaväevõimude tolereerimisel toimiva administratsiooni laialisaatmine oleks nüüd tähendanud kaost kogu halduse ja majanduse vallas ja seda ei saanud lasta juhtuda. Ostlandi riigikomissariaadi tasandil loeti Leedu ajutise valitsuse ja Läti peadirektorite tegevuse tolereerimist sõjaväevõimude andestamatuks veaks. Samas puudusid täpsed juhtnöörid omamaise administratsiooni korraldamiseks ning nii Läti peadirektorite juhitava administratsiooni kui ka Rosenbergi usalduskogu tegutsemiseks puudus õiguslik alus. Nii polnud idaministeeriumi esindaval Peter Kleistil sõjaväevõimude haldusalas võimalust Rosenbergi väljavalitud Läti tegelaste ametisse määramiseks. Kompromisside tulemusena Kleisti ja väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja kindral Franz von Roques'i vahel andis viimane 21. augustil oma heakskiidu kindral Dankersi määramiseks juhtivale positsioonile (siseasjade direktor, vastutav sh personalitöö eest) juba tegutsevas omamaises administratsioonis.⁶¹⁶

Sel teel lootis idaministeerium vabaneda Valdmanise toetajatest, kuid see ei õnnestunud. Valdmanis teatas avalikus kirjas, et ei tunnista Dankersi ametisse määramist ning kutsus oma peadirektoreid üles ignoreerima Dankersi poolt ametisse nimetatud peadirektorite (Rosenbergi usalduskogu liikmete) katseid üle võtta tegutseva administratsiooni osakondi. Ummikseis vältas üle kuue nädala ning kitsikusse aetud Läti kindralkomissaril Otto Drechsleril puudusid seaduspõhised hoovad olukorra lahendamiseks, sest kumbagi institutsiooni formaalselt ei eksisteerinudki. Olukorra lahendas oktoobri algul Läti kindralkomissariaadi poliitilise osakonna juhataja Egon Bönner, kes keeldus kinnitama Dankersi ametisse määramisi. Bönnerile sümpatiseerisid lätlased ning ta pooldas haldusaparaadi maksimaalset andmist lätlaste kätte.⁶¹⁷

Valdmanis püüdis luua lätlaste ühisrinnet ning jõudis Dankersiga kokkuleppele, et viimane ühineb tema toetajatega, säilitades enda koha juhtiva peadirektorina. Dankersi mõju tasakaalustamiseks nõustus ka Valdmanis ise nüüd täitma üht peadirektori kohta, asudes 12. novembrist justiitsosakonna peadirektoriks. Kindralkomissar Drechsler tunnustas seda koalitsiooni Saksa poole usaldusikute ja rahvuslike jõudude vahel *de facto* Läti omavalitsusena (läti keeles

⁶¹⁵ V.O. Lumans, *Latvia in World War II*, 182.; Gerhard P. Bassler, Alfred Valdmanis and the politics of survival, Toronto, 2000, 104–138.

⁶¹⁶ Samas.

⁶¹⁷ Samas.

Pašpārvalde), kuid keeldus peadirektorite kogu tunnistamast kollegiaalseks organiks. Omavalitsuse kõneisikuks Saksa administratsiooniga jäi Oskars Dan-kers. Läti omavalitsuse positsioon Saksa okupatsioonivõimude struktuuris legaliseeriti sarnaselt Eestiga organisatsioonidekreediga 7. märtsil 1942 kui *landeseigene Verwaltung* – omamaine administratsioon.⁶¹⁸

3.5.3. Omamaiste administratsioonide kujunemisest võrdlevalt

Võrreldes Leedu ja Eestiga oli omamaise haldusaparaadi moodustamine ja seondamine Saksa okupatsioonivõimudega Lätis kõige komplitseeritum. Suu-rimaid probleeme tekitas Valdmanise isik ning tema võimalik roll erinevate Saksa institutsioonide silmis. Valdmanis ei varjanud oma vastumeelsust natsliku režiimi suhtes, kuid jäi läbi paljude vastuolude enam kui kaheks aastaks pea-direktori ametisse ning oli endiselt üks rahvusliku liikumise keskseid tegelasi. Arreteerimise vältimiseks lahkus Valdmanis 1943. aasta kevadel siiski oma-valitsusest ja asus mõjukate sakslastest toetajate abil pangandussfääris tööle Berliini.⁶¹⁹

Leedus olid sakslaste usaldusalused koostöös kodumaal olevate poliitikutega usaldust kuritarvitades ette valmistanud ajutise valitsuse ning juhuse avanedes püüdsid taastada Leedu iseseisvust, mida sakslased olid sunnitud mahasuruma. Olukorra esmase stabiliseerumise järel saatis Saksa okupatsioonivõim ajutise valitsuse ilma suuremate probleemideta laiali ning juba moodustatud valitsus-asutused liideti omamaise haldusaparaadina Saksa tsiviilokupatsioonivõimu struktuuriga.

Lätis oli Nõukogude repressioonidest õnnestunud pääseda, Eestiga võrreldes, suuremal grupil poliitikutel ja kõrgematel sõjaväelastel. Seetõttu kujunes okupatsiooni algfaasis arvukam ja aktiivsem ning erinevaid poliitilisi jõude kaasav grupp, kes omavahel rivaalitsedes püüdsid võimule pääseda. Toimivat ajutist valitsust moodustada ei õnnestunud, kuid rahvuslike jõudude eest-vedamisel taastati haldusaparaat, mis ei nõustunud vahetu ümberkujundamisega Saksa okupatsioonivõimu nn omamaiseks haldusorganiks. Lootes säilitada teatud kontrolli olukorra üle, läks osa rahvuslikest jõududest koostööle oku-patsioonivõimudega.

Eestis oldi Saksa operatiivgrupi hinnangul 1941. aasta suvel valmis iga-sugusteks poliitilisteks lahendusteks, peaasi, et Saksa pool seda õigesti suunaks, enne kui kogu maa vabastamise järel tekiksid Läti või Leedu sarnased konstel-latsioonid rahvuslike valitsuste moodustamiseks.⁶²⁰ Operatiivgrupil olid juba vahetud kogemused Leedust, milliseid probleeme toob endaga kaasa rahvusliku valitsuse moodustamine ning riikliku iseseisvuse deklareerimine. Operatiivgrupi

⁶¹⁸ V.O. Lumans, *Latvia in World War II*, 182; G.P. Bassler, *Alfred Valdmanis and the politics*, 104–138.

⁶¹⁹ Samas.

⁶²⁰ *Ereignismeldung UdSSR* Nr. 40, 01.08.1941, BA, R 58/215, 127–128.

esindajad olid seal asunud olukorda lahendama erinevaid rahvuslikke rühmitusi teineteise vastu välja mängides, eesmärgiga mõlemad võimalikult valutult mänguväljalt välja tõrjuda. Vaid Eesti puhul asusid ametisse selleks juba Saksamaal väljavalitud isikud Hjalmar Mäe juhtimisel. Selle põhjuseks võib pidada nii Mäe pikaajalisi häid kontakte ametnikega Berliinis ning Leedu ajutise valituse kogemuse tundmist (Kleist, kes korraldas Mäe ametisse asumist, oli juuli algul osalenud ka Leedu kriisile lahenduse otsimisel); kiiret ühise keele leidmist Eestisse jõudnud sõjaväelise administratsiooni ning SSi ja politsei esindajatega; Eesti rahvuslike ringkondade nõrkust ja olemasolevate isikute suhtelist passiivsust; sõjategevuse takerdumist Kesk-Eestis ning Tallinna kui pealinna pikaajalist jäämist Nõukogude kontrolli alla.

Rahvuslikud ringkonnad eesotsas Uluotsaga olid valmis koostööks okupatsioonivõimudega, kuid nad ei haaranud ise jõuliselt positsioone ega hakanud taastama riigiparaati, selleks puudus ka reaalne jõud. Saksa okupatsiooni alguseks oli Eestis küll veel 22 isikut, kes olid kandnud ministriportfelli ning viimane Riigivolikogu esimees Otto Pukk, lisaks olid 7 endist ministrit ümberasujatena siirdunud Saksamaale, kuid Jüri Uluots oli neist ainus, kes sekkus poliitikasse. Lätis ja Leedus osales segasel hetkel poliitilises võitluses tunduvalt enam varasemaid poliitikuid, sh endisi riigipäid ja kõrgemaid sõjaväelasi. Eesti endised riigipead olid kõik langenud Nõukogude repressioonide ohvriteks, kõrgemad sõjaväelased represseeritud või üle viidud Punaarmee teenistusse ja lahkunud Eestist. Varasemate Eesti poliitikute kaasamiseks ei näinud Saksa pool ise aga sel perioodil vajadust, kuna Leedu ja Läti kogemusel oli see seni tekitanud ainult probleeme.

Omamaiste administratsioonide volituste erinevus Eestis, Lätis ja Leedus oli seadusandluses fikseeritud, kuid see ei omanud haldusvõimu teostamisel olulist tähendust. Erinevused omamaiste administratsioonide tegevuses kujunesid või baseerusid pigem sõltuvalt kohalike Saksa võimuesindajate isiklikust võimupraktikast ning kahe administratsiooni ametnike omavahelistest isiklikest suhetest. Omamaised keskadministratsioonid kujunesid Saksa okupatsioonivõimu täitevvõimu asutusteks ning erinevused riikide vahel ei olnud põhimõttelist laadi. Ühe Balti riike eristava poliitika põhjusena esitati erinevat rassilist väärtust: Eestis ja Lätis leiti olevat suurem osakaal inimesi, kes olid sobilikud saksastamiseks. See tundub aga pigem ettekäändena, sest rassiteadus osutus piisavalt paindlikuks, et reageerida sõjaõnne pöördudes uutele poliitilistele vajadustele.

4. OMAMAISE HALDUSVÕIMU ARENG

4.1. Eesti Omavalitsus Saksa tsiviilvõimu perioodil

Ametisse astunud kindralkomissar kinnitas EOV direktorid nende senistel tegevusaladel: Hjalmar Mäe – haridus- ja kohtudirektor, Oskar Angelus – sise-direktor, Alfred Vendt – majandus- ja transpordidirektor, Hans Saar – põllu-töödirektor ja Otto Leesment – sotsiaaldirektor. Ametis olevatele maavanematele ja linnapeadele tehti ülesandeks jätkata seniste kohustuste täitmist.⁶²¹ Kindralkomissar kinnitas üle ka iseseisvusaegsete seaduste kehtivuse. Kui tekis kahtlus, kas käesoleva määruse paragrahvi 1 järgi kehtivat Eesti seadust või määrust võib pidada kehtivaks õiguseks, siis otsustas selle kindralkomissar.⁶²² Täpsustust võimalike vaidlusmomentide lahendamise korra kohta seaduste kehtivuse tõlgendamisel ei olnud sõjaväevõimude perioodil avaldatud kehtiva õiguse määruks teada antud.⁶²³

Ülesanded, mis taas kehtivate Eesti Vabariigi seadustega pidanuks kuuluma Vabariigi Presidendi või valitsuse kompetentsi, kuulusid nüüd sisedirektori, ja üksikute ministrite ülesanded vastava ala direktori kompetentsi.⁶²⁴ Oma tegevuse algusest peale ei olnud EOV kollegiaalne võimuorgan valitsuse mõttes ning iga direktor oli talle määratud eluala administreerimist juhtiv ametnik Saksa okupatsioonivõimude teenistuses. 1941. aasta lõpuni toimus iga direktor autonoomselt, andes kooskõlastatult okupatsioonivõimuga oma vastutusala piires välja õigusakte.

EOV arengut järgneval perioodil iseloomustab tendents, et nende pädevuspiirid ahenesid (s.t osa valdkondi läks Saksa asutuste võimkonda), kuid allesjäänud asutuste pädevus laienes. Kuna Saksamaa võimuladvikus puudus üksmeel, kuidas peaks okupeeritud idaalade valitsemine tulevikus välja nägema, ei toonud tsiviilvalitsuse sisseseadmine tegelikkuses esialgu kaasa mingeid sisulisi muudatusi ning EOV jätkas tegutsemist provisoorse institutsioonina ilma seadusliku aluseta oma ülesehituse, rolli ja võimuvahetkordade alal Saksa riigi tasandil. 1942. aasta alguseks oli selge, et Nõukogude Liitu ei võideta välksõjas ning uues olukorras vajas Saksamaa vallutatud maade rahvaste koostööd. Küsimust arutati riigikomissar Lohse osalusel 13.–14. veebruaril 1942 Berliinis idaministeeriumis ning 18. veebruaril ka Riias riigikomissariaadis. Ühel meelel oldi selles, et omamaine administratsioon (*landeseigene Verwaltung*) tuleb

⁶²¹ Tsiviilvalitsuse sisseseadmine Eestis, 06.12.1941, AB 1942, 1, lk 3–4.

⁶²² Eestis kehtiva õiguse määrus, 05.12.1941, AB 1942, 1, lk 4.

⁶²³ Eestis kehtiva õiguse määrus, 14.10.1941, AT 1941, 2, 8.

⁶²⁴ I. Paavle, *Estonian Self-Administration*, 559; Kogukonnaomavalitsuse sisseseadmise määruse esimene teostamismäärus, 20.06.1942, AB 1942, 40, lk 497–501. Näiteks: president kinnitas omavalitsuste vapid ja lipud ning nimetas ametisse maavanemad ja suuremate linnade linnapead, siseminister võttis vastu ametitõotusi, teostas järelevalvet, kinnitas kohaliku omavalitsuse koosseisu jms.

säilitada, kuid riigikomissar ei toetanud kesksete „omavalitsuste“ olemasolu.⁶²⁵ Tegelikuses väljakujunenud valitsemisvormile puudus seni õiguslik alus. Selle legaliseerimiseks andis riigiminister Alfred Rosenberg, jättes arvestamata riigikomissari vastuväited, 7. märtsil 1942 välja põhiselt sarnased dekreedid oma- maise administratsiooni korraldamiseks Leedu, Läti ja Eesti alal. Eesti Oma- valitsuse tegevuse aluseks anti välja Organisatsioonidekreet nr 3.⁶²⁶

4.1.1. Ostlandi omamaised administratsioonid organisatsioonidekreedi valguses

Organisatsioonidekreedid andsid õigusliku aluse, mille kaudu Ostlandi oma- maised administratsioonid muutusid nüüd ka formaalselt osaks Saksa riigi hal- dusaparaadist okupeeritud aladel. Uus kord ei toonud kusagil kaasa põhi- mõttelisi muudatusi haldussüsteemi toimimises, kuid mõnevõrra muutsid EOVI seniseid ametinimetused ja haldusmehhanism. Direktorid said endale saksa keeles ametinimetuseks *Landesdirektor*.⁶²⁷

Mõistet *Landesdirektor* kasutati natsionaalsotsialismi perioodil osades Preisimaa provintsidest maapäeva poolt valitud provintsi omavalitsuse juhi ametinimetuseks (kasutati ka nimetust *Landeshauptmann*). Provintsi oli Preisi- maal kolmas omavalitsustasand: 1) linnad ja maakogukonnad (alluvate küla- vanematega), 2) kreisid, 3) provintsid (1925. aastal 12 provintsi ning *de facto* provintsi staatuses stadtkreis Berliin ja Hohenzollernite valdused). Natsionaal- sotsialismi perioodil unifikseeriti Saksamaa halduskorraldust ja 1934. aastal reorganiseeriti Preisi provintsid Reichi administratiivringkondadeks (*Reichs- verwaltungsbezirken*) eesotsas ülempresidentidega, kes olid ühtlasi Reichi valit- suse alalisteks esindajateks. Landesdirektore/Landeshauptmann'ide võimu- volitused läksid üle ülempresidendile ja nad jäid tegutsema ülempresidendi esindajatena.⁶²⁸

Hjalmar Mäe positsioon EOVI koosseisus formaliseeriti organisatsiooni- dekreediga „EOVI Juhina“, saksa keeles *der Erste Landesdirektor*. Kohalikus ajakirjanduses oli EOVI juhi tiitel käibele lastud küll juba alates 1942. aasta algusest.⁶²⁹ Samaaegselt jäi Mäe personaalunioonis nii haridus- kui ka kohtu- direktori ametikohale. EOVI juht ei olnud sellegipoolest valitsusjuht peaministri mõistes, vaid teiste direktorite suhtes „esimene võrdsete hulgas“. Samas nähti EOVI juhi rollina ette EOVI direktorite koosolekute juhtimist ning kõnealune

⁶²⁵ [Kokkuvõtte nõupidamisest Berliinis Balti riikide valitsemisest], 13.–14.01. 1942, LVVA.P-1018.1.1, 2–13.

⁶²⁶ Organisationserlaß Ostland Nr. 3, LVVA,P-70.5.11, 109–113. [Organisatsiooni- dekreedid nr 1 ja 2 käisid Leedu ja Läti kohta.]

⁶²⁷ Samas.

⁶²⁸ Der Freistaat Preußen, Die Preußischen Provinzen,

<http://www.gonschior.de/weimar/Preussen/Provinzen.html> (17.01.2012).

⁶²⁹ K. Nurmis, Das fein geschliffene Glas, 27.

dokument ei rõhuta, et EOVD ei võiks näha ka kollegiaalse organina, nagu seda rõhutati Läti puhul.⁶³⁰ Praktikas kasutasid kohapealsed Saksa võimuesindajad sageli kollegiaalset määratlust „Eesti Omavalitsus“ (*estnische Selbstverwaltung, estnische Landesverwaltung, estnische Verwaltung jms*).

Arvestades kogu Eestis tegutsenud haldusaparaati, võib Eesti ja teised Balti riigid, olgugi, et tegu polnud Reichiga liidetud piirkondadega, positsioneerida Saksa haldushierarhias võrreldavale tasemele mõne varasema Preisimaa provintsi ehk hilisema Reichi administratiivringkonnaga eesotsas ülempresidentiga (võrreldav kindralkomissari positsiooniga) ja landesdirektoriga.

Sõjajärgsel perioodil paljuski Hjalmar Mäe enda kujundatud pilti, EOVDst kui kvaasi Eesti valitsusest tema juhtimisel, toetab mõnevõrra EOVD formaalse positsiooni võrdlemine Läti või Leedu omamaiste administratsioonidega. Väline efekt tuleneb esmalt eestikeelsest omanimest „EOVD Juht“, sest saksa keelest tõlgituna pidanuks see olema „esimene maadirektor“ vms. Saksakeelne, st ametlik, nimetus – *der Erste Landesdirektor* oli ligilähedane Leedus kasutatule. Leedus ja Lätis vastasid omakeelsed nimetused saksakeelse nimetuse tõlkele.

Leedus kandis omamaise administratsiooni juhtiv tegelane (leedu keeles *pir-masis generalinis tarjas*) „esimese peanõuniku“ tiitlit, mis oli tõlge saksa-keelsest nimetusest (*der Erster Generalrat*). Ka see nimetus tõstis ta teiste peanõunike hulgast esile. Leedu omavalitsuse juhtfiguur vastutas administratsioonis siseasjade valdkonna eest.⁶³¹

Lätis kasutati omamaise administratsiooni juhtide kohta üldist nimetust „peadirektor“ (läti keeles *ģenerāldirektors*, sks. k *Generaldirektor*). Sakslaste poolt Läti omamaise administratsiooni liidrina nähtud siseasjade peadirektori Oskars Dankersi ametinimetus ei erinenud millegi poolest teiste ametialade peadirektorite omast. Läti kohta antud organisatsioonidekreedis küll märgitakse, et järelevalve lihtsustamiseks on siseasjade peadirektori positsioon mõnevõrra esile tõstetud, kuid olulisemana rõhutatakse, et peadirektorid ei moodusta kollegiaalset organit (ei lubatud kasutada väljendit peadirektoorium) ühise juhiga. Ka ei olnud Läti omavalitsuse peadirektorite koosolekute eesistujaks määratud mitte siseasjade peadirektor (Oskars Dankers), vaid seda rolli pidi täitma teenistuslikult vanim peadirektor, võrdse olukorra puhul neist vanuselt vanim peadirektor.⁶³²

Erinevalt Läti ja Leedu omamaistest administratsioonidest oli EOVD juhil võimalus esitada kindralkomissarile ülejäänud direktorite nimetamiseks kandidaate, kuid need ettepanekud ei olnud siduvad. Lätis ja Leedus nimetas

⁶³⁰ Durchführungbestimmungen zum Organisationserlaß Ostland Nr. 3, 07.03.1942, LVVA.P-70.5.11, 114 jj.

⁶³¹ Organisationserlaß Ostland Nr. 1: Richtlinien für die Führung der Verwaltung im Generalbezirk Litauen, 07.03.1942, Leedu Riiklik Keskarhiiv (Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas, LCVA).R-615.1.1, 40–42.

⁶³² Organisationserlaß Ostland Nr. 2: Richtlinien für die Führung der Verwaltung im Generalbezirk Lettland; Durchführungbestimmungen zum Organisationserlaß Ostland Nr. 2, 07.03.1942, LVVA.P-70.5.11, 96–108.

omamaiste administratsioonide juhtivtegelased (peadirektori, esimese peanõuniku) ametisse kindralkomissari riigikomissari nõusolekul. Erinevalt Läti ja Leedu siseasjade peadirektorist/esimesest peanõunikust, kes küll sarnaselt Mäe esindasid teisi omavalitsuse juhte kohaliku kindralkomissari ees, oli EOVL juhil lisaks õigus anda teistele EOVL direktoritele „üldiseid juhtnõude haldusjuhtimises“ ja ta vastutas kindralkomissari ees nõuetekohase administreerimise eest. Mõnevõrra erinesid kolme omavalitsusjuhi volitused ka õigusküsimustes ning kohalike omavalitsusametnike ametisse nimetamisel.⁶³³

4.1.2. Omamaise administratsiooni õigusloome

Organisatsioonidekreet muutis EOVLde delegeeritud õigusaktide andmise korda selliselt, et kui varem andis haldusmäärusi iga direktor oma vastutusalas, siis nüüd andis haldusmäärusi (*Anordnungen*) EOVL juht asjaomase direktorite ettepanekul ja kindralkomissari nõusolekul. Direktorid võisid omal alal anda juhendeid (*Anweisungen*) neile alluvatele asutustele. Mõlemal puhul avaldati need saksa ja eesti keeles Eesti Omavalitsuse Ametlikus Teatajas. Ühtlasi oli EOVL juht vastutav kindralkomissari ees, esindades omamaist administratsiooni kindralkomissari ees põhimõttelistes küsimustes, ja korraldas kindralkomissari nõusolekul üksikute direktorite tööalade piiritlemist.⁶³⁴ Samas ilmus osa EOVL 1942. aasta õigusakte kindralkomissari ametlikus teadetelehes *Amtsblatt*. Mis oli selle põhjus ning millega oli see reguleeritud, jääb antud juhul selgusetuks.

Lätis ja Leedus kehtis omamaiste administratsioonide puhul kord, kus iga peadirektor/peanõunik oli õigustatud kindralkomissari nõusolekul oma tegevusvaldkonnas enda nimel välja andma haldusmäärusi. Pärast kindralkomissari heakskiidu saamist avaldas siseasjade peadirektor/esimene peanõunik need ametlikus teadaannete lehes. Kindralkomissariaadid loeti organisatsioonidekreedi kohaselt õiguste ja kohustuste kandjaks (*Träger von Rechten und Verpflichtungen*), mida õiguskäibes (*Rechtsverkehr*) esindasid vastavalt täpsematele tingimustele kindralkomissari või omamaiste administratsioonide juhid.⁶³⁵ Organisatsioonidekreetides avaldatud mõtte kohaselt pidi nn Saksa juhtimine (*deutsche Führung*) tulevikus vahetult tegelema vaid nende administratiiv- ja

⁶³³ Organisationserlaß Ostland Nr. 1, 07.03.1942, LCVA.R-615.1.1, 40–42; Organisationserlaß Ostland Nr. 2; Durchführungsbestimmungen zum Organisationserlaß Ostland Nr. 2, 07.03.1942, LVVA.P-70.5.11, 96–108; Organisationserlaß Ostland Nr. 3; Durchführungsbestimmungen zum Organisationserlaß Ostland Nr. 3, 07.03.1942, LVVA.P-70.5.11, 109–121.

⁶³⁴ Organisationserlaß Ostland Nr. 3, LVVA.P-70.5.11, 109–113.

⁶³⁵ Organisationserlaß Ostland Nr. 1, 07.03.1942, LCVA.R-615.1.1, 40–42; Organisationserlaß Ostland Nr. 2; Durchführungsbestimmungen zum Organisationserlaß Ostland Nr. 2, 07.03.1942, LVVA.P-70.5.11, 96–108; Organisationserlaß Ostland Nr. 3; Durchführungsbestimmungen zum Organisationserlaß Ostland Nr. 3, 07.03.1942, LVVA.P-70.5.11, 109–121.

majandusküsimustega, mille lahendamine oli võimalik ainult Saksa asutuste poolt.

Olukorras, kus sõja pikalevenimine oli kõigile ilmne, asuti reguleerima kogu okupeeritud idaalade valitsemise skeemi, eesmärgiga viia kohaliku halduse juhtimine madalamale tasemele ja sarnasemaks järelevalveadministratsiooniga. 21. veebruaril 1942 riigiministri antud Okupeeritud idaaladel õigussätete andmise määrusega korrigeeriti esmalt riigiministri ja idaalade riigikomissaride pädevust. Riigikomissarid said volituse õigusloomeks (*Recht setzen*) riigiministri poolt reguleerimata aladel. Selle tulemusena hakkasid riigikomissaride senised haldusmäärused (*Anordnung*) tulevikus ilmuma õigusmäärustena (*Verordnung*).⁶³⁶

Ostlandi riigikomissar sai omakorda õiguse volitada endale alluvaid kindralkomissare õigusloomeks aladel, mida riigiminister ja riigikomissar pole reguleerinud või selleks eesõigust reserveerinud. Ka kindralkomissarid said õiguse etteantud tingimustele vastavatel aladel anda seniste haldusmääruste asemel välja õigusmäärusi, ja volitused delegeerida õigusaktide andmist edasi piirkonnakomissaridele ning kohalikele omamaistele administratsioonidele.⁶³⁷

Õigusaktide hierarhias asub õigusmäärus (*Verordnung*) kõrgemal positsioonil ja on antud kontekstis tingimisi käsitletav seadusena. Edaspidi Saksa institutsioonid idaaladel õigusaktide väljaandmisel haldusmääruse (*Anordnung*) nimetust ei kasutanud ning see jäi omamaiste haldusasutuste õigusaktide nime-tuseks. Viimased omakorda ei tohtinud edaspidi kasutada õigusmääruse (*Verordnung*) nimetust.⁶³⁸

Järgmise sammuna järelevalveadministratsiooni suunas delegeeris kindralkomissar 1942. aasta 22. detsembrist EOJ juhile seadusjõuliste haldusmääruste ja teostamismääruste (*Anordnungen und Durchführungsanordnungen mit Gesetzeskraft*) andmise õiguse.⁶³⁹

Analoogsete seadusjõuliste haldusmääruste andmise õiguse sai Läti oma-maine administratsioon 15. augustist 1942, rõhutusega, et need nõudsid igakordset kindralkomissari eelnevat heakskiitu. Sealjuures oli märgitud, et etteantud tingimustel on iga peadirektor õigustatud oma tegevusalal välja andma haldusmäärusi (*Anordnungen*). Haldusmäärused ja rakendusmäärused (teostamiseeskirjad) valmistas ette ja avaldas aga siseasjade peadirektor.⁶⁴⁰ Leedu

⁶³⁶ Verordnung über die Rechtsetzung in den besetzten Ostgebieten, 21.02.1942, VBI RMOst 1942, 11; Verordnung über die Form der Rechtsetzung des Reichskommissars für das Ostland, 17.04.1942, VB RKO 1942, 18, lk 59.

⁶³⁷ Verordnung über die Rechtsetzung im Reichskommissariat Ostland, 24.04.1942, VB RMO 1942, 17.

⁶³⁸ Der Reichskommissar für das Ostland Abt. II Verw. Rechtsetzung im Reichskommissariat Ostland, 07.07.1942, ERA.R-65.1.2, 12.

⁶³⁹ Verordnung über die Rechtsetzung des Ersten Landesdirektors, 22.12.1942, AB 1943, 1, lk 3–4.

⁶⁴⁰ Verordnung über die Rechtsetzung der Generaldirektoren, 15.08.1942, AB GK Riga 1942, 145.

peanõunikele anti analoogne õigus 8. septembrist 1942, kusjuures haldusmääruste andmise protseduur pidi kulgema analoogselt Lätiga, jagatuna erinevate alade peanõunike ning esimese peanõuniku vahel. Siinjuures ei ole aga esile toodud igakordset kooskõlastamise nõuet kindralkomissariga.⁶⁴¹

Eesti puhul viitab õigusmääruse nimi (*Verordnung über die Rechtsetzung des Ersten Landesdirektors*) EOVI juhile kui isikule, samas kui Läti ja Leedu puhul oli määrus suunatud mitmele ametnikule: peadirektoritele ja peanõunikele. EOVI juhi vastavat õigust käsitlevas õigusmääruses antakse talle voli anda seadusejõulisi haldusmäärusi ja rakendusmäärusi ning avaldada need Ametlikus Teatajas koos vastavate valdkondade eest vastutavate direktorite kaasallkirjadega.⁶⁴² Kuigi eelkirjeldatud määrused olid Eestis, Lätis ja Leedus antud eri aegadel, jõustati need kõik tagasiulatuvalt alates 8. maist 1942.

4.1.3. Muudatused Eesti Omalitsuse struktuuris

Pärast organisatsioonidekreedi väljaandmist toimusid muudatused EOVI struktuuris, mis ei olnud otseselt määruse tagajärg, vaid pigem tegeliku elu vajadustest tingitud. Üldise põhimõttena, ka erinevate osakondade või muude väiksemate allüksuste reorganiseerimisel või üleviimisel ühe asutuse haldusalast teise, lähtuti eesmärgist kujundada selgemad alluvussuhted Saksa ning omaise haldusaparaadi vahel. Omamine haldusaparaat, mille struktuur oli sõjaväevõimude perioodil kujunenud paljuski Eesti poole parema äranägemise järgi, pidi muutuma enam Saksa tsiviiladministratsiooni paralleelstruktuuriks.

EOVI struktuuris viidi suurem ümberkorraldus sisse 1. juunist 1942.⁶⁴³

- 1) põllutöödirektoriumist ning majandus- ja transpordidirektoriumist moodustati nende liitmise teel **Majandus- ja Rahandusdirektorium** (*Das Direktorium für Wirtschaft und Finanzen*), mida asus juhtima direktor A. Vendt ning see tegeles majanduse, transpordi, rahanduse, maksude ja eelarvega;
- 2) sotsiaaldirektorium liideti **Sisedirektoriumiga** (*Das Direktorium für Innere Verwaltung*), mille etteotsa jäi Oskar Angelus ning selle pädevusse kuulusid sisehaldus-, kommunaal-, sotsiaal- ja tervishoiualad ning kodifikatsioon.⁶⁴⁴ Sealjuures viidi senine sotsiaaldirektoriumi töösakond majandus- ja rahandusdirektoriumi alla ning põllutöödirektoriumi veterinaarosakond toodi sisedirektoriumi alla. Sisedirektoriumi senine kontrollvalitsus eraldati direktoriumi koosseisust ja EOVI juhi alluvuses moodustati

⁶⁴¹ Verordnung über die Rechtsetzung der Generalräte, 08.09.1942, AB GK Kauen 1942, 634.

⁶⁴² Verordnung über die Rechtsetzung des Ersten Landesdirektors, 22.12.1942, AB 1943, 1, lk 3–4.

⁶⁴³ Eesti Omalitsuse direktoriumide korraldamise määrus, 27.05.1942, AB 1942, 19, lk 327–329.

⁶⁴⁴ Eesti Omalitsuse kujunemine ja struktuur, 04.06.1943, ERA.R-81.1.46, 1–3.

eraldi keskasutusena arvekontroll. 15. juulil 1942 eraldati sisedirektoriiumi alluvusest veel kodifikatsiooniosakond ja vangimajade valitsus ning anti kohtudirektoriiumi alluvusse.⁶⁴⁵ Sisehalduse osas nägi organisatsioonidekreet ette, et ühtpidi direktorite otsused (*Verfügungen*) maavanematele ja linnapeadele ja teistpidi maavanemate ning linnapeade aruanded direktoritele liiguksid piirkonnakomissari kaudu.⁶⁴⁶ Reaalsuses toimis tegelik maakondade juhtimine eelkõige siiski otse sise- või vastava ala direktori kaudu;

- 3) majandus- ja transpordidirektoriiumi ning põllutöödirektoriiumi tehniliste alade osakondade ja sisedirektoriiumi ehitusvalitsuse baasil moodustati uue asutusena **Tehnikadirektoriiumi** (*Das Direktorium für Technik*) endise kõrge riigiametniku Arnold Raadiku juhtimisel. Asutuse pädevusse kuulusid tehnika, ehituse, teede ja liikluse valdkond. Direktoriiumidest oli see kõige väiksema otsustusõigusega, olles täielikus sõltuvuses Saksa asutustest ja tegeledes peamiselt tehniliste jõudude suunamisega mitmesuguste ülesannete täitmiseks. Direktoriium kuulus küll EOV koosseisu ja tehnikadirektor võttis osa EOV koosolekutest, kuid erinevalt teistest ei kuulunud see kindralkomissari järelevalve alla, vaid allus Tehnika Peaametile (*Technisches Hauptamt Ostland*). Viimane oli moodustatud kindralkomissariaadi vastava osakonna reorganiseerimise teel ja allutatud otse Riigi Tehnikaametile Berliinis ega kuulunud enam kindralkomissariaadi struktuuri;
- 4), 5) haridus- ja kohtudirektoriium, mis seni oli Hjalmar Mäe juhtimisel tegutsenud ühe administratiivüksusena, lahutati alates 1. juunist kaheks eraldiseisvaks asutuseks, kuid need jäid esiotsa mõlemad Mäe juhtimise alla. Säilinud dokumentidest ei selgu üheselt nende direktoriiumide ümberkorraldamine ning mingil põhjusel ei kajastu see kindralkomissari eelviidatud 27. mai 1942 Eesti Omavalitsuse direktoriiumide korraldamise määruses. Küll kajastab ümberkorraldusi samast ajast pärinev Saksa julgeolekupolitsei aastaaruanne. Ka kindralkomissari 3. juuni 1942 esildises riigikomissariaadile EOV uue struktuuri kohta on esitatud viis eraldiseisvat direktoriiumi, mis oli riigikomissariga ka kokkulepitud. Esildise kohaselt oli jätkuvalt personaalunioonis kahe direktori kohuseid täitev Hjalmar Mäe kavandatud küll jääma kohtudirektori ametikohale ning haridusdirektori kohale pidi leitama uus inimene.⁶⁴⁷

Uue **Kohtudirektoriiumi** (*Das Direktorium für das Gerichtswesen*) kompetentsi kuulusid kriminaal- ja tsiviilasjad ning vangimajade valitsus. Direktori kohusetäitjana asus seda esmalt juhtima Mäe kauaaegne võitluskaaslane ja endine vabadussõjalane Karl Grau, kes ei leidnud aga vajalikku toetust Saksa

⁶⁴⁵ Eesti Omavalitsuse sekretär haridusdirektoriiumile, 17.07.1942, ERA.R-81.1.44, 56.

⁶⁴⁶ Organisationserlaß Ostland Nr. 3, LVVA.P-70.5.11, 120.

⁶⁴⁷ An den Herrn Reichskommissar für das Ostland. Ausführungsanweisung zum Organisationserlaß Ostland Nr. 3 und den dazu ergangenen Durchführungsbestimmungen, 03.06.1942, ERA.R-65.1.68, 166–167.

võimude poolt. Talle heideti ette vähest poliitilist sirgjoonelisust minevikus, millega mõeldi ilmselt tema varasemat kuulumist sotsiaaldemokraatide hulka.⁶⁴⁸

Uus kohtudirektor määrati ametisse alles 1943. aasta jaanuari lõpus, kui selleks sai endine Eesti välisministeeriumi ametnik ja diplomaat Oskar Öpik. Kindralkomissar oli Öpikule teinud esmalt küll ettepaneku asuda konfliktidesse sattunud Angeluse asemel sisedirektori ametikohale, kuid sellest oli ta keeldunud, teades suuri pingeid selle ametkonna ümber. Alates 1942. aasta juulist oli Öpik olnud tegev EOV sekretariaadis, kus ta tegeles EOV juhi asjaajamisega ning ühendusepidamisega EOV ning Saksa tsiviilvalitsuse vahel.⁶⁴⁹ Okupatsioonaja lõpupoolel võttis Öpik üle ka seni sisedirektorile kuulunud positsiooni EOV juhi asetäitjana. Põhjus peitus siin süvenevates lahkkelides Mäe ja Angeluse vahel.

Haridusdirektoorium (*Das Direktorium für Bildungswesen*) juhtis haridust, kunsti, teadust ja teatrit ning haridusdirektori amet oli personaalunioonis EOV juhi institutsiooniga. Hjalmar Mäe oli seega üheaegselt EOV juht, kelle pädevusse kuulusid üldine juhtimine ja poliitika ning haridusdirektor. Selle koosluse kavatses kindralkomissar lahutada, määrates ametisse eraldi haridusdirektori, kuid plaanidest kaugemale ei jõutud.⁶⁵⁰ Samas oli haridusdirektoorium teistega võrreldes kõige sõltumatum, seda ühelt poolt tänu Mäe tugevale positsioonile sakslaste juures, kui ka seetõttu, et Saksa võimud haridusküsimustesse üldse eriti ei sekkunud.⁶⁵¹

Väiksem ümberkorraldus viidi EOV struktuuris läbi veel 1. jaanuaril 1943, kui Majandus- ja Rahandusdirektooriumi koosseisust eraldati Põllumajanduse Peavalitsus ning Turukorraldusvalitsus ning neist moodustati EOV juhile alluv Põllumajanduse Keskvalitsus. Samal päeval eraldati Majandus- ja Rahandusdirektooriumi koosseisust Metsade Valitsus ja moodustati EOV juhile alluv Metsade Keskvalitsus.⁶⁵² 15. juulil 1943 eraldati Põllumajanduse Keskvalitsus EOV juhi alluvusest ja allutati kindralkomissarile. Maakondades tegutsesid piirkonna-põllumajandusjuhid ja viimastele alluvad põllumajandusjuhid (*La-Führer*).⁶⁵³ Sellega oli kogu põllumajanduse juhtimine, millega algselt tegeles spetsiaalne EOV direktoorium, läinud saksa ametnike juhtimise alla. 1943. aasta alguseks oli EOV struktuur stabiliseerunud ning koosnes EOV juhust, viiest direktooriumist ja reast iseseisvatest keskasutustest. (Vaata ka lisa 3 ja 4)

⁶⁴⁸ KdS für den Generalbezirk Estland, Jahresbericht, Juli 1941–30.6.1942, ERA.R-819.1.12, 45.

⁶⁴⁹ O. Mamers, Häda võidetuile, 248–251.

⁶⁵⁰ Tallinna Kindralkomissari Abt. II, Ida-alade riigikomissarile, 03.06.1942, ERA.R-65.1.68, 166.

⁶⁵¹ M. Maripuu, I. Paavle, Die deutsche Zivilverwaltung in Estland, 119.

⁶⁵² Verordnung zur Änderung der Verordnung über die Organisation des Direktorien der estnischen Verwaltung, 30.12.1942, AB 1943, 1, lk 2–3.

⁶⁵³ Eesti Omavalitsuse korralduse määruse teine muutmäärus, 02.07.1943, AB 1943, 35, lk 451–452.

4.1.4. Eesti Omavalitsuse ametnike nimetamine

Organisatsioonidekreedi järgi võis Eesti Omavalitsuse juhi ametisse nimetada kindralkomissar riigikomissari nõusolekul ning ülejäänud direktorid nimetas kindralkomissar Eesti Omavalitsuse juhi ettepanekul. Organisatsioonidekreedi teostamiseskirjaga jättis riigiminister Rosenberg endale siiski nõusolekuandja rolli EOV direktorite nimetamise ja ametist tagasikutsumise, nende arvu ning töövaldkondade määramisel.⁶⁵⁴ Pärast EOV reformi täpsustas kindralkomissar 1942. aasta juuni lõpus enda poolt ametisse nimetatavate ametnike nomenklatuuri, kuhu jäid: EOV direktorid, EOV keskasutuste juhid (hindade asutuse direktor, kohtukoja esimees ja prokurörid). Samasse kategooriasse liigitusid ka maavanemad ning maakonnavabade linnade⁶⁵⁵ linnapead (s.t varasema jaotuse kohaselt pealinn, esimese astme linn Tartu ning teise astme linnadest Pärnu, Narva).⁶⁵⁶ Kuu aega hiljem täpsustas kindralkomissar EOV ametnike ringi, kelle ametisse nimetamiseks oli vaja kindralkomissari nõusolekut. Sellesse kategooriasse liigitati:

- a) üldiselt: direktorite asetäitjad, peavalitsuste ja valitsuste juhatajad, osakondade juhatajad, personalitöötajad;
- b) sisedirektoriumis: maakonnavabade linnade linnaarstid, maakonna ja piirkonna loomaarstid, Riikliku Seerumi Instituudi (Tartus) kõrgemad ametnikud;
- c) haridusdirektoriumis: kõrgkoolide rektorid ja dekaanid ning nende asetäitjad;
- d) kohtudirektoriumis: kohtunikud, prokurörid, kohtu-uurijad, kinnipidamiskohtade ülemad, notarid.

Lisaks tuli mitmete väljaspool keskasutusi töötavate ametnike kohale nimetamisel küsida esmalt kindralkomissariaadi asjakohase vastutava ametniku seisukohta: lihakontrolli- ja linna-loomaarstid, tapamajade juhatajad, kõigi kõrgete koolide direktorid, riiklike arhiivide, muuseumide ja raamatukogude juhatajad, iseseisvate teadusasutuste juhatajad, advokaadid ja eraadvokaadid.⁶⁵⁷

Täiendava määruse EOV ametikandjate nimetamise kohta andis kindralkomissar 22. detsembril 1942. Selle kohaselt nimetas kindralkomissar ametisse ja vabastas ametist EOV juhi ja viimase ettepanekul EOV direktorid, EOV

⁶⁵⁴ Organisationserlaß Ostland Nr. 3, 07.03.1942, LVVA.P-70.5.11, 109–113; Durchführungsbestimmungen zum Organisationserlaß Ostland Nr. 3, 07.03.1942, LVVA.P-70.5.11, 114–121.

⁶⁵⁵ Saksamaal tähendas maakonnavaba linn (*kreisfreie Stadt*) olukorda, kus linn kandis kõiki kreisile ettenähtud kohustusi ning kreisil ei olnud antud linna piirkonnas mingeid kohustusi. Loomulikult tähendas see siiski tihedat koostööd linna ja teda ümbritseva kreisi vahel.

⁶⁵⁶ Der Generalkommissar in Reval, An den Ersten Landesdirektor Herrn Mäe, 27.06.1942, ERA.R-81.1.44, 134.

⁶⁵⁷ Der Generalkommissar in Reval, An den Herrn Ersten Landesdirektor, 28.07.1942, ERA.R-81.1.44, 135.

keskasutuste juhatajad, Kohtukoja esimehe, Kohtukoja ülemprokuröri ja Eesti Rahva Ühisabi direktori. Kõigi ülejäänud EOVI ametnike ja teenistujate ametisse nimetamine läks vastavalt tasurühmale EOVI juhi, vastava direktori või EOVI vastava kõrgema ametikandja kompetentsi.⁶⁵⁸

Vaatamata EOVI ametnike ametisse nimetamise ja kinnitamise mitmeastmelisele protseduurile eri instantsides, mis pidi endast maha jätma mitmeid dokumente, on nii EOVI kui ka kohalike omavalitsuste struktuurimuutuste ja ametnike kohale kinnitamiste osas endiselt hulk lahtisi otsi ja ebatäpsusi. Oluliseks takistuseks uurimise juures on kindralkomissari ja EOVI juhi ebajärjekindlus oma otsuste avaldamisel *Amtsblatt*'is ja *Ametlikus Teatajas*. *Amtsblatt*'is on avaldatud vaid 5. detsembril 1941 Saksa tsiviilvalitsuse ametisse astumisel kohale kinnitatud EOVI direktorite ning suuremate linnade linnapeade loetelu. Hilisemad koosseisumuudatused, kuigi need kuulusid olenevalt ajast kindralkomissari või EOVI juhi kompetentsi, ei kajastu enamasti ei kindralkomissari *Amtsblatt*'is ega EOVI juhi *Ametlikus Teatajas*. Senine uurimine ei ole esile toonud mingit süsteemi või põhimõtet, millisel puhul asjakohane informatsioon nimetatud väljaannetes avaldati või millal mitte.

4.2. Kohalikud omavalitsused Saksa tsiviilvõimu perioodil

4.2.1. Kohalike omavalitsuste õiguslik alus Saksa kogukonnaseaduse taustal

Pärast kohalike omavalitsuste erineval kombel rakendamist vahetult rinde tagalas, hakkas nende järgnev tegevus esmalt lähtuma sisedirektori poolt 14. oktoobril 1941 väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja (tolleaegse nimetusega: Põhja Tagala Sõjavägede Juhataja) nimel antud Eestis kehtiva õiguse määrusest, mille kohaselt kehtisid Eestis enne 21. juunit 1940 kehtinud seadused ja määrused, kuivõrd need polnud vastuolus kehtiva korruga või kuivõrd neid ei muudetud erimäärustega.⁶⁵⁹ Seega pidid maa-, linna- ja vallavalitsuste tegevust reguleerima 1938. aasta Maakonna- ja Linnaseadus ning 1937. aasta Vallaseadus.⁶⁶⁰

26. novembril 1941 andis sisedirektor väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja nimel määruse maa-, linna- ja vallavalitsuste kohta, mille kohaselt pidid kohalikud omavalitsused tegutsema Eesti Vabariigi seaduste alusel, kuivõrd määrus ei sätestanud teisiti.⁶⁶¹ Antud määruse puhul oli pigem tegu sõjaväevõimude korralduste alusel algusest peale eksisteerinud faktilise olu-

⁶⁵⁸ Eesti Omavalitsuse ametikandjate ametisse nimetamise määrus, 22.12.1942, AB 1943, 2, lk 15–16.

⁶⁵⁹ Eestis kehtiva õiguse määrus, 14.10.1941, AT 1941, 2, 8.

⁶⁶⁰ Maakonnaseadus, 19.04.1938, RT 1938, 43, 405; Linnaseadus, 19.04.1938, RT 1938, 43, 404; Vallaseadus, 07.04.1937, RT 1937, 32, 310.

⁶⁶¹ Verordnung über die Kreis-, Stadt-, und Gemeindeverwaltungen, 26.11.1941, ERA.R-65.1.85, 1–2.

korra kinnitamisega. Kõige põhimõttelisemaks muutuseks võrreldes iseseisvusperioodiga oli volikogude kui omavalitsusliku baasi kaotamine. Volikogude ülesanded ja pädevus läksid üle omavalitsuste juhtidele – maa- ja vallavaneimatele ning linnapeadele. Üksikutes omavalitsustes olid nende tegevuse algaastis valla- ja maavolikogud kogunenud, kuid see jäi ühekordseks katseks. Saksa okupatsioonivõimude keeld volikogusid kokku kutsuda, kuni selleks pole antud korraldust, jõudis tööd alustanud maavalitsuste kaudu kiiresti valla- valitsusteni.

Organisatsioonidekreet legitimeeris 1942. aasta märtsis kohalike omavalitsuste töös väljakujunenud juhtimismudeli, mis seni oli baseerunud enamjaolt Eesti Vabariigi seadustel ja okupatsioonivõimu *ad hoc* otsustel. Uus, seadusjõuline dekreet pani paika, et maakonnas juhtis kogu omamaist haldust maavanem, kes oli põhikohaga töötav ametnik ning samas maakonna omavalitsuse juht. Maavanema saksakeelse vastena tuli kasutada *Kreisälteste* ning loobuda kohati käibel olnud terminist *Kreischef*. Uue määruse valguses loeti Eesti maavanemad ja maakonnavabade linnade linnapead ametipositsioonilt võrreldavaks Saksa landraadiga ja ülemlinnapeaga ning nende valikule tuli pöörata suuremat tähelepanu. Uute omamaiste piirkondlike administratiivasutuste moodustamist hierarhiliselt EOV ja maavalitsuste vahel, sarnaselt Saksa piirkonnakomissariaatidega, ei peetud lubatavaks.⁶⁶² Samas ei ole ka teada, et seda Eestis oleks püütud teha.

Okupatsioonirežiimi haldusstruktuuride korrastamine jätkus pärast organisatsioonidekreedi väljaandmist. Ühe järgneva sammuna andis riigikomissar 15. mail Kogukonnaomavalitsuse sisseseadmise määruse, mis jõustus 1. juulil 1942. a.⁶⁶³ Määrus kehtestati kindralkomissaride poolsete väljakuulutamistega Eesti, Läti ja Leedu kindralkomissariaadi piirkondades (ei kehtinud Valgevenes). Kaasnevad selgitused kandsid tugevat propagandistlikku sõnumit ning uut määrust esitati kui tegeliku kogukondliku omavalitsuse taastamist pärast seda, kui Nõukogude võim selle 1940. aastal Balti riikides hävitanud oli.

Määruse 1. paragrahv kuulutas: „Maakonnad, linnad ja vallad, mis enne bolševistideaegse õiguse järgi olid omavalitsuskorporatsioonid, on jällegi avalik-õiguslikud maa-alalised korporatsioonid, kes end ise omaenda vastutusel valitsevad.“ 2. ja 3. paragrahv avasid määruse olemuse: „Maakondade, linnade ja valdade tegevus peab olema kooskõlas kehtiva õigusega ja saksa ülemvalitsuse eesmärkidega.“ Omavalitsuse tegelikust alusest, volikogust, ei olnud märkigi – omavalitsuse juht (määruses „omavalitsuskorporatsiooni juhataja“)

⁶⁶² Organisationserlaß Ostland Nr. 3, 07.03.1942, LVVA.P-70.5.11, 109–113; Durchführungbestimmungen zum Organisationserlaß Ostland Nr. 3, 07.03.1942, LVVA.P-70.5.11, 114–121.

⁶⁶³ Kogukonnaomavalitsuse sisseseadmise määrus, 15.05.1942, AB 1942, 32, lk 387.

pidi ametisse seatama kõrgemalseisva institutsiooni poolt nimetatuna ning ta pidi võimu teostama täielikul ja ainu-vastutusel.⁶⁶⁴

Olemuselt oli eelnimetatu raamseadus, mille rakendamiseks erinevates kindralkomissariaatides anti välja teostamismäärused. Oma sisult oli Balti riikide kohaliku omavalitsuse korraldamiseks antud määrus vastavuses eespool käsitletud Saksamaa 1935. aasta kogukonnaseadusega, kattudes teatud punktides sõna-sõnalt.⁶⁶⁵

1. juulil 1942 jõustus esimene Eestimaa kindralkomissari väljaantud teostamismäärus, mis kinnitas deklaratiivselt Eesti varasemate maakonna-, linna- ja vallaseaduste kehtivuse, kuivõrd ei määratud teisiti ning kuivõrd need polnud vastuolus Saksa riigi poliitiliste, sõjaväeliste ja majanduslike huvidega. Kahtluse korral kuulus otsustusõigus kindralkomissarile.⁶⁶⁶

Sisulisi muutusi võrreldes juba kujunenud olukorraga oli siiski vähe. Volikogude ülesanded olid juba varasemate määrustega pandud omavalitsuste juhtidele, kuid esimest korda oli otsesõnu öeldud, et volikogusid uuesti ei moodustata, kusjuures seda ei seotud sõjaolukorra kestmise ega mingi muu tingimusliku põhjendusega.

Maavanemad, Tallinna I linnapea ja maakonnavabade linnade linnapead nimetas ametisse ja vabastas ametist kindralkomissar EOV juhi ettepanekul kuueks aastaks (v.a maavanemad, kelle ametiaega antud määrus ei sätestanud). Maakonnavabad linnad olid Tallinn, Tartu, Narva ja Pärnu. Maakondliku alluvusega linnade linnapead nimetas ja vabastas ametist EOV juht sisedirektori ettepanekul ning piirkonnakomissari nõusolekul. Vallavanemad nimetas kuueks aastaks ja vabastas ametist maavanem piirkonnakomissari nõusolekul.⁶⁶⁷

Kõnealune kord ei kehtinud siiski kaua. Sama 1942. aasta 22. detsembri Eesti Omavalitsuse ametikandjate ametisse nimetamise määrusega loobus kindralkomissar õigusest nimetada ametisse maavanemaid ja maakonnavabade linnade linnapäid ning delegeeris selle õiguse EOV juhile.⁶⁶⁸ Kuid miks 1943. aastal jätkuvalt kindralkomissar maavanemaid vabastas ja ametisse nimetas (Viru ja Tartu maavanemate vahetused), jääb siinjuures selgusetuks.⁶⁶⁹

⁶⁶⁴ Kogukonnaomavalitsuse sisseseadmise määrus, 15.05.1942, AB 1942, 32, lk 387. Ainuvastutus ametiülesannete täitmisel tähendas juhprintsipi läbivat rakendamist haldushierarhias.

⁶⁶⁵ Deutsche Gemeindeordnung vom 30. Januar 1935, <http://www.verfassungen.de/de/de33-45/gemeindeordnung35.htm> (11.11.2011).

⁶⁶⁶ Kogukonnaomavalitsuse sisseseadmise määruse esimene teostamismäärus, 20.06.1942, AB 1942, 40, lk 497–501.

⁶⁶⁷ Samas.

⁶⁶⁸ Eesti Omavalitsuse ametikandjate ametisse nimetamise määrus, 22.12.1942, AB 1943, 2, lk 15–16.

⁶⁶⁹ Teadaanne uue maavanema ametisse määramise kohta, 28.03.1943, AB 1943, 9, lk 116; Teadaanne uue maavanema ametisse määramise kohta, 16.04.1943, AB 1943, 16, lk 192.

Omavalitsuste juhtidele määrati abid, keda linnades nimetati linnanõunikeks (Tallinnas kandis esimene abi „linnapea“ nimetust). Valdades nimetas ja vabastas abid maavanem, mujal EOV juht, kellele tegi ettepanekud sisedirektor piirkonnakomissari nõusolekul. Ka abid nimetati ametisse kuueks aastaks.

Maavanemad ja maakonnabade linnade linnapead olid põhikohaga töötavad ametnikud. Maakondliku alluvusega linnade linnapeade, vallavanemate ning nende abide puhul jäi sisedirektorile õigus määrata, millised ametikohad täidetakse auametiliselt. Auametiliselt ametisse nimetatud eelloetletud ametnikele võidi nende kulude katteks määrata kohane summa.⁶⁷⁰

Maavanemad allusid EOV sisedirektori üldisele teenistusjärelevalvele (*allgemeine Dienstaufsicht*), ja vastutus-valdkonniti vastavate direktorite erialajärelevalvele (*Fachaufsicht*). Linnade ja valdade juhtimine korraldati EOV juhi poolt sisedirektori ettepanekul kindralkomissari nõusolekul. Kohalik omavalitsus oli korraldatud keskvõimuga sarnasel põhimõttel, et haldusküsimustega tegelevad eestlased, juhib ja järelevalvet teostab aga Saksa piirkonnakomissar. Piirkonnakomissaridele anti formaalselt äärmiselt oluline roll: ainult piirkonnakomissarid pidid olema suutelised kohtadel maakondade ja valdade tasandil kontrollima, kas maa valitsemine toimub Saksa riigi huvides. Selleks ei piisanud ülevalt tulevate korralduste edastamisest, vaid tuli olla kohaliku eluga vahetult kontaktis ning edastada oma tähelepanekud kõrgemalseisvatele organitele. Piirkonnakomissaridele anti õigus takistada ja tühistada omamaiste ametiasutuste korraldusi ja hädaolukorras anda ise korraldusi omamaise administratsiooni alal temale vajalikuna näivate sammude läbiviimiseks. Kuid direktorite vastutusalasse sekkumine oli mõeldud siiski vaid erandolukorras, sest omamaisele administratsioonile pidi kogu nende tegevuse eest langema täis vastutus. Piirkonnakomissari vastutusalasse jäi samuti oma heakskiidu andmine maavanema poolt ametisse nimetatavate vallavanemate ja nende lähemate kaastöölise kandidatuuridele.⁶⁷¹

Sarnaselt Saksa kogukonnaseadusega moodustati uue institutsioonina omavalitsusjuhtide juurde nõunike kogud: maanõunikud, raehärrad (mitte segi ajada linnanõunikega, kes olid linnapea abid) ja vallanõunikud. Nõunikud määrati kohale ning vabastati ametist omavalitsuse järelevalveasutuse poolt omavalitsusjuhi ettepanekul, maanõunike ja raehärrade nimetamiseks oli vajalik ka piirkonnakomissari nõusolek. Seda institutsiooni on käsitletud ka volikogude aseainena, kuid määruses otsest seost ei esitata. Omavalitsusjuhid pidid nõuandjate seisukohad ära kuulama asjus, mis senise seaduse järgi kuulusid volikogude võimkonda, kuid nad ei olnud nende seisukohtadega seotud ning mingit otsustusõigust nõuandjail ei olnud. Määruse alusel oli nõunike ülesandeks omavalitsusjuhi nõustamine ning elanikkonnas arusaamise tekitamine tema

⁶⁷⁰ Linnapeade, vallavanemate ja nende abide ametikohtade auametiliselt täitmise määrus, 01.03.1943, AT 1943, 4, 16.

⁶⁷¹ Organisationserlaß Ostland Nr. 3, 07.03.1942, LVVA.P-70.5.11, 109–113; Durchführungbestimmungen zum Organisationserlaß Ostland Nr. 3, 07.03.1942, LVVA.P-70.5.11, 114–121.

korralduste suhtes. Omavalitsuskorporatsiooni juhataja kutsus nõunikud kokku sobiva etteteatamis tähtajaga ning teatas neile koosoleku päevakorra. Istungitel osalemine oli kohustuslik, kui juhataja polnud neile puhkust andnud. Toimunud koosolekud protokolliti, kuid mingit hääletamist ei toimunud. Seisukoha ära kuulamine võis ära jääda, kui asjaolud nõuadsid kiireloomulist otsust. Nõunike nimetamisel tuli silmas pidada, et esindatud oleksid võimalikult kõik elanikkonna kihid ja piirkonnad ning et tegu oleks ausate ja usaldusväärsete isikutega.⁶⁷² Nõunike reaalne roll nõuandva koguna võis omavalitsuste lõikes erineda, sõltuvalt omavalitsuse juhust ning ametisse kutsutud nõunikest, kuid nende otsustusvõim oli olematu.

Koosseisu suuruselt sarnanesid nõunike kogud volikogudele. Maanõunike, raehärrade ja vallanõunike arv määrati vastavalt elanike arvule sisedirektori korraldusega, aluseks võttes 1. detsembri 1941. aasta rahvaloenduse andmed:⁶⁷³

Omavalitsusüksuse tüüp	Elanike arv	Nõunike arv
Maakond	kuni 50 000	10
	50 001–70 000	12
	70 001–100 000	14
	üle 100 000	16
Linn	kuni 5 000	8
	5 001–10 000	10
	10 001–30 000	12
	30 001–70 000	14
	üle 70 000	16
Vald	kuni 5 000	8
	üle 5 000	10

Näiteks nimetas Lääne maavanem Lääne Sõna teatel 5. juunil 1943 Haapsalu ja Kärdla linnapeade ettepanekul kummalegi linnale 8 raehärrat, kelle piirkonnamissar kohale kinnitas: „Raehärrade ülesandeks jääb tiheda kontakti pidamine kohalike omavalitsuste ja linnakodanike vahel ning kodanike soovide ettekandmine linnapeadele. Raehärra koht vastab kaudselt endisele linnanõuniku kohale.“⁶⁷⁴

⁶⁷² Kogukonnaomavalitsuse sisseseadmise määruse esimene teostamismäärus, 20.06.1942, AB 1942, 40, lk 497–501.

⁶⁷³ Landesdirektor der Inneren Verwaltung. An den I Bürgermeister von Reval, die Bürgermeister von Dorpat, Pernau und Narva. An die Kreisältesten, 31.03.1943, ERA.R-65.1.85, 9.

⁶⁷⁴ Läänemaa linnadele raehärrad, 05.06.1943 – Lääne Sõna 1942–1944/I,

Järelevalvet maakondade ja maakonnabade linnade tegevuse üle jäi teostama sisedirektor ning maakondliku alluvusega linnade ja valdade tegevuse üle maavanem. Kuivõrd järelevalve puutus omavalitsuskorporatsiooni tegevuse otstarbekohasusse, vajasis sisedirektori otsused kindralkomissari ning maavanema otsused piirkonnakomissari nõusolekut. Omavalitsuste revisjoni-komisjonid kaotati, kuid nähti ette, et vajaduse korral seatakse omavalitsustes sisse kontrollametid, mis teostavad omavalitsuse järelevalveasutustes kogukonnakontrolli ülesandeid. Järelevalvet tuli teostada nii, et omavalitsusjuhtide otsustusvõime ja vastutusrõõm ei saaks kahjustatud, vaid toetatud.⁶⁷⁵ Teine teostamismäärus anti 10. aprillil 1943 ja oli täpsustavat laadi ning olulisi muutusi omavalitsuste tegevuse õiguslikus aluses ja korras kaasa ei toonud.⁶⁷⁶

Vaatamata sellele, et deklaratiivselt kuulutas okupatsioonivõim endiselt Eesti Vabariigi valla-, linna-, ja maakonnaseaduse kehtivust (koos omapoolsete piirangutega), ilmneb Kogukonnaomavalitsuse sisseseadmise määruse ja Kogukonnaomavalitsuse sisseseadmise määruse esimese teostamismääruse võrdlemisel 1935. aasta Saksa kogukonnaseadusega suuri sarnasusi. Aktide sisulise ulatuse osas on erinevus sellesse haaratud omavalitsusastmetes. Eestis käsitletakse nii esimese kui teise astme kohalikke omavalitsusi: valla- ja linnavalitsusi ning maavalitsusi. Saksa kogukonnaseadus käsitleb omavalitsus küsimusi vaid esimese astme: kogukonna (*Gemeinde*) ja linna tasandil.⁶⁷⁷

Eestis kehtestatud omavalitsuse institutsioonid vastasid üldjoontes Saksa kogukonnaseadusega Reichi aladel kehtestatud institutsioonidele.

Olulise erinevusena Saksa kogukonna-omavalitsuse ja Eestis kehtestatu vahel tuleb esile tuua NSDAP roll. Saksamaal oli omavalitsuse juurde ettenähtud oma kohalik NSDAP volinik, kellel oli järelevalve- ja kooskõlastusfunktsioon. Eesti kohalike omavalitsuste suhtes siin tegutsenud NSDAP organisatsioonil volitused puudusid, mõnevõrra sarnast rolli täitis siin okupatsioonirežiimi piirkonnakomissar.

http://www.muuseum.haapsalu.ee/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=145&Itemid=309 (09.11.2011).

⁶⁷⁵ Kogukonnaomavalitsuse sisseseadmise määruse esimene teostamismäärus, 20.06.1942, AB 1942, 40, lk 497–501.

⁶⁷⁶ Kogukonnaomavalitsuse sisseseadmise määruse teine teostamismäärus, 10.04.1943, AB 1943, 16, lk 189–190.

⁶⁷⁷ Deutsche Gemeindeordnung, 30.01.1935, <http://www.verfassungen.de/de/de33-45/gemeindeordnung35.htm> (11.11.2011).

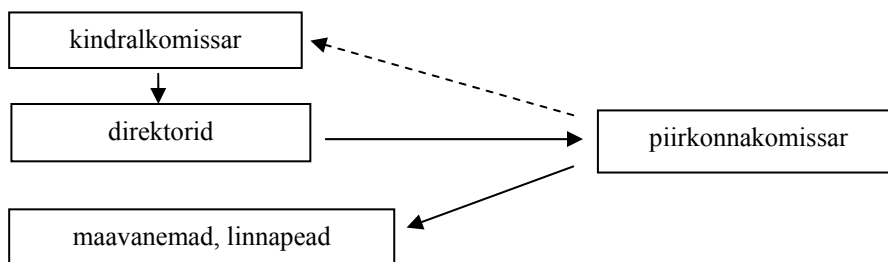
Saksa ja Eesti omavalitsuslike institutsioonide võrdlus⁶⁷⁸

	Saksa kogukonnaseadus 30.01.1935	Kogukonnaomavalitsuse sisseseadmise määrus 15.05.1942
Ametisse nimetatud omavalitsuskorporatsiooni juhataja	ülelinnapea/oberbürgermeister (kreisilinnades), linnapea/ bürgermeister (ka meie vallavanema tähenduses)	maavanem, esimene linnapea (Tallinnas), linnapea, vallavanem
Omavalitsuskorporatsiooni juhataja juurde nimetatud abid	asetäitjad, kreisilinnades nimetusega linnapea, linnanõunik (<i>Stadtrat</i>)	abid (maa- ja vallavane- matel), Tallinnas linnapea, linnanõunik
Omavalitsuskorporatsiooni juhataja juurde ametisse nimetatud nõuandev kogu, ei olnud eraldi nimega omaette institutsioon	kogukonnanõunikud (<i>Gemeinderäte</i>), linnades raehärrad	maanõunikud, vallaõunikud, linnades raehärrad

4.2.2. Kohalike omavalitsuste teenistusvahekorrad

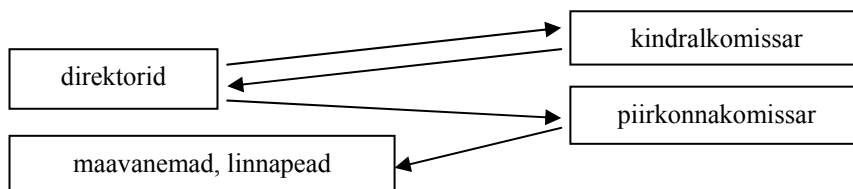
Eestis ettenähtud Saksa ja omamaise administratsiooni vahelist teenistusalluvust (*Dienstweg*) organisatsioonidekreet kui raamseadus otseselt ei reguleerinud, sätestas vaid, et selle määrab kindralkomissar. Organisatsioonidekreedi teostamiseeskirjaga visandas riigiminister Rosenberg siiski ise põhimõttelised skeemid, kuidas kõnealune teenistusalluvus toimima pidi.

Teenistusalluvus ühelt poolt EOV juhi ja teiste direktorite ning teiselt poolt maavanemate ja maakonnavabade linnade linnapeade vahel pidi toimima selliselt, et kõik direktorite korraldused ning maavanemate ja linnapeade aruanded/teated liiguvad piirkonnakomissari vahendusel. Näiteks kindralkomissari käsu liikumise teekond pidi kulgema selliselt:

⁶⁷⁸ Deutsche Gemeindeordnung, 30.01.1935, <http://www.verfassungen.de/de/de33-45/gemeindeordnung35.htm> (11.11.2011); Kogukonnaomavalitsuse sisseseadmise määruse esimene teostamismäärus, 20.06.1942, AB 1942, 40, lk 497–501.

Juhul, kui tegu oluks vastutava EOV direktori initsiatiiviga, mis vajas kindralkomissari heakskiitu, nägi teenistusvahekord ette järgmise korralduse liikumise skeemi:

Kui piirkonnakomissaril ei olnud korraldustele või teadetele vastuväiteid, siis tuli need viivitusega edasi saata, lisades vaid piirkonnakomissari kirjavahetuse sissetuleku templi. Korraldused, mille suhtes piirkonnakomissaril vastuväiteid oli, tuli viivitamatult kindralkomissarile esitada. Alt tulevad teated liikusid sama skeemi mööda vastupidises järjekorras.⁶⁷⁹

Maavanemate ning kohalike vallavalitsuste vahelisse teenistusvahekorda ei olnud piirkonnakomissaril ette nähtud sekkuda. Praktikas oluks see ka ilm- võimatu: piirkonnakomissariaatidele esitatavad dokumendid pidid olema saksa- keelsed, kuid kogu maa- ja vallavalitsuste vahelise asjaajamise tõlkimiseks puudunuks maavalitsustes ressursid. Piirkonnakomissariaatides puudus omakorda oskus tegeleda eestikeelsete dokumentidega ning kõik vallavalitsused polnuks olnud suutelised oma dokumente tõlkima saksa keelde. Probleeme jagus niigi: ka ettenähtud asjaajamine maavanemate ja direktorite vahel ei käinud ettenähtud kombel piirkonnakomissariaadi kaudu ning dokumendid, mis sinna ka jõudsid, olid pahatihti ainult eestikeelsed.

Asjaajamiskord ning teenistusvahekorrad valmistasid probleeme laiemalt. Eesti omamaiste asutuste kirjavahetus Eestis asuvate erinevate Saksa asutuste ning sõjaväevõimudega pidi reeglite kohaselt toimuma vastava tasandi Saksa tsiviilvõimu organite vahendusel. Praktikas rikuti seda korda pidevalt ning kasutades oma isiklike sidemeid, suhtlesid paljud omamaised asutused eri Saksa asutustega otse. Mitte alati ei leidnud see Saksa asutuste poolt küll heakskiitmist ning sellekohaste nurinatega pöördui kindralkomissari ametkonna poole.

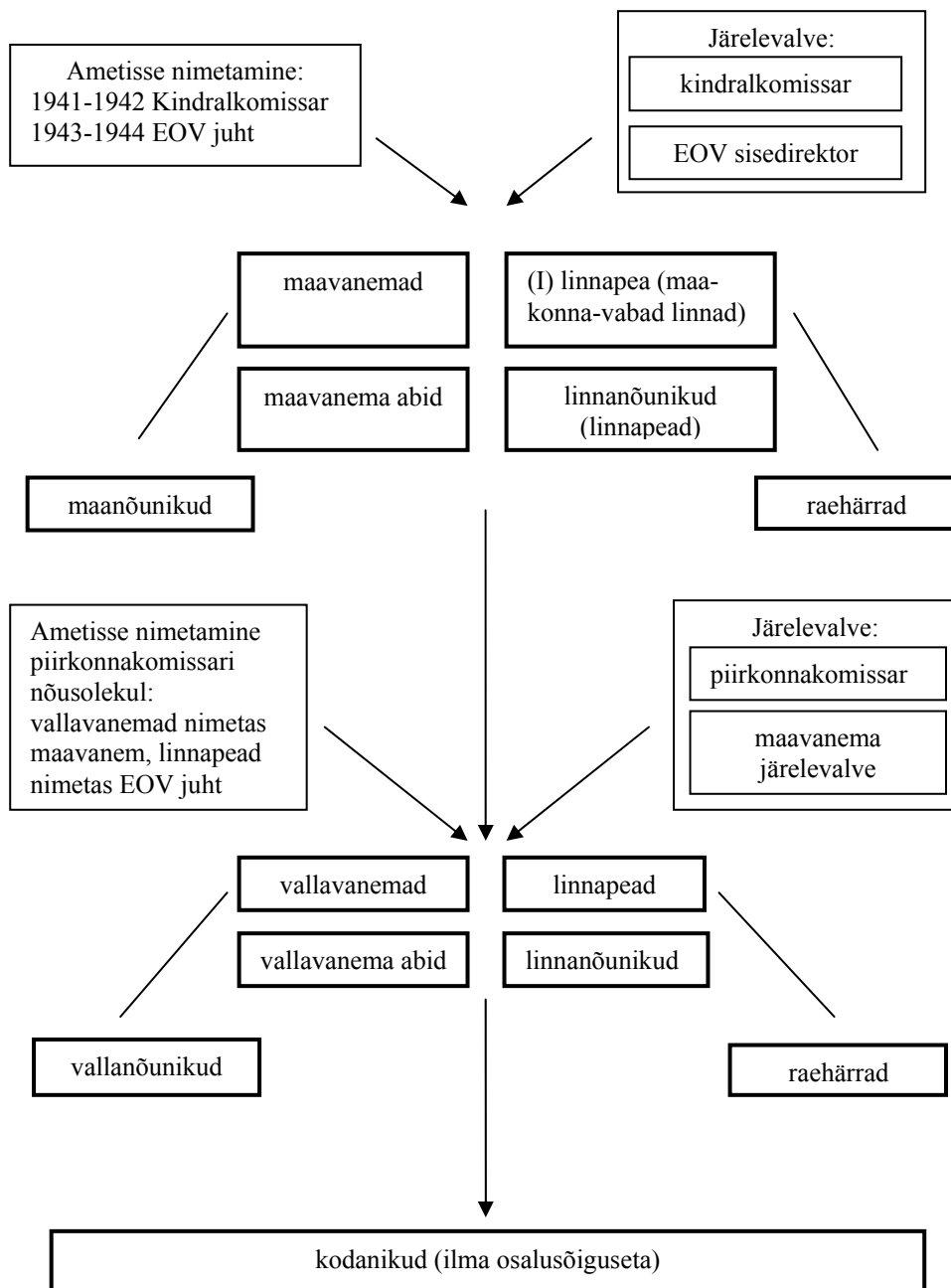
Omavalitsuse asutuste otsene kirjavahetus väljaspool Eestit asuvate Saksa ametiasutustega ei olnud lubatud. Igasugune sellelaadiline kirjavahetus pidi toimuma kindralkomissariaadi kaudu.⁶⁸⁰ Maavalitsuste ja vallavalitsuste tasandil ei olnud see probleemiks. Küll aga otsisid ja leidsid EOV direktorid võimalusi

⁶⁷⁹ Organisationserlaß Ostland Nr. 3, 07.03.1942, LVVA.P-70.5.11, 109–113; Durchführungbestimmungen zum Organisationserlaß Ostland Nr. 3, 07.03.1942, LVVA.P-70.5.11, 114–121.

⁶⁸⁰ Harju maavanem valla- ja linnavalitsusele Harjumaal ja maavalitsuse osakondadele, 11.06.1942, TLA.185.1.2, 142.

suhelda otse Berliinis asuvate isikute ja instantsidega, kust loodeti oma probleemidele lahendusi leida. Otsetee otsimise põhjuseks võis sageli olla kirja sisu, mis oli kriitiline kohalike Saksa asutuste suhtes.

Kahetasandiline kogukonnaomavalitsus Eestis 1942–1944

Saksa okupatsiooniperioodi iseloomustas kõikmõeldavate, sageli ebaselgete ja üksteist dubleerivate või vastukäivate ülesannetega ja asutuste paljusus, kes kõik väljastasid mingit laadi korraldusi. See koormas oluliselt asjaajamist eri tasandi omavalitsusasutustes, takistades nii esmatähtsate ülesannete täitmist. Sisedirektorium püüdis sellist olukorda reguleerida, otsustades 1942. aasta märtsis, et „kohalikel omavalitsustel tuleb täita ainult sellised korraldused ja nõuded, milliseid õigustavad kehtivad seadused ja määrused. Ei tule täita ühtki korraldust, mis otseselt ei tugine kehtivatel end. Eesti seadustel või määrustel või peale maa vabastamist Saksa või Eesti asutiste poolt antud määrustel, vaid sellised korraldused tuleb saata seisukoha võtmiseks Sisedirektorile. Kui korralduses on sõnaselgelt väljendatud, et see on antud Sisedirektori nõusolekul, siis tuleb see võtta täitmiseks ilma Sisedirektorile seisukoha võtmiseks saatmata.“ Arvestades, et enamik korraldusi jagavatest asutustest olid erinevad Saksa asutused, oli kergendus ilmselt väike, sest ringkiri lõpeb täpsustusega: „Ülaltoodud juhiseid ei tule kohaldada Saksa sõjaväevõimude ja Tsiviilvõimude korraldustele.“⁶⁸¹

4.2.3. Maavalitsuse asutused ja maavanemad

Eesti Vabariigi maakonnaseaduse järgi olid maakonna omavalitsuse organid: maavolikogu, maavanem, maavalitsus ning valla- ja linnanavanemate täiskogu.⁶⁸²

Maavolikogu liikmete valimine oli olnud valla- ja linnanavanemate täiskogu kompetentsis. Volikogu olulisemad ülesanded olid: maanõunike valimine, maksude määramise otsustamine, eelarve-ettepanekute vastuvõtmine ja eelarve täitmise ja maavalitsuse tegevusaruande heakskiitmine, maavalitsuse ametnike ja teenistujate (tollases keelepruugis: teenijate) koosseisu määramine, määruste andmine seadustega ettenähtud küsimustes.

Maavanem määrati ametisse Vabariigi Presidendi poolt kuueks aastaks. Tema pädevusse kuulus muuhulgas: maakonna huvide üldine kaitsmine, maavalitsuse tegevuse üldjuhtimine ja järelevalve, maavalitsuse nimetatavate ametnike ja teenistujate nimetamine ja vabastamine, volikogu ja maavalitsuse koosolekute kokkukutsumine ja juhatamine, valla- ja linnanavanemate täiskogu kokkukutsumine ja juhatamine, järelevalve valla- ja linnavalitsuste (v.a maakonna- ja teise astme linnad)⁶⁸³ tegevuse üle, järelevalve maakonnas asuvate riigiasutuste üle (v.a sõjaväe-, kohtu- ja maksuasutused), seaduste, määruste ja riigiasutuste korralduste teatavakstegemine maakonnas.

Maavalitsus koosnes maavanemast ja maavolikogu poolt valitavast ühestkahest maanõunikust ning valla- ja linnanavanemate esindajast. Maanõunikud kinnitas ametisse siseminister. Maavalitsuse pädevuses oli: maavalitsuse ettevõtete ja varade valitsemine, maakonna eelarve-ettepanekute ja eelarve täitmise

⁶⁸¹ Harju maavalitsus linna- ja vallavalitsustele Harjumaal, 26.03.1942, TLA.185.1.2, 105.

⁶⁸² Maakonnaseadus, 19.04.1938, RT 1938, 43, 405.

⁶⁸³ Eesti linnade jaotus administratiivsete astmete järgi vaata: 4.2.6.

aruannete esitamine volikogule, volikogu otsuste täitmine, maakonnaomavalitsuse heaks võetavate maksude määramine, maakonnaomavalitsuse tulude laekumise ja maksude sissenõudmise eest hoolitsemine ning eelarvesummade kasutamine. Maavalitsuse pädevusse kuuluvate üksikute alade juhtimine oli maavalitsuse osakondade ülesandeks, kusjuures osakonnajuhatajaks võisid olla üksnes maavanem ja maanõunikud. Osakondade arv, nimetused ja tööjaotus määrati kindlaks maavalitsuse töökorraga. Osakondade juhatajate ametijaotus määrati kindlaks maavalitsuse otsusega, mille kinnitas siseminister.

Valla- ja linnanavemate täiskogu koosnes maakonna vallavanematest ja kolmanda astme linnade (v.a maakonnalinnad) linnanavematest. Selle pädevusse kuulus: maavolinike valimine, valla- ja linnanavemate esindaja valimine maavalitsusse, ettepanekute tegemine maksude asjus.

Saksa okupatsiooni algusnädalatel püüdsid kohalikud omavalitsusorganid, sh maavalitsused, oma tegevust vastavalt võimetele ja oludele Eesti Vabariigi maakonnaseaduse alusel taaskäivitada. Sõja oludes seda täiel määral ei suudetud, sest Saksa okupatsioonivõim sekkus omavalitsuste tegevusse juba esimestest päevadest alates. Kuid vaatamata hulgale põhimõtteliste piirangutele ja uutele reeglitele jäi maavalitsuste tegevuse üldise alusena püsima Eesti Vabariigi seadusandlus. Ametisse asunud maavanemate volitused kinnitas Saksa komandant, osa esialgseid maavanemate kohusetäitjaid vahetati erinevatel põhjustel ka välja. Esmase suurima põhimõttelise muutusena keelati maavolikogude, nagu ka muude valitud esindusorganite, kokkukutsumine.

EOV tegevusse astumisega asuti omavalitsusüksuste tegevuse tsentraalsele reglementeerimisele. Sisedirektori 26. novembri 1941 määruse kohaselt juhtis maavanem maavalitsuse tegevust täielikul ja ainuisikulisel vastutusel. Maavanema, tema asetäitja, maavalitsuse sekretäri ja revidendi nimetas ametisse ja vabastas ametist sisedirektor. Volikogud kaotati ja maakonnaseadusega maavalitsuse ja -volikogu pädevusse kuulunud otsused võttis nüüdsest vastu maavanem ainuisikuliselt. Volikogu pädevusse kuulunud otsuste langetamise eel pidi maavanem ära kuulama oma asetäitja, kohaliku politseiprefekti või selle asetäitja ning linnapeade ja vallavanemate esindaja seisukoha. Järelevalve maavalitsuse tegevuse üle kuulus sisedirektorile, kes pidi kinnitama ka maavanema otsused, mis maakonnaseaduse alusel kuulunuks volikogu kompetentsi, välja arvatud juhtudel, kui otsused kuulusid erimääruste alusel kinnitamisele mõne teise Eesti Omavalitsuse direktori poolt.⁶⁸⁴

Tsiviilvalitsuse sisseseadmisega 5. detsembril 1941 tehti senistele maavanematele ja linnapeadele kindralkomissari poolt ülesandeks täita edasi komissaarselt⁶⁸⁵ oma endisi ülesandeid.⁶⁸⁶

⁶⁸⁴ Verordnung über die Kreis-, Stadt-, und Gemeindeverwaltungen, 26.11.1941, ERA.R-65.1.85, 1–2.

⁶⁸⁵ Ametiülesannete „komissaarne“ täitmine tähendab erivolituste või –ülesannetega ametniku ajutist kohale määramist kõrgemalseisva organi (võimukandja) poolt.

⁶⁸⁶ Tsiviilvalitsuse sisseseadmine Eestis, 06.12.1941, AB 1942, 1, lk 3–4.

Eesti Vabariigi aegseid viimase koosseisu maavanemaid oli selleks ajaks Eestisse alles jäänud kuus, neist üksnes kolm: Värdi Vellner ja Mihkel Hansen ning 20. juunil 1940 ametisse nimetatud Paul Männik (vabastati oma soovil kohalt 20. septembril 1940. a) olid taas samal ametikohal.⁶⁸⁷ Viimane Viru maavanem Karl Pajos oli mõningail andmeil küll alustanud maavalitsuse töö taaskorraldamist, kuid ametisse asus siiski varasem abimaavanem Erenurm ning Pajos töötas samas põllumajandusosakonna juhatajana. Viimane Petseri maavanem Mihkel Tang tegutses Viru maavanema abina.⁶⁸⁸ Lisaks kolmele nimetatule oli Lääne maavanem Karl-Robert Ruus olnud varem pikka aega Harju maavanem. Kokkuvõttes olid üheksateistkümnest aastail 1941–1944 maavanema ametikohal tegutsenud isikust neli olnud varem maavanemad, kolm abimaavanemad (Herman Lipp, Jüri Looväli, Karl-Eduard Erenurm), üks (Arnold Paas) maanõunik ning üks (Aleksander Siitam) kauaaegne maavalitsuse ametnik. Kümnel isikul ei olnud otsesest maavalitsuses tegutsemise kogemust.

Maavanemad püsisid oma ametikohtadel eri aja jooksul ning tihti ei ole nende väljavahetamiste asjaolud meile teada. Maavanemad Aleksander Koov (Saaremaa) ja Artur Tomiste (Läänemaa) vabastati kindralkomissari poolt ametist nende isiklikul taotlusel 18. veebruaril 1942. Uuteks maavanemateks nimetati Saaremaal varasem maanõunik Arnold-Eugen Paas ja Läänemaal maanõunik Karl-Robert Ruus.⁶⁸⁹ Koov oli algusest peale mõeldud Saare maavanema ajutise kohusetäitjana, kuni varasem maanõunik Paas paraneb terviseprobleemidest. Oma soovil vabastati ka Tartu maavanem August Eslas ja asemele nimetati 23. märtsil 1943 advokaat Bernhard Methusalem.⁶⁹⁰ Viru maavanem Karl-Eduard Erenurm vabastati kindralkomissari poolt ametist 14. aprillil 1943 ja tema asemele nimetati Helmut Nirk.⁶⁹¹ Väidetavalt arreteerisid Saksa võimud Erenurme 4. märtsil, kuid vabastasid peagi, kinnivõtmise täpne põhjus jääb siinkohal selgusetuks.⁶⁹² Võru maavanem Jüri Sassian ja Viljandi maavanem Mihkel Hansen vahetasid võimude korraldusel 1. aprillil 1943 omavahel ametikohad.⁶⁹³ Pärast Võru langemist Punaarmee kätte olevat Hansen määratud veel ka Valga maavanemaks, kuid linn oli juba samuti langemas ning ametisse ta seal ei asunud.⁶⁹⁴

⁶⁸⁷ Vabariigi Presidendi käskkiri nr. 87, RT 1938, 106, 934; Vabariigi presidendi käskkiri nr. 53, RT 1940, 50, 475.

⁶⁸⁸ I. Paavle, Fate of the Estonian elite in 1940–1941, 396.

⁶⁸⁹ Saare ja Lääne maavalitsuste uute maavanemate ametisse määramine, 18.02.1942, AB 1942, 4, lk 64.

⁶⁹⁰ Teadaanne uue maavanema ametisse määramise kohta, 28.03.1943, AB 1943, 9, lk 116.

⁶⁹¹ Teadaanne uue maavanema ametisse määramise kohta, 16.04.1943, AB 1943, 16, lk 192.

⁶⁹² Ajaloosündmused 1943. 4 märts – Sakslaste poolt arreteeritakse Viru maavanem Erenurm, kes viiakse Tallinna, kus ta hiljem vabastatakse, <http://www.hot.ee/laging/kroonika-5.html> (17.01.2012).

⁶⁹³ Teadaanne maavanemate vahetusest Võru ja Viljandi maakonnas, 01.04.1943, AB 1943, 14, lk 162.

⁶⁹⁴ Suri endine maavanem – Järva Teataja, 25.11.2004.

Maavanemad 1941–1944

Maakond	Esialgset kohusetäitjad	Kinnitatud 05.12.1941	Hilisemad muutused
Harju	hiljemalt 02.09.1941 Paul Männik	Paul Männik	
Järva	al 04.08.1941 Herman Lipp	Herman Lipp	
Lääne		Artur Tomiste	al 18.02.1942–01.07.1943 Karl-Robert Ruus 01.07.1943–18.01.1944 Aleks Melts 18.01.–01.07.1944 Paul Mutt al 01.07.1944 Richard Koolmann ⁶⁹⁵
Petseri		Richard Koolmann (kuni 01.07.1944)	
Pärnu	al 09.07.1941 Peeter Siirmets	al 12.08.1941 Jüri Looväli	
Saare	hiljemalt 09.10.1941 Aleksander Koov	Aleksander Koov	al 18.02.1942 Arnold-Eugen Paas
Tartu		August Eslas	al 23.03.1943 Bernhard Methusalem
Valga	al 09.07.1941 Ado Paim	Värdi Vellner	al jaan. 1944 Vladimir Tiit
Viljandi	al 10.07.1941 Aleksander Siitam	al 01.09.1941 Mihkel Hansen	al 01.04.1943 Jüri Sassian
Viru	al 08.08.1941 Karl-Eduard Erenurm	Karl-Eduard Erenurm	al 14.04.1943 Helmut Nirk
Võru		Jüri Sassian	al 01.04.1943 Mihkel Hansen

⁶⁹⁵ Viljandi Maavalitsuse üldosakond, 27.07.1943, Härra Sisedirektorile, ERA. 3142.2.32, 18; Komissaarseks Lääne maavanemaks Paul Mutt, 18.01.1944 – Lääne Sõna1942–1944/II, http://www.muuseum.haapsalu.ee/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=146&Itemid=311; Läänemaale uus maavanem, 01.07.1944 – Lääne Sõna/IV, http://www.muuseum.haapsalu.ee/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=148&Itemid=314 (09.11.2011).

Miks ja mis alusel 1943. aastal jätkuvalt kindralkomissar maavanemaid vabastas ja ametisse nimetas jääb siinjuures selgusetuks, kuna 1942. aasta lõpus oli maavanemate ametisse nimetamine antud EOVI juhi kompetentsi.⁶⁹⁶ Samas ei kajastu Lääne maavanemate vahetused ei kindralkomissari teadetelehes Amtsblatt ega EOVI Ametlikus Teatajas ning sellest võib lugeda vaid kohalikust ajalehest Lääne Sõna. Kuigi ametisse asunud Lääne maavanemaid on kohati nimetatud ka ajutisteks, jääb siiski selgusetuks nende vahetuste põhjus ja õiguslik korraldus.

Kogukonnaomavalitsuse sisseseadmise määruse rakendumisega alates 1942. aasta teisest poolest omandasid kohalikud omavalitsused sammhaaval Saksa võimude poolt ettenähtud struktuuri ja ülesanded.

Maavolikogude tegevust ei taastatud ning nende ülesanded ja pädevus läksid üle maavanemale. Maavanema määras ametisse (ja vabastas) kindralkomissar EOVI juhi ettepanekul, alates 1943. aastast delegeeriti see õigus EOVI juhile. Maavanemate ametisoleku tähtaega ei määratletud ning ta teostas valitsemist täielikul ainuvastutusel okupatsioonivõimude ees. Maavanem juhtis maavalitsuse tegevust ja järelevalvet, nimetas ja vabastas maavalitsuse nimetatavad ametnikud ja teenistujad; nimetas piirkonnakomissari nõusolekul ametisse ja vabastas ametist vallavanemad. Maavanema ülesandeks oli okupatsioonivõimu (sh EOVI) määruste ja korralduste teatavakstegemine maakonnas, nende täitmise tagamine ja kontroll ning aruandlus EOVI ees.

Maavalitsuse koosseisu kuulusid maavanem, maavanema abi(d), kaks maanõunikku (kuni juulini 1942), maavalitsuse sekretär. Maavalitsus juhtis üksikuid alasid osakondade kaudu. Osakondi juhtisid maanõunikud või vastava eriala spetsialistid.

Maavalitsuste struktuur kujunes perioodil 1941–1944 järgnevalt: 1) üldosakond; 2) majandusosakond; 3) administratiivosakond; 4) põllumajandusosakond (likvideeriti juulis 1943 seoses Põllumajanduse Keskvalitsuse üleviimisega EOVI alluvusest otse kindralkomissariaadi alluvusse, maakondades moodustati otse Põllumajanduse Keskvalitsusele alluvad maa-ametid); 5) sotsiaalosakond; 6) haridusosakond (maakoolivalitsus); 7) ehitusosakond (ühendati sügisel 1941 majandusosakonnaga); 8) teedeosakond/liiklus- ja transpordiosakond (likvideeriti juba septembris-oktoobris 1941 ja moodustati Eesti Maanteed Valitsusele alluvad teedeosakonnad); 9) rahandusosakond^{697 698}.

Majandusosakond tegeles sõjaväe ja elanikkonna toitlustamisega ning kaubanduse ja tööstuse küsimustega. Transpordi- ja liiklusosakond tegeles sõjaväele ja elanikkonnale transpordi muretsemisega. Ehitusosakond juhtis maa-

⁶⁹⁶ Eesti Omavalitsuse ametikandjate ametisse nimetamise määrus, 22.12.1942, AB 1943, 2, lk 15–16.

⁶⁹⁷ Maavalitsuste rahandusosakonnad likvideeriti EOVI rakendumisel majandusdirektori 1941. a 14. oktoobri määrusega, mille alusel moodustati majandusdirektooriumile alluvad maakondlikud maksuametid. Kohalike maksude süsteem allutati maakonna majandusosakonnale.

⁶⁹⁸ Viljandi maavalitsuse koosolekute protokollid, 1941–1942, ERA.3142.2.7.

konna ehitustegevust, mis oli piiratud ehitusmaterjalide vähesuse ja ressursside maksimaalse suunamisega sõjaliselt olulistele ehitustele ning kandis seega hädapärast iseloomu. Haridusosakonna (maakoolivalitsuse) ülesandeks oli koolivõrgu korraldamine ja õppetöö tagamine. Sotsiaalosakonna ülesanded olid tavapärased.

Mitmete elualade otsese allutamise üle-Eestilistele keskasutustele ei anna maavanema tegevuse uurimine täit ülevaadet kõigil elualadel toimunust. Terviklikuma ülevaate ülesannete jaotusest maakonnas 1944. aasta seisuga saab kõrvutades valdkonniti maavanema pädevuse teiste asutuste pädevusega.

Valdkondlik pädevus maakonna tasandil 1944⁶⁹⁹

1. Põllumajandus:	a) maakonna põllumajandusamet (allub kindralkomissariaadi Põllumajanduse Keskvalitsusele): kõik põllumajandusega seotud ülesanded); b) maa-amet (kindralkomissariaadi Põllumajanduse Keskvalitsus): maakorraldus; c) kultuurtehnik (Tehnikadirektoriumi alluvuses): maaparandus; d) maavanem: järelevalve veeühistute tegevuse üle ja rendisuhete reguleerimine.
2. Metsamajandus:	a) metsaameti juhataja (Metsade Keskvalitsus): endiste riigimetsade valitsemine.
3. Küttemajandus:	a) maavalitsus: metsaraie ja metsa väljavedu (v.a alumetsad); b) maakonna põllumajandusamet (kindralkomissariaadi Põllumajanduse Keskvalitsus): metsaraie talumetsades.
4. Teed:	a) tehnikadirektoriumi teedeehitusosakond; b) maavanem: tööjõu määramine teede korrashoiuks ja erateede avamine (teatavakstegemine).
5. Transport ja liiklus:	maavanem: auto- ja hobustranspordi jaotus maakonna piires.
6. Tervishoid:	maavanem: piirkonnaarstide ja ämmaemandate võrk; maakonna elanikke teenindavate tervishoiuasutuste (v.a suurtes maakonnalinnades – Viljandi, Rakvere, Valga, Võru) nagu haiglad, nõuandlad jms korrashoid.
7. Veterinaaria:	a) maakonna veterinaar (Sisedirektoriium): veterinaaride ja velskrite võrk; veterinaarasutused; b) maavanem: korjuste kõrvaldamine.

⁶⁹⁹ I. Paavle, Estonian Self-Administration, 539–568.

8. Hoolekanne:	maavanem: laste- ja emadekaitse ja lastehoolekanne; pensionid (kuid mitte nendega tegelevad asutused); laste- ja vanadekodude korrashoid; järelevalve valdade ja maakondliku alluvusega linnade hoolekande ja hoolekandeesutuste üle.
9. Sotsiaal-kindlustus:	a) haiguskindlustusasutus; b) pensionikindlustusasutus.
10. Haridus:	maavanem: kutse- ja kõrgkoolide korrashoid; järelevalve põhikoolide, kutsekoolide ja keskkoolide üle; õpetajate personaliküsimuste läbivaatamine; rahvaraamatukogude ja rahvamajade järelevalve.
11. Propaganda:	maakonna rahvakasvatusebüroo (alates kevadest 1943 nimetusega rahvakasvatuseamet) EOV Rahvakasvatustalituse (alates detsembrist 1942 EOV Rahvakasvatuse Peavalitsus) alluvuses: kogu propaganda alane tegevus. 10.08.1944 liideti maakondlikud rahvakasvatusametid nüüd rahvakasvatusosakondade nime all maavalitsustega.
12. Ehitus:	a) maavanem: ehitusjärelevalve maakonnas; ehitusmaterjalide jaotus maakonna elanikele; b) ehituskonsulent (tehnikadirektorium): põllumajanduslik ehitusajandus ja uusehitised.
13. Kaubandus, tööstus, teenindus:	maavanem: kontingendi (määratud koguse) jaotamine valdade ja maakondliku alluvusega linnade vahel; ostuload; aruannete ja kokkuvõtete koostamine keskasutustele; toiduainekaartide jaotus valdade ja maakondliku alluvusega linnade vahel.

Vaatamata kõlavale kogukonnaomavalitsuse taastamisele 1942. aasta suvel jäi see samm suuremas osas deklaratiivseks ning tegelikku omavalitsust ei taastatud. Maavanema/maavalitsuse olulisimaks rolliks jäi olla okupatsioonirežiimi täitevvõimu kohalikuks esindajaks, kes vastutas keskvõimu korralduste edasiandmise ja nende täitmise kontrollimise eest valla tasandil. Selle kõrval oli maavalitsustel pärast möödunud NSV Liidu okupatsiooni aastat ja rinde üleminekut kahtlemata oluline roll ka kogukonna elementaarse funktsioneerimise tagamisel ja kohaliku elu omakorraldamisel võimaluste piires.

4.2.4. Maavalitsuse kummitempel

Käesoleva töö maht ei võimalda anda ammendavat ülevaadet maavanema ja maavalitsuse institutsiooni tegevusest. Omavalitsusliku korra kaotamisega olid maavanem ning maavalitsus muudetud ennekõike okupatsioonivõimude täitevvõimu ametnikeks, kelle tegevus taandus enamjagu võimuasutuste korralduste edastamisele valla- ja linnavalitsustele ning eri laadi normikohustuste

täitmise tagamisele oma vastutuspiirkonnas. Võimaluse piires püüti tagada kohaliku elu korraldamine maavalitsuse traditsiooniliste ülesannete piires. Seoses Kogukonnaomavalitsuse sisseeadmise määruse kehtimahakkamisega 1942. aasta 1. juulist, kutsuti maavalitsuste juures ellu maanõunike kogud, mis pidid jätma mulje omavalitsusprintsipi toimimisest. Tutvume selle kogu ja maavanema (kui omavalitsuslikus mõttes seadusandliku esinduse) tegevusega võrdluseks kindralkomissariaadi ja EOV tegevuse vaatlemisele ametlikes teadetelehtedes avaldatu kaudu.

Uue korra rakendamine toimus pikema aja vältel. Maanõunike kandidaadid pakkus välja maavanem ning pärast piirkonnakomissari nõusolekut nimetas EOV sisedirektor nad kohale. Näiteks Viljandi maanõunikud nimetas sisedirektor Angelus kohale 30. juunil 1943.⁷⁰⁰

Viljandi maanõunikud kutsuti esimesele nõupidamisele alles aastapäevad pärast uue korra jõustumist, 15. juulil 1943. Kohal olid maavanem Jüri Sassian ja tema kaks abi, kaksteist maanõunikku neljateistkümnest ning Pärnu piirkonnakomissar Lothar Bombe. Esimese nõupidamise päevakord oli lühike: 1) nõupidamise avamine; 2) maakonna 1943. a eelarve; 3) läbirääkimised.⁷⁰¹

Avasõnavõttus tervitas maavanem kohalviibijaid ja tutvustas maanõunikele nende ülesandeid ning rõhutas, et sõjaaeg ja sõjamajanduse nõuded panevad omavalitsustele hoopis teistsugused kohustused ning tingivad teistsuguse asjaajamise viisi ametiasutuste vahel. Maavanem toonitas sõjamajanduse huvidele viidates, et paljude muudatuste põhjuseid ei ole olnud võimalik teatavaks teha ega populariseerida ning seetõttu ei ole paljud korraldused leidnud elanikkonnas piisavat arusaamist ja vastutulekut. Selles osas nähti maanõunike ülesandena maavanema nõustamist ja tema korralduste suhtes elanikkonnas arusaamise soetamist. Seda ülesannet siiralt täites teenivat maanõunikud „kõige paremini oma rahvast, maad ja kodu ning aitavad kaasa selle suure ülesande täitmisele, millest osa võtma on määratud Eesti rahvas saatuse poolt.“⁷⁰² Siin on sõnaselgelt välja öeldud, et maanõunike ei ole vaja nõu andma, kuidas oma maakonda omavalitsuslikult paremini valitseda, rääkimata millegi otsustamisest, vaid lepitama rahvast okupatsioonivõimu nõudmistega.

Oma sõnum oli maanõunikele ka piirkonnakomissaril. Komissar Bombe tervitas ja õnnitles maanõunike nende „austava ametisse nimetamise puhul, mis ei ole tingitud etteantud lubadustele rajatud hääletamise tulemustest, nagu see oli varemalt, vaid on rajatud usaldusele ja isikute teadmisele ja võimetele“. Maanõunikel paluti „tegutseda vastutustundega oma südametunnistuse järele ja seadida juhtlauseks, et üksikhuvi kõikjal allub üldhuvile“.⁷⁰³

Sisulise küsimusena esitati maanõunikele tutvumiseks maakonna 1943/1944 majandusaasta (majandusaasta kestis 1. aprillist kuni 31. märtsini) eelarve ja

⁷⁰⁰ Viljandi Maavalitsuse üldosakond 27. juulil 1943 Härra Sisedirektorile, ERA. 3142.2.32, 18.

⁷⁰¹ Protokoll nr. 1. Viljandi maanõunike nõupidamine, 15.07.1943, ERA.3142.2.32, 4p.

⁷⁰² Samas, 5p.

⁷⁰³ Samas.

otsuse kava: „Võtta vastu ja esitada Sisedirektorile kinnitamiseks /.../“. Siinjuures peab olema mõeldud maavanema enda otsuse kava, sest maanõunikel ei olnud mingit otsustamispädevust. 17. juulil oli maavanem vastava otsuse ka vormistanud. Eelarve osas sisulist arutelu ei toimunud, kaks sõnavõtnud maanõunikku kiitsid koostajate asjatundlikkust ja kinnitasid usaldust maavalitsuse juhtide vastu ning soovitasid eelarve heaks kiita.⁷⁰⁴

Läbirääkimiste osas informeeris maavanem maanõunikke, et kuigi talle on kehtiva korra alusel antud õigus otsustada küsimusi ainuõiguslikult ja ainuvastutusel, on Viljandi maavalitsus teatud küsimusi otsustanud siiski kolleegiaalselt, kuulates ära maavanema abide arvamused ja ettepanekud. Maanõunikud väljendasid oma sõnavõttudes muret põllumajandusametite eraldamise pärast maavalitsustest. Eriti valmistas muret põllumajanduslike normide täitmine ning mittetäitjate karistamine, mis võib viia majapidamise täieliku halvamiseni. Mures oldi ka töjõupuuduse ja väheste tööliste poolt nõutava kõrge tasu pärast, mis ületas kehtestatud ülemmäärasid.⁷⁰⁵

Poolteist kuud hiljem toimus Viljandi maanõunike teine koosolek, mis tänu päevakorras olnud aruandele maavalitsuse 1942. aasta tegevuse kohta, annab meile üldisema pildi ning asjaosaliste endi mõningase hinnangu maavalitsuse kui asutuse tegevusele saksa okupatsioonivõimu all võrreldes iseseisvusajaga. Maavanem selgitas koosolijaile: „/.../ maavalitsuse töö kulgeb enam-vähem samadel alustel, mis 1939 a., niivõrd, kui võrd seda pole muudetud hilisemate korraldustega. Bolševike ajal tuli maavalitsuse töös katkestus, mis jätkus aga kohe peale Viljandi vabastamist endises korras. Kui võrrelda maavalitsuse töökoormatist Eesti Vabariigi ajal ja nüüd, siis on selles suured erinevused. Näiteks ei olnud Eesti ajal majanduse, põllumajanduse ja transport-liikluse korraldamine otseselt maavalitsuse kompetentsi kuuluvad alad, kuna nüüd aga moodustavad need maavalitsuse peamise tööala. Maakonna majanduselu ja kaubandust koordineerib maavalitsuse Majandusosakond. Tema ülesannete hulka kuulub tarbijatele vabaks antud kaupade jaotamine valla- ja linnavalitsuste vahel, ning järelevalve selles osas viimaste üle.“ Suurte muutuste kõrval oli hoolekande ala jäänud üldiselt samadele alustele, millistel töötati omariikluse ajal.⁷⁰⁶

Maavanema hinnangul oldi maavalitsusele pandud ülesannetega hästi hakkama saadud, kuigi koosseisus on vaid 39 inimest. Rahalises mõttes oli eelmine aruandeperiood lõpetatud isegi ülejäägiga, seda küll põhjusel, et kõiki kavatsatud asju ei olnud sõja olukorras õnnestunud muretseda. Maavalitsuste rahastamise osas oli 1942. aasta 1. oktoobrist hakanud kehtima isemajandamise põhimõte, maavalitsusel tuli kõik oma kulud katta omatuludest: eelarvelistest maksumustest, oma varadest, oma asutuste tuludest ja juhuslikest segatuludest. 1942. aasta aruande kohaselt laekus tuludest erinevate maksudena umbes 68%, umbes

⁷⁰⁴ Protokoll nr. 1. Viljandi maanõunike nõupidamine, 15.07.1943, ERA.3142.2.32, 5p.

⁷⁰⁵ Protokoll nr. 1. Viljandi maanõunike nõupidamine, 15.07.1943, ERA.3142.2.32, 7p–8p.

⁷⁰⁶ Protokoll nr. 2. Viljandi maanõunike nõupidamine, 31.08.1943, ERA.3142.2.32, 21p.

23% maavalitsuse asutuste tuludest, ligi 8% varadelt ning umbes 2% segatuludest.⁷⁰⁷

Nii on selge, et maavalitsuse tähelepanu teravik oli pööratud maksude sissenõudmisele ning võimalusel uute kehtestamisele. Maavalitsuse suuremad kulud olid kavandatud haldustegevusele (umbes 35%) ja ligikaudu võrdselt 28% nii haridusele kui ka hoolekandele. Nagu märgitud, kõiki kulutusi ei tehtud, kuid tehtud kulutuste proportsioonid olid ligilähedased kavale. Eelneva perioodi aruande osas maanõunikud sõna ei võtnud, samuti läks maakonna sanitaarauto kasutamiskorra menetlemisega. Maanõunikud tõstasid aga küsimustena metsa raie- ja veotöö kohustuse, milleks nappis tööjõudu ning laste vastuvõtu koolidesse.⁷⁰⁸

Viljandi maanõunike kolmas nõupidamine kutsuti kokku alles ligi aasta möödudes, peapõhjus ilmselgelt eelarveküsimuste läbivaatamine. Vahepealse perioodi tegevuse kohta nentis maavanem, et oma ülesannetega tullakse rahuldavalt toime, suurim mure on inim- ja hobutööjõu vähesus, mis takistab nii põllu- kui metsatööde tegemist. Protokollist selgub, et maanõunikud oleks tulnud ka vahepealsel ajal vastu võetud otsuste arutamiseks kokku kutsuda, kuid otsuste kiire iseloom ei olewat selleks aega jätnud. Maavanem andis tagantjäreli ülevaate tehtud otsustest: loomakorjuse kahjutult kõrvaldamise korra kehtimapanemisest, osatõhususe „Eesti Autopark“ osatõhtede ja Eesti fosforiiditõõstuse „Aseri“ aktsiate omandamisest. Maavalitsuse 1944/1945 aasta eelarve oli kavandatud 20% suurem eelnenust, umbes poole sellest andis sõjakulude osamaks, mis sisaldus maavalitsuse eelarves. Eelarve kogumahuks oli kavandatud 506 300 riigimarka (1943/1944 aastal 423 000 RM). Tulude ja kulude proportsioon püsis sarnane varasemaga: umbes 70% tuludest pidi laekuma maksudest, umbes 23% varadelt; kulu poolel hõlmasid suurima osa uue valdkonnana maavalitsuse rahastamisele antud tervishoid umbes 29%, sotsiaalhooldus ja halduskulud kumbki umbes 23–24%, haridus umbes 11%. Maanõunike poolsed sõnavõtud keerlesid ettearvatult põllumajanduse ümber: normide määramine, tööjõu ja seemnekartuli puudus, hobuste sundvõõrandamine.⁷⁰⁹

Mõningast võrdlust võimaldab Pärnu maanõunike esimese nõupidamise protokoll 1943. aasta 21. juunist, kolm nädalat enne Viljandis toimunud nõupidamist. Pärnu maanõunikud kogunesid maavanem Loovälja kutsel, et välja öelda oma seisukohad maavalitsuse 1942. aasta aruande ning 1943. aasta eelarve kohta. Kaheteistkümnest maanõunikust oli kohal üksteist, lisaks osalesid koosolekul maavalitsuse juhtivad ametnikud. Enne päevakorra juurde asumist tervitas kokkutulnuid piduliku esimese nõupidamise puhul EOV sisedirektor Oskar Angelus. Ta visandas maanõunike eelseisvaid ülesandeid, toonitades: „et kõik korraldused, mis kõrgemalt poolt antakse, tulevad vastuvaidlematult täita, vaatamata sellele, et need võivad teinekord vastumeelt olla ja täitmatutena

⁷⁰⁷ Protokoll nr. 2. Viljandi maanõunike nõupidamine, 31.08.1943, ERA.3142.2.32, 22p.

⁷⁰⁸ Samas.

⁷⁰⁹ Protokoll nr. 1. Viljandi maanõunike nõupidamine, 08.06.1944, ERA.3142.2.32, 30–35.

paista. /.../ maanõunike üheks peamiseks ülesandeks on maavanemat alati ja kõikjal abistada: laiemates hulkades ühte hoidmise ja üksteise abistamise vajaduse süvendamine ja antavate korralduste selgitamine rahva hulgas.⁷¹⁰

Võrreldes maakondade eelarveid, on pilt peamiste tulu- ja kuluartiklite nimistust sarnane. Pärnumaa 1942. aasta tuludest umbes 78% laekus maksudest (Viljandimaal 68%), umbes 14% (Viljandimaal umbes 23%) maavalitsuse asutuste tuludest. Kulude poole peal oli suurimaks väljaminekuks umbes 45% halduskulud (Viljandimaal umbes 35%), sellele järgnes hoolekande valdkond umbes 34% (Viljandimaal umbes 28%) ning haridus umbes 12% (Viljandimaal 28%). Samas on olid konkreetsete kuluartiklite võrdluses maakondade vahel üsnagi suured erinevused, eriti näiteks hariduskuludes, kuid nende põhjuste analüüs ei mahu antud töö raamidesse.⁷¹¹ Tuleb veel ka märkida, et sarnaselt Viljandi maakonnale, lõpetas ka Pärnumaa eelarveaasta ülejäägiga, kandes üle 36 000 riigimarga järgmise eelarve tuludesse. Maanõunikud olid oma seisukohtade avaldamisel tagasihoidlikud, vaid sisedirektori pealekäimisel tähendas maanõunik Karjel, et tema kui vallavanem võib kinnitada, et maavalitsus on kulude tegemisel olnud mõistlik ning soovitas aruande kinnitada.⁷¹²

Maavalitsuste tegevus oli, eriti okupatsiooni alguskuudel, olnud eriti pingeline. Analüüsides Viljandi ja Harju maavalitsuse koosolekute esimeste kuude protokolle⁷¹³, ilmneb maavalitsuste suur töökoormus kohaliku elu taaskäivitamisel pärast võimuvahetust ning rinde üleminekut. See puudutas paljusid igapäeva elu valdkondi, mis ei olnud varem sel määral maavalitsuse kompetentsi kuulunud, kuid elu keset „põlenud maad“ nõudis tõsist taastamistööd. Siia hulka kuulusid haridusasutuste taaskäivitamine, tervishoiusüsteem, posti- ja transpordisüsteemi taastamine, sotsiaalhoolekande taastamine, Nõukogude okupatsiooni natsionaliseerimispoliitika tagajärjel segi paisatud omandisuhete tingimustes majanduselu taaselustamine ja vastuolude maandamine jne. Raskendavaks asjaoluks probleemide lahendamisel oli NSV Liidu repressioonide ja sõjategevuse tagajärjel kujunenud sobiva personali puudus. Järgnevate aastate jooksul kujunes maavalitsuse pidevaks mureks jaotatavate kaupade vähesus maakonnas ning okupatsioonivõimu nõutud normide kättesaamine elanikkonnalt. Okupatsioonivõimude sõnul oli 1942. aasta juulis jõustunud Kogukonnaomavalitsuse määrusega saanud maavalitsustest jälle tõelised omavalitsusorganid. Kuid eelkäsitatud maanõunike nõupidamised ilmestasid hästi uut olukorda: mingit sisulist muutust ei olnud toimunud, tegu oli formaalse institut-

⁷¹⁰ Protokoll nr. 1. Pärnu maakonna maanõunike nõupidamise kohta, 21.06.1943, ERA.3142.2.32, 63.

⁷¹¹ Protokoll nr. 1. Pärnu maakonna maanõunike nõupidamise kohta, 21.06.1943, ERA.3142.2.32, 63p.

⁷¹² Samas.

⁷¹³ Harju Maavalitsuse koosolekute protokollid, 11.09.–08.12.1941, TLA.51.1.25; [Viljandi] Maavalitsuse koosolekute protokollid, 11.07.1941–07.08.1942, ERA.3142.2.27.

siooniga, mis kutsuti kokku maavalitsuse aastaaruannete ja eelarvetega tutvumiseks.

EOV rolli omamaise keskasutusena võib hinnata lihtsamaks: baasseadused haldusvõimu teostamiseks olid Eesti Vabariigi seaduste näol olemas, muutused viidi sisse Saksa okupatsioonivõimu asutuste juhtnõõride järgi. EOVLle jäi poliitilise laveerimise roll ning uute nõuete ja eeskirjade edastamine maavalitsustele, kelle õlule langes põhiline organiseeriv töö. Tavainimeseni jõudis toimuv läbi valla- ja linnavalitsuste, kes pidid maavalitsustes ettevalmistatu teoks tegema. Valla- ja linnavalitsustes töötasid enamasti kohalikud „omad“ inimesed ning seal säilis tihe side kohalike elanikega vaatamata volikogude kaotamisele. Esimese astme omavalitsustele langes rida uusi ülesandeid, mis oli seotud sõja ja okupatsioonivõimu ühtede negatiivsemate külgedega: ostulubade jaotamine, põllumajandus- ja töönormide määramine ja sissenõudmine jne. Sellele vaatamata säilitasid vallavalitsused hinnanguliselt enim oma varasemast sisust.

4.2.5. Vallavalitsuse institutsioon

Eesti Vabariigi vallaseaduse järgi olid vallaomavalitsuse organiteks vallavolikogu, vallavalitsus ja revisjonikomisjon. Volikogud valiti viieks aastaks ja nende liikmete arv oli 10–20 (liikmete arvu määramise alused otsustas sise-minister võttes aluseks elanike arvu).

Vallavolikogu kesksed ülesanded olid: vallavanema jt vallaametnike ja revisjonikomisjoni valimine ning palga määramine; maksude ja koormiste määramise üle otsustamine; eelarve-ettepanekute läbivaatamine ja vastuvõtmine; vallavalitsuse tegevuse ja aruannete kontrollimine. Vallavalitsus kui vallaomavalitsuse täidesaatev organ koosnes vallavanemast ning ühest või mitmest vallavanema abist, kes valiti valla elanike seast volikogu volituste ajaks. Vallavanema ülesanded olid: eelarve-ettepanekute ja -aruannete ning maksude ja naturaalkoormiste määramise kavade volikogule esitamine; volikogule ettepanekute tegemine valla elu korraldamiseks ja vallaomavalitsuse ülesannete teostamiseks; volikogu otsuste täitmise korraldamine; valla tegevuse juhtimine ja järelevalve; riigiasutuste korralduste teatavaks tegemine vallas ja nende täitmise järelevalve.⁷¹⁴

Okupatsiooni esimestel nädalatel oli valdades kohalikke omavalitsusi püütud võimalust mööda taastada iseseisvusaegsel kujul, kuid peagi selgus, et omavalitsuse alust, volikogusid, koguneda ei lubata. Vallavanemad pidid vallavalitsuse tegevust juhtima täielikul ja ainuisikulisel vastutusel, täites ka volikogu funktsioone. Vallavalitsuse koosseisu moodustasid vallavanem ning vallavanema abid. Vallavanema, tema asetäitja ja vallasekretäri nimetas ametisse ja vabastas ametist kohalik maavanem. Abide arv oli erinev, olenedes üldjuhul valla elanike arvust. Harva oli neid üks, enamasti kaks, kuid näiteks Järvamaal

⁷¹⁴ Vallaseadus, RT 1937, 32, 310.

Särevere vallas, mis ei paistnud silma erilise suuruse poolest, oli neid mingil põhjusel suisa kaheksa.⁷¹⁵ Maavanema poolt algselt ametisse nimetatud vallavalitsuste liikmeid nimetati „ajutisteks“. Kuigi seni puuduvad andmed sellekohase regulatsiooni kohta, näitab praktika, et vallavalitsuste liikmeid nimetati „ajutisteks“ kuni kogukonnaomavalitsuse määruse rakendumiseni 1. juulist 1942.⁷¹⁶

Juba pärast esmaste administratiivsete võimuvahekordade väljakujunemist fikseeris 1941. aasta 26. novembri määrus, et vallavalitsuse tegevust juhib täielikul ainuisikulisel vastutusel vallavanem. Eesti Vabariigi vallaseaduse järgi volikogu pädevuses olnud otsused kuulusid nüüd vallavanema kompetentsi, kuid enne otsuse langetamist pidi ta ära kuulama asetäitja seisukoha. Vallavanema poolt volikogu ülesannetes tehtud otsused kuulusid maavanema kinnitamisele, kes oli ühtlasi järelevalveorganiks.⁷¹⁷

Vallavanema otsuste puhul pidi hoidma kindlat vahet otsustel, mis on vastu võetud vallavanema ülesannetes või siis volikogu ülesannetes. Protokollid tuli küll kõik kanda vallavalitsuse protokolliraamatusse, kuid eraldi protokollidena.⁷¹⁸ Selline võimukorraldus oli oma sisult nonsenss, kuna samad isikud, s.o vallavalitsuse liikmed, kinnitasid volikogu ülesannetes ka ise enda töö tulemusi.

Praktilises asjaajamises rakendati uut korda erinevalt. Näiteks Viljandimaa Karksi vallavalitsuse vallavolikogu ülesannetes tehtud otsuseid on protokollitud jätkuvalt varasemasse volikogu koosolekute protokolliraamatusse, kust neid arhiivis ka otsima peab. Muus osas vastavad antud protokollid esitatud tingimustele ja need on kinnitatud maavalitsuse poolt. Näitena: Karksi vallavalitsus pidas volikogu ülesannetes 1941. aasta jooksul alates 19. augustist kuni 15. novembrini neli koosolekut. Nendel koosolekutel arutati esmajoones ametnike töölevõtmise ning nende palkadega seotud küsimusi, teise olulise valdkonna moodustavad kohalike maksudega seonduvad küsimused, mis tõepoolest kuulusid volikogu kompetentsi. 1942. aastal peeti esimene volikogu ülesannetes koosolek märtsis, kui kinnitati 1941. aasta aruanne ja toimus varade inventuur. Kokku peeti Karksis 1942. aasta jooksul kuus koosolekut volikogu ülesannetes ning arutatavad küsimused olid samuti seotud töötasude ning maksudega. Edaspidi selliste koosolekute arv vähenes veelgi: 1943. aastal kolm korda ning 1944. vaid üks koosolek.⁷¹⁹

Kogukonnaomavalitsuse määruse rakendumisega 1942. aasta suvel muutus sarnaselt maa- ja linnavalitsustega ka vallavalitsuste moodustamise kord ning struktuur. Uus kord fikseeris, et maavanem nimetab vallavanema kuueks aastaks ametisse piirkonnakomissari nõusolekul ning vallavanema abid ilma piir-

⁷¹⁵ Järva maavanema otsus nr. 2, 08.08.1941, ERA.2424.1.495, 97–98.

⁷¹⁶ Karksi vallavolikogu protokolliraamat, 1940–1944, ERA.3446.3.1.

⁷¹⁷ Verordnung über die Kreis-, Stadt-, und Gemeindeverwaltungen, 26.11.1941, ERA.R-65.1.85, 1–2.

⁷¹⁸ Harju maavanem Harju vallavalitsusele, 07.02.1942, TLA.185.1.3, 2.

⁷¹⁹ Karksi vallavolikogu protokolliraamat, 1940–1944, ERA.3446.3.1.

konnakomissari nõusolekuta. Vallavalitsuste juurde lisandus nõuandva rolliga vallandunike institutsioon (sõltuvalt elanike arvust kuni 10), kes nimetati vallavanema ettepanekul kohale maavanema poolt. Vallandunikud tuli valida nii, et nad esindaksid võimalikult kõigi omavalitsuse elanike huve ning nende ülesandeks sai nõustada vallavanemat ning soetada tema korralduste suhtes elanikkonnas arusaamist.⁷²⁰

Nii muutus 1943. aastal vallavanema poolt volikogu ülesannetes otsuste vastuvõtmine mõnevõrra kollegiaalsemaks, kuna otsustamises osalesid ka vahepealse reformi käigus ametisse seatud vallandunikud. Karksi valla näitel lisandus varasemale vallavanemale ja tema kahele abile veel neli vallanduniku.⁷²¹

Oma tegevuse algusest peale oli vallavanemate üheks olulisemaks ülesandeks üldise haldusvõimu taastamise kõrval põllumajandusliku tootmise järjepidevuse tagamine. 21. aprillil 1942 andis kindralkomissar K.-S. Litzmann sõjalistest huvidest lähtudes selles valdkonnas vallavanemate võimupiiride laiendamise määruse, mille kohaselt vallavanemad olid kohustatud organiseerima valdades põllumajanduslike käitiste põllutöid ning kindlustama nende õigeaegse ja otstarbeka teostamise. Selleks võisid nad rakendada oma valdade kõiki töövõimelisi elanikke 16. ja 55. eluaasta vahel. Vallavanema nõudel olid EOV politseivõimud kohustatud vallavanema määratud korralduste täitmist politseiliselt abistama.⁷²²

Vallaelanike igapäevaelus oli vallavanematel täita oluline roll elanike eri müüginormide ja töö- või veokohustuste täitmise tagamisel. Piirkonnakomisarid jälgisid kohustuste ja maksude täitmist ning olid tahtlike mittetäitjate trahvimise volitanud kohalikele politsei (abi)prefektidele. Omavalitsuste juhid pidid iga üksiku tahtliku kohustuste mittetäitja kohta esitama avalduse kohalikule politseikonstaablile ning ära näitama, mis määruse või korralduse mittetäitmisega on tegemist. Politsei pidi toimetama ülekuulamised ja koguma muid tarvilikke andmeid ning esitama need omakorda koheselt vallavanemale. Omavalitsuse esindajal tuli saadud materjalide alusel esitada politseiprefektile põhjendatud ettepanek kohuslase trahvimiseks. Trahvimiseks ei esitatud neid kohustuste mittetäitjaid, kes suutsid tõendada, et ei ole suutelised kohustusi täitma, kuigi on teinud selleks kõik endast oleneva.⁷²³

Deklaratiivne kogukonnaomavalitsuse määrus ei taastanud omavalitsuslikku halduskorda ka valla tasandil. Sellele vaatamata säilitas vallavanema/vallavalitsuse institutsioon kõige enam oma algsest sisust. Loomulikult olid ka vallavalitsused muudetud okupatsioonirežiimi täitevvõimu üheks, madalaimaks astmeks, kes pidi viima üksikisikuteni võimude korraldused ja kontrollima nende täitmist. Valla tasand oli oluline võimude poolt kehtestatud maksude ja

⁷²⁰ Kogukonnaomavalitsuse sisseseadmise määruse esimene teostamismäärus, 20.06.1942, AB 1942, 40, lk 497–501.

⁷²¹ Karksi vallavolikogu protokolliraamat, 1940–1944, ERA.3446.3.1.

⁷²² Vallavanemate võimupiiride laiendamise määrus, 21.04.1942, AB 1942, 22, lk 246–247.

⁷²³ Harju maavanem vallavanematele ja linnapeadele, 10.02.1943, TLA.185.1.2, 233–234.

normide täitmisel. Samas toimisid vallad rohujuure tasandil, kõige kaugemal otsestest poliitilisest juhtimisest, ja olid algselt paljuski rakendunud tööle kohalike elanike endi osalusel. Ametikandjad valla tasandil olid kohalikud elanikud ja seetõttu tugeva kogukondliku kontrolli all, okupatsioonivõimude sisuline sekkumine nende ametisse määramisel ei olnud esmatähtis. Valla-
vanema institutsioonil oli sõja tingimustes suur ühendav ja tasakaalustav roll. Kuidas see kusagil realiseerus, sõltus paljuski konkreetsetest isikutest.

4.2.6. Linnade juhtimisest

Enne Teist maailmasõda oli Eestis linnaseaduse järgi 33 linna, mis jagunesid: pealinnaks – Tallinn ning esimese (elanikke üle 50 000), teise (10 000–50 000) ja kolmanda astme linnadeks (alla 10 000 elaniku). Linnade liigitamine toimus Vabariigi Presidendi otsusega. Esimese astme linn oli Tartu, teise astme linnad Narva, Pärnu, Nõmme, Rakvere, Valga ja Viljandi.⁷²⁴

Linnaomavalitsuse organid olid linnavolikogu, linnaeapa/linnavanem, linnavalitsus, revisjonikomisjon. Volikogu peamised ülesanded olid: linnanõunike arvu ning linnaametnike ja –teenistujate koosseisu kindlaksmääramine; linnamaksude ja koormiste määramine; linna eelarve vastuvõtmine, selle täitmise aruande ja linnavalitsuse aruande heakskiitmine ning linnavalitsuse tegevuse kontrollimine. Volikogu valiti viieks aastaks.

Tallinna ülemlinnaeapa ja esimese astme linnade linnaeapa määras ametisse Vabariigi President kuueks aastaks ning teise astme linnade linnaeapa valiti volikogudes ja kinnitati siseministri poolt samuti kuueks aastaks. Maakonnalinnade hulka kuuluvates kolmanda astme linnades valis volikogu kuueks aastaks linnaeapa ning maakonnalinnade hulka mittekuuluvates kolmanda astme linnades samaks tähtjaks linnavanema.

Linnaeapa pädevusse kuulus esmajoones: linna üldine juhtimine ning järelevalve teostamine; linnaametnike ametisse nimetamine ja vabastamine; seaduste, määruste ja riigiasutuste korralduste avaldamine linnas ning nende täitmise järelevalve korraldamine (kuivõrd see oli linnavalitsuse ülesanne).

Tallinna linnavalitsus koosnes ülemlinnaeapast ja kolmest kuni viiest linnanõunikust (sh abilinnaeapa). Esimese astme linnade linnavalitsused koosnesid linnaeapast ja kolmest kuni viiest linnanõunikust ning teise astme linnade linnavalitsused linnaeapast ja kahest kuni kolmest linnanõunikust. Linnanõunike arvu määras volikogu ja kinnitas siseminister. Linnanõunikud valis volikogu linnaeapa ettepanekul.

Linnavalitsuse pädevusse kuulus esmajoones: linnavolikogu otsuste täitmine; linna ettevõtete ja varade valitsemine; linna eelarve-ettepanekute ja eelarve täitmise aruannete esitamine linnavolikogule; linnamaksude määramine vastavalt seadustele ja linnavolikogu otsustele; riigi- ja muude maksude vastuvõtmine ja sissenõudmise korraldamine; linna tulude laekumise, maksude

⁷²⁴ Vabariigi Presidendi otsus nr. 15, RT 1938, 51, 483.

sissenõudmise ning koormiste täitmise eest hoolitsemine ja linna eelarve-summade kasutamine; linna heakorra teostamine.

Üksikuid vastutusalasid juhtisid linnavalitsuse osakonnad, mille juhatajateks võisid olla üksnes linnapea, abilinnapea ja linnanõunikud. Kolmanda astme linnades linnavalitsuse moodustamist ette ei nähtud ning selle ülesandeid täitsid linnapea (linnavanem) ja volikogu poolt kuueks aastaks valitud abilinnapea (abilinnavanem). Linnavolikogu valis linnavolinike hulgast vähemalt kolmeliikmelise revisjonikomisjoni linnavalitsuse tegevuse ja linna eelarve täitmise kontrollimiseks.⁷²⁵

Saksa okupatsiooni perioodil muutus nii linnade valitsemine kui kategori-seerimine. Esmane muutus valitsemises oli seotud üldise valitavate esindus-kogude kaotamisega Saksa okupatsioonivõimude poolt. Volikogusid kokku ei kutsutud ning seni volikogudes valitud teise ja kolmanda astme linnade linna-pead muutusid nimetatavateks ametnikeks.⁷²⁶ Ametisse nimetatud linnapead täitsid ühtlasi ka volikogude rolli.

Saksa sõjaväevõimud ei tegelenud haldusküsimuste süstemaatilise ümber-korraldamisega ning deklaratiivselt kehtis taas Eesti Vabariigi aegne klassi-fikatsioon (v.a varasem teise astme linn Nõmme oli Nõukogude võimude poolt iseseisva linna likvideeritud ja liidetud Tallinnaga). EOY sisedirektori 26. novembri 1941. aasta määruse kohaselt juhtisid linnavalitsuse tegevust Tallinnas ülemlinnapea ning teistes linnades linnapead täielikul ja ainuisikulisel vastutusel. Ülemlinnapea, linnapead, asetäitjad, revisjonikomisjoni liikmed ja linnasekretäri nimetas ametisse ja vabastas ametist sisedirektor. Linnaseadusega linnavalitsuse ja linnavolikogu pädevusse kuulunud otsuste langetamine läks linnapea kompetentsi, kes selliste otsuste langetamisel pidi ära kuulama ase-täitja(te) seisukoha. Järelevalve linnavalitsuse tegevuse üle kuulus Tallinna, Tartu, Pärnu, Rakvere, Viljandi, Valga ja Narva puhul sisedirektorile, teiste lin-nade (varasema jaotuse järgi kolmanda astme linnade) puhul vastavale maa-vanemale. Varem volikogu kompetentsi kuulunud otsused langetas linnapea ning need kuulusid kinnitamisele järelevalveasutuses.⁷²⁷

Teatud määral iseloomustab linnade kategoriseerimist tollane EOY teenis-tujate palgakorraldus. Selle alusel loeti I tasurühma Tallinna ülemlinnapea; II tasurühma Tartu linnapea; III tasurühma Pärnu, Viljandi, Narva, Rakvere linna-pead; IV tasurühma Valga ja Võru linnapead. Seega varasematest teise astme linnadest Valga linnapea oli vähemalt tasu osas langenud ülejäänuiastme võr-ra allapoole.⁷²⁸

⁷²⁵ Linnaseadus, RT 1938, 43, 404.

⁷²⁶ Tallinna ülemlinnapea ja esimese astme linna (st Tartu) linnapea ametikohad täideti ka Eesti 1938. aasta linnaseaduse alusel presidendi poolt määramise korras.

⁷²⁷ Verordnung über die Kreis-, Stadt-, und Gemeindeverwaltungen, 26.11.1941, ERA.R-65.1.85, 1–2.

⁷²⁸ Avalikus teenistuses seisvate omamaiste teenistujate palkade määrus, 04.12.1941, AT 1941, 11, 56.

Saksa tsiviilvalitsuse sisseseadmisel 5. detsembril 1941 tõsteti teistest esile Tallinn (varasema jaotuse kohaselt pealinn), Tartu (varasem esimese astme linn) ning varasemad teise astme linnad Pärnu, Narva, Rakvere, Viljandi, Valga, (v.a Nõmme). Nende puhul kinnitas linnapea ametisse kindralkomissar, korraldusega komissaarselt oma ülesandeid edasi täita.⁷²⁹

Tallinn	Artur Terras (nüüdsest esimene (I) linnapea)
Tartus	Voldemar Onton (asetäitja), (alates 1942 Paul Keerdoja)
Pärnus	Artur Peetre, (al 1.10.1942 kuni sõja lõpuni Voldemar Ernesaks)
Narvas	Leonhard Vahter, (vabastati omal soovil; al 31.03.1942 major Richard Rubach)
Rakveres	Oskar Kalmisto
Viljandis	Albert Vilms
Valgas	Valter Männik

1942. aasta märtsis antud organisatsioonidekreet nimetas Saksamaa eeskujul haldusüksuste hulgas maakonnavabu linnu, kuid ei määratlenud neid täpsemalt. 1942. aasta juulis kogukonnaomavalitsuse sisseseadmise määrusega reguleeriti täpsemalt linnade klassifitseerimine ning maakonnavabadeks linnadeks loeti Tallinn, Tartu, Narva ja Pärnu. Nende linnade linnapeade, nagu ka maavanemate, ametisse nimetamine jäi kindralkomissari pädevusse. 1943. aasta algusest läks see formaalselt küll EOJ juhi kompetentsi, kuid praktikas nimetas vähemalt maavanemaid jätkuvalt ametisse kindralkomissar. Ülejäänud varasemad teise astme linnad loeti koos kolmanda astme linnadega maakondliku alluvusega linnadeks ning nende linnapeade nimetamine anti EOJ juhi pädevusse. Uus kord ei eristanud enam maakonnalinna staatust. Linnapea institutsiooni juurde moodustati sarnaselt Saksa kogukonnaseadusele raehärradest nõunike kogud ning linnapea abid nimetati linnanõunikeks. Raehärrad määras ja vabastas omavalitsuse järelevalveasutus linnapea ettepanekul ning piirkonnakomissari nõusolekul. Linnapea pidi küsimuste puhul, mis seaduse järgi kuulunuks volikogu kompetentsi, ära kuulama raehärrade arvamuse, kuid neil puudus otsustusõigus.⁷³⁰

Ühtlasi ei näinud uus kord ette varasemates mitte-maakonnalinnadest kolmanda astme linnades senist linnavanema ametinimetust ning see asendus linnapea omaga. Saksakeelses asjaajamises oli algusest peale linnavanema vastena kasutusel bürgermeister, mis saksa keeles on traditsiooniliselt laiema

⁷²⁹ Tsiviilvalitsuse sisseseadmine Eestis, 06.12.1941, AB 1942, 1, lk 3–4.

⁷³⁰ Kogukonnaomavalitsuse sisseseadmise määruse esimene teostamismäärus, 20.06.1942, AB 1942, 40, lk 497–501; Eesti Omavalitsuse ametikandjate ametisse nimetamise määrus, 22.12.1942, AB 1943, 2, lk 15–16.

tähendusega mõiste kui linnapea ning kasutatakse ka maapiirkonna kogukonnavalitsuste juhi kohta.

Linnad toimisid ühtsete reeglite alusel, kuid linn kui selline on haldusüksusena raskesti üheselt käsitletav. Selgelt eristub ülejäänud linnadest Tallinna kui administratiivse keskuse seisund, maakonnavabad linnad oma linnavalitsustega toimisid paljuski sarnaselt maakondadega. Väiksemad, kolmanda astme linnad eesotsas linnavanematega sarnanesid oma halduskorra poolest pigem valdadega.

Kahjuks puudub Tallinna linnavalitsuse esialgse kujunemise ning järgneva tegutsemise lähemaks analüüsiks otsene dokumentatsioon. Küllaltki informatiivse, kuid esmajoones oma mälestustele tugineva erapooliku ülevaate Tallinna linnavalitsuse sisseseadmisest ja esmastest tegevustest linnapeana annab Artur Terrasse paguluses koostatud artikkel.⁷³¹ Selles esitatud kirjeldus on mõnevõrra lahknev kindralkomissar Litzmanni esitatud versioonist.⁷³²

Saksa üksused tõrjusid Punaarmee Tallinnast välja 28. augustiks ning linn läks kohe Wehrmächti üksuste kontrolli alla. Seega ei saanud Tallinnas rääkida kohaliku linnavalitsuse kujunemisest võimuvaakumi olukorras. Terrasse enda sõnul, kes reservohvitserina tegutses 1941. aasta augusti teises pooles Põhja-Eesti Omakaitse ülemana, määrati ta tagaselja Saksa 16. armee staabi poolt Tallinna (tulevaseks) linnapeaks juba 24. augustil, so Tallinna vallutamise operatsiooni algul.⁷³³ Siinkohal peab Terras eksima, sest 16. armee Eesti alal ei tegutsenud. Muule infole tuginedes võib oletada, et linnapea seadis ametisse Tallinna vallutamisel osalenud 61. diviisi ülem kindralleitnant Siegfried Hänicke (Hänicke).

Haldusvõimu taastamine vallutatud linnas jäi suurel määral Saksa jala-väediviisi ülema poolt ametisse seatud ajutise linnapea Artur Terrasse õlule. Saksa tsiviilvõimude poolt oli Tallinna kui kindralkomissariaadi keskuse linnapeana mõeldud ametisse seada sakslasest ülemlinnapea personaalunioonis Tallinna linna piirkonnakomissariga (linnakomissar). Nii oli Lätis Riia ülemlinnapeana (linnakomissarina) ametisse määratud Saaremaal Laugu mõisas sündinud baltisakslane Hugo Wittrock ja Riia linn ei kuulunud Läti omamaise halduse alla. Tallinnas läks teisiti. Enne linnast lahkumist korraldas diviisiülem 29. augustil piduliku õhtusöögi, kus nimetas kõrgema sõjaväelise võimuesindajana Terrasse Tallinna ülemlinnapeaks ja andis talle sellekohase tunnistuse.⁷³⁴ Terrasse sõnul oli selle taga esmane üldine juhtnõor, et tegevust alustav linnavalitsus peab lähtuma varasemast Eesti Vabariigi seadusandlusest ning selle kohaselt oli Tallinnas ette nähtud ülemlinnapea ametikoht. Seetõttu oli linna

⁷³¹ Artur Terras, Tallinna linnavalitsuse tegevus 1941.a. In: Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas VI, 53–66.

⁷³² An den Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, 30.10.1941, BA, R 6/26, 2–3p.

⁷³³ A. Terras, Tallinna linnavalitsuse tegevus, 53.

⁷³⁴ An den Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, 30.10.1941, BA, R 6/26, 2–3p.

sõjaväekomandant (kindralmajor vabahärra Max Raitz von Frenzt) nimetanud ta ülemlinnapeaks.⁷³⁵

Terrase nimetamine ülemlinnapeaks pani Saksa tsiviilametnikud kitsikusse, sest diviisiülema kui institutsiooni poolt ametlikult ametisse seatud ülemlinnapea kohalt vabastamine ja väljavahetamine tsiviilvalitsuse poolt oli kindralkomissar Litzmanni arvates kaheldav ettevõtmine, mis tekitanuks rahva hulgas asjatut rahulolematust ja ärevust.⁷³⁶

Mis asjaoludel oli valik langenud nimelt Artur Terrase kandidatuurile, ei ole siinkohal selge. Linnapea ametisse määramise dokument ei ole teadaolevalt säilinud ning kuna Tallinna vallutamisel osalesid mitmed Saksa diviisid, siis ei ole üheselt selge, kas tegu oli 61. diviisi ülema määramisega. Kahjuks ei ole säilinud Tallinna linnavalitsuse arhiivi, mis lubaks lähemalt uurida linnavalitsuse töö taastamist 1941. aastal.

Nõukogude okupatsiooni ajal kaotas Nõmme oma iseseisvuse ning liideti Tallinnaga. Saksa sõjaväevõimu perioodil anti Nõmmele taas teatav autonoomia. Ametisse määrati Nõmme linnapea: esialgu Rudolf Tikman, tema lahkumise järel 1941. aasta oktoobris Voldemar Sõjamägi. Nõmme linnapea jäi Tallinna ülemlinnapea otsealluvusse, ühised olid ka linnavalitsuse haridus- ja tervishoiu osakonnad.⁷³⁷ 22. detsembril 1941 taastati kindralkomissari korraldusega Nõmme omaavalitsus Tallinna linnaosavalitsusena alates 1. jaanuarist 1942. Pärast 1. jaanuari antud Tallinna linnavalitsuse korraldused kehtisid Nõmme linnaosa kohta, kui viimase korraldustega ei määratud sõnaselgelt teisiti.⁷³⁸

⁷³⁵ A. Terras, Tallinna linnavalitsuse tegevus, 54.

⁷³⁶ An den Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, 30.10.1941, BA, R 6/26, 2–3p.

⁷³⁷ A. Terras, Tallinna linnavalitsuse tegevus, 54.

⁷³⁸ Anordnung über die Einsetzung der Selbstverwaltung in dem Stadtteil Nõmme der Stadt Reval, 22.11.1941, ERA.R-65.1.85, 3.

5. SAKSA TSIVIILVÕIMU ARENG

5.1. Õigussuhete arengust

Arusaamad, millise reaalse sisuga täita Saksa võimuasutuste struktuurid, ei olnud 1941. aasta sügisel selgelt fikseeritud, jättes ruumi erinevatele mõttearendustele ja ettepanekutele, mis reaalsuses enamasti ei realiseerunud. Ajal, kui Saksa tsiviilvõim Leedu ja Läti aladel juba tegevusse asus, oli Eesti veel lahingutander või rinde vahetu tagala.

Sõjaväevõimude perioodil andsid Eesti territooriumil määrusi jm õigusakte välja eelkõige Eesti Omavalitsuse direktorid, tuginedes senisele Eesti Vabariigi seadusandlusele ja väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja eelnevale kirjalikule nõusolekule. Tegevusjuhised sai EOVI ainult väegrupi Nord tagalapiirkonna juhatajalt ega võinud vastu võtta juhiseid teistelt asutustelt.⁷³⁹ 14. oktoobril 1941 deklareeris sisedirektor Oskar Angelus Eesti territooriumil enne 21. juunit 1940 kehtinud Eesti Vabariigi seadusandluse kehtivust, kuivõrd see ei olnud väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja poolt muudetud või tühistatud.⁷⁴⁰

Kui Saksa tsiviiladministratsioon 5. detsembril 1941 võimu üle võttis, said nad selle juba funktsioneeriva halduskorraldusega, mis oli Saksa sõjaväevõimude ja EOVI koostöös välja kujunenud praktilistest vajadustest ja olemasolevatest võimalustest lähtudes. Seni oli tulevast kindralkomissari koha peal esindanud *SA-Brigadeführer* Otto von Haldenwangi juhtitud eelkomando, kellel oli võimalus toimuvat vaid jälgida.⁷⁴¹ Siiski oli Litzmann juba kontaktis olnud ka EOVI direktoritega ja püüdnud neile antavate juhtnõõridega Eestis toimuvat võimaluste piires mõjutada. Olukorra areng Eestis tervikuna pani võimu ülevõtmist ootava kindralkomissari aga muretsema. Ta leidis, et EOVI on sõjaväevõimudel saanud endale võimupiirid, mis pärast Saksa tsiviilvalitsuse alla ära ei mahu. Juba saadud võimu piiramine loob aga halva õhkkonna. Samas astusid üksikud Saksa institutsioonid tema arvates samme, mis märgatavalt jahutasid eestlaste esmaseid sooje tundeid sakslaste kui vabastajate vastu.⁷⁴² Ametisse asumist ootaval kindralkomissaril olid kindlad arusaamad, kuidas Eestis Suur-Saksamaa (rassi)poliitilisi eesmärke saavutada: „/.../ et Eesti elanike puhul on üldiselt tegemist silmatorkavalt väärtusliku elemendiga, mis on suhteliselt lihtsalt võidetav sakslusele (*Deutschtum*) ja saab hilisemal ajal suur-saksa rahvuse kasulikuks osaks“, ei tohi neid diktaatorlikult valitseda, vaid tuleb poliitiliselt juhtida ja endale võita.⁷⁴³ Nii pöördus Litzmann 1941. aasta oktoobris ja

⁷³⁹ Volitus Eesti Omavalitsuse juhtidele, 15.09.1941, AT 1941, 1, 1.

⁷⁴⁰ Eestis kehtiva õiguse määrus, 14.10.1941, AT 1941, 2, 8.

⁷⁴¹ Der Generalkommissar Estland, An den Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, 28.10.1941, BA, R6/21, 245.

⁷⁴² Viimane väide oli kindlasti mõjutatud ka soovist demonstreerida tsiviilvalitsuse ametisse asumise vältimatust.

⁷⁴³ Der Generalkommissar Estland, An den Reichsminister für die besetzten Ostgebiete Herr Reichsleiter Rosenberg, 28.10.41, LVVA.P-70.5.7, 75–92.

novembris kolmel korral isikliku kirjaga riigiminister Rosenbergi poole, et püüda üleandmist kiirendada.

Kuid 1941. aasta lõpukuudel puudus endiselt üksmeel mitte ainult Eesti ala üleandmise tähtaja osas, vaid kogu idaalade valitsemise sisu osas. Kas komisariaatidest kujuneb järelevalveadministratsioon, mis tunnustab kohalike rahvaste suhteliselt suurt autonoomiat ning nende vabatahtlikku koostööd, või „Saksa valitsus“, mis tähendab juba tegutsevate omamaiste administratsioonide mahavõtmist (*Köpfung*) ning sellega kaasnevat kohalike rahvaste koostöötähte kadumist.⁷⁴⁴ Pruun Mapp tsiviiladministratsioonile koostatud esmaste juhistega oli küll olemas, kuid tegelikud võimuvahekorrad kujunes vastavalt igapäevaelule ning teoreetilised juhised siin ei aidanud. Piirkonnakomissar Hermann Rieckeni sõnul ei hoolinud peagi enam keegi Pruunist Mapist, sest iseene hooleks jäetud ametnikud lähtusid oma tervest inimmoistusest (*gesunder Menschenverstand*).⁷⁴⁵

Ametisse astunud kindralkomissar kinnitas 5. detsembril 1941 Eestis kehtiva õigusena enne 21. juunit 1940 Eestis kehtinud seaduste ja määruste jõusoleku, kuivõrd nad ei olnud vastuolus Saksa riigi poolt kehtestatud uue korraga. Nõukogude võimu ajal rajatud õigussuhted ja omandatud õigused jäeti kehtima, kuivõrd neid sõnaselgelt ei kaotata seaduste, määruste, korralduste või teiste õigustloovate aktidega.⁷⁴⁶ Lähtuti samast printsibist, mis oli kasutusel Saksamaal, kus teoreetiliselt kehtis endiselt Weimari vabariigi põhiseadus, kuid mille toimet oli dekreetidega kitsendatud. Vajalikud muudatused olemasolevas seadusandluses tehti täidesaatva võimu (s.o riigikantsleri, ehk siis Hitleri) dekreetidega.

Tsiviilvalitsuse tegevuse käigus loeti enne 21. juunit 1940 kehtinud Eesti Vabariigi õigusaktid Eesti territooriumil kehtivaks alates 8. juulist 1941, kuivõrd see ei olnud vastuolus Saksa riigi poolt halduse ülevõtmise ideega või ei olnud pärast 7. juulit 1941 muudetud, kaotatud ega teisiti määratud. Nõukogude okupatsiooni perioodil 22. juunist 1940 kuni 7. juulini 1941 antud või maa-alale laiendatud õiguseeskirjad kaotasid kehtivuse 8. juulist 1941, kuivõrd pärast 7. juulit 1941 ei määratud teisiti. Ennekõike puudutas see natsionaliseerimissätteid, mille kaotamine pidi toimuma erieeskirjade järgi.

Lisaks sellele kehtisid Eestimaa kindralkomissari võimupiirkonnas:

- 1) Okupeeritud Idaalade riigiministri või temale alluvate asutuste (Ostlandi riigikomissari) poolt või nende volitusel antud õigusaktid;

⁷⁴⁴ RMO HAbt I Dr. Leibbrandt, Im Hause, 25.10.1941; RMO HAbt III Vermerk. Betr.: Der Vorschlag Dr. Kleist vom 24.10. über den Aufbau der Verwaltung, 14.11.1941; RKO HAbt III M. Matthisen an RKO Lohse. Persönlich! Aufbau der Verwaltung. 17.11.1941, LVVA.P-70.5.10, 44–46, 74–80, 111–115.

⁷⁴⁵ Hermann Riecken, StA Lübeck 2KS1/68 (Geweke ja Bub) 27.05.1969, LAS, Abt. 352, Kiel, Nr. 2271.

⁷⁴⁶ Eestis kehtiva õiguse määrus, 05.12.1941, AB 1942, 1, lk 4.

- 2) sõjaväeasutuste poolt antud tsiviilvalitsuse pädevusvaldkonda kuuluvad määrused, kuivõrd konkreetsel juhul ei ole määratud teisiti.⁷⁴⁷

Ostlandi riigikomissariaadis oldi seisukohal, et Eesti ala üleminekuga tsiviiladministratsiooni juhtimise alla jõustusid siin automaatselt ainult osa riigikomissari poolt antud õigusakte. Jõustumata jäid esialgu need, mis olid vastulus Eestis juba teiste Saksa ametiasutuste poolt kehtestatud eeskirjadega. Automaatselt kehtima hakanud õigusaktid paluti kindralkomissaril avaldada oma *Amtsblatt*'is, ülejäänute osas paluti riigikomissari informeerida ning jäi kindralkomissari otsustada, millal ja kuidas need vastavusse viia ja avaldada.⁷⁴⁸

Vähemalt edaspidi hakkasid idaalade riigiministri ja Ostlandi riigikomissari õigusaktid, mida nad oma teadetelehtedes avaldasid, automaatselt kehtima kõigis kindralkomissariaatides. Nii oli riigiministri või riigikomissari õigusaktide avaldamine kohalike kindralkomissariaatide *Amtsblatt*'ides informatiivse, aga mitte õigusliku tähendusega.⁷⁴⁹

1942. aasta suveks kujunes õigusaktide andmise kord Ostlandis järgmiseks:

- 1) Idaalade riigiminister ja Ostlandi riigikomissar said õigusmääruste (*Rechtsverordnungen*) ja teostamismääruste (*Durchführungsverordnungen*) kaudu luua uusi õigussuhteid (*neues Recht setzen*). Riigikomissar oli selle juures piiratud valdkondadega, mida minister ei olnud endale reserveerinud;
- 2) kindralkomissarid said õigusmääruste (*Verordnungen*) ja teostamismääruste (*Durchführungsverordnungen*) vormis uusi õigussuhteid luua oma komisariaatide või nende osade piires. Ka laienes neile piirang, mis takistas õigusloome ministri või riigikomissari poolt reserveeritud aladel. Lisaks pidid kindralkomissarid oma õigusaktide kavandid enne väljakuulutamist esitama heakskiidu saamiseks riigikomissarile;
- 3) piirkonnakomissaridel puudus põhimõtteliselt õigusmääruste väljaandmise voli, v.a erandjuhtudel. Nende poolt seni välja antud õigusaktid olid ilmunud õigusliku aluseta ja vajasis edasi toimimiseks kindralkomissari kinnitust. Alates 24. aprillist 1942 oli kindralkomissaridel olnud põhimõtteliselt võimalus delegeerida õigusaktide väljaandmist ka piirkonnakomissaridele,⁷⁵⁰ kuid idaministeerium ei pidanud selle rakendamist otstarbekaks;
- 4) omamaistel kõrgeimatel haldusasutustel (Eestis EOVI) oli voli pärast kindralkomissari vastavasisulise õigusmääruse andmist oma haldusmääruste (*Anordnungen*) ja teostamismäärustega (*Durchführungsanordnungen*)

⁷⁴⁷ Määrus kehtiva õiguse kohta ja otsuse käitlemise kohta Eesti kindralkomissari-piirkonnas, AB 1942, 39, lk 491–492.

⁷⁴⁸ Der Reichskommissar für das Ostland Abt. II c. An den Herrn Generalkommissar in Reval, 15.01.1942, BA, R 90/11, 97.

⁷⁴⁹ Verordnung über die Rechtsetzung im Reichskommissariat Ostland, 24.04.1942, VBI RMOst 1942, 17.

⁷⁵⁰ Verordnung über die Rechtsetzung im Reichskommissariat Ostland, 24.04.1942, VBI RMOst 1942, 17.

kehtestada reegleid, mis kehtisid igapäevaste suhetes nende halduspiirkonnas.⁷⁵¹
(vaata lähemalt: 4.1.2)

Vastavalt Ostlandi riigikomissari 18. augusti 1941 määrusele oli tema valitsemise all oleval territooriumil tsiviilelanikkonnale määruste andmise õigus Saksa tsiviilvalitsuse ametiasutustel.⁷⁵² Minister Rosenberg tugines vallutatud idaaladel kehtima hakkavate õigusaktide väljaandmisel Hitleri 17. juuli 1941. a korraldusele. Riigiminister Rosenberg võis selle alusel õigussätete väljaandmise õiguse edasi anda endale alluvatele riigikomissaridele ja kindralkomissaridele, kuivõrd kõrgemalseisev instants vastavaid valdkondi ise ei korralda või mille korraldamise õigust ta ei ole sõnaselgelt endale jätnud. Kindralkomissar võis omakorda riigikomissari nõusolekul õigussätete väljaandmise edasi volitada endale alluvatele organitele, s.o piirkonnakomissaridele või EOVLle.⁷⁵³ Kuivõrd kõrgemalseisev instants vastava valdkonna õigussätete andmise hiljem endale võttis, kaotasid madalamate asutuste eeskirjad jõu.⁷⁵⁴

Praktika, kus EOVL direktorid andsid sõjaväevõimude volitusel välja määrusi ning avaldasid neid Ametlikus Teatajas, lõppes detsembris 1941 koos Eesti üleminekuga Saksa tsiviilvõimude vastutuse alla. Edasiselt puudus õiguslik alus, mis lubanuks EOVL direktoritel oma nimel välja anda määrusi või muid õigusakte, sest sellist institutsiooni Saksamaa võimuhierarhia seni ette ei näinud.

Saksa okupatsioonivõimule alluvad omamaised administratsioonid Balti rii- kides legaliseeriti riigiminister Rosenbergi poolt välja antud organisatsioonidekreetidega 7. märtsil 1942. On tähelepanuväärne, et teoreetiliselt keskse tähendusega dokumente ei antud õigusmäärustena vaid dekreetidena, kuid neid ei avaldatud ametlikes teadaannetes väljaannetes (ei EOVL, kindralkomissari, riigikomissari ega idaalade riigiministri omas) ning tehti ringkirjaliselt teatavaks ainult asjaomastele ametiasutustele. See ei seganud korraldamast suurt propagandakära, nagu oleks Eesti, Läti ja Leedu rahvastele nüüd saabunud tõeline pääsemine Nõukogude taagast ja avaldatud tõelist usaldust Saksa võimude poolt. Tunduvalt kainemalt hindas olukorda oma päevaraamatus näiteks Leedu omavalitsuse rahandusküsimuste peanõunik Jonas Matulionis, lugedes seda vaid olemasoleva korra kinnituseks: nimelt, et Saksa kindralkomissar on „piiramatu võimuga kuningas“. Jätkuvalt ebaselged õigus- ja kompetentsivahekorrad viivad selleni, et koostöö hakkab sõltuma eelkõige isiklikest sidemetest ja on seetõttu allutatud vastavatele tingimustele.⁷⁵⁵

⁷⁵¹ Der Reichskommissar für das Ostland Abt. II Verw. Rechtsetzung im Reichskommissariat Ostland, 07.07.1942, ERA.R-65.1.2, 9–15.

⁷⁵² Määrus Ida maa-alal valitsuse ülevõtmise kohta Riigikomissari poolt, 18.08.1941, AB 1942, 1, lk 2.

⁷⁵³ Eesti Omavalitsuse Juhi õigussätete andmise õiguse määrus, 22.12.1942, AB 1943, 1. lk 3–4.

⁷⁵⁴ Ida-maa-ala riigikomissariaadis õigussätete andmise määrus, 24.04.1942, AB 1942, 39, lk 507–508.

⁷⁵⁵ C. Dieckmann, Deutsche Besatzungspolitik, 483.

Organisatsioonidekreedid võimaldasid õigusaktide väljaandmise panna osaliselt taas omamaiste administratsioonide õlule. Organisatsioonidekreet muutis EOVLde delegeeritud õigussätete andmise korda selliselt, et kui varem andis iga direktor oma vastutusallas eri liiki määrusi, siis nüüd andis EOVL juht asjaomaste direktorite ettepanekul ja kindralkomissari nõusolekul vaid haldusmäärusi (*Anordnungen*). Direktorid ise võisid omal alal anda juhendeid (*Anweisungen*) neile alluvatele asutustele. Mõlemal puhul avaldati need paralleelselt saksa ja eesti keeles Eesti Omavalitsuse Ametlikus Teatajas. Esimene EOVL antud määrus pärast Eesti üleandmist Saksa tsiviilvõimude kontrolli alla ilmus Ametlikus Teatajas alles organisatsioonidekreedi jõustumise järgselt 29. mail 1942. Uues olukorras loeti kindralkomissariaat „õiguste ja kohustuste kandjaks“ (*Träger von Rechten und Verpflichtungen*), mida esindavad EOVL juht ja ülejäänud direktorid.⁷⁵⁶ Saksa juhtimine pidi toimima järelevalveadministratsioonina (*Aufsichtsverwaltung*), mis annab EOVLde juhtnõõrid õigusaktide väljaandmiseks ning jälgib neist kinnipidamist. Halduse (*Verwaltung*) töö raskus ja vastutus pidid elanikkonna silmis jääma EOVL kanda.⁷⁵⁷ Järgmise sammuna väidetava tegeliku järelevalveadministratsiooni poole delegeeris kindralkomissar 1942. aasta detsembris EOVL juhile seadusjõuliste määruste ja korralduste andmise õiguse. Need pidi Mäe andma vastavate valdkondade direktorite kaasallkirjadega ning avaldama Ametlikus Teatajas.⁷⁵⁸

1943. aastal alustati Eesti territooriumil mobilisatsioone Saksa sõjaväkke, politseisse ja Relva-SSi, mis olid vastuolus Haagi IV konventsiooniga Maasõja seadustest ja tavadest (III osa, artikkel 45 keelas sundida okupeeritud riikide elanike vanduma truudust vaenulikule poolele),⁷⁵⁹ mille mittekehtivust Nõukogude Liidu vastases sõjas konstateeris Saksamaa juhtkond juba 1941. aastal. Sellele vaatamata püüdis okupatsioonivõim mobilisatsiooni läbiviimiseks leida rahvusvahelise õigusega rohkem või vähem kooskõlas olevaid mooduseid. Mobiliseeritustest formeeritud üksused jäeti erinevate politseiasutuste alluvusse, mis võimaldas neid käsitleda sisemiste korrakaitse üksustena ning mitte sõjaväeüksustena. 1944. aasta mobilisatsiooni ajaks taastati Eestis ja Lätis formaalselt sõjaväeringkonnad (nimetamata küll ametisse omamaist sõjaministrit), mis formaalselt olid mobilisatsiooni läbiviijateks.⁷⁶⁰

Taastatud sõjaväeringkonnad olid tegelikkuses personaalunioonis ühitatud SS-täiendusinspeksiooniga (*Ersatzinspektion der Waffen-SS*), mida kohtadel

⁷⁵⁶ Organisationserlaß Ostland Nr. 3; Durchführungsbestimmungen zum Organisationserlaß Ostland Nr. 3, 07.03.1942, LVVA.P-70.5.11, 109–121.

⁷⁵⁷ Durchführungsbestimmungen zum Organisationserlaß Ostland Nr. 3, 07.03.1942, LVVA.P-70.5.11, 114–121.

⁷⁵⁸ Eesti Omavalitsuse Juhil õigussätete andmise õiguse määrus, 22.12.1942, AB 1943, 1. lk 3–4.

⁷⁵⁹ Laws and Customs of War on Land (Hague IV); October 18, 1907, Section III. Military authority over the territory of the hostile state, Art. 45, <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/hague04.htm>, (22.12.2004).

⁷⁶⁰ Uffelman, 23.03.1944, LVVA.P-70.5.73. 30p.

formaalselt juhtisid omamaised kindralinspektorid Johannes Soodla ja Rudolfs Bangerskis. Muutused jätkusid ka okupatsiooni viimases faasis, kui kõneks oli juba Eesti võimalik taaslangemine Punaarmee võimu alla. 10. märtsil 1944 määras riigikomissar Lohse, et põhimõtteliselt peavad õigusaktid olema välja antud omamaise administratsiooni poolt, kui sõjamajanduslikud vajadused seda võimaldavad. Kõik omamaise administratsiooni väljaantavad õigusaktid vajasid aga kindralkomissari ja riigikomissari nõusolekut.⁷⁶¹

Rõhuasetus omamaisele valitsusele oli tingitud poliitilisest olukorrast, soovist näidata omamaise valitsuse võimalikult suuremat iseseisvust. Rahvale kajastus muutus kõige ilmekamalt ajalehe veergudel, mis oli tolle aja keskseks meediumiks. Juba pärast seda, kui Mäe oli 1943. aasta oktoobris ilma ühegi sakslase kohalolekuta „Estonia“ saalis „vastavalt Eesti seadustele“ välja kuulutanud 1925. aastal sündinud noormeeste sundmobilisatsiooni ja nimetanud seda esimeseks riigiõiguslikult suveräänseks sammuks,⁷⁶² muutus riigivõimu kuvand. Saksa ülemvõimu kohalolu otsustati lükata avalikkuse ees järsult tahaplaanile ning mängida EOVIle kui mingile „päris“ valitsusele (vrd Eesti Leegioni välja kuulutamine Litzmanni poolt augustis 1942). Mäe kõned hakkasid ilmuma ajalehe esikülgedel iseseisvalt ja ilma Litzmannita, kelle nimi esines ajakirjanduses nüüd pigem harva. Lehed kuulutasid, et sakslaste roll Eestis polevat muud, kui Eesti kaitsmine. Säärast „omavalitsemise“ propagandat hakati pärast sõjaõnne pöördumist ajama üldiselt kõikjal idaaladel.⁷⁶³

5.1.1. Kindralkomissariaadi ja Eesti Omavalitsuse õigusloome

Mille alusel hinnata ühelt poolt Saksa riigi- ja kindralkomissariaadi ja teisalt EOVI praktilist tegevust kohaliku halduse korraldamisel kesksete administratiiv-asutustena ning alamastme administratiivasutuste (piirkonnakomissariaadid, maa-, linna- ja vallavalitsused) tegevust? Seni puuduvad uurimused, mis analüüsiksid mistahes nimetatud administratiivasutuse sisulist tegevust, üheks takistuseks põhjaliku analüüsi tegemisel on teema väga ebaühtlane kaetus arhiiviallikatega. Neile küsimustele ammendava vastuse leidmine ei mahu ka käesoleva töö raamidesse, esmase hinnangu andmiseks keskasutuste (riigi- ja kindralkomissariaadi ning EOVI) tegevusele on analüüsitud kohalikes ametlikes teadetelehtedes (kindralkomissariaadi Amtsblatt ja EOVI Ametlik Teataja) avaldatud õigusakte. Analüüsi tegemiseks on teadetelehtedes ilmunud õigusaktid süstematiseeritud temaatiliste märksõnade järgi, kaasates Amtsblatt'ist kõik seal ilmunud õigusaktid (v.a juba ilmunud tekstide kohta avaldatud öiendused ja märkused), et püüda sel teel jõuda arusaamiseni, milliste valdkondadega

⁷⁶¹ Rechtsetzungsakte der landeseigenen Verwaltung, 10.03.1944, MB RKO 1944, 7. lk 33–34.

⁷⁶² Eesti Sõna, 28.10.1943.

⁷⁶³ K. Nurmis, Das fein geschliffene Glas, 123–124.

tsiviilvõimu institutsioonid enim tegelesid ning millisena paistab ühe või teise asutuse roll võimu teostamisel.

EOV Ametlikust Teatajast on vaatluse alla võetud ainult I osa, kus avaldati „maa üldvalitsuse“ (enamasti EOV, 1941. aasta sügisel ka Saksa majanduskomando) määrused, korraldused ja muud otsused. II osas ilmusid kohalike omavalitsuste (enamasti linnavalitsuste, eriti Tallinna) olulisemad korraldused ning III osas erinevad ametlikud teadaanded, mida ei avaldatud I ja II osas. Pärast EOV reformi 1942. aasta mais korrigeeriti Ametliku Teataja määrust järgnevalt: „Esimeses osas avaldatakse Eesti Omavalitsuse Juhi määrused ja Eesti Omavalitsuse direktorite poolt antavad muud eeskirjad. /.../ Kolmandas osas avaldatakse Eesti Omavalitsuse Juhi poolt toimuvad ametisse nimetamised ja ametist vabastamised kui ka muud teadaanded, mis ei kuulu avaldamisele esimeses ega teises osas.“⁷⁶⁴

Kindralkomissariaadi Amtsblatt alustas ilmumist 1942. aastast, olles oma ülesehituselt sarnane EOV Ametliku Teatajaga. I osas avaldati Saksa tsiviiladministratsiooni määruseid, korraldusi jm. õigusakte: kindralkomissari väljaantud õigusaktid ning idaalade riigiministri ja Ostlandi riigikomissariaadi õigusaktid, mis Eesti alal kehtima hakkamiseks tuli avaldada ka kohaliku kindralkomissari poolt. II osas avaldati EOV direktorite poolt välja antud õigusakte, mis tihti olid rakendusmäärused või eeskirjad Saksa võimuorganite välja antud määruste juurde (Ametlikus Teatajas neid õigusakte ei avaldatud). Amtsblatt'i 1943. aasta aastakäigu ülesehitus oli lihtsustatud ning see ei jagunenud erinevateks osadeks, seni II osas avaldatud EOV õigusakte Amtsblatt'is enam ei avaldatud. 1944. aasta Amtsblatt'i ülesehitus muutus taas, olles jagatud neljaks osaks: I osas avaldati idaalade riigiministri väljaantud õigusakte, II osas Ostlandi riigikomissariaadi väljaantud õigusakte, III osas Eesti kindralkomissari õigusakte ning IV osas riigikomissariaadi ja kindralkomissariaadi väljaantud teostamismäärusi ja ametlikke teadaandeid.

Antud juhul jääb selgusetuks EOV õigusaktide 1942. aasta Amtsblatt'is avaldamise alus ja põhjus. Paralleelselt ilmus ka EOV Ametlik Teataja, kuid 1942. aasta esimese viie kuu kestel selle I osas EOV direktorite õigusaktide ei ilmunud. Vaadates ajalist kokkulangevust, võib eeldada, et see seondus EOV n-ö illegaalse seisundiga pärast Eesti ala üleminekut Saksa tsiviilvõimude kontrolli alla. Kuni organisatsioonidekreedi ilmumiseni, märtsis 1942, ei olnud EOVI kui institutsioonil formaalselt võttes tegutsemiseks alust. EOV juhi määrused hakkasid Ametliku Teataja I osas ilmuma taas pärast EOV reformi alates 1942. aasta 29. maist, mil esmalt tehtigi muudatusi Ametliku Teataja määru-
sesse. EOV direktorite viimased õigusaktid Amtsblatt'is avaldati 4. juulil 1942 ning need olid allkirjastatud juba mais 1942.

Analüüsidest aastate lõikes Amtsblatt'is õigusaktide avaldamise dünaamikat, saab esile tuua kaht laadi muutusi. Esmalt valdkonniti: nii iga aasta lõikes

⁷⁶⁴ Eesti Ametliku Teataja määrus, 23.09.1941, AT 1941, 1, 2; Eesti Ametliku Teataja määru-
se muutmise määrus, 27.05.1942, AT 1942, 7, 29.

eraldi, kui kogu perioodi jooksul kokku, avaldati enim õigusakte (150 nimetust 689-st), millega reorganiseeriti kohalikke majandus- ja tööndusküsimusi, eriti toorainevarumist ja kokkuostu ning seda vaatamata olukorrale, kus majandusküsimustega tegelemine oli suuremas osas delegeeritud majanduskomandole. Teise sagedasema valdkonnana (65 nimetust 689-st) tõuseb selgelt esile maksume ja koormatiste küsimus, seda samuti nii üksikute aastate lõikes kui ka kogu perioodi kestel kokku. Kolmandale positsioonile (41 nimetust 689-st) jäävad erinevate tasude, palkade ja töötingimuste küsimused, kuid seda eelkõige seoses suure tähelepanuga valdkonnale 1944. aastal. Oluliste küsimustena tõusevad veel esile põllumajandus, halduskorraldus, varadega seotud probleemid ning politsei, kohtu ja karistusvõimu küsimused.

Erinevate Saksa institutsioonide osakaalu puhul torkab silma vastuolu propaganda kaudu deklareeritud üldise suundumuse – viia halduse lihtsustamise käigus otsustusprotsess võimalikult madalamale astmele – ja analüüsi tulemuste vahel. 1942., 1943. ja 1944. aastal moodustasid avaldatud õigusaktidest madalaima astme – kindralkomissariaadi omad vastavalt 40%, 35% ja 15%; keskastme – riigikomissariaadi omad 52%, 46% ja 80%; ning riikliku tasandi omad 8%, 19% ja 5%. Nende näitajate alusel võib eeldada, et kindralkomissariaadi positsioon nõrgenes pidevalt, vastupidiselt poliitilistele deklaratsioonidele ning suurim edu saatis riigikomissariaati, millise institutsiooni vajalikkuses paljud kahtlesid ning tegid ettepanekuid selle, kui tarbetu vahelüli, kaotamiseks.

Kuid milliseks kujunes kõnealuste andmete alusel EOV roll? Ehk koonduski kohalik administratiivvõim hoopis ülekaalukalt siia, nagu mitmetest poliitilistest deklaratsioonidest välja lugeda võiks ning millise pildi maalis rahva silmade ette ajakirjandus. Kvantitatiivselt vaadates avaldati EOV Ametliku Teataja I osas kogu perioodi kestel kokku 204 EOV õigusakti, lisaks veel 53, mis avaldati 1942. aasta Amtsblatt'is. See on ligikaudu sama palju, kui Amtsblatt'is avaldati Saksa administratiivasutuste õigusakte ühe aasta jooksul. 1944. aastal, kui kohalik haldus pidanuks olema juba maksimaalselt delegeeritud EOV kätte, ilmus Ametlikus Teatajas 45 õigusakti, samal ajal Amtsblatt'is 145.

Kui vaadata valdkondi, millega tegelesid EOV või puhtalt Saksa administratiivasutused, siis tuleb esile selge erinevus ning rollijaotus. Vaadates avaldatud õigusaktide valdkondi, leiame esikolmikust (3. kohalt, 11%) ühe ühise nimetaja Saksa asutustega: see on maksuküsimused. Seega võib kõnealuste andmete alusel öelda, et tsiviiladministratsiooni kui terviku üks kesksemaid ülesandeid oli kohaliku elanikkonna ja ettevõtete maksustamine, kusjuures EOV rolliks jäi täidesaatev osa, maksude vahetu kogumine elanikelt, olgu see tulu- või koeramaks, jalgratta- või kuurordimaks. Teise koha (samuti ca 11%) haaravad elanikkonna toiduga varustamise ning ostulubadega seotud küsimused. Suurim pakett (12%) õigusakte anti EOV poolt aga välja seoses kaitseküsimustega, st meeste mobiliseerimisega Saksa relvaüksustesse või Omakaitse teenistusse ning seda eelkõige 1943. ja 1944. aastal. Lisaks neile valdkondadele olid olulisel kohal veel majandusküsimused ja toorme varumine Saksa sõjatööstusele ning hindade reguleerimine ja põllumajandusega seotud küsimused.

On ilmne, et ka Saksa okupatsiooni lõpuks ei antud kohaliku administratsiooni juhtimist suuremas mahus üle EOVLle, vaid seda kasutati ülesannete täitmiseks, mis kohalikus elanikkonnas enim vastumeelsust võisid tekitada: maksumine, põllumajandussaaduste normi korras võtmine või kokkuost sümboolse hinna eest ning tarbekaupade jaotamine ostulubade alusel. Sõja teises pooles sai EOVL tähelepanuväärseimaks töövaldkonnaks eestlaste Saksa relvaüksustesse mobiliseerimisega kaasnevate probleemide lahendamine, mida Saksa okupeeriva riigina ise teha poleks tohtinud. EOVL kaudu püüti sellele anda kvaasi-seaduslikku ilmet.

5.2. Majanduse juhtimisest

EOVL Majandus- ja Transpordidirektoriumi tegevusse asumisel 1941. aasta sügisel jagunesid selle ülesanded esialgu kolme suurde gruppi. Esimese ülesandena tuli kiiresti organiseerida Eesti maa-ala jaoks vajalik majandusalane organisatsioon ja komplekteerida loodavate asutuste koosseis. 1941. aasta lõpuks oli loodud täielik ametiasutuste võrk. Organisatsioonilised ja koosseisulised küsimused jäid päevakorda ka hiljem, sest ei suudetud vältida dubleerimist mitmesuguste Saksa ametiasutuste ja Eesti ametiasutuste vahel. Teisest küljest püüsid organisatsioonilised ja koosseisulised küsimused päevakorras, sest hiljem tõstati uusi probleeme, näiteks finantskassade asutamise ja pangandusvõrgu ümberkorraldamise küsimus, Eesti Panga likvideerimine jms.

Teise suure ülesannete grupi moodustasid direktoriumi ülesanded, mis olid otseselt tingitud NSV Liidu okupatsioonivõimu kukutamisest ja Saksa sõjaväeasutuste tegevusse asumisest. Tulid likvideerida faktiliselt püsijäänud nõukogude asutused ja samaaegselt välja töötada majanduse ülesehitamise uued alused. Selleks töötati direktoriumi poolt välja ja esitati väegrupi Nord tagala- piirkonna juhatajale kehtestamiseks rida määrusi. Kõige olulisemana kehtestati määrus Eestis tegutsenud nõukogudeaegsete asutuste ja ettevõtete likvideerimise kohta.

Direktoriumi ülesannete kolmanda ja põhilise osa moodustasid need, mis olid suunatud Eesti majanduse taasülesehitamisele ning nõukogude korrast ja sõjast tingitud purustuste kõrvaldamisele. Esmalt tuli kasutusele võtta abinõud, et säiliks allesjäänud varad. Selleks kutsuti ellu mitmed keskused, mille ülesandeks oli olemasoleva vara valvamine ja säilitamine, aga ka nende kasutamise korraldamine. Olulisemad neist olid Tööstus-Kaubanduskeskus, Eesti Autopark, Ehitusmaterjalide Keskus.

1941. aasta sügisel asuti kohe ka eeltööde tegemisele, et välja selgitada ja registreerida nõukogude korrast ja sõjast tekitatud kahjud. Pärast direktoriumi poolt välja töötatud sõjakahjude hindamise määruse kehtestamist 20. novembril 1941 loodi selleks vastav organisatsioon: Sõjakahjude Hindamise Peamet ja sõjakahjude hindamise kohalikud ametid. Otsustati, et kahjude selgitamiseks ei komplekteerita eraldi ametkonda ning selle töö peavad kohtadel ära tegema omavalitsused oma tööjõuga.

Direktooriumi peamiseks ülesandeks jäi võimaluste hankimine ja loomine Eesti majanduse taasülesehitamiseks. Direktooriumide liitmisel Majandus- ja Rahandusdirektooriumiks haarasid direktooriumi vastavad ülesanded Eesti majanduselu kogu ulatuses, v.a mõned erandid. Neile lisandusid veel ülesanded tsiviilelanikkonna varustamise ja toitlustamise alal ning mitmed ülesanded, mida teostati aktsioonide korras (küttepuude varumine, sõjaväe varustamine). Teisalt piirati direktooriumi pädevust ja võimalusi hiljem üha enam ning vastavad ülesanded anti üle mitmesugustele Saksa asutustele. Direktooriumi poolt töötati kuni 31. detsembrini 1942 välja 95 mitmesugust määrust ja juhendit, millest kehtestati samas vaid 34.⁷⁶⁵

1941. aastal taastati formaalselt Eesti Panga tegevus ja nimi. Sisuliselt oli tegu Saksa okupatsioonivõimude kontrolli all okupatsiooniraha käivet korraldava ning omavalitsus- ja muid asutusi teenindava asutusega. 1943. aasta algusest reorganiseeriti Eesti Pank Riias asuva *Gemeinschaftsbank Ostlandi* allasutuseks *Gemeinschaftsbank Estland* (Eesti Peapank), mis oli puhtakujuliselt Saksa tsiviiladministratsiooni pank Ostlandi riigikomissari garantii all (*unter Gewährleistung*). Omavalitsuse finantsoperatsioonid ja sularahaemissioonid korraldas Eesti Pangast moodustatud finantspeakassa.⁷⁶⁶ Kindralkomissariaadi hooldusvalitsuse koosseisus oli pangandusküsimustega tegelemiseks pangandusvolinik (*Bankbeauftragter für Estland*).⁷⁶⁷

Saksa okupatsioonivõimude peamine majandushuvi Eestis oli põlevkivitööstus (alates 1943. aastast) ning toiduainete varumine.⁷⁶⁸ Sõjaväevõimude perioodil oli Saksamaa majandushuvide keskseks esindajaks Eestis olnud Tallinna majanduskomando, mis 1. jaanuari 1942 seisuga reorganiseeriti varustuskomandoks (*Rüstungskommando*). Töö sisu oluliselt ei muutunud ning põhiline oli endiselt väeüksuste toetamine varustusküsimustes, üldine transpordi korraldamine ning logistilise kokkuhoiu saavutamiseks üksustele vajalike tellimuste maksimaalne kohapealne täitmine. Lisaks staabile Tallinnas tegutses Eestis kolm komando välisjaoskonda: Tartus, Pärnus ja Narvas.⁷⁶⁹ 1943. aasta kevadest nimetati senine varustuskomando ringi sõjamajanduse komandoks.⁷⁷⁰

Saksa erinevad majandusasutused olid 12 miljoni riigimarga suuruse krediidiga olnud oluliseks teguriks Eesti omamaiste administratiivorganite esialgsel

⁷⁶⁵ Ülevaade Majandus- ja rahandusdirektooriumi tegevusest 1941/1942 aastal, [mitte varem kui 1943], ERA.R-66.1.98, 2–4.

⁷⁶⁶ *Gemeinschaftsbank Estland an den Herrn Generalkommissar in Reval*, 23.03.1941, ERA.R-133.1.15, 41; Vaata ka: <http://www.eestipank.info/pub/et/yldine/pank/ajalugu/Ajalugu/> (12.12.2011).

⁷⁶⁷ HA III RKO, Aktenvermerk, 17.04.1942, ERA.R-65.1.1999, 115.

⁷⁶⁸ O. Bräutigam, Überblick, 28–32.

⁷⁶⁹ Niederschrift über die Besprechung im Rü. Kdo. Reval, 08.01.1942, ERA.R-65.1.4, 47; *Rüstungskommando Reval*, An Abt. IV Generalkommissar in Reval, [veebruar 1942], ERA.R-133.1.6, 10.

⁷⁷⁰ *Der Generalkommissar in Reval III La. An das Wehrwirtschafts-Kommando Reval*, 22.03.1943, ERA.R-810.1.37.

tööle rakendamisel. 1942. aasta alguseks, kui välksõja kavad olid luhtunud, muutus omamaise administratsiooni võimekus kohaliku majanduselu käivitamisel ja ressursside haldamisel eriti oluliseks. Saksa sõjamajandus vajab nii põllumajanduslikku kui töönduslikku baasi oma tarviduste maksimaalseks rahuldamiseks väljaspool Reichi piire ja ressursse. Koostöö sujumiseks omamaiste ringkondadega toetati kohaliku administratsiooni toimimist ja välditi tarbetuid repressioone (ebareaalsed maksud ja koormised jms).

Eesti omamaisele administratsioonile okupatsiooni alguskuudel antud krediitide tagatiseks olid eeldatavad maksulaekumised pärast administratiiv-aparaadi tööle rakendumist. Maksundus oli jagunenud kolmele tasandile. Maksuseadused omamaisele elanikkonnale ja ettevõtetele kehtestati Saksa kõrgema võimukandja korraldusel EOVI poolt ning need jagunesid omakorda kaheks. Kogukonnamaks ning rida kohalikke makse laekus otse kohalike omavalitsuste (valla- ja linnavalitsused) arvetele ning olid nende eelarvete tulubaasiks. Tulumaks ning muud suuremad maksud (käibemaks, kinnisvaramaks) laekusid EOVI arvele ja moodustasid tema tulubaasi. Eestis asuvate Saksa ametiasutuste tulumaks jms laekusid kohaliku kindralkomissariaadi arvele moodustades tema tulubaasi. Andmed EOVIle ja kindralkomissariaadile laekuvate maksude osas ning vastavalt võimalusele ka valdade osas tuli igakuiselt saata Ostlandi riigikomissariaadi finantsosakonda.⁷⁷¹

Majandusvaldkonnas ei õnnestunud idaministeeriumil alluvaid majandusosakondi tööle rakendada ega saavutada kontrolli idaalade majanduse üle. Kompromissina rakendati ametnike personaaluniooni: riigi- ja kindralkomissariaatide osakondade ametnikud allusid samal ajal aga ka Göringi ametkonnale (Ida majandusstaap ning kohapealne varustuskomando Eestis). Samasugust personaaluniooni kasutati majandusametnike puhul lisaks idaministeeriumile ka muude ametkondadega, mis tekitas formaalselt ametnike kuni neljakordse paralleelse alluvuse. Kõrgem otsustusvõim majandusküsimustes jäi Göringile. Tegelik majandustegevus koondus Saksa riigi osaühingute (G.m.b.H.) kätte, mille raames kujunes Eestis suurimaks ettevõtteks Kontinental-Öl AG tütarfirma Baltische Öl G.m.b.H., kes tootis Saksa sõjamajandusele eriti olulisi põlevkivikeemia saadusi.⁷⁷²

5.3. Poliitiline määratus ja (im)personaalsus

Suur-Saksamaa oli totalitaarne riik, mida juhiti juhprintsibiil, kuid mitte kõik okupeeritud aladel teenivad saksa võimuesindajad ei pakatanud natsivaimustusest või oli neil lihtsalt oma kõrgemalseisvast juhi omast erinev arusaam, milliseid meetodeid kasutades peaks Saksamaa oma eesmärkideni jõudma. Rääkimata sellest, et sõnaselgelt fikseeritud ja üheselt mõistetavat lõppeesmärki

⁷⁷¹ RKO Abt. II h, An die Herren Generalkommissare, 03.02.1942, ERA.R-65.1.1909, 47.

⁷⁷² Vaata lähemalt: Sandra Mäesalu, Saksa sõjavägi Eestis Teise maailmasõja ajal : tegevus ja suhted kohalike elanikega. – Akadeemia, nr. 4, 2011, lk 756–783.

ei olnud formuleeritudki ning eri institutsioonidel olid erinevad arusaamad ja sihid. Tähelepanuväärne on, kuivõrd palju mõjutasid totalitaarse, juhprintsibiil valitsetava riigi võimualusel territooriumil sündmuste arenguid võimu teostanud isikud, nende arusaamad ning nende omavahelised suhted. Riigi tsentraalne impersonaalne poliitika oli tugevalt mõjutatud võimu kandjate personaalsusest.

5.3.1. Võimufiguurid ja nende konstellatsioonid

Eestis tuli okupatsioonivõimu esindajate mitmepalgelisus ja nende vastakad suhted ilmekalt esile juba võõrvõimu algfaasis. Sõjaväevõimude kõrgemad ohvitserid olid 50–60-aastased ja vanemad keisriaegsed ohvitserid, kes suhtusid tihtipeale Hitlerisse ja tema režiimi rohkem või vähem varjatud kriitikaga. See kehtis ka Eestis paiknenud väegrupi Nord tagalapiirkonna ja 207. JD kohta. Väegrupi tagalapiirkonna ülem kindral Franz von Roques oli sündinud 1877. aastal ja sõdinud ohvitserina juba Esimese maailmasõja rinnetel. Ta jätkas pärast revolutsiooni teenistust Reichswehris, kust saadeti 1933. aastal pärast natsionaalsotsialistide võimuletulekut kindralleitnandina pensionile. Teise maailmasõja puhkedes kutsuti ta uuesti teenistusse ja idasõjakäigu ajaks oli ta määratud väegrupi Nord tagalapiirkonna ülemaks. Alates sissetungist Leetu oli von Roques püüdnud vastu seista tsiviilelanikkonna vastu suunatud represioonidele, keelates talle alluvatel sõduritel neis osaleda. Idasõjakäigu algul von Roques'i staabis idaministeeriumi koostööohvitserina teeninud Peter Kleist meenutas, et algusest peale valitses staabis väga kriitiline suhtumine idasõjakäiku: „Kogu sõda, ja mitte viimasena idasõjakäiku, nimetasid nad sõjaliseks hulluseks.“⁷⁷³

Von Roques püüdis säilitada teatud tasakaalu ja vältida tagala liigset paljakskoorimist, keelustades näiteks Saksa sõjaväelastel omal käel moonavarumise Eestis või suunates Wehrmachtile võetud hobuseid 1942. aasta kevadel Eestis abiks põllutöödele, et vältida maa sööti jäämist. Oma poliitilise ebakorrektsusega torkas eriti silma staabiülem, von Roques'i kaaslane juba Esimese maailmasõja ajast, kolonelleitnant krahv Arno von Kriegsheim, kes 1942. aasta kevadel defeatismi süüdistusega (kaotusmeeleolude levitamine) ametist vabastati ning SSist ja Wehrmachtist välja heideti.⁷⁷⁴ Kindral teda kaitsta ei suutnud, aastapäevad hiljem, 1. aprillil 1943 saadeti erru ka von Roques, mõningail andmeil samuti oma liigkriitilise suhtumise tõttu.⁷⁷⁵ Nii oli

⁷⁷³ Jörn Hasenclever, *Wehrmacht und Besatzungspolitik in der Sowjetunion – Die Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete 1941–1943*, Ferdinand Schöningh Verlag, 2009, 197–198.

⁷⁷⁴ Marlis G. Steinert, *Hitlers Krieg und die Deutschen; Stimmung und Haltung der deutschen Bevölkerung im Zweiten Weltkrieg*, Econ Verlag, 1970, 274.

⁷⁷⁵ Kindral Franz von Roques'i seisukohtadest vaata: S. Myllyniemi, *Die Neuordnung*, 75. [Myllyniemi monograafias on eksitud von Roques'i eesnimega. Seal nimetatud

Eesti kohalike omavalitsuste ja EOY kujunemise ajal kohapealne kõrgem võim vähemalt ratsionaalselt kaalutlevate ohvitseride, mitte parteiideoloogide käes, mis andis kohalikele asutustele kindlasti parema stardipositsiooni ja tagas jätkuva positiivse suhtumise Wehrmachtile.

Lisaks sõjaväe- ja tsiviilvõimudele saabusid vahetult rinde selja taga Eestisse riigimarssal Hermann Göringi majandusüksused ning kolm *Reichsführer-SS* Himmlerile alluvat institutsiooni: SS- ja politsei juht Eestis, Saksa Julgeolekupolitsei ja SD Eestis ning Korrapolitsei ülem Eestis. 1943. aasta alguses sai Himmleri usaldusalusest SSi Peaameti ülemast Gottlob Bergerist ka Rosenbergi ministeeriumi Poliitika juhtstaabi (*Führungstab Politik*) juht, mis viis Himmleri mõju suurenemisele ka tsiviiladministratsiooni kureerivas idaministeeriumis. Himmleri mõju kohalikule administratsioonile ei piirdunud tema mõjuvõimuga idaministeeriumis. Temale alluv Saksa Julgeolekupolitsei ja SD komandör Eestis (1941–1943) *SS-Sturmbannführer* Martin Sandberger saabus Eestisse jubeolekupolitsei erikomando 1a komandörina juba juulis 1941 ning omandas siin märksa mõjukama positsiooni kui eeldas tema ametikoht. Sandbergerit loeti oma ringkondades nn akadeemikuks, noor doktorikraadiga jurist, hea suhtleja ja taktik. Ta püüdis oma ülesandeid täita ilma liigse avaliku vägivallata ja jätta kohalikule elanikkonnale mulje korrast ja seaduslikkusest. Sandbergeri seisukoha järgi pidi Saksa võimu roll Eestis olema muuhulgas suunatud sümpaatia võitmisele kohaliku elanikkonna hulgas, mida ta vaatamata tuhandetele hukatutele osalt ka suutis.⁷⁷⁶ See ei tähendanud oma eesmärkidest taganemist, vaid sobiliku käitumise valikut karistuste määramisel või inimestega suhtlemisel. Sandbergerist kujunes omalaadne vahetalitaja, kelle poole pöördusid nii Saksa kui EOY ametnikud, aga isegi inimesed tänavalt, et leida tuge oma seisukohtadele ja püüda neid tema toetusel ellu viia.

Keskne võimuintriig Eestis tiirles ümber kindralkomissar Litzmanni, kes pidi igapäevast haldust korraldama koostöös riigikomissar Lohse ja kohalike piirkonnakomissaridega. Haldussüsteemi erinevad reformikavad ainult õhutasid riigikomissari ja Litzmanni omavahelisi vastuolusid. Nende omavahelised suhted paistavad olevat keerulised olnud koostöö algusest saadik. Varasem isiklikum kokkupuude neil ilmselt puudus, väljaarvatud asjaolu, et mõlemad olid Saksa Riigipäeva liikmed. Tsviilvalitsuse kõrgemate ametnike kohalenimetamine oli korraldatud selliselt, et riigikomissaril puudus võimalus endale alluva kindralkomissari ametist vabastamiseks, sest nad mõlemad olid ametisse seatud fүүreri dekreediga. Küll oli riigikomissari võimuses ametisse seada piirkonnakomissare, kelle üle puudus aga võim nende vahetul ülemaal kindralkomissaril. Lohse valis piirkonnakomissare ja riigikomissariaadi ametnikke enamasti oma

kindral Karl von Roques teenis samal ajal väegrupi Süd tagalapiirkonna ülemana ning oli väegrupi Nord tagalapiirkonna ülema Franz von Roques'i nõbu.]

⁷⁷⁶ KdS für den Generalbezirk Estland, Jahresbericht, Juli 1941–30.6.1942, ERA.R-819.1.12.

vanade kaastöölise, partei- ja omavalitsusametnike hulgast ja nii moodustus Ostlandis nn Schleswig-Holsteini partei-kliik.

Hinrich Lohse (1896–1964) oli pärit Schleswig-Holsteinist ja õppinud kaubanduskoolis. Ta oli mõnda aega töötanud ametnikuna, kuid juba 24-aastasena (1920. a) asunud teenistusse Schleswig-Holsteini Maapartei peasekretärina. Alates 1923. aastast oli Lohse NSDAP liige ning juba 1925. aastast kuni sõja lõpuni Schleswig-Holsteini gauleiter, lisaks alates 1932. aastast Riigipäeva liige.

Piirkonnakomissaridena teenisid Eestis okupatsiooniaastate jooksul kokku kaheksa meest, see tähendab, et suuri muutusi siin ei toimunud (vaata eelnevalt 2.2.4.). Vaid esialgne Pärnu piirkonnakomissar Hermann Riecken viidi üle Lätisse. Ülejäänud ametikoha vahetused toimusid Eesti-siseselt. Lohse väljavalitud meestel oli nii sarnasusi kui erinevusi. Kõik nad oli NSDAP liikmed ja seitse neist olid parteisse astunud ja liitunud SAga aastail 1929–1931. See tähendab, et väga teenekaid parteilasi nende hulgas polnud, kuid neid seitset võib lugeda siiski auväärsete „vanade võitlejate“ (*Alter Kämpfer*) hulka kuuluvaiks. Selle aunimetusega märgiti liikmeid, kes olid parteiga või selle võitlusorganisatsioonidega liitunud juba võitlus-ajal (*Kampfzeit*), s.o enne natside võimuletulekut jaanuari 1933. Ainsana eristub siin Saaremaa piirkonnakomissar Heino Schröder, kes oli parteisse astunud mais 1933, et väidetavalt kindlustada oma landraadi ametikohta. Tollast olukorraga arvestades võis see tõesti nii olla.

Väljavalitud ei olnud muidugi ka veel selles eas, et palju varem parteisse astuda, keskmine vanus ametisse asudes jäi neil 38 eluaasta kanti. Vanim meestest oli Aleksander Böcking, sündinud 1897, noorimad (Meenen ja Bombe) alles 1911. Bombe oli partei ridadesse astunud juba 18-aastaselt, Meenen 20-aastaselt, tulles otse hitlerjugendist, mis oli üsnagi harukordne. Kaheksast mehest viis oli juba enne Eestisse tulekut olnud tegevad Schleswig-Holsteini gauleiter Lohse pilgu all. Neist Meenen oli olnud kogu oma parteikarjääri jooksul Lohse erilise protežee all ning sai Eestis teenides riigikomissari siinseks usaldusisikuks ja viiendaks kolonniks riigikomissari võitluses kindralkomissar Litzmanniga. Kolmest ülejäänud piirkonnakomissarist: Karl Walter oli baltisaksa päritolu, kuid pärast Landeswehri sõda asunud elama Saksimaale; Alexander Böcking tegutses enne sõda Braunschweigis ja Lothar Bombe oli teeninud Ostmargis, kuid idaministeeriumi teenistusse kutsuti ta juba idarindelt Wehrmachi ridadest.

Piirkonnakomissaridena ametisse seatute varasem töökogemus oli erinev: omavalitsusameti kogemusega mehi oli neli (Mentzel, Schröder, Riecken ja Jenetzky), teine pool meestest tuli kohale peamiselt poliitilise kogemusega, enamasti SA-füüreritena töötanutena või siis Meenen, kes oli olnud vahetult NSDAP teenistuses. Muudesse organisatsioonidesse kuulumises osas oli ühiseks jooneks kuulumine (või varasem kuulumine) SA ridadesse ning seal aktiivne kaasalöömine, kuigi osalt vaid auametina, et kindlustada oma töist positsiooni. Lisaks olid kolm meest ka SSi liikmed, kuid ka seda osalt auametina. Vaid Jenetzkit peeti „päris SS-laseks“, kuigi ka tema *Obersturmbannführeri* auaste oli madalam SA liikmete aukraadidest: Walter ja Bombe teenisid lõpuks

välja *Oberführeri* auastme (sõjaväeliste auastmete võrdluses koloneli ja kindralmajori vahel). Võrreldes kõigi komissaride poliitilist tegevust natsionaalsotsialistide võimu ajal, siis kõige vähem oli sellega seotud olnud Heino Schröder, kel oli samas ilmselt suurim kogemus omavalitsusamenikuna.

Vaadates meeste haridustaset selgub, et kuus neist olid lõpetanud kõrgkooli või vähemalt õppinud mõne semestri, kolmel oli olemas ka doktorikraad. Kaks meest (Bombe ja Riecken), kes polnud jõudnud kõrgkooli, olid vähemalt gümnaasiumi haridusega.⁷⁷⁷ Nii võib öelda, et Eestis tegutsenud piirkonnakomissarid olid (eriti tolle aja kontekstis) noorepoolsed kuni keskealised haritud mehed, kelle teisest elust vähemalt pool või enamgi oli möödunud natsionaalsotsialistide võimu ajal ning pooltel ka vahetult poliitöö. Pooltel meestel oli ka pikaajaline kogemus omavalitsuse juhtimisel.

Piirkonnakomissaride ja kindralkomissar Litzmanni koostöö seisukohalt oli oluline gauleiter Lohse mõjuvõim oma *Landsmann* 'ide üle. Selle tagajärg oli ilmselt ka piirkonnakomissar Rieckeni ärasaatmine Pärnust Daugavpils (piirkonnakomissar Dünaburgis) kindralkomissar Litzmanni tagantlukkamisest ja tema asendamine seni Petseris olnud Lothar Bombega, kes ei kuulunud Lohse klikki. Petserisse saadeti asendusena seni Tallinn maapiirkonda juhtinud Alexander Böcking ja Tallinn maapiirkonna etteotsa seati seni Novgorodi saatmist oodanud baltisaksa juurtega Karl Walter. Kuid ka Walter sattus hiljemalt 1943. aasta novembrist kindralkomissariga järejest teravnevasse vastuollu. Tallinnas ja hiljem Petseris ametis olnud Aleksander Böcking läks oma isepäise tegutsemisega Litzmanniga konflikti 1944. aasta talvel, kui ta seoses Petseri maakonna kuulutamiselega Wehrmacht rindepiirkonnaks deklareeris enda eridigusi, et võtta oma piirkonnas üle ka riigi- ja kindralkomissari kompetents.⁷⁷⁸

Ka Lothar Bombe esines noore ja aktiivse parteiametnikuna pigem Lohse poolel. Lisaks piirkonnakomissaridele esindas Schleswig-Holsteini klikki koha peal veel SS- ja Politseijuht Eestis *SS-Brigadeführer* Hinrich Möller. Möller oli tegutsenud Neumünsteris kaupmehena ja ühinenud 1929. aastal NSDAPga ja 1930. aastal SSga. Natsionaalsotsialistide võimuletulekuga sai kaupmehest politseidirektor Neumünsteris ja hiljem Flensburgis. Ühtlasi tegi ta kiiret karjääri SSis ja tõusis 1934. aastal Flensburgis *SS-Standarte 50* füüreriks⁷⁷⁹, olles selles ametis hilisema piirkonnakomissari Rieckeni SSi astumise soovitajaks.⁷⁸⁰

Karl-Siegmund Litzmanni senine karjäär oli olnud teistsugune. Ta oli sündinud 1893. aastal preisi sõjaväelase perekonnas ning valis nooruses ka ise sõjaväelase karjääri. Esimeses maailmasõjas teenis ta erinevates üksustes ning teda autasustati II ja I klassi Raudristiga. Pärast pöördelisi sündmusi Saksamaal läks ta 1918. aasta lõpus leitnandina pensioni taotlemata erru, sest ei soovinud

⁷⁷⁷ Ülevaate aluseks on käesoleva uurimuse prosopograafiline lisa.

⁷⁷⁸ Der Gebietskommissar Petschur, Sonder-Verfügung! Petschur, 28.02.1944, BA, R 90/460, 88–89.

⁷⁷⁹ *SS Standarte* oli *Allgemeine SS*-i territoriaalne rügement.

⁷⁸⁰ Riecken, Hermann, BA, SS 29B.

teenida Saksamaa vabariiklikku (nn Weimari vabariigi) valitsust ja pühendus hoopis hobuse- ja karjaaretusele, saades mõisavalitsejaks Ida-Preisimaal. 1929. aastal astus Litzmann SA ja NSDAP liikmeks ning tegi kiire tõusu lihtliikmest SA kõrgemasse juhtkonda. Litzmanni tegevus SAs oli silmapaistvalt aktiivne, 1932. aastal määrati ta SA-piirkonna (*SA-Gruppe*) Ostland (Ida-Preisimaa ja Danzig) füüreriks ja peagi omistati ka *Gruppenführer*-i auaste (vastas kindralmajori auastmele sõjaväes). Natsionaalsotsialistide võimuletulekuga sai temast 1933. aasta novembris Saksa Riigipäeva liige ja järgnes tõus karjääriredelil. Väidetavalt pääses Litzmann 1934. aasta juunis nn Röhmi putši likvideerimisest tänu Hitleri sekkumisele, kes austusest tema isa, Esimese maailmasõja kangelase kindral Karl Litzmanni (tol hetkel Riigipäeva vanim liige, *Alterspräsident*), vastu, hoidis ta sündmustest eemal. Kindralkomissari isa austajate hulka kuulus ka Himmler, kellega Litzmannil olid head isiklikud suhted. Litzmann oli SA teenistuses oleku ajal jätkanud tegutsemist hobusekasvatuse ja ratsaspordi vallas ning juba 1933. aasta lõpul oli Hermann Göring kutsunud ta Berliini hobusekasvatuse ja -spordi kõrgema ameti juhiks, millele ta täielikult pühendus, loobudes muudest ametitest SAs. 1936. aastal nimetati Litzmann riigiinspektoriks ratsutamise- ja sõiduväljaõppe alal (*Reichsinspekteur für Reit- und Fahrausbildung*) ning riigi-ratsajuhiks (*Reichsreiterführer*). Teise maailmasõja puhkedes asus Litzmann 1939. aasta septembris taas sõjaväkke ning osales ratsarügemendi eskadroniülemana lahingutes Poolas ja läänerindel ja lühemat aega luureüksuse ülemana lahingutes idarindel.⁷⁸¹

Sattudes lisaks riigikomissarile teravatesse konfliktesse ka oma piirkonnakomissaridega, jäi Litzmann kindralkomissarina kahe tule vahele. Teravaimaks kujunesid vastuolud baltisaksa päritolu Karl Walteri ja Lohse erilise usaldusaluse Kurt Meeneniga. Seni laabunud koostöö Walteriga jooksis karile 1943. aasta novembris ning selle oluliseks ajendiks oli terav tüli kava ümber tähistada Tallinnas Landeswehri Balti rügemendi 25. aastapäeva, mille Litzmann väidetavalt EOV ja Mäe protesti alusel ära keelas.

Aastapäeva üritusest alguse saanud vastasseis kujunes sedavõrd teravaks, et 1944. aasta mais pöördusid Litzmann ja tema asetäitja, kindralkomissariaadi poliitika peaosakonna juhataja *SA-Gruppenführer* Richard Aster, Walteri vastu kaebusega SA kõrgema juhatuse juures olevasse aukohtusse, kus esmalt jäädi ootama idaministeriumi distsiplinaarjuurdluste tulemust. Litzmanni vastased lootsid selle suhete klaarimise käigus kohalt lahti kangutada kindralkomissari ning vajadusel pidi asja arutamine minema SA kõrgemasse kohtusse.⁷⁸² Käesoleva töö käigus ei selgunud, millise formaalse lahenduse tüli leidis, kuid praktiline lahendus jättis Litzmanni (väidetalt tänu Himmleri toetusele) ametisse

⁷⁸¹ Litzmann, Karl-Siegmund, BA, SA 10B; Sugulastelt saadud andmed autori valduses; vaata ka: <http://www.geocities.com/~orion47/STURMABTEILUNG/SA-OGruf.html> (15.12.2004).

⁷⁸² Kaebust Litzmanni kui *SA-Obergruppenführer*’i vastu pidi arutama SA kõrgem kohus (*Das Oberste SA-Gericht*), mis oli ettenähtud kaebuste arutamiseks *SA-Obergruppen- ja Gruppenführer*’ite vastu.

ning Karl Walter edutati 1944. aasta suvel Riiga riigikomissariaadi teenistusse.⁷⁸³

Meenen juhtis Tartu piirkonnakomissarina Eesti suuruselt teist keskust ning rahvusliku intelligentsi ja opositsiooni peamist tugikohta. Litzmann heitiski muuhulgas Meenenile ette oskamatust ümber käia Tartu intelligentidega, kellega Litzmann püüdis ajada oma poliitikat. 1944. aasta algusest alates püüdis ta Meenenit sel ametikohal välja vahetada või vähemalt tema võimu piirata. Nii näiteks eraldas Litzmann Tartu piirkonnakomissariaadi koosseisust Võru ja Valga maakonnad ja liitis need Petseri piirkonnakomissariaadiga, kuigi see kuulus riigikomissari kompetentsi. Riigikomissar saatis oma esindaja koha peale asja uurima, kuid too ei leidnud Litzmanni süüdistustel alust olevat. Kindralkomissar saatis Meeneni maikuu alguses riigikomissarist mööda minnes siiski „puhkusele“, kuid Lohse omakorda saatis Meeneni Rosenbergi volitusel Riias tagasi Tartusse, et piirkonnakomissar oma kohustusi kuni järgnevate korraldusteni edasi täidaks. Juunis 1944 andis Rosenberg siiski kindralkomissari survele järgi ning Meenen kutsuti Eestist ära ja suunati Lätisse Liepāja piirkonnakomissariks, kus Lohse tema ametisse seadmisega aga viivitama jäi.⁷⁸⁴

Riigikomissariaadi arvates ei olnud probleem niivõrd Meenenis, kui võrd üldse piirkonnakomissaride ja kindralkomissari vahelites suhetes: nad ei teadnud, kas peavad järgima oma otsese ülema korraldusi ja kaasa mängima tema omavoliga, mis eiras või moonutas kõrgemalt tulevaid korraldusi või peavad nad täitma riigikomissari määrusi. Lõpuks olevat piirkonnakomissaride hulgas jõutud üksmeelele kindralkomissari vastases positsioonis, millest jäi kõrvale vaid Petseri piirkonnakomissar Böcking.⁷⁸⁵

Böckingi väidetav kõrvalejäämine on ilmselt seletatav tema isevalitsejalike püüdlustega rinde tagalas, mis olid vastuolus nii kindral-, kui riigikomissari seisukohtadega. Samuti Lohse klikki kuulunud esimene Tallinna linnapiirkonna komissar Walter Mentzel, kes 1943. aasta maist töötas kindralkomissariaadi halduse peaosakonna juhatajana, lahkus ametist 1944. aasta suvel, kuna oli kindralkomissariga konfliktis autonoomiaküsimuste tõttu.⁷⁸⁶ Temagi leidis endale uue koha Riias riigikomissar Lohse juures. Samas laabus kindralkomissari koostöö EOVga (esmajoones Hjalmar Mäega) ilma suuremate probleemideta.⁷⁸⁷

⁷⁸³ Walter, Karl, BA, SA 300B; H. Mäe, Kuidas kõik teostus, 272.

⁷⁸⁴ Hauptabteilungsleiter I und II, Riga, 21.02.1944, Betr.: Besprechung mit Generalkommissar Litzmann über Gebietskommissar Meenen, Dorpat, BA, R 90/11, 161; D.R.K.f.d.O. II Verw. 282- An den Herrn Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, Riga, 26.02.1944, BA, R 90/11, 162; Landesdirektor Richter, An den Herrn Hauptabteilungsleiter I und II, Betr.: Untersuchungssache Meenen, Riga, 02.05.1944, BA, R 90/7, pagineerimata; S. Lehmann, Kreisleiter der NSDAP in Schleswig-Holstein, 378–394.

⁷⁸⁵ Samas.

⁷⁸⁶ S. Lehmann, Kreisleiter der NSDAP in Schleswig-Holstein, 378–394.

⁷⁸⁷ H. Mäe, Kuidas kõik teostus.

Olles pidevates vastuoludes riigikomissar Lohsega, viis Litzmann Eestis läbi praktiliselt „isevalitsemist“.⁷⁸⁸ Omapäi tegutsemine ja riigikomissari väljaantud õigusaktide Eestis väljakuulutamata jätmine või sellega venitamine ning vastuseis piirkonnakomissaride seas oli Litzmannile maksmas tema ametikohta.⁷⁸⁹

Riigikomissari poolsete etteheidete loetelusse mahtusid Eesti rahvuslike tähtpäevade tähistamine ja iseseisvusaegsete tegelaste (sh isegi Landeswehri sõja kangelase kindral Põdderi) austamine, reprivatiseerimisega kiirustamine, eri aktsioonide läbiviimine teisiti kui ette kirjutatud, liigkõrgete palkade maksimine omamaistele ametnikele, põllumajandus- ja kalandusnormidega kombineerimine kohalike kasuks jne. Lohse oli kokkuvõttes seisukohal, et kõik meetmed, mis peaksid teenima administreerimise ühetaolisust Ostlandis, tõmmatakse kindralkomissari poolt maha või lahjendatakse. Litzmann olevat jätnud välja kuulutamata vähemalt 16 idaministri määrust ja ainuüksi 1942. aastast peaaegu 50 riigikomissariaadi määrust ja miski ei näitavat, et ta end muuta kavatseks. Iga korralduse puhul otsivat Litzmann võimalust ja ettekäänet erandlike reeglite kehtestamiseks ja eelnevaks kontrolliks: „kas need Eestimaa jaoks rakendatavad (*tragbar*) on“. Kindralkomissar ei tunnistanud endal mingit süüd olevat ja süüdistas omakorda Lohset tegeliku olukorra moonutamises ning valeandmete esitamises, millest kujunes pikk ja tuline vaidlus riigiminister Rosenbergi vahetatulusel.⁷⁹⁰

Õiguslikult kehtisid idaministri ja riigikomissari õigusaktid kindralkomissariaatides alates nende avaldamisest ministri või riigikomissari Verordnungsblatt'is ja nende avaldamine kindralkomissari Amtsblatt'is pidi lihtsalt tagama kohaliku elanikkonna parema informeerituse nende oma keeles. Kuid Lohse arvates ei tahtnud kindralkomissarid seda praktikas tunnistada ja viiivitasid neile mitesobilike õigusaktide avaldamisega oma halduspiirkonnas, käitudes seni nii, nagu need ei kehtikski.⁷⁹¹

Autonoomia küsimuses, mis oli samuti üks Lohse ja Litzmanni alalisi tüliõunu, olevat Litzmann Lohse arvates aga täiesti Eesti teatud intelligentide kliki

⁷⁸⁸ G. Reitlinger, Ein Haus auf Sand gebaut, 500.

⁷⁸⁹ Idaministeeriumi kirjavahetus Eestimaa kindralkomissariaadiga, 1942–1944, LVVA.P-1018.1.83; Ostlandi riigikomissari väljaantud õigusaktid pidid hakkama Eesti territooriumil kehtima pärast nende avaldamist kohaliku kindralkomissari Amtsblatt'is. Riigikomissar Lohse väitis, et mitte-väljakuulutamine ei muuda eeskirju Eesti jaoks kehtetuks.

⁷⁹⁰ Der Reichskommissar für das Ostland Hauptabteilung II. An Den Herrn Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, 03.05.1943, BA, R 90/11, 1–3; Verzeichnis der bisher vom Generalkommissar in Reval nicht veröffentlichten Verordnungen des Reichsministers f.d.bes. Ostgebietes und des Reichskommissars f.d.Ostland, 03.03.1943, BA, R 90/11, 5–6; [Kirjavahetus riigikomissar Lohse ja kindralkomissar Litzmanni vastuolude üle, 1943–1944], BA, R 90/11, BA, R 90/12.

⁷⁹¹ Der Reichskommissar für das Ostland Abt. II Verw. Rechtsetzung im Reichskommissariat Ostland, 07.07.1942, ERA.R-65.1.2, 9–15.

ja eriti EOV juhi Mäe mõju all. Selles küsimuses ilmnenu ka selgelt, kui kaugele oli kindralkomissar oma poliitikaga läinud Saksa huvidest. Riigikomissari korraldatud seminaril Eesti piirkonnakomissaridele oli selgunud, et nendega ei ole küsimust üldse arutatud ning keegi neist ei olnud valmis kindralkomissari poliitikat toetama. Lohse tõdes, et Litzmannil ei ole seljatagust isegi omas majas ning ilmselt sama isoleeritud on ta EOV juhust Mäest, kelle tegelikud eesmärgid on kindlasti hoopis muud. Kogu autonoomiaküsimuse mõtlemapanevas arengus pidi Lohse arvates peasüü jääma kindralkomissari kanda.⁷⁹²

Lisaks kindralkomissari alluvusele riigikomissarile, pidi Litzmann jätkuvalt operatsioonipiirkonnaks olevas Eestis arvestama ka sõjaväevõimudega. Tema koostöö sõjaväevõimu esindava armeegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja kindral von Roques'iga sujus märksa paremini. Meeste taust oli sarnane, mõlemad pärinesid traditsioonidega sõjaväelaste perekondadest. Litzmann oli küll liitunud natsionaalsotsialistliku liikumisega, kuid tegutses ka seal oma sõjaväelase taustaga (SA ratsainspektorina) ning okupatsioonivõimu teostamisel püüdis ta samuti tugineda koostööle ning mitte vägivallale. Kindlaks ühendavaks lüliks oli mõlema mehe antipaatia Lohse vastu. Objektivse asjaoluna soosis koostööd kindlasti von Roques'i staabi paiknemine Eestis ja seeläbi parem omavaheline side. Samal ajal oli okupatsiooni algusaegadel postühendus Riiaga, kus resideeris riigikomissar, üsnagi vaevaline ja Litzmann sai end võimu sisseseadmise perioodil tunda suhteliselt sõltumatuna.⁷⁹³

Riigivõimu ülesannete täitmise seisukohalt lubamatu konfliktiolukord sai kesta aastaid osalt ebaõnnestunud personalipoliitika tõttu. Kindralkomissar Litzmann kasutas vastuoludes riigikomissar Lohsega oma seisukohtade kaitseks asjaolu, et ta oli ametisse määratud minister Rosenbergi ettepanekul vahetult Hitleri poolt ning väidetavalt kandis seega kogu poliitilist vastutust oma piirkonnas toimuva eest vahetult füüreri ees. Ei riigikomissaril ega idaminister Rosenbergil polnud Litzmanni võimalik ametist kõrvaldada, vaja läinuks füüreri otsust. Aga füüreri vastuvõtule ei pääsenud Rosenberg ka märksa tähtsamates küsimustes. Omakorda tugevdas Litzmanni seljatagust isiklik lähedus Himmeleriga, kelle positsioon Reichi ladvikus oli võrreldamatult tugevam kui Rosenbergil. Riigikomissar Lohse oli seisukohal, et kindralkomissar vastutas siiski riigikomissari ja idaministri kui füüreri volitatud esindajate ees. Oma seisukohtade kaitseks apelleeris Lohse füüreri erasekretärile Bormannile, kes oli kujunenud kahtlemata mõjuvõimsaks tegelaseks Reichi ladvikus.⁷⁹⁴

Riigikomissar nõustus, et Litzmanni poliitilised sihid võivad olla küll heaüksed, kuid tema tegevuse kallutatuse eestlaste kasuks jätvat järjest enam hoolestusse Saksa sõjamajanduslikud ülesanded. Tema püüe eestlaste hulgas

⁷⁹² An den Herrn Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, 09.12.1943, BA, R 90/11, 134–135.

⁷⁹³ S. Jüngerkes, Deutsche Besatzungsverwaltung in Lettland, 401.

⁷⁹⁴ D.R.f.d.O. An die Herren Generalkommissare und Gebietskommissare, 27.02.1943, BA, R 90/460, 79–80; [Kirjavahetus Ostlandi riigikomissariaadi ja kindralkomissar Litzmani erimeelsustest Eesti valitsemisel], LVVA.P-1018.1.83.

populaarsust koguda olevat silmatorkav – 1942. aasta mais oli Litzmann oma ühes kõnes öelnud: „ta annab oma elu eesti rahva kaitse alla“, – kuid vaatamata ühekordsele edule ei suutvat ta sel kombel tagada eestlaste vabatahtlikku panust.⁷⁹⁵ Muide kindralkomissar Litzmanni ihukaitse, Kadrioru lossi ning tema elukoha valvemeeskond, oli tõepoolest mehitatud Eesti Omakaitse poolt.

5.3.2. Võidu (l)ootuses

Idaalade riigiminister Rosenberg jäi viimaseks keskseks Saksa võimuesindajaks, kes alles Eesti ala üleminekuga tsiviilvõimu haldamisele oma alluvate institutsioonidega (komissaridega) siia kohale jõudis. Võib parafraseerida kirjandusklassikat: selleks ajaks, kui Rosenberg komissaridega Eestisse jõudis, oli võim juba jagatud. Edasi jäi võidelda ja püüda haarata omale positsioone kohalikus võimujaoos. Eri ametkondade esindajad kohtadel kandsid ühelt poolt edasi võimuladviku vastuolusid, teisalt genereerisid ka uusi, kohapealseist asjaoludest tingitud.

Juba tsiviiladministratsiooni sisseseadmise perioodil oktoobris 1941 formuleerusid vallutatud Balti riikide edasise valitsemise osas küsimused, mis jäid lahenduse ja vastuseeta okupatsiooni lõpuni. Idaministeeriumi tookordne ametnik Peter Kleisti oli koondanud ministeeriumi poliitika ja administratiiv peaosakondade ettepanekud Ostlandi valitsemiseks, esitades kaks võimalust:

- 1) Saksa järelevalveadministratsiooni ülesehitamine Ostlandi rahvaste laialdase iseseisva ja vabatahtliku koostöö tunnustamise (*Anerkennung*) tingimustes;
- 2) Saksa administratsiooni ülesehitamine ühtse (omamaise) omavalitsusosakonna lammutamisega (*Köpfung*).⁷⁹⁶

Juba ametis olevate peanõunike (Leedus), peadirektorite (Lätis) või direktorite (sks. k *Landesdirektorien*, Eestis) mahavõtmisega arvati kaasnevat järgmised probleemid:

- 1) hävitab lõplikult eesti, läti ja leedu rahvaste hea tahte vabatahtlikuks koostööks;
- 2) selle hinnaks tuuakse nende rahvaste saksastamise eesmärk;
- 3) vajadus rakendada väga suur arv kõrgema-, kesk- ja alamastme (saksa) ametnikke;
- 4) vajadus rakenda alustuseks umbes 120 000 Saksa politseinikku.

Järgnevad probleemid olevat kerged tuletada, kui pinnapealseltki tutvuda piirkonna ajalooga.⁷⁹⁷

⁷⁹⁵ D.Rk.f.d.O. An den Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, 01.05.1943, BA, R 90/11, 31p.

⁷⁹⁶ [P. Kleisti koostatud ettepanekud Ostlandi valitsemise korraldamiseks], 24.10.1941, LVVA.P-70.5.10, 45–46.

Juhiti tähelepanu, et Böömi- ja Määrimaa protektoraadis ning muudes okupeeritud piirkondades on tehtud juba piisavalt vigu, mida ei peaks Ostlandis tingimata kordama. Sama eesmärgi sai argumenteerida ka teisiti. Kui midagi valesti läheb, siis omamaise ametniku saab alati probleemideta välja vahetada, ilma et Saksa ametnikud ja nende töö prestiiž seeläbi kannataks. Eelnenud NSV Liidu okupatsiooni ja sõja tõttu (Baltimaade ressursside eelseisev täielik ära kasutamine Saksa sõjavajadusteks) muutub rahva eluolu järgneval perioodil ainult halvemaks ja see jääb meie vastutusele. Maksud ja koormised hakkavad suurenema ja mida enam see paistab välja „saksa maksudena“, seda enam tekib elanikel tunne, et nende maksud lähevad võõraste kasutusse. Lõpetuseks leidis Kleist, et idaministeeriumi poliitiliste eesmärkide saavutamine on võimalik ainult läbi kohalike rahvaste ennastsalgava vabatahtlikkuse. Omamaiste administratsioonide lammutamine ei muudaks võimatuks mitte ainult poliitiliste eesmärkide saavutamise, vaid ka julgeoleku ja majandushuvid.⁷⁹⁸

Ostlandi riigikomissariaadi majanduse peaosakond, kes paljuski lähtus Göringi neliaastaku plaani koloniaalmajanduslikest eesmärkidest, ei olnud valmis leppima omamaiste administratiivasutuste märgatava rolliga vallutatud alade administreerimisel. Majandusvallas pidi juhtiv roll minema (ja juba oli) niigi muude Saksa asutuste (Göringi ametkondade) ja mitte idaministeeriumi kätte.

Olemasoleva Läti ja Eesti intelligentsi kasutamine nende rahvaste juhtimiseks leiti küll olevat vajalik, et hoida kokku Saksa tööjõudu ning mitte intelligentsi „sööti jätta“ ja neid seeläbi kahjulikele tegevussuundadele tõrjuda. Arvati, et see kõik on võimalik ilma nähtava omavastutusega omavalitsuseta, kui uutel moodustatavatel Saksa asutustel on laiahaardeline omamaistest ametnikest koosnev alusehitus (*Unterbau*). Ettekujutus säilitada nähtava autonoomia ja vastutusega omamaised administratsioonid ning seejuures tulla toime väidetava Saksa järelevalveadministratsiooniga, olevat utopia. Tegelikkuses ei saavat see järelevalveadministratsioon olla mitte järelevalveorgan, vaid peab olema „käskude jagaja“ (*Befehlsstelle*), kuid kes ei suuda ise oma käskude rakendamist vahetult kontrollida, peab nende rakendamise jätma väidetavalt vabatahtlikele kaastööliste ning piirduma nende kontrolliga. Need jõud tegutsevad väidetavalt enda vastutusel ning esindavad seejuures aga iseenesestmõistetavalt teisi huve kui Saksa omi. Asjade käiku sellisel puhul tõestavat Böömi- ja Määrimaa protektoraadi küsitav kogemus. Saksa järelevalveorganid on sunnitud rakendada järjest teravamaid kontrollimeetmeid ning sellest tulenevalt arvestama omamaise administratsiooni üha kasvava sooviga tegutseda Saksa tahte vastaselt. Ei maksvat arvata, et balti rahvad nii rumalad on, et nad ei saaks aru kõige taga seisvast Saksa tahtest. Omamaise halduse tegevuse kontrollimine nõuab järgnevalt üha rohkem Saksa spetsialiste, nii et lootus sel kombel Saksa personali kokku hoida, on eksiarvamus. Administratiivaparaat peaks olema nii

⁷⁹⁷ [P. Kleisti koostatud ettepanekud Ostlandi valitsemise korraldamiseks], 24.10.1941, LVVA.P-70.5.10, 45–46.

⁷⁹⁸ Samas.

üles ehitatud, et omamaised töötajad kannaksid vastutust üksnes sellistes küsimustes, mis sakslastele üldse huvi ei paku ning kus ei ole võimalik kahju tekitada. Kokkuvõttes leiti olevat hädavajalik vallutatud idaaladel administratiivsüsteem uuesti üles ehitada kas puht saksa administratsioonina või siis n-ö kahehobuse rakendina koos omamaise administratsiooniga.⁷⁹⁹

Järgnevad praktilised sammud lasevad end aimata Ostlandi riigikomisariaadi III peaosakonna (majandus) juhataja Martin Matthiesseni 17. novembri 1941 isiklikus pöördumises riigikomissar Lohse poole. Matthiessen leidis, et poliitilises elus ei saa kahe rahva kooselu kunagi rajada abstraktsetele vaimsetele konstruktsioonidele. See saavat palju püsivam, kui rajaneb aastatepikkusele praktilisele koostööle, kus kooselu eri osapooled vastavalt oma jõule püüavad oma kindla tahte struktuuri peale suruda. Väline vorm ei mängivat esmalt mingit rolli, on pigem täiesti tähtsusetu, mille juurde sobis näiteks bolševistlik NSV Liit: tõeline hirmuvalitsus, mis paberil rajaneb vabal föderatiivsel põhiseadusel. Eesti ja teiste Balti riikide (nn ääririigid – *Randstaaten*) rahvastel on alles vaid riikliku mõtte (*Staatsauffassung*) riismed ning nad tuleb enda poole võita neid aegamisi natsionaalsotsialistlike mõttekäikudega tutvustades. Nagu kogemus oli näidanud, ei olnud selle juures esialgu otsustav sugugi idee ise, vaid palju enam selle kandjate väline esinemine ja inimlikult korralik hoiak. Selge pidi olema see, et kohalike rahvaste esindajad ei ole esialgu suutelised plaane koostama ja juhtima, kuna selleks on vaja aastatepikkust saksa kasvatust ja natsionaalsotsialistlikku vaadet. Kui põhitõde, et juhtida võivad ainult sakslased, selge on, siis polevat vaja ka omamaiseid administratsioone lammutada, vaid nad võivad eestleitud kujul püsima jääda. Matthiesseni hinnangul olid Leedu ja Läti omamaised administratsioonid juba esimesest päevast alates mitte juhtivad, vaid täidesaatvad organid, kes püüdsid murelikult Saksa soove täide viia ja olid õnnelikud, kui sakslased neile õiget teed näitasid.⁸⁰⁰

Eesti puhul nägi Matthiessen olukorda tuntavalt teisiti. Tema hinnangul oli armeegrupi tagalapiirkonna juhataja ametisse volitanud Eesti Omavalitsuse, kellele oli pandud maa juhtimise ülesanded. See olevat viinud, küll mitte pahahtlikkusest, abinõude rakendamiseni, mis ei teeninud sõjapidamise tervikhuve. See näide (*Matthiessen ei täpsusta, mida ta täpsemalt silmas peab. M.M.*) näitavat selgelt, et Saksa abinõusid võivad juhtivalt ellu rakendada ainult sakslased, sest teistsuguse ettevalmistustega inimesed teevad ikka ja jälle vigu, mis tulenevad väikeriikide poliitilise kooli kitsarinnalisusest. See oli tema arvates samaväärne, kui natsionaalsotsialistid oleksid 1933. aastal Saksamaal lasknud kodanlikel tegelastel edasi valitseda ning seisnud ise tagasihoidlikult kõrval, et mitte rahva tuju rikkuda. Sellised mehed ei saavat juhtida. Esmalt tuleb neid natsionaalsotsialistlikus vaimus kasvatada ja siis võivad nad ka poliitiliselt

⁷⁹⁹ Aufbau der Verwaltung im Reichskommissariat Ostland, 14.11.1941, LVVA.P-70.5.10, 74–80.

⁸⁰⁰ Der Reichskommissar für das Ostland Hauptabteilung III, An den Reichskommissar für das Ostland Herr Lohse, 17.11.1941, LVVA.P-70.5.10, 111–115.

juhtivatele kohtadele tõusta. Sakslaste tulek olevat ääririikide rahvastes tekitanud täitmatuid lootusi, kuid Leedus ja Lätis oli tema hinnangul olukord normaalne ja rahvas ei ole valede lootuste läbi rahutu. Eesti olukorda hindas ta kriitilisemalt, kuna rahva hulgas on lootused, mida tulevased poliitilised arengud täita ei saa ning tahtmatult seatakse vastamisi saksa ja eesti tahe. Nii ei olnud olukord Matthiesseni arvates veel küps, et anda välja koostööd puudutavaid siduvaid määrusi. Esmalt pidi praktika olukorda veel selgitama.⁸⁰¹

Eelneva põhjal jõudis Matthiessen seisukohale, et puudub igasugune vajadus administratiivset juhtimist mingisse kindlasse vormi valada, eriti kuna riiklikud kavatsused pole seni mingilgi kombel lõplikult selgitatud. Ohtu selliste määruste hilisemaks tagasivõtmiseks hindas ta suureks ja tõsiseks. Matthiesseni hinnangul oli täiesti tähtsusetu, kes avaldatavad määrused allkirjastab, sest ei maksvat arvata, et kohalik elanikkond ei tea, kes lõpude lõpuks nende taga seisab. Olevat isegi märksa ausam, kui seal all seisaks sakslase nimi, mitte mõne ette lükatu (*Strohmann*) oma. Matthiesseni hinnangul olid ääririikide rahvad viimasel ajal sedavõrd palju kannatanud, et neil on ainult üks soov – hästi valitsetud olla. Kuidas valisemise käigus ülesannete jaotus on ja kes millelegi alla kirjutab, olevat tema arust rahvale täiesti ükskõik. Kuna rahvale on ju näha, et viimane Saksa instants maal rahva hulgas on piirkonnakomissar, kes katab mitut maakonda, siis on neile selge, et kohalik omavalitsus jääb suures ulatuses nende endi kanda.⁸⁰²

Esialgu jätkaski Saksa tsiviiladministratsioon Ostlandis tööd poolimproviseeritud viisil. Omamaised keskadministratsioonid töötasid edasi formaalse institutsionaalse aluseta. Aastavahetuse 1941/1942 paiku saabus esimene murrang, kui oli selge, et NSV Liitu vähemalt välksõjaga ei võideta ning märtsis 1942 anti omamaistele administratsioonidele Balti riikides organisatsioonidekreetidega institutsionaalne alus, kuid sedagi sisuliselt ringkirjalises vormis, mida olnuks hiljem lihtne tagasi võtta või muuta.

Saksamaa poliitiline juhtkond oli seisukohal, et esmajoones on määruisel välispoliitiline tähtsus, näitamaks Saksamaa tolerantset suhtumist allutatud rahvastesse. Tegelikult valitsemisel sellest muutusi ei oodatud. Tõdeti taas, et kui Eesti tsiviilvalitsuse alla anti, oli omamaine administratsioon juba sisse seatud, kogu majandus ning mitmed muudki valdkonnad muude Saksa asutuste käes ning politsei välja kujundanud oma käsuliini. Nii puudutas määrus jäänukvalitsuse (*Restverwaltung*) torsot, mis kunagi korralikult funktsioneerida ei saa. Määruses ettenähtud käsuliinid olid pikad ja takistasid normaalset asjaajamist. Olukorrast nähti kaht erinevat väljapääsu: kas Saksa ametnike viimine omamaiste asutuste juurde (nagu Böömi- ja Määrimaa protektoraadis) või vastupidi, omamaised allasutused liita Saksa asutustega. Kummagi lahenduseni ei jõutud. Vaid põllumajanduse kui sõjamajandusele väga olulise valdkonna puhul

⁸⁰¹ Der Reichskommissar für das Ostland Hauptabteilung III, An den Reichskommissar für das Ostland Herr Lohse, 17.11.1941, LVVA.P-70.5.10, 111–115.

⁸⁰² Samas, 115.

prooviti katseliselt rakendada uut organisatsioonivormi ja kogu valdkonna juhtimine toodi kindralkomissariaadi alluvusse.⁸⁰³

Ekspeditsioon Tartu Toomemäel 20. mail 1942. Kindralkomissar Litzmann, riigikomissar Lohse, idaminister Rosenberg, Tartu piirkonnakomissar Meenen ja Tartu Ülikooli raamatukogu juhataja Friedrich Puksoo. (ERA)

Võimetust saavutada kõiki ette võetud sihte, esitas Otto Bräutigam juuba 1942. aasta sügisel. Ta formuleeris oma salajas-tes märkmetes NSV Liidu-vastase sõja kolme-kordsest eesmärgist selgelt, et mitte bolševismi hävitamine ega Suur-Vene riigi lammutamine pole probleem, vaid sõda asustamiseks mõeldud koloniaalmaade omandamiseks ja majanduslik eksploateerimine teevad selle teostamise raskeks.⁸⁰⁴

Aastavahetuseks 1942/1943 saabus teine murdehetk: Saksamaa senine idapoliitika oli jõudnud kriisi, mis haaras nii Saksa tsiviil- kui sõjalisi ringkondi kui ka omamaiseid asutusi. Ületamatuks takistuseks kujunes Saksamaa võimetuse ja ka tahtmatuse ületada lahknevusi oma sõjaliste ja poliitiliste lähi- ja lõppeesmärkide vahel.

5.3.3. Universaalne relv – autonoomia

18. detsembril 1942 kogunes idaministeeriumis koos Wehrmachi esindajatega vallutatud idaalade probleemide arutamiseks konverents, milleks olid suure eeltöö teinud Georg Leibbrandt⁸⁰⁵ ja Otto Bräutigam.⁸⁰⁶ Nad olid suutnud need kaks institutsiooni tuua ühise laua taha, et arutada võimalusi idapoliitika muutmiseks. Konverentsil osalejad olid ühisel arusaamisel, et vallutatud idaaladel elavatele rahvastele tuleb anda poliitiline eesmärk, mille nimel nad

⁸⁰³ Eröffnungsrede des Herrn Reichskommissars Gauleiter Lohse zur Arbeitstagung der Gebietskommissare am 22.01.1943, LVVA,P-70.5.31, 20–23.

⁸⁰⁴ C. Dieckmann, Deutsche Besatzungspolitik, 487.

⁸⁰⁵ Dr Georg Leibbrandt oli 1943.a. augustini idaministeeriumi poliitika peaosakonna juhataja ning oli sunnitud sealt lahkuma seoses Himmleri sooviku Gottlob Bergeri tulekuga.

⁸⁰⁶ Dr Otto Bräutigam oli sõja ajal idaministeeriumis osakonna üldine poliitika juhataja ja kontaktisik armee peakorteriga (OKH) ning pärast sõda Saksa Liitvabariigi peakonsul Hongkongis.

võitleksid ning siis lasta neil ka sellesse võitlusse astuda. Ometi oli kõigile selge, et radikaalne kursimuutus on võimalik ainult Hitleri otsustusel, kellele Rosenberg kokkuvõtte konverentsil väljatöötatud ettepanekutest ka esitas. Hitleri vastus oli selgelt eitav.⁸⁰⁷

Hitleri diktaadi all toimivale natsionaalsotsialistlikule süsteemile oli erinevalt stalinlikust Nõukogude Liidust iseloomulik, et altpoolt tuleva initsiatiivina võis režiimi eesmärkide saavutamiseks välja pakkuda poliitilisi lahendusi, mis ei pruukinud sobida füüreri seisukohtadega või olid tema poolt korduvalt juba tagasi lükatud. Kindralkomissar Litzmann oli alustanud suurema autonoomia taotlemist Eestile juba enne organisatsioonidekreedi väljaandmist ja rahva hulgas leviva jutu kohaselt seadnud selle ajuti oma ametis jätkamise eeltingimuseks.⁸⁰⁸

Vaatamata äraütlemistele jäi ta ametisse ning jätkas järjekindlalt oma ettepanekute esitamist. Ta oli veendunud, et vaid laialdase autonoomia tingimustes on võimalik allutatud rahva maksimaalne ärakasutamine Suur-Saksamaa huvides. 3. veebruaril 1943 kirjutas Litzmann juba oma kaheksanda selleteemalise märgukirja alates oma ametisse astumisest.⁸⁰⁹ Litzmann lähtus oma tegevuses pealiinist, mille kohaselt Saksa juhtkonna ja administratsiooni peaülesandeks on võita Saksamaale nende rahavaste (*Eesti, Läti ja Leedu*) sümpaatia ja selle läbi saavutada Suur-Saksamaa eesmärgid.⁸¹⁰

Sellise lähenemise tõttu oli ta pidevas vastuolus riigikomissar Lohsega. Nad olid mõlemad veendunud natsionaalsotsialistid, kuid erinevatel arusaamadel tõhusast valitsemisest. Litzmann oli veendunud oma valitsemisala (Eestimaa) eristaatuses (võimalik, et mõjutatuna sõjaväevõimude senisest praktikast Eestis) ning arvas end oma jõudude ja arusaamisega suutvat seda paremini valitseda kui riigikomissariaat oma tsentraliseerimiskatsete ja „majandusliku üleorganiseerimise orgiatega“.⁸¹¹

Litzmann ei hoidnud oma seisukohti enda teada. Kui Saksa võimuasutustele andis ta enda arusaamadest teada kirjalike pöördumiste ja muu sarnasega, siis Eesti rahva poole ei pöördunud ta nii otsesõnu. Rahva sümpaatia teenis ta välja pigem oma läbimõeldud käitumisega avalikkuse ees ja sümboolsete žestidega. Lisaks isiklikele arusaamadele oli Litzmanni käitumine tema ametisse astumise järgselt (detsembris 1941) mõjutatud ilmselt ka täiesti muutunud sõjalisest ja poliitilisest olukorrast võrreldes ajaga, kui ametisse asusid teised Ostlandi komissarid (juuli-august 1941).

⁸⁰⁷ S. Myllyniemi, Die Neuordnung, 202–203.

⁸⁰⁸ [Nädala informatsioon, veebruari lõpp 1942], ERA.R-65.1.1, 99.

⁸⁰⁹ Der Generalkommissar in Reval, An den Herrn Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, Vorschlag für eine Änderung in der Selbstverwaltung Estlands, 03.02.1943, BA, R 90/460, 12–21.

⁸¹⁰ Abschrift. Betr.: Grundsätzliche Fragen der Ostpolitik, Die Generallinie, [sisu alusel dateeritud 1943.a], ERA.R-819.1.12, 102–121.

⁸¹¹ A. Dallin, Deutsche Herrschaft in Russland 1941–1945, 198.

Wehrmachi edasitung idarindel oli äsja peatunud (01.12.1941) ja Punaarmee alustanud esimest vasturünnakut (06.12.1941) ning Saksamaale oli juba sõja kuulutanud ka USA (11.12.1941). Samuti langes Litzmanni võimuletulek kokku idaministeeriumi uue idapropaganda kampaaniaga, nn tegude-propagandaga (*Propaganda der Tat*, jaanuar 1942), mis nägi Baltikumi tsiviilvõimu ülesannetena ette: ülesehitustöö toonitamist; omamaiste administratsioonide esiletõstmist ja nende volituste laiendamist (sugereerimaks, et kohalik elanikkond on oma majandusliku olukorra eest kaasvastutav); rahvuskultuuri edendamist jne.⁸¹²

Siiski ei tasu ka Litzmanni isiklikke arusaamu alahinnata. Kindralkomissar näis end oma poliitika jaoks põhjalikult ette valmistavat. Ta oli jooksvalt kursis nii SSi kui tema enda propagandaametkonna poolt koostatud raportite ja ülevaadetega, kus kirjeldati rahva meeleolusid, kohalikku ajakirjandust ja lähi-ajalugu. Arhiivis leidub näiteks dokument, mille järgi on Saksa julgeolekupolitsei 1942. aasta augustis saanud Litzmannile lugemismaterjali ajaloolisest Saksa võimukorraldusest Eestis (raamatud *Die Zivil- und Militär-Oberbefehlsaber in Estland von 1704 bis 1855* ja *Der Este und sein Herr*). Teiste kindralkomissaridega võrreldes pani Litzmann valitsemises erakordset rõhku kõigele sümbolsele ja propagandistlikule, nii enda ja Saksa võimu imagole kui ka apelleerimisele kohaliku elanikkonna sümpaatiatele.⁸¹³

Olulisel kohal oli Litzmanni jaoks avalike ürituste etiketi ettevalmistamine. Näiteks vabastamispäevadel pidid kindralkomissar või piirkonnakomissarid astuma Eesti Omavalitsuse direktorite, maavanemate jt saatel koosolekuruumi alles siis, kui osavõtjad olid juba istet võtnud; kui mängiti Eesti ja Saksa hümn, siis esimese juures tuli püsti tõusta kätt tõstmata, viimaste juures⁸¹⁴ (Saksamaal oli kaks riigihümni) kasutada Saksa tervitust (Hitleri tervitus). Avalikel hoonetel, kus on kaks lipumasti, pidi Saksa lipp paiknema paremal, kolme lipumastiga hoonel keskel, Eesti ja Saksa lipud pidid olema ühesuurused. Saksa ülemvõimu sümbolne kohalolek pidi olema minimaalne, ent tugev.⁸¹⁵

Samas püüdis Litzmann karmi autoriteedi kõrval välja paista armulise asevalitsejana ja mängida eestlaste rahvuslikul eneseuhkusel. Oma ametisoleku esimese žestina vabastas ta vahetult enne jõule pidulikult ja laia meediakajastusega 206 poliitvangi. Uuel aastal lubas ta omaalgatuslikult Eesti iseseisvuspäeva tähistamise „vabaduspäeva” nime all (Lätis lubati alles 1943. aastal seoses mobilisatsioonikampaaniaga), koos õigusega kanda sel puhul Vabadussõja Vabadusriste. Lisandusid võidupüha tähistamise lubamine ning 1943. aastal seoses mobilisatsioonikampaaniaga Vabadussõja alguspäeva tähistamine (28. novembril). Sellele järgnesid põlu all oleva anglofiili Jaan Tõnissoni sünnipäeva ära märkimine detsembris ja 1944. aasta mobilisatsioonikampaania ajal Uluotsa

⁸¹² K. Nurmis, *Das fein geschliffene Glas*, 21.

⁸¹³ Samas, 21–22.

⁸¹⁴ Riigihümni *Deutschlandlied* kõrval oli *de facto* teiseks riigihümniks kujunenud NSDAP hümn *Horst-Wessel-Lied*.

⁸¹⁵ K. Nurmis, *Das fein geschliffene Glas*, 21.

otsesõnune tituleerimine „Eesti Vabariigi peaministriks“⁸¹⁶ ning Konstantin Pätsi kui „riigimehe“, „riigipea“ ja „vabariigi presidendid“ sünnipäeva tähistamine 1944. aasta 23. veebruaril. See oli risti vastupidine kuvand võrreldes Hjalmar Mäe tähelepanu pälvinud raadiokõnega 1941. aasta 18. oktoobril, kus ta ei olnud kokku hoidnud kriitikaga küüditatud presidendid aadressil ja oli sellega sattunud kohe oma tegevuse alguses suure hulga rahva pahameele alla.⁸¹⁷

Poliitiliselt kohitsetud vabaduspäeva-mõistet tõlgendati Eesti „Venemaast lõpliku lahkulöömise aastapäevana“, mis pidi andma väljundi nii elanikkonna patriootlikele tunnetele, looma kontinuiteedi iseseisvusperioodiga (loosung „Eesti pühitseb jälle vabaduspäeva“), kui jätma tähendusruumi ka Saksa hegemoniale. Eesti iseseisvumist tõlgendati loomuliku taasliitumisena Euroopa (st Saksa) kultuuriruumiga, kusjuures Landeswehri sõda oli olnud vaid traagiline eksitus. Võidupüha tähistati eeskätt kui „iidset Eesti püha“ ning tõestust, et ajalugu ei kardeta. Selle narratiivi järgi viis Eesti ja Saksa ajaloolise „saatusühtsuse“ loogilise lõpuni 1941. aasta, kui endalt Versailles’ ahelad heitnud Saksamaa vabastas territooriumi kommunismist, kuhu see oli sattunud iseseisvusaegse eliidi Briti-meelse orientatsiooni tõttu. Eesti oli nüüd pääsenud lõplikult Reichi kotka kaitse alla, kindlustades „sajandeiks õnneliku elu eesti rahvale“. Sellisele rahvale ei pidanud sobima ka riigikomissar Lohse algatatud Idarahvaste teenetemärkide kava. Propagandateadlik Litzmann tunnistas, et teenetemärkide ja autasude jagamine on „üks mõjukaim, aga ka odavam vahend oma tunnustuse väljendamiseks elanikkonnale“, kuid eestlastele jätavad idamärgid mulje, et neid käsitletakse „kui stepirahvaid“. Sellel olevat „poliitiliselt ebasoovitav mõju“, mille eest Litzmann ei „kavatse vastutada“.⁸¹⁸ Sellegi poolest oli rahvuslike tähtpäevade tähistamise lubamine üks nurgakivi riigikomissar Lohse süüdistustes Litzmanni vastu, püüdes teda ametist lahti kangutada.⁸¹⁹

Eesti poliitiline tulevik pidi olema tihedalt seotud Saksamaaga, kuid selle konkreetne vorm oli veel määratlemata. Okupatsioonipoliitika edukuse peamise takistavate teguritena nägi kindralkomissar: 1) võimu liialt tsentraliseerinud idaministeeriumi ja riigikomissariaadi Ostland poliitilisi väärotsustusi ja kindralkomissariaadi piiratud otsustusõigust ning 2) itta saadetud kesk- ja alamastme saksa ametnike võimetust ja sobimatust oma ametikohtadel, kuna nad ei küüni nendele allutatud eestlaste tasemeni. Litzmann heitis ette, et kahjuks lähtub suur osa neist oma ülesannete täitmisel eelkõige vanast Wilhelmi-aegsest motost: „Saksa vaim peab tervendama maailma“.⁸²⁰

⁸¹⁶ Eesti Sõna, 22.12.1943; Eesti Sõna, 09.02.1944.

⁸¹⁷ K. Nurmis, Das fein geschliffene Glas, 21–23, 125–126.

⁸¹⁸ Samas, 21–23.

⁸¹⁹ Der Reichskommissar für das Ostland Hauptabteilung II, An Den Herrn Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, 03.03.1943, BA, R 90/11, 1.

⁸²⁰ Grundsätzliche Fragen der Ostpolitik. Die Generallinie. [sisu alusel dateeritud 1943.a.], ERA.R-819.1.12, 102–121. [Moto: „Am deutschen Wesen soll die Welt genesen“ pärineb luuletaja Emanuel Geibels'i patriootilisest luuletusest „Deutschlands Beruf“ (1861.a) ja oli levinud ka natsionaalsotsialismi perioodil.]

Pärast korduvaid pöördumisi idaalade riigiministri Rosenbergi poole oli Litzmann veendunud tema võimetuses saavutada muudatusi valitsemiskorras (autonoomia taotlused) ning ta pöördus 31. märtsil 1943 kirjaga otse reichsleiter Himmleri poole, kellega neid sidus lähedane sina-sõprus ja Himmleri lugupidav suhtumine kindralkomissari kuulsasse isasse, kindral Karl Litzmanni. Kindralkomissari kindel seisukoht oli endiselt, et Eesti iseseisvus tuleb mingis vormis taastada, millega kaasneks liidu(liitlas)lepingu sõlmimine Saksamaaga.⁸²¹ Himmleri massööri, Tartust pärit baltisakslase Felix Kersteni, mälestuste kohaselt lasknud Himmler seepeale uurida, kas Litzmann täie mõistuse juures on, sest kirjas leiduvad mõtted olevat täielikus vastuolus Hitleri rahvuspoliitika.⁸²²

Hitleri teadaolevalt eitav suhtumine ei takistanud Himmleril ega teistel idaaladega seotud ametkondadel jätkuvalt pool-avalikult rääkimast Eesti ja Läti tulevase autonoomia teemadel, mis pidid saama poliitiliseks hoovaks 1943. aastal kavandatud mobilisatsioonide läbiviimisel.

5.3.4. Rahvusvaheline aspekt ja Eesti rahvuslased

Saksamaal jälgiti pingsalt, milliseid signaale annavad liitlasriigid okupeeritud riikidele rahvusvahelises plaanis. Balti riikide annekteerimise tunnustamine oli olnud NSV Liidu ja Suurbritannia vahelise kauplemise objektiks juba 1940. aasta suvest alates. Eriti tervaks muutus küsimus pärast NSV Liidu ja Saksamaa vahelise sõja puhkemist peetud läbirääkimistel vastastikuse abistamise lepingu sõlmimiseks Suurbritanniaga. NSV Liit seadis selle üheks lepingu eeltingimuseks ning 1942. aasta mais teatas Briti valitsus NSV Liidule, et tunnustab Nõukogude Liidu läänepiiri 1941. aasta seisuga.⁸²³ See tähendas Balti riikide annekteerimise *de facto* tunnustamist. Oma seisukohast avalikult ei räägitud, et mitte anda propaganda-trumpe Saksamaale. 1944. aasta 3. veebruaril avaldas ajaleht Daily Mail kaardi, kus Eestit kujutati NSV Liidu osana, pakkudes Eestis ohtralt kõneainet ning võimalusi Saksa propagandale. Saksamaal oli vaba voli anda allutatud rahvaste enda poole võitmiseks lubadusi nende tulevikust „vaba rahvana“ sõjajärgses Uues Euroopas.⁸²⁴

Seni interpreteeris Saksamaa omalt poolt Eestis ja teistes Balti riikides rahvusvahelise õiguse norme vastavalt oma eesmärkidele. Ennekõike puudutas see Haagi IV konventsiooni Maasõja seadustest ja tavadest. Konventsiooni kohaselt pidi okupeeriv riik, nii palju kui võimalik, kinni pidama okupeeritaval maal

⁸²¹ Der Generalkommissar in Reval, An den Reichsführer SS und Chef der Deutschen Polizei Heinrich Himmler, 31.03.1943, BA, NS 19/382, 190–190p.

⁸²² S. Myllyniemi, Die Neuordnung, 214.

⁸²³ E. Tarvel, M. Maripuu (toim), Sõja ja rahu vahel, II kd, 635.

⁸²⁴ Gerrard, Craig, The USSR and the Baltic States at the End of World War II: View from London, 44. In: Olaf Mertelsmann (ed.), The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956, Tartu, 2003.

kehtivatest seadustest. Vaatame seda kolme olulise näite varal. Antud juhul taaskehtestas Saksa okupatsioonivõim Eesti Vabariigi seadusandluse formaalselt täies ulatuses, kuid rakendas koheselt piiranguid endale sobivas kombinatsioonis.

- 1) Kohaliku elanikkonna toetuse saamiseks oli poliitiliselt oluline taastada enne Nõukogude Liidu okupatsiooni kehtinud Eesti Vabariigi seadusandlus, mis vastab konventsiooni 43. artiklile: „*Kui seaduslik võim on tegelikult okupeerija peale üle läinud, võtab see kõik tema kasutada olevad abinõud tarvitusele, et jalule seada ja kindlustada, niipalju kui see võimalik, avalikku korda ja elu, kinni pidades maal maksmas olevatest seadustest niivõrra, kui selleks mitte ülesamatuid takistusi ei ole.*“
- 2) Okupatsioonivõim kehtestas maksud, aga võttis enda kanda ka okupeeritava territooriumi valitsemiskulud, mis vastas konventsiooni 48. artiklile: „*Kui okupeerija okupeeritud territooriumil riigi heaks maksusid peale paneb, peab ta seda tegema, niipalju kui võimalik, maksvusel olevate maksude võtmise ja maksustamise kohta käivate määruste kohaselt; ühes sellega tekib temale kohustus kanda okupeeritud territooriumi valitsemise kulusid, niivõrd kui seaduslik valitsus selleks kohustatud oli.*“
- 3) Kehtima jäid Nõukogude Liidu okupatsiooni ajal kehtestatud õigussuhted, see tähendab omanikelt ära võetud ettevõtted ja hooned jäid okupatsioonivõimu valitseda ja kasutada, mis oli kooskõlas konventsiooni 55. artikliga: „*Okupeerija riik võib ennast ainult avalikkude hoonete, metsade ja põllumajandusliikkude ettevõtete, mis riigi päralt ja okupeeritud territooriumil asuvad, valitsejateks ja kasutajateks lugeda. Tema peab nende varandusi alal hoidma ja neid kasutamise määruste järele valitsema.*“⁸²⁵

Esiletoodud kolme punkti analüüsidest saab ilmseks, et aluseks on võetud täiesti vastandlikud lähtekohad. Esimese punkti puhul on lähtutud eeldusest, et tegu on okupeeritud Eesti Vabariigiga, millega justkui loobutuks Eesti NSV Liitu inkorporeerimise tunnustamisest. Deklaratiivselt taaskehtestati Eesti seadused ja taastati Eesti Vabariigi riiklikke ja kohalikke institutsioone, kuid olulisel määral piiratud õigustega. Teises punktis, maksustamise puhul, kasutati segavarianti: esmalt säilis osa Nõukogude režiimi kehtestatud maksudest, kuid järgmise majandusaasta alates mindi üldjoontes tagasi Eesti Vabariigi maksu- ja eelarvekorralduse juurde, seda siiski modifitseerides vastavalt uue võimu vajadustele. Kolmandas punktis on aga lähtutud täielikult eeldusest, et Eesti puhul on tegu okupeeritud Nõukogude territooriumiga, nii nagu Saksamaa oligi *de facto* (sisuliselt ka *de jure*) tunnustanud Balti riikide inkorporeerimist NSV Liidu koosseisu.

⁸²⁵ Laws and Customs of War on Land (Hague IV); October 18, 1907, Section III. Military authority over the territory of the hostile state, Art. 43., 48., 55. <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/hague04.htm> (22.12.2004). Tõlge eesti keelde: A. Piip, Rahvusvahelise õiguse süsteem, Tartu, 1927, 268–269.

Saksa võimude aktiivsus autonoomiaküsimuse ümber 1943. aasta sügisel oli kaheldamatult reageering ka Stalini esinemistele ja liitlasriikide välisministrite Moskva konverentsile, kus ainsa sõjajärgse taastatava iseseisva riigina jõuti kokkuleppele Austria osas ning peagi järgnenud liitlaste riigijuhtide kohtumisele Teheranis.⁸²⁶

Samade küsimuste raames otsiti eri viisidel kontakti ka veel Eestis olevate iseseisvusaegsete poliitikutega. 1943. aasta kevadel oli Eestisse ilmunud Edmund Ois (eesti päraselt Õis), kes oli siit lahkunud juba sajandi algul. Iseseisvusaegste poliitikutega kontakti saades ütles ta end alul töötavat Goebbelsi propagandaministeeriumi volitustel, kuid aja kuludes muutus tema seisund ebamäärasemaks ja lõpuks väitis ta end tegutsevat omal käel, mis on siiski ebatõenäoline. Ta oli kontaktis kohaliku julgeolekupoliteiga ning töötas seejärel kindralkomissariaadi propaganda osakonnas.⁸²⁷ Mais esitas Ois ülevaate poliitilisest kriisist Eestis ja selle ületamise teedest,⁸²⁸ millele ta soovis Eesti poliitikute heakskiitu. Tema kava kohaselt saanuks Eestist Saksa riigi osa või iseseisev Reichiga liitunud riik (*Bundesstaat*), kuid seda tuginedes iseseisvusaegsetele poliitikutele, mitte omavalitsustegelastele, kelle suhtes oli rahva usaldus väike ja kes olid äsja arutanud oma võimalikku tagasiastumist. Küsimusest informeeriti ka Jüri Uluotsa ning ühise seisukohana keelduti poliitilisest koostööst okupatsioonivõimudega.⁸²⁹

Oisi esitatud kavad sundisid kodumaal olevaid poliitikategelasi ja nendega illegaalselt ühenduses olevaid välismaal viibivaid poliitikuid, kes seni olid põhimõtteliselt vältinud koostööd okupatsiooniorganitega, võtma mingi seisukoha selle ning võimalike järgmiste autonoomiakavade suhtes. Võimalik, et kogu aktsioon oligi saksa poolt ettevõetud vaid Eesti rahvuslike poliitikute põhimõttelise koostöövalmiduse väljaselgitamiseks, sest Saksamaal üheski asjassepuutuv asjatundlik ametkonnas tol hetkel autonoomiaküsimus aktuaalsena päevakorral ei olnud. Selle ajani olid välisdelegatsiooni liikmed olnud veendunud Atlandi Harta kaitsvas jõus ja teinud kõik selleks, et poliitikud kodumaal ei võtaks ette midagi sellist, mis võiks ärritada lääneliitlasi. Kuid juba veebruarist alates oli Inglismaa ajakirjanduses vaieldud Balti riikide staatuse üle. Manchester Guardiani veergudel astusid oma riikide kaitseks üles läänes olevad balti emigrandid ning neile vastas Moskva propagandaaparaat, kes esines Nõukogude Liitu evakueeritud eestlaste, lätlaste ja leedulaste nimel.⁸³⁰

⁸²⁶ An den Reichskommissar für das Ostland, 11.10.1943, BA, R 6/14, 100; Reichsführer SS Himmler, Führerhauptquartier. Neuorganisation der Verwaltung in Estland und Letland, 10.11.1943, BA, NS 19/382, 119–120. [NSVL, USA ja GB välisministrid kohtusid Moskvast 19.–30.10.1943, riigijuhid 28. 11.–01.12. 1943 Teheranis.]

⁸²⁷ Riksarkivet, Baltiska Arkivet (RA BA), Varma 1, Klesment Varmale, 21.06.1943.

⁸²⁸ RA BA, Laretei 9, 22.05.1943.

⁸²⁹ RA BA, Varma 1, Klesment Varmale, 21.06.1943.

⁸³⁰ [Tõlgitud väljavõtted Manchester Guardiani numbritest veebruar-mai 1943], ERA.R-64.1.828, 1–4.

Pärast mõningast pinnasondeerimist läänes leiti, et teatud tingimustel on sakslastelt võimalik iseseisvumise pakkumine isegi vastu võtta, ilma et lääne-riigid sellest negatiivseid järeldusi teeksid. See eeldanuks eelkõige loodavate sõjajõudude kasutamist eranditult oma piiride kaitseks ning sakslaste teistsuguste käskude korral neile kas või sõjaliselt vastuastumist.⁸³¹ Välisdelegatsiooni 23. juuni 1943 istungil otsustati, et poliitiline koostöö sakslastega ei ole põhimõtteliselt soovitatav, kuid võimalikule Eesti iseseisvumise ettepanekule ei saa järsu EI-ga vastata. Leiti, et iseseisvuse restaureerimine sõja kestel loob soodsamad eeldused kaitse organiseerimiseks, mis on möödapääsmatult vajalik, kuna Nõukogude Liit polnud loobunud pidamast Eestit oma osaks. Saksamaa poliitilise manöövriga kaasaminek ähvardas Eesti Saksamaa kaotuse korral jätta võidetute leeri ja sellega Nõukogude Liidu meelevalda, sest Balti riikide küsimuses ei valitsenud läneriikides sugugi poliitiline üksmeel.

Arvestamata ei saa jätta Saksamaa enda ja teiste tema vallutatud riikide vaheliste suhete arengut samal ajal. Saksa „poliitiline paraadhobune“ oli lõpnud (*das Ende des „politischen Paradepferdes“*).⁸³² Senise liberaalse poliitika ummikusse jooksmine okupatsioonirežiimide ühe peamise ideoloogi Werner Besti juhitud Taanis viis senise valitsemiskorra peatamiseni ja sisuliselt maa teistkordse okupeerimiseni 29. augustil 1943.⁸³³

Ühelt poolt toetas see autonoomia-vastaste seisukohti, kuid teiselt poolt võidi Taani sündmusi esitada ka pooltargumendina. Positiivset näidet vajab Saksa okupatsioonipoliitika oma suhetest väikerahvastega, kelle koostöövalmidus oli sõjaõnne pöördudes Saksamaale üha vajalikumaks muutunud. Julgeolekupolitsei poolt Himmlerile koostatud esildises rõhutatakse, et välispoliitilisi eesmärke silmas pidades peaks antav autonoomia ja füüreri sellekohane korraldus, vaatamata tegelikele poliitilistele piirangutele, välja paistma suurejoonelisena. Eriti peeti silmas võimalikku mõju Skandinaavia riikidele. Saksamaa mõju mõlemale riigile (Eesti ja Läti) pidi tagatama mitte niivõrd juriidiliste vahenditega, kuivõrd tegelike jõuvahekordadega. Autonoomia välja kuulutamine tähendanuks mõlemale maale „esimest sammu (Saksa) riigimaaks (*Reichsländer*) arenemise teel“. Seetõttu peeti vajalikuks, et mõlemad riigid eraldataks autonoomiadeklaratsiooniga endisest nõukogude-Vene territooriumide kompleksist ja seega ka idaministeeriumi pädevusest.⁸³⁴

16. novembril 1943 toimus lõpuks Hitleri juures reichsleiter Bormanni, idaminister Rosenbergi, *Reichsführer-SS* Himmleri, riigikantsler Hans Heinrich Lammersi ja riigikomissar Lohse osavõtul erinevate reformikavade arutamiseks

⁸³¹ A. Rei („Tuhat“) kiri Eestisse, [aprill 1943], RA BA, Varma 1, nr 22b. Dokument publitseeritud: Tõotan ustavaks jääda ... Eesti Vabariigi valitsus 1940–1992. Koostanud: Mart Orav, Enn Nõu, Tartu, 2004.

⁸³² Werner Best an Heinrich Himmler, 30.08.1943, tsiteeritud: Fritz Petrick, Dänemark, das „Musterprotektorat“? In: R. Bohn (Hg.), Die deutsche Herrschaft.

⁸³³ Fritz Petrick, Dänemark, das „Musterprotektorat“.

⁸³⁴ Der Chef der Sipo und des SD III A. Vorlage an den Reichsführer-SS und Chef der Deutschen Polizei, im Hause, 15.11.1943, BA, NS 19/3894, 52–54.

nõupidamine.⁸³⁵ Algselt oli kavas olnud kutsuda osalema ka Eesti ja Läti kindralkomissarid, kuid Hitler lükkas selle tagasi, soovides osalejate ringi võimalikult väikese hoida. Kõigi arutlusel olnud plaanide ühine põhimõte oli Eestile ja Lätile teatud ulatusega autonoomia andmine, jättes tegeliku kontrolli olukorra üle Saksamaale. Olulise argumendina esitati vajadus toetada mobilisatsioonide läbiviimist Balti riikides ning autonoomia andmist loeti nende õnnestumise eelduseks. Lühidalt kokkuvõttes nähti Eestit ja Lätit autonoomsete riikidena Reichi kaitse all oma riigipea ja valitsusega, kes valitsevad ise oma maad, kuid seda lähtuvalt Saksamaa huvidest. Reichi huvide esindajana pidi kohal viibima Reichi patroon (*Reichsschutzherr*), kes vajaduse korral võis ise asuda õigusakte välja andma.⁸³⁶

20. novembril 1943 otsustas Hitler, pärast konsultatsioone välisminister Ribbentropiga, kes muidu oli ida-küsimustega tegelemisest kõrvale tõrjutud, jätta ka seekord juba lubatud Eesti ja Läti autonoomia välja kuulutamata. Võimalik, et Hitleri eitava otsuse juures oli oma roll ka solvunud riigikomissar Lohse kaebusel. Lohse oli solvunud, et Litzmann ja Rosenberg valmistasid Ostlandi reformikavasid ette teda toimuvast informeerimata, kuna seal oli olulisel kohal idee riigikomissari institutsiooni kaotamisest. Ka Himmleri egiidi all valmivad kavad nägid ette Lohse ametikoha kaotamist. Bormanni kaudu asjade seisust infot saades, saatis Lohse füürerile kirja, et ettevalmistatud plaanide elluviimine seab Reichi elulised huvid idas, mida tema seni esindanud on, suurde ohtu.⁸³⁷

Füüreri otsus põhjustas välis-, rahvakasvatuse ja propaganda ministeeriumis nõutust ning segadust. Nad olid olnud ühel meelel SSi peaameti ja idaministeeriumi poliitika juhtstaabi juhi *SS-Obergruppenführer* Gottlob Bergeriga, et Eesti ja Läti autonoomia väljakuulutamise avaldaks rahvastele, eriti germaani maailmas, tugevat mõju. Bergeri kirjast Himmlerile võib lugeda: „Küsimuse kohta, mis väidetavalt füüreri poolt esitati ja mis kellegi poolt vastatud ei saanud: „Mida me teeme, kui teised – Norra, Taani, Holland, flaamid, vallooned, prantslased – samuti selliste soovidega tulevad?“, vastasin mina: „Kui füüreri soovi järgi tuleb Waffen-SSi 20 000 uut lätlast ja 10 000 eestlast, siis teenib 2% nende rahvastikust Waffen-SSs. 2% on veel abiteenistujatena (*Hilfswillige*) Wehrmächti ja politsei juures, 1 kuni 1,5% loetakse küüditatuiks. Kui ka teised loetletud rahvad – ilma prantslasteta – 5% oma rahvastikust relvateenistusse annavad – esmalt 2%, siis ülejäänud 3% – siis on meil 1 miljon sõdurit.“ Berger soovitas, et ka härradele Mussert'ile (*Anton Adriaan Mussert, Hollandi natsionaalsotsialistide juht*) ja Quisling'ile öelda: mu härrad, kui teil on 5% oma

⁸³⁵ Der Reichsminister und Chef der Reichskanzlei Lammers, An den Reichsminister des Innern Herr Reichsführer-SS Himmler, 14.11.1943, BA, NS 19/3894, 47.

⁸³⁶ [Autori üldistus erinevate instantside reformikavadest], BA, NS 19/3894, 1–79.

⁸³⁷ D.R.f.d.O. An den Herrn Reichsminister für die besetzten Ostgebiete Reichsleiter Rosenberg. Betr.: Unmittelbarer Bericht an den Führer, 09.12.1943, BA, R 90/2, pagineerimata.

rahvastikust rindel aktiivses teenistuses, siis võime selle küsimuse (autonoomia) üle kaubelda.⁸³⁸

Autonoomia jäi seegi kord andmata, kuid mobilisatsioonid õnnestusid ähvardava nõukogude ohu ees selletagi. Oluline roll mobilisatsiooni õnnestumisel Eestis oli kahtlemata Saksa propaganda osaval käigul teha viimase peaministri Uluotsaga mobilisatsiooni toetav raadiointervjuu, mis järgmisel päeval ka ajaleheveergudel ilmus.

Kestvad vastuolulised suhted riigikomissariaadiga olid ilmselt ajendiks, miks Litzmann püüdis juba varem von Roques'i kaudu saavutada Eestimaa kindralkomissariaadi väljaarvamist riigikomissariaadi koosseisust ning allutamist väegrupi Nord tagalapiirkonna juhatajale.⁸³⁹ Jaanuaris 1944 halvenes järsult Saksa-maa sõjaline olukord idarinde põhjalõigus (Narva rindel) ning tsiviilvalitsuse reformikavades pettunud kindralkomissar Litzmann püüdis taas tulutult leida võimalusi Eesti vahetuks allutamiseks sõjaväelisele administratsioonile, et pääseda riigikomissariaadi ja idaministeeriumi alluvusest.⁸⁴⁰

Samaaegselt, 30. jaanuaril 1944, väljakuulutatud mobilisatsiooniga püstitas kindralkomissar rea sõjaliselt olukorrast tingitud ülesandeid: 1) piirikaitseüksuste moodustamine; 2) põllumajandussaaduste kogumine; 3) evakuatsiooni häireteta läbiviimine. Kitsamas saksa ametnike ringis oli kindralkomissar nõudnud oma käskude tingimusteta täitmist, isegi kui need on vastuolus ülemuslike (*vorgesetzter*) asutuste juhtnõõridega. Litzmann oli oma otsused kooskõlastanud SSi juhi Himmleriga ning lubas antud situatsiooni silmaspidades kõik rakendatavad meetmed „oma kiila pea peale võtta“.⁸⁴¹

⁸³⁸ Der Reichsführer-SS, Chef des SS-Hauptamtes, An Reichsführer-SS und Reichsminister des Innern, Betrifft: Freiwillige aus Estland und Lettland – Autonomie, 26.11.1943, BA, NS 19/3894, 60–62; Der Reichsführer-SS, Chef des SS-Hauptamtes, An Reichsführer-SS Persönlicher Stab, Betrifft: Autonomie Estland und Lettland, 10.12.1943, BA, NS 19/3894, 76.

⁸³⁹ S. Jüngerkes, Deutsche Besatzungsverwaltung in Lettland, 401.

⁸⁴⁰ Besprechung beim Oberkommando der Heeresgruppe Nord, 11.02.1944 zwischen Reichskommissar Lohse und Generaloberst Model, BA, R 90/3, pagineerimata; S. Myllyniemi, Die Neuordnung, 259.

⁸⁴¹ Vermerk über Verlauf des Apelles im Schloss Katharinental, 09.02.1944, BA, R 90/11, 154a–154a p.

5.4. Tsiivilvõimu lõpp

5.4.1. Saksa tsiiviladministratsiooni väljatõmbumine Eestist

Sõja kulgedes muutus riigikomissariaadi roll olulisemates küsimustes Berliini keskviimu silmis suisa olematuks. Himmler oli idaministeeriumi saanud sisuliselt oma kontrolli alla ja sellega Rosenbergi võimujagamiselt kõrvaldanud. Oma jalgealust tühjenevana tundev Lohse apelleeris Bormanni kaudu füürerile, et likvideerida idaministeeriumi institutsioon ja pääseda ise lähemale keskviimule.⁸⁴² Mingit poliitilist otsust aga ei järgnenud.⁸⁴³

Lõpp ei saanud ootamatult. Evakueerimiskavadele hakati tõsiselt mõtlema juba 1944. aasta algul, kui rindejoon nihkus veebruaris Punaarmee survele Narva jõele ja olukord rindel oli kriitiline. Selles rindelõigus moodustati Saksa 18. armee vasakust tiivast armeegrupp Narwa peakorteriga Viru-Roela mõisas. Saksa tüüperegulatsioonide järgi pidanuks rinde jõudmisel Eesti piirile Saksa tsiiviladministratsiooni tegevus lõpetatama ning see taas üle antama sõjaväevõimudele. Poliitilistel kaalutlustel seda ei tehtud ning rahva meeoleolu püüti üleval hoida. Lisaks senisele tsiivilvalitsusele ja väegrupi Nord tagalapiirkonnale, oli Eesti territoorium nüüd korraga veel ka armeegrupi Narwa ja 18. armee tagalapiirkond, kusjuures igaühel neist olid oma tagala valitsemise struktuurid.⁸⁴⁴

12. juulist 1944 läks kogu täidesaatev võim Eesti territooriumil armee tagalapiirkondade kätte: Viru, Järva ja Harju maakonnad olid armeegrupp Narwa, ülejäänud maakonnad 18. armee tagala. Kindralkomissar Litzmann allutati isiklikult väegrupile Nord ja jätkas koos omale alluvate piirkonnakomissaridega tööd.⁸⁴⁵ 24. juulil nimetas Hitler väegrupi Nord ülemjuhatajaks kindralkolonel Ferdinand Schörneri ja allutas talle lisaks sõjaväele, Relva-SSle ja NSDAP organisatsioonidele ka kogu riigikomissariaadi Ostland tsiivilvõimu. 15. augustist jaotati Eesti ala haldamine kahe peakorteri vahel: rinnet hoidva armeegrupi Narwa tagala moodustasid Harju-, Järva- ja Virumaa ning osa Tartu- ja Viljandimaast (põhja pool Emajõe-Võrtsjärve-Põltsamaa joont). Lääne-, Saare-, Pärnu- ja ülejäänud osa Viljandimaast loeti 18. armee tagalaks.⁸⁴⁶ Ilma täiendavate jõududeta ei suutnuks Saksa väejuhatus kaua rinnet hoida. Rinde hoidmiseks oli vähemalt kolm olulist argumenti: sõjaline, välispoliitiline ja sõjamajanduslik. Soome lahe lõunaranniku loovutamine oleks avanud NSV Liidu

⁸⁴² RMO Der Chef d. Führungstabes Politik.: Arbeitstagung in Juni 1944, 07.07.1944. BA, R 6/14, 68–69.

⁸⁴³ [Kindralkomissar Litzmanni telegramm minister Rosenbergile], 24.09.1944, BA, R 6/26, 40.

⁸⁴⁴ Toomas Hiio, Sõjategevus Eestis 17.–22. septembrini 1944. In: Löögiüksus „Admiral Pitka“. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi toimetised 4, 2008, 24.

⁸⁴⁵ Geheime Kommandosache. Der Oberbefehlshaber der Heeresgruppe Nord, 11.07.1944, BA, R 90/4.

⁸⁴⁶ Heeresgruppe Nord, An Armeeabteilung Narwa, 13.08. ja 14.08.1944, BA-MA, RH 24-54/157, 139, 152.

Balti laevastikule tee Läänemerre ja seadnud löögi alla Saksa sadamad ja ühendusteed ning avanud rünnakutele Soome ranniku. See omakorda viinuks niigi vankuva Soome paratamatu väljumiseni sõjast Saksamaa poolel. Eesti põlevkiviõli ja -bensiin olid aga muutunud ülioluliseks ressursiks, eriti Saksa allveelaevastikule. Põlevkivikeemia tehaste töö jätkus Hitleri korraldusel sõna otseses mõttes viimaste minutiteni.

Septembri algul muutus olukord oluliselt: Soome väljus, vaatamata Saksamaa vastuseisule, sõjast ja sõlmis 4. septembril NSV Liiduga vaherahu. Balti laevastikule oli tee Läänemerre avatud. Sellele järgnes Saksa vägede kiire lahkumine Soomest, Lõuna-Soome pidi Saksa vägedest vaba olema 15. septembriks ning osa neist evakueeriti kiirkorras Eestisse. Kaks olulist põhjust rinde jätkuvaks hoidmiseks oli ära langenud, 14. septembril oli Punaarmee alustanud Lõuna-Eestis uut pealetungi ning 16. septembril andis Hitler, pärast armee juhtide korduvaid taotlusi, loa alustada operatsiooni „Aster“, mis tähendas Saksa relvajõudude ning osa tsiviilelanikkonna evakueerimist Eestist. 15. septembri seisuga nägi plaan ette Tallinna evakueerimine lõpetada 12 päeva jooksul (s.o 27. septembriks) alates vastava korralduse saamisest. Punaarmee tugev surve rindel sundis tegema plaanidesse korrektsioone ja evakuaatsiooni kiirendama. Kavandatud 12 päeva asemel suudeti operatsioon läbi viia nelja ja poole päevaga, nii et 22. septembri varahommikuks oli Tallinnast evakueerimine lõpetatud. Taandumine jätkus lühikest aega veel Lääne-Eesti sadamate ning tervelt kahe kuu vältel Saaremaalt kaudu.⁸⁴⁷

Saksa tsiviiladministratsioon jätkas oma tegevust viimase hetkeni, lugedes selle lõppenuks 19. septembri õhtul.⁸⁴⁸ Viimastel päevadel tegeleti ilmselt küll esmajoonelise evakueerimiseks valmistumisega, sest kogu operatsiooni läbiviimine lasus sõjaväelaste õlul. Umbes 2000 kindralkomissariaadi ja EOV ametnikku/teenistajat ning nende perekonnaliiget asusid 20. septembril Tallinnast laevadele ja lahkusid Eestist. Otto Tiefi valitsus oli selleks ajaks juba ametisse asunud ning kindralkomissari ametkonna lahkumise järel Toompealt tõmmati 20. septembril Pika Hermannini torni sini-must-valge lipp.⁸⁴⁹

5.4.2. Eesti Omavalitsuse epiloog ja Hjalmar Mäe

EOV juht H. Mäe ei lugenud enda volitusi Eesti taaslangemisega NSV Liidu okupatsiooni alla veel lõppenuks. Saksamaale jõudnuna kohtus ta oma edasiste funktsioonide väljaselgitamiseks 29. septembril idaministeeriumis dr Bräutigamiga, kelle arvates oli vajalik EOV tegevuse jätkamine vähendatud

⁸⁴⁷ Meelis Maripuu, Tallinna evakueerimine 1944. a septembris. In: Löögiüksus „Admiral Pitka“. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi toimetised 4, 2008, 38–42.

⁸⁴⁸ [Kindralkomissar Litzmanni telegramm minister Rosenbergile], 24.09.1944, BA, R 6/26, 40.

⁸⁴⁹ M. Maripuu, Tallinna evakueerimine, 45.

koosseisuga, eesmärgiga tegeleda Eesti põgenikega,⁸⁵⁰ mida ka tehti. 1944. aasta suve lõpust alates oli EOV poolt organiseerituna töötanud Eesti toimkond (*Estnische Leitstelle*), mille üheks ülesandeks oli Eestist saabuvate sõjapõgenike registreerimine, abi osutamine dokumentide vormistamisel, toidutalongide hankimine, vajadusel majutamine põgenikelaagritesse ja neile edaspidise asukoha ning töö leidmine Saksamaal. Selle ülesande täitmiseks tehti koostööd Saksa vabatahtliku abiorganisatsiooniga Rahva Heaolu (*Nationalsozialistische Volkswohlfahrt*). Kuna Eestist saabuvate laevade sihtsadamaks olid valdavalt Danzig ja Gotenhafen (tänapäeval Gdańsk ja Gdynia Poolas), siis töötasid eestlastest ametnikud seal samas novembri lõpuni, kuni Eesti territooriumi täieliku langemiseni Punaarmee okupatsiooni alla.⁸⁵¹

Paistab, et Mäed siiski ei rahuldanud idaministeeriumi pakutud perspektiiv. Ta leidis, et 18. septembrist 1944 taastus Eestimaa kindralkomissariaadi tegevuse lõpetamisega 5. detsembri 1941 eelne õiguslik seisukord ning EOV oli õigustatud oma tegevust jätkama (seda küll ainult H. Mäe ja ühe tema abilise isikus) Eestis asuvate sõjajõudude ülemjuhataja (*Oberbefehlshaber Estlands*) alluvuses. Pärast nimetatud teenistuskoha likvideerimist taastus Mäe väitel aga 1941. aasta 16. septembri (EOV tegevusse astumine väegrupi Nord tagala- piirkonna juhataja volitustel) eelne seisund. See tähendanud, et: „/.../ kompetents EOV juhi ametikoha osas läheb taas üle füürerile. EOV juhi ametist vabastamine või tema ametikoha kaotamine on füüreri pädevuses, kuivõrd ta ei kannaks seda Eesti riigi tunnustamisega üle eesti rahvale.“⁸⁵² EOV tegevuse lõpetamine tähendavat Mäe arusaamist mööda Eesti lõplikku NSV Liiduga liitmise tunnustamist. Üks praktiline põhjus EOV edasikestmise tõestamiseks oli soov kasutada EOV pangaarvetele jäänud raha.⁸⁵³ Minister Rosenbergi juures Mäe oma plaanidele toetust ei leidnud. 24. novembril 1944 olevat Mäe esitanud SSi juhi Himmleri kaudu Hitlerile palve enda ametist vabastamiseks.⁸⁵⁴

Teiseks võib Mäe 1944. aasta lõpu tegevuses virvendada soov pretendeerida võimalikule Eesti eksiilvalitsuse juhi rollile Saksamaal. Kirjeldades 1948. aastal

⁸⁵⁰ Führungsgruppe P 1, (Dr. Bräutigam). Aufzeichnung, 03.10.1944, BA, R 6/278, 82.

⁸⁵¹ Karl Hintzer, Sõjapõgenike evakueerimine laevadel Eestist Saksamaale 1944.a. sügisel, (katke K. Hintzeri päevikust). Hintzer töötas enne sõda H. Treffneri gümnaasiumi kehalisekasvatuse õpetajana, kuid on eelkõige tuntud fotograafina. Koopia viidatud päeviku katkest edastas autorile Riivo Viin. Tekst on kättesaadav ka aadressil: <http://www.hot.ee/lvpforum/hintzer.htm> (03.12.2011).

⁸⁵² /.../ die Kompetenz über den Ersten Landesdirektor auf den Führer zurückgegangen. Die Amtsenthebung des Ersten Landesdirektors oder die Auflösung seiner Dienststelle steht in der Kompetenz des Führers, soweit er diese nicht dem estnischen Volk durch Anerkennung des estnischen Staates überträgt.

⁸⁵³ Erster Landesdirektor in Estland, An Reichsminister Rosenberg, 19.10.1944, BA, R 6/278, 87–88.

⁸⁵⁴ Vermerk: Rücktrittserklärung des estnischen Landesdirektors Dr. Mäe, 11.12.1944, BA, R 6/278, 101.

Abteilung II I, Stellung der estnischen landeseigenen Verwaltung, 06.11.1944, BA, R 6/278, 105.

1944. aasta sügise läbirääkimisi idaministeeriumis, nimetab Mäe enda ettevõtmist „Eesti valitsuseks“ (*Estnische Regierung*) ja selles osalejaid ministriteks. Valitsuse-ministri väljendite kasutamist oli välditud põhimõtteliselt kogu Saksa okupatsiooni jooksul Eestis.⁸⁵⁵ Sõjalõpu meeleoludes võis Mäe loota poliitilistele arengutele, mis viinuksid Eesti iseseisvuse taastamiseni lääneriikide poolt Atlandi Harta alusel pärast (separaat)rahu sõlmimist Saksamaa ja lääneriikide vahel. Erinevalt mitmest teisest Saksamaa poolt vallutatud riigist, puudus Eestil lääneriikides oma eksiilvalitsus. Tegutsemist olid jätkanud vaid diplomaatilised esindused. Põhiseaduslik riikluse kandja, viimane peaminister Uluots presidendil ülesannetes, oli septembris 1944 Eestist põgenemise päeval moodustanud küll nn Tiefsi valitsuse ja kuulutanud Eesti Vabariigi taastatuks, kuid see ei olnud rahvusvaheliselt tunnustatud. Separaatrahu sõlmimise puhul Saksamaa ja lääneriikide vahel võis Mäe loota oma „eksiilvalitsuse“ tunnustamisele tänu Saksamaal olevatele eesti üksustele, keda saanuks koheselt suunata loodetavale uuele sõjakäigule, nüüd juba NSV Liidu vastu.

Osa Saksamaale jõudnud Eesti „tegelasi“ veenis idaministeeriumi juhtkonda, et Mäe kehtastas ka Saksamaale põgenenud eestlastele kõike negatiivset, mis saksa tsiviilvalitsusega oli kaasnenud, ning ta ei sobi enam senisesse rolli. Eelneva tulemusena vabastas idaminister Rosenberg 4. jaanuaril 1945 Hjalmar Mäe EOVI juhi ametikohalt, jätkates aga talle kompensatsiooniks senise tasu maksmist.⁸⁵⁶

Saksamaa põhihuvi, põgenike Relva-SSi mobiliseerimise, korraldamiseks püüti Himmleri eestkostel organiseerida uusi institutsioone – rahvuskomiteesid –, mis asendanuks ka seni formaalselt eksisteerivat EOVI.⁸⁵⁷ Eestlaste puhul see kava ei õnnestunud. Nii allkirjastaski EOVI juht Hjalmar Mäe veel 3. jaanuaril 1945 *SS-Obergruppenführer* Gottlob Bergeri nõusolekul määruse relvateenistusse kutsumise kohta.⁸⁵⁸ Korraldus hakkas kehtima 27. jaanuarist 1945, mille puhul saatis Himmler Mäele õnnitlustelegrammi.⁸⁵⁹ Poliitiline keerutamine (oma)valitsuse ja iseseisvuse ümber jätkus vähemalt aprillini 1945, ilma et saabus EOVI üheselt mõistetav lõpp. Hjalmar Mäe luges EOVI volitusi sõjaväelises alluvuses formaalselt edasikestnuiks kuni Suur-Saksamaa kapitulatsioonini 9. mail 1945.⁸⁶⁰

⁸⁵⁵ Hjalmar Mäe – diplomaat, ERAF.9612.1.29, 63.

⁸⁵⁶ H. Mäe, Kuidas kõik teostus, 314; Vermerk. Berlin, 21.12.44, [Dr Bräutigami vestlus EOVI liikme O. Öpikuga], BA, R 6/278, 100.

⁸⁵⁷ Der Reichsführer-SS, SS-Hauptamt, An den Reichsführer-SS und Reichsminister des Innern Heinrich Himmler, 11.11.1944, BA, NS 19/2153, 1–3. [Saksamaale põgenenud eestlaste mobiliseerimise võimalustest ja planeeritavast Eesti Rahvuskomiteest]

⁸⁵⁸ Anordnung über Einberufung zum Wehrdienst, Erster Landesdirektor, 03.01.1944, BA, NS 19/3826, 1–3.

⁸⁵⁹ Reichsführer-SS, An: Herrn Dr. Mäe Estnischer Landesdirektor, 29.01.45, BA, NS 19/382, 11; vpers stab rf ss berl. nr. 452, 27.01.1945, Dr. Mäe, BA, NS 19/382, 12.

⁸⁶⁰ H. Mäe, Kuidas kõik teostus, 314.

LÕPPJÄRELDUSED

1. Saksamaa okupeeris Eesti NSV Liidu vastu peetava sõja käigus ning deklareeris juba sõja algul, et okupeeritud idaaladel Haagi IV konventsiooni Maa-sõja seadustest ja tavadest ei kehti. Balti maid ei käsitletud õiguslikus mõttes okupeeritud territooriumina, lähtuti *debellatio* põhimõttest: NSV Liit, nagu ka Balti riigid, loeti riigina mitte edasi eksisteerivateks. Balti riigid loeti lakanuks alates nende okupeerimisest NSV Liidu poolt 1940. aasta juunis, kuid õnneks ei jaganud seda seisukohta rahvusvahelise üldsuse enamus, mis kinnitas Nõukogude anneksiooni õigustühisust.

Nõukogude Liidu territooriumist tuli endiste Balti riikide territooriumid eraldada ning sellega oli loodud olukord, kus ei olnud vaja järgida Haagi maa-sõjaseadusi ning Saksa sõjaväevõimud ei käsitanud Eesti territooriumi analoogselt okupeeritud NSV Liidu territooriumiga, vaid sarnaselt Reichi territooriumiga, millega liitmine oli kaugem eesmärk. Sõja kestel püüti oma tegevuses Eestis, aga ka teistes Balti riikides, rahvusvahelise õiguse norme formaalselt osaliselt järgida, kui see oli kasulik Saksamaa eesmärkidel.

Mitmes valdkonnas pöörduiti üleminekuetapil tegelikkuses tagasi Eesti Vabariigi riiklike ja madalama astme institutsioonide, paljuski Eesti Vabariigi õiguskorra juurde, mis tekitas Saksa okupatsiooni aegsesse reaalsusesse mitmeid iseisvusaegeid „atribuute“. Rahvusvahelis-õiguslikust vaatevinklist ei tähendanud Eesti Vabariigi õiguskorra üksikute atribuutide taastamine Saksa okupatsioonivõimude loal Eesti Vabariigi formaalset taastamist või tunnustamist. Nende sammude puhul lähtusid sakslased eelkõige poliitilise otstarbekohasuse printsiibist ja kohaliku elanikkonna heasoovlikkuse või vähemalt kuulekuse tagamise soovist.

2. Okupatsioonirežiimi ja vallutatud alade (riikide) sõjaaegset arengut puudutavad küsimused lahendati Saksamaa eri ametkondade omavahelises võimuvõitluses Hitleri ühekordsete otsuste toel rohkem või vähem sõltuvalt sõjalisest edust ja rahvusvahelisest olukorrast või sõltuvalt Hitleri subjektiivsest otsusest. Vallutatavate idaalade ühtseks haldamiseks moodustati territoriaalsel printsiibil toimiva pidav Okupeeritud Idaalade Riigiministerium Alfred Rosenbergi juhtimisel, kuid territooriumi valitsemise seisukohalt olulised valdkonnad (majandus, sisejulgeolek, side, transport) andis Hitler juba enne, kui ministerium jalad alla oleks saanud, teiste ametkondade kureerida. Idaministeriumist märksa jõulisema positsiooni võtsid sisse riigimarsal Hermann Göringile alluvad majandusasutused ja *Reichsführer-SS* Himmlerile alluvad SS ja politsei instantsid. Eesti puhul tuli pidevalt arvestada ka Wehrmachi ambitsioonidega, sest sinne territoorium jäi rinde läheduse tõttu ka tsiviiladministratsiooni tegutsemise ajaks sõjaliseks operatsioonipiirkonnaks. Rinde takerdumise tõttu anti Eesti territoorium idaministeriumi esindava kindralkomissari haldamisele üle alles 5. detsembril 1941, kui kõik ülejäänud instantsid olid end juba sisse seadnud. Isegi kogu Eesti omamaine haldusaparaat oli selleks ajaks komplekteeritud.

Kujunes olukord, kus erinevad Saksamaa ametkonnad püüdsid vallutatavatel aladel haarata paremaid positsioone, olenemata sellest, kas neil oli selleks formaalne voli või mitte. Sellega kaasnes paratamatult üksikküsimuste sagedane dubleeriv ja vastuoluline reguleerimine. Idaalade territoriaalministeerium, mis teoorias pidanuks tegelema komplekselt idaalade küsimuste lahendamise, tõrjuti Reichi-siseses konkurentsivõimelisele positsioonile. Riigikomisariaat kui tsiviiladministratsiooni vahelüli kindralkomissariaatide ja idaministeeriumi, kui Reichi võimutasandi vahel oli ebamäärasel positsioonil ka tsiviiladministratsiooni siseselt ning pidi tõestama oma vajalikkust. Nendes oludes oli kindralkomissariaat kõigis oma töövaldkondades suhteliselt piiratud. Ühelt poolt vähenes kindralkomissari võim okupatsiooni kestel veelgi, vastavalt idaministeeriumi positsioonikaotustele Saksamaa sisemises võimuvõitluses. Teiselt poolt andis Saksamaa võimuladvikus toimuv võitlus ja Eesti kuulumine Wehrmacht operatsioonipiirkonda Eestimaa kindralkomissariaadi tasandil teatud määral avaramad tegevuspiirid, sest puudus üks ja ainukehtiv reglement. Olulise komponendina mängisid kaasa kindralkomissar Litzmanni isiklikud arusaamad ja sidemed Saksamaa võimuladvikus.

3. Haldusvõimu taastamisel Eestis tegutsesid Saksa sõjaväe- ja tsiviilasutuste kõrval kolm selgelt eristuvat omamaist osapoolt: 1) Jüri Uluotsa ümber kogunevad rahvuslikud poliitringkonnad; 2) omaalgatuslikult tegevust taastavad kohalikud omavalitsused; 3) Hjalmar Mäe ümber koondunud saksasõbralikud poliitikud, ametnikud, sõjaväelased. Oma tegevuse erinevate lähtekohtade alusel jagunevad osapooled selgelt kaheks.

Ühe poole moodustasid kohalikud omavalitsused ja rahvuslikud poliitringkonnad, kes mõlemad lähtusid oma sammudes ühel või teisel viisil Eesti Vabariigi seadusandlusest (õigusjärgsusest) ja püüdsid oma õigusi uutes oludes realiseerida. Tulenevalt Saksamaa operatiivsetest kavadest, osutus edukamaks kahe tasandilise KOV (valla- ja linnavalitsused ning maavalitsused) tegevus, kuna see vastas okupeerija vajadusele tagada vallutatud territooriumil kiiresti esmane kord ja haldusvõim ning KOVd ilmutasid piisavat koostöövalmidust. Perspektiivis muutusid KOVd küll omavalitsuseta omavalitsusteks, sest volikogusid kui omavalitsusliku korra tegelikku alust uued võimud kokku kutsuda ei lubanud ning KOVd muudeti okupatsioonirežiimi täitevõimu asutusteks. KOVde tegevuse taastamise etapil oli märkimisväärne roll Eesti Omakaitse (vms üksuste) kohalike üksuste ülematel. Väga paljudel juhtudel toimus KOVi tegevuse taastamine Omakaitse ülema mingit laadi korralduse alusel. Omakaitse ülemad olid enamasti Eesti (all)ohvitserid, kes sattununa sõjaseisukorda võtsid enda kanda ka administratiivvõimu korraldamise. Kohati tegutsesid Omakaitse ülemad KOVde taastamisel juba Saksa sõjaväevõimude volitusel, kuid andmete vähesuse tõttu puudub sellest selge ülevaade.

Rahvuslike poliitringkondade iseseisvuse taastamise ideed või katsed tagasihoidlikumal viisil alustada koostööd Saksa okupatsioonivõimudega ei kandnud vilja, kuna see ei vastanud vallutaja operatiivplaanidele. Leedus ja Lätis oli juba kogetud hulgaliselt probleeme erinevate rahvuslike ringkondadega, kes pretendeerisid omamaisele keskvõimule ning Eestis osati sellise situatsiooni tekkimist

vältida. Õigupoolest ei ilmutanud rahvuslikud ringkonnad ka erilist initsiatiivi, et keskväimu organeid taastama hakata. Rahvuslikesse ringkondadesse suhtumist võib okupatsiooni esimesel poolel iseloomustada ignoreerimisena, kuid neid jälgiti ja poliitiliste olude muutudes püüti neid eri viisidel kaasata okupatsioonivõimude teenistusse.

Teise poole moodustas Hjalmar Mäe ümber koondunud ringkond ja selle baasil moodustatud Eesti Omavalitsus (EOV) kui omamaine keskasutus. Nende lähtekohad oli pragmaatilised: sõltuvalt kursimuutustest Saksamaa sõjaplaanides ja kavandatavas okupatsioonirežiimis püüeldi selle poole, et Saksamaa kaitse all moodustada oma riiklik moodustis või siis saada vähemalt omamaise haldusaparaadi juhiks, mis ka õnnestus. Mäe saabus Eestisse juba lahingute ajal ning alustas omamaise keskadministratsiooni moodustamist idaministeeriumi teadmisel ja sõjaväevõimude volitusel tühjalt kohalt, kaasates võimaluse piires iseseisvusaegseid riigiametnikke.

Juba 1941. aasta septembris, kui Eesti ala oli alles Saksa sõjaväevõimude (väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja) kontrolli all, liideti kahetasandilised KOVd ja EOV ühtseks okupatsioonirežiimi täitevvõimu struktuuriks, mis allutati esmalt sõjaväevõimude ja alates 5. detsembrist 1941 Saksa tsiviilvõimude (Eestimaa kindralkomissariaadi) kontrollile. Okupatsiooni kestel olid EOV ja KOVd kohaliku haldusaparaadi kesksed täitevasutused, mis täitsid ja viisid ellu okupatsioonivõimude korraldusi.

Võrdlus omamaiste keskadministratsioonide kujunemisest Leedus, Lätis ja Eestis toob välja selged erinevused. Leedus moodustasid erinevad poliitilised jõud Punaarmee vastu korraldatud ülestõusu käigus ajutise valitsuse, mida pidi juhtima Saksamaal resideeriv Kazys Škirpa. Saksamaa kõnealust ajutist valitsust ei tunnustanud, kuigi Škirpa oli sarnaselt Mäega Saksa võimude poolt kavandatud kohaliku omamaise administratsiooni juhiks. Uues olukorras jäeti Škirpa kõrvale ning järgnes poolteist kuud segadusi ja poliitilisi heitlusi, mille käigus Saksa võimud püüdsid ilma otseste konfliktideta ajutist valitsust elimineerida ja suutsid endale sobilikku Leedu administratsiooni moodustada 5. augustiks. Kuigi ajutine valitsus oli deklareerinud Leedu Vabariigi seadusandluse taaskehtivust, ei jätnud ajutise valitsuse tegevus tingimata muljet püüdest taastada endist riigikorda järjepidevuse alusel, vaid moodustada uut riiki. Tähelepanuväärne on, et Leedu poolel mängisid selles protsessis märgatavat rolli ka kohalikud natsionaalsotsialistid.

Lätis õnnestus samuti enne Saksa vägede Riiga jõudmist välja kuulutada ajutise valitsuse moodustamine ja riikliku iseseisvuse taastamine, kuid valitsust ega iseseisvust ei olnud. Erinevatest poliitilistest jõududest (sh läti äärmusparempoolne organisatsioon Kõuerist) moodustus küll kaks grupeeringut, kes püüdsid kokku panna ajutist valitsust, kuid see ei õnnestunud. Oma osa selles oli Saksa võimuesindajatel, kes üht pidi takistasid läti keskorgani kujunemist, samas püüdsid olemasolevaid organisatsioonilisi struktuure oma huvides ära kasutada, et lahingute järgselt stabiliseerida olukorda maal. Sõjaväevõimude tolerantsus tekitas olukorra, kus suures osas rahvuslike jõudude poolt moodustati omamaise keskadministratsiooni aparaat, kuid sel puudus õiguslik alus

ja Saksa tsiviiladministratsiooni tunnustus. Ummikseisu ei saanud seaduspõhiselt lahendada, kuna sõjaväevõimude käe all moodustunud nn Läti Usalduskogu ega idaministeeriumi määratud peadirektorite institutsioone ei olnud formaalselt olemas. Olukord lahenes alles 1941. aasta oktoobris-novembris, kui vastaspooltest moodustati „koalitsioonivalitsus“, kes sai kindralkomissari tunnustuse.

Eelkirjeldatu näitas, et igas Balti riigis kujunesid omamaised keskadministratsioonid välja eri teid mööda. Leedus osalesid sakslaste usaldusalused isikud ülestõusu korraldamises ja moodustasid ajutise valitsuse, mis aga Saksa võimude poolt ilma suuremate probleemideta laiali saadeti ning juba moodustatud administratiivaparaat liideti juba okupatsioonivõimu struktuuriga. Lätis kujunes olukord kõige keerukamaks, mis lahenes lõpuks rahvuslike ringkondade ja Saksa usaldusisikute „koalitsioonivalitsuse moodustamisega“, kuid pinged sellega ei lõppenud. Eestis alustas Mäe EOV aparaadi ülesehitamist ja haldusvõimu maksmapanekut tühjalt kohalt ja ilma mingi konkurentsita. Oma tegevust taastavate KOVde juhid olid okupatsiooni esimestel nädalatel olnud küll kontaktis ka Uluotsaga ning saanud tema poolt oma tegevusele tunnustuse, kuid EOV moodustamisega alluti küsimusteta selle juhtimisele.

4. Mõneti improvisatsioonilisena kujunenud KOV-d ja EOV olid Saksa võimude silmis oma tekkeajal mõeldud ajutiste nähtustena, kuid sõja venimine sundis olukorda ümber mõtestama. Järgnevate arengute tulemusena omamaiste asutuste üldised pädevuspiirid ahenesid mõnevõrra, kuid alles jäänud asutuste pädevus laienes.

Balti riikide omamaised keskadministratsioonid institutsionaliseeriti 1942. aasta 7. märtsil antud organisatsioonidekreediga, millega nende tegevus sai õigusliku aluse ja nad muutusid ka formaalselt osaks Saksa haldusaparaadist okupeeritud aladel. Sisulised muutused olid tagasihoidlikud, kuid see polnudki olnud eesmärk. Välise muutusena formaliseeriti Mäe positsioon „EOV Juhina“, saksa keeles *der Erste Landesdirektor*, mis Reichi haldusstruktuuri perspektiivis asetas Mäe, ja koos temaga EOV, võrreldavale positsioonile keskvõimu esindajaga Preisimaa provintsis, uue korra kohaselt Reichi administratiivringkonnas (*Reichsverwaltungsbezirk*). EOV ei muutunud uue korra kohaselt „valitsuseks“ valitsuse mõttes ning EOV juht jäi teiste direktorite suhtes esimeseks võrdsete hulgas. Mäe püüdis sõjajärgsetel aastatel sellegipoolest kultiveerida EOVst arusaamist kui millestki enamast võrreldes kollegidega Lätis ja Leedus.

Võrreldes Eesti, Läti ja Leedu omamaiste keskadministratsioonide positsioone organisatsioonidekreetide põhjal, ilmnevad mõned erisused, mis mõneti küll toetavad Mäe loodud kuvandit. Alustame EOV juhi saksakeelsest ametinimetusest (*Erste Landesdirektor* – esimene maadirektor), mis tõstis ta teiste direktorite hulgast esile ja tegi temast EOV koosolekute juhataja ning kõneisiku kindralkomissari juures. Ka Leedus valitses sarnane situatsioon ning omamaise administratsiooni juhtiv tegelane kandis saksa keeles analoogset ametinimetust: *Erster Generalrat* – esimene peanõunik. Lätis seevastu kandsid kõik juhtivametnikud ühtset peadirektori (*Generaldirektor*) nimetust, kuigi siseasjade peadirektori (Dankersi) positsioon oli mõnevõrra esile tõstetud. Samuti ei olnud

Läti siseasjade peadirektor *ex officio* peadirektorite koosoleku juhataja. Läti puhul oli eraldi rõhutatud, et peadirektorid ei moodusta kollegiaalset organit ühise juhiga ning neid ei tohi kasutada peadirektooriumi nimetust. Eesti puhul sellist keeldu eraldi välja ei toodud ning praktikas kasutasid Saksa asutused EOVI kohta laialdaselt kollegiaalset määratlust (*estnische Selbstverwaltung* jms). Erinevalt Lätist ja Leedust oli EOVI juhil võimalus esitada kindralkomissarile ülejäänud direktorite nimetamiseks kandidaate, mis ei olnud aga siduvad. Kõik omamaiste administratsioonide juhid esindasid oma kolleege kindralkomissari juures, kuid ainult EOVI juhil oli õigus anda kolleegidele (EOVI direktoritele) üldiseid juhtnõude haldusjuhtimises ja vastutas kindralkomissari ees nõuetekohase administreerimise eest. Mõnevõrra erinesid ka kolme omavalitsusjuhi volitused õigusaktide andmise osas ning kohalike omavalitsusametnike ametisse nimetamisel. EOVI õigusaktid (määrused) avaldas uue korra kohaselt EOVI juht asjaomase direktori ettepanekul ja kindralkomissari nõusolekul. Lätis ja Leedus kehtis omamaiste administratsioonide puhul kord, kus iga peadirektor/peanõunik oli õigustatud kindralkomissari nõusolekul enda tegevusvaldkonnas oma nimel välja andma määrusi.

Omamaiste administratsioonide tegevuse aluseks antud organisatsioonidekreetide võrdlemisel võib tõepoolest näha EOVI mõnevõrra tugevamat positsiooni, kuid antud juhul on tegu eelkõige formaalsete raamidega, mis alati ei määranud halduskorralduse tegelikku sisu. Organisatsioonidekreetide mõtte kohaselt pidi nn Saksa juhtimine tulevikus tegelema vaid nende küsimustega, mille lahendamine oli võimalik ainult Saksa asutuste poolt. Veniva sõja tingimustes asuti reformima kogu idaalade valitsemise skeemi, et viia otsustuste tase võimalikult madalale, seda nii saksa asutuste piires, kui ka edasi omamaistele administratsioonidele. Selle protsessi raames delegeriti 1942. aasta lõpuks kõigile omamaistele administratsioonidele seadusjõuliste määruste ja teostamis-määruste andmise õigus.

Kohalikud omavalitsused olid Eestis tegevusse rakendatud tuginedes eesti-aegsetele maakonna-, linna- ja vallaseadusele ning nende tegevust oli piiratud okupatsioonivõimude *ad hoc* korraldustega (eelkõige keeld kutsuda kokku volikogusid). Volikogude ülesanded olid seni pandud omavalitsuse juhile, kes olid muudetud okupatsioonirežiimi ametnikeks. Organisatsioonidekreet legitimeeris ka KOVI töös väljakujunenud juhtimismudeli. Nii juhtis maakonnas kogu omamaist haldust maavanem, kes oli põhikohaga töötav ametnik ning samas maakonna omavalitsuse juht, kes loeti oma ametipositsioonilt võrreldavaks Saksa landraadiga. KOVI reformimine jätkus 1942. aasta 1. juulil jõustunud kogukonnaomavalitsuse sisseseadmise määrusega ja sellele järgnenud teostamismäärustega. Propagandistlike väidete kohaselt pidi see tagama tõelise omavalitsuse. Sisulist muudatust need määrused KOVI töösse ei toonud. Seni määramatus seisus olnud volikogude osas sätestas määrus sõnaselgelt, et volikogusid uuesti ei moodustata ning seda muudatust ei seotud ka sõjalukorra või muu piirava põhjendusega. Vormilise muudatusena lisati KOVI koosseisu sarnaselt Saksa kogukonnaseadusega uue institutsioonina nõunike kogud: maanõunikud, raehärrad ja vallanõunikud. Tegu oli omavalitsusjuhi juures

oleva nõuandva koguga, kellel puudus igasugune otsustusõigus. Nende kohatine võrdlus volikogudega (aseainena) ei ole õigustatud.

Oma olemuselt oli Eestis (samuti Lätis ja Leedus) kohalike omavalitsuste korraldamiseks antud määrus vastavuses Saksa 1935. aasta kogukonna-seadusega, kattudes kohati sõna-sõnalt ning sellisena võib seda vaadelda samana halduskorralduse unifikseerimise suunas Reichi territooriumiga.

5. Okupatsioonirežiimi tsiviilvõimude haldustegevuse kompleksne hindamine on problemaatiline, kuna säilinud dokumentatsioon on lünklik, eriti EOV tegevuse osas. Aastate jooksul tehti korduvalt katseid muuta Saksa ja oma- maiste administratiivsusutuste võimuvahetkordi ning vastutusulatust. Ägedad vaidlused ja erinevad ettepanekud ei viinud sisuliste tagajärgedeni. Põhiküsimuseks oli ja jäi kontroll, seda nii majanduslikus kui poliitilises mõttes. Majandusliku ja rahalise kontrolli võimaliku lõdvendamise puhul kardeti paaniliselt oma sõjamajanduslike vajaduste rahuldamata jäämist valdkonnas, kus olukord niigi pidevalt teravdus. Rahvuslikele omamaistele püüdlustele järgiandmisega kardeti kaotada poliitiline kontroll toimuva üle. Mõlema küsimuse piires eksisteerisid samaaegselt diametraalselt erinevad arusaamad võimalikest lahendustest. Kahe küsimuse omavahelises konkurentsis jäi üldjuhul võitjaks majandusvaldkond, kelle seljataga seisis Hermann Göring oma ametkondadega.

Tsiviilvõimude tegevusest üldise ülevaate saamiseks on analüüsitud Eestimaa kindralkomissariaadi ja EOV õigusaktide andmise praktikat teadetelehtedes Ametlik Teataja ja Amtsblatt avaldatud aktide alusel. See võimaldas saada ühetaolise ülevaate kogu perioodist ja otsida vastust küsimustele: 1) mis valdkondade korraldamisega tsiviiladministratsioon tegeles; 2) kas idaalade valitsemise reformimine 1942. ja 1943. aastal, eesmärgiga seda lihtsustada ja kujundada see Saksa järelevalveadministratsiooniks viies otsustusprotsess võimalikult madalale tasemele, tegelikus halduspraktikas realiseerus.

Kindralkomissari Amtsblatt'is avaldatud õigusaktide valdkondade analüüsimine tõi esile, et nii kogu perioodi 1942–1944 kokkuvõttes (üle 20%), kui ka iga üksiku aasta lõikes, avaldati enim õigusakte, millega reorganiseeriti kohalike majandus- ja töödusküsimusi, eriti toorainevarumist ja kokkuostu. Järgmise sagedasema küsimusena (ligi 10%) tulevad esile maksude ja koormatiste küsimused ning kolmandana (umbes 6%) erinevate tasude, palkade ja töötingimuste küsimused. Halduskorralduslikud küsimused on õigusaktides küll esindatud, kuid vähemal määral.

Kindralkomissari Amtsblatt'is avaldati ka kõrgemalseisvate võimuasutuste: riigikomissariaadi ja idaalade riigiministri jm riiklike institutsioonide õigusakte. Eri institutsioonide osakaalu muutuse puhul avaldatud aktidest tuleb esile vastuolu deklareeritud suundumuse (viia otsustusprotsess võimalikult madalale astmele) ja tegeliku võimukorralduse vahel. Kindralkomissariaadi positsioon nõrgenes pidevalt ning edu saatis riigikomissariaati, mille vajalikkuses paljud kahtlesid ja tegid ettepanekuid selle kaotamiseks.

EOV Ametliku Teataja analüüsimine kinnitas eelnevat tulemust. Haldusvõimu korraldamine ei koondunud ka siia kui madalaima astme institutsiooni, mis oli õigustatud välja anda õigusakte. Ametlikus Teatajas püsis avaldatud

aktide arv aastate lõikes suhteliselt stabiilsena, olles suurim 1941. aasta viimase 4 kuu kestel, mis on seletatav ühiskondliku ja majanduselu taaskäivitamisega. Ametlikus Teatajas ilmus kogu perioodi kestel üldse umbes samapalju akte, kui Amtsblatt'is ühe aasta jooksul. Nii ei saa ka selle näite varal rääkida otsustusmehhanismi toomisest haldusvõimu alumistele astmetele.

EOV õigusaktide valdkondade analüüs näitas selget erinevust Saksa administratiivasutustest ja omavahelist rollijaotust. EOV avaldatud õigusaktide esikolmikust kolmandalt kohalt (umbes 11%) leiame ühisenimetaja Saksa asutustega, need on maksuküsimused, kusjuures EOV osaks jäi täidesaatev osa, st maksude vahetu kogumine. Teise koha (samuti umbes 11%) haarasid elanikkonna toiduga varustamise ja ostulubadega seotud küsimused. Suurim pakett (umbes 12%) õigusakte seondus aga hoopiski kaitseküsimustega, st eelkõige meeste mobiliseerimisega Saksa relvaüksustesse.

Sõltumata kohapealsete haldusasutuste tegevusest, ei olnud Saksa okupatsioonirežiim kolme aasta kestel staatilises olekus, vaid pidevas muutumises sõltuvalt sõjalistest muutustest ning rahvusvahelisest olukorrast. Otsustav muutus idaalade valitsemisel jäi siiski toimumata ning Eesti ala kontekstis seisnes peamine tegevus arvukate ettepanekute ja kavade koostamises, mida iseloomustas ühine märksõna „autonoomia“. Kavandatud või lubatud autonoomiast Eestile (ja Lätile) loodeti võluvitsa siinsete probleemide lahendamisel, eriti oluliseks peeti seda mobilisatsioonide edukaks läbiviimiseks. Kuigi lahendus jäi tulemata, toideti ja rahustati nende lubadustega rahvast pika perioodi vältel.

Kavas olnud reformid ei taandunud siiski ainult välistele teguritele (sõjalisele- ja rahvusvahelisele olukorrale), vaid oluline roll oli siin ka koha peal Saksa ülemvõimu teostanud isikudel, nende tõekspidamistel ning omavahelistel suhetel. Eesti puhul tuleb silmas pidada eelkõige autonoomiat taotleva kindralkomissar Litzmanni ning tema ägeda oponenti enamikes küsimustes, Ostlandi riigikomissar gauleiter Lohse ja tema Schleswig-Holsteini parteikamarilja, vahelist pidevat konflikti. Selle konflikti siirded levisid võimuhierarhias nii alla kui üles. Enamus Eesti piirkonnakomissare kuulus Lohse lähikonda või tema toetajate hulka, mis lõikas kindralkomissaril ära toetuse ta oma alluvate hulgas. Kumbki konflikti osapool püüdis oma eesmärkide saavutamiseks apelleerida ülespoole: Litzmannil olid lähedased suhted *Reichsführer-SS* Himmleriga, Lohse tegi oma panuse Bormannile ning nii kandusid kohapealsed vastuolud edasi riigi tasandi poliitikasse.

Kogu käesoleva uurimuse temaatika on oluline mõistmaks, kuidas on eestlaste ajaloolist mälu, selle tänapäevast arusaama, Saksa okupatsiooni aegsest tsiviilvõimust mõjutanud tolle aegne haldusvõimu korraldus. Kohalikke omavalitsusi, eriti valla- ja linnavalitsusi, mäletatakse oma „eesti asutustena“, kuigi tegelikkuses oli need muudetud okupatsioonivõimu täitevasutusteks. Sellise pildi kujunemiseks oli oluline positiivne algusmoment: kohalik elanikkond osales vahetult omavalitsuste töö taastamisel ning mitme kuu jooksul (kuni Saksa tsiviilvõimude tegevusse astumiseni 5. detsembril 1941) tegutses ilma silmnähtava Saksa kontrollita, toimusid esimesed positiivsed muutused elu normaliseerimisel pärast sõjategevust. Omavalitsustes tööle asunud ametnikud

olid reeglina kohalikele elanikele tuttavad, paljudel puhkudel töötanud ka varem omavalitsuses. Sellised inimesed kandsid kohalike elanike silmis edasi iseseisvusaegset järjepidevust ning okupatsioonivõimude poolt edastatavaid korraldusi nähti teisejärgulisena. Oma roll on siin kindlasti ka vastandumisel vahetult eelnenud ja järgnenud NSV Liidu okupatsioonivõimu asutuste tegevusele.

See eest Hjalmar Mäe ja tema juhitud EOV ei saavutanud võrreldavat rahva usaldust. Direktorid ei kuulunud varasema tunnustatud võimueliidi hulka ning nendega ei seostunud rahval mälestusi iseseisvusajast (nagu see oli kohati Lätis ja Leedus). EOV liikmed ei püüdnudki nii väga oma populaarsust rahva hulgas tõsta või vähemalt ei andnud see märgatavaid tagajärgi. Mäe vihastas rahvast juba okupatsiooni algusajal kriitikaga küüditatud president Pätsi aadressil ning silmatorkava saksa-sõbralikkusega. Olukorda ei muutnud paremaks rollijaotus kindralkomissariaadiga, mis tähendas rahvale ebameeldivamate korralduste andmist EOV vahendusel. Samas suutis kindralkomissar Litzmann endast luua suhteliselt positiivse kuvandi. Elanikkonna erinevat suhtumist kohalikesse omavalitsustesse ja Eesti Omavalitsusse ei mõjutanud oluliselt tegelik halduskorraldus, kus kõik omamaised haldusasutused koos moodustasid okupatsioonivõimu tervikliku täitevorganite struktuuri.

Käesolev uurimus analüüsis natsionaalsotsialistliku Saksamaa totalitaarse süsteemi õiguskäsitlust okupeeritud Eesti halduskorralduse näite varal. See tõi ilmekalt esile okupeeriva võimu otstarbekusest lähtuva valikulise suhtumise nii rahvusvahelistesse kui iseenda õigusnormidesse. Kohaliku elanikkonna soosingu või vähemalt alluvuse kindlustamiseks tekitati ja lasti tekkida mitmeid Eesti iseseisvusaegseid halduskorralduse atribuute ja loodi näilise seaduslikkuse õhkkond. Jälgides rahvusvahelist olukorda lasti selles protsessis osaleda või kaasati rohkemal või vähemal määral kõiki asjast huvitatud ringkondi. Halduskorralduse formaalset raamistikku toetas omakorda mitmete kohalike Saksa võimuesindajate psühholoogiliselt läbimõeldud käitumine kohaliku elanikkonna kaasamiseks ja nende valitud meetodid oma eesmärkide saavutamiseks. Kujunenud olukord mõjus pärast Eesti riigi „kuritegelikuks” kuulutamist ja lammutamist NSV Liidu võimude poolt 1940/1941. aastal nüüd rahustava ja julgustavana, mis ühe tegurina tagas aktiivse vastupanu puudumise okupatsioonivõimudele. Samas integreeriti võimupraktikas kõik omamaised haldusasutused kindlalt okupatsioonivõimu struktuuri ning kehtiva halduskorralduse arengud näitasid tendentsi selle harmoniseerimiseks Reichis toimivate reformidega.

BIBLIOGRAAFIA

Arhiivid

(Eesti) Riigiarhiiv (ERA)

101	Põllumajanduse Keskvalitsus
1097	Pärnu Maavalitsus
1098	Lääne Maavalitsus
2013	Saare Maavalitsus
2424	Järva Maavalitsus
2633	Võru Maavalitsus
2966	Tartu Linnavalitsus
3138	Viru Maavalitsus
3142	Viljandi Maavalitsus
3171	Valga Maavalitsus
3446	Karksi Vallavalitsus
3671	Tõstamaa Vallavalitsus
3693	Abja Vallavalitsus
4062	Kilingi-Nõmme Linnavalitsus
4339	Muhu Vallavalitsus
R-64	Eesti Julgeoleku Politsei (Julgeolekupolitsei ja SD Eestis, Grupp B)
R-65	Kindralkomissar Tallinnas
R-66	Eesti Omavalitsuse Majandus- ja Rahandusdirektoorium
R-81	Eesti Omavalitsuse Haridusdirektoorium
R-84	Kommendant der Seeverteidigung Reval
R-95	Tallinna linnakomissar
R-101	Põllumajanduse Keskvalitsus
R-120	Pärnu Piirkonnakomissari Tööameti Viljandi Osakond
R-133	Tehnika Peaamet
R-163	Eesti Posti-Telegraafi-Telefonitalitus
R-310	Pärnu-Viljandi Piirkonnakomissar
R-356	Eesti Omavalitsuse Sisedirektoorium
R-358	Eesti Omakaitse peavalitsus
R-810	Wirtschaftskommando, (Reval)
R-819	Julgeolekupolitsei ja SD Komandör Eestis
R-891	Eesti Omavalitsuse Kohtudirektoorium

(Eesti) Riigiarhiivi filiaal (ERAF)

130SM	ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kolleksioon
9612	Mäe, Hjalmar – diplomaat

Tallinna Linnaarhiiv (TLA)

- 51 Harju Maavalitsus (1941–1944)
86 Tallinna Linna Rahandusosakond
112 Nissi Vallavalitsus
185 Hageri Vallavalitsus
884 Harju Maakonnaavalitsus (1938–1940)
207 Keila Vallavalitsus
158 Kolga Vallavalitsus

Läti Riiklik Ajalooarhiiv / Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA)

- P-70 Austrumzemes Valsts Komisārs / Der Reichskommissar für das Ostland
P-1018 Austrumu Okupēto Apgabalu Valsts Ministrija / Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete
P-1019 Valsts slepenpolicijas pārvalde (Gestapo)
P-1026 Drošības Policijas un SD Pavēlnieks Austrumzemē / Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD Ostland

Leedu Riiklik Keskarihiiv / Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (LCVA)

- R-615 Der Generalkommissar in Kauen

(Saksa) Liiduarhiivi osak. Deutsches Reich /

Bundesarchiv Abt. Deutsches Reich, Berlin-Lichterfelde (BA)

- NS 19 Persönlicher Stab Reichsführer-SS
R 6 Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete
R 19 Hauptamt Ordnungspolizei
R 58 Reichssicherheitshauptamt
R 90 Reichskommissar für das Ostland
R 92 Gebietskommissare im Geschäftsbereich des Reichskommissars für das Ostland

Personalunterlagen von SS-Angehörigen

Personalunterlagen von SA-Angehörigen

(Saksa) Liiduarhiivi osak. B / Bundesarchiv Abt. B, Koblenz (BA)

- Z 42 Spruchgerichte für die britische Zone

(Saksa) Liiduarhiivi osak. B, Ludwigsburg / Bundesarchiv, Außenstelle-Ludwigsburg (BA-L), varasem Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltung in Ludwigsburg, (ZStL)

- B 162 Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltung zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen
207 AR-Z 246/59 Ermittlungsverfahren gegen H. Bergmann u.a. ehemalige Angehörige d. KdS Estland

(Saksa) Liiduarhiivi osak. sõjaarhiiv /

Bundesarchiv, Abt. Militärarchiv, Freiburg im Breisgau (BA-MA)

RH 20-18 18. Armee (AOK 18)

RH 19III Heeresgruppe C, Nord, Kurland

RH 22 Kommandanten der rückwärtigen Heeresgebiet

RH 24-54 LIV. Armeekorps

RH 26-207 207. Infanterie-Division / Sicherungs-Division 207

RM 45 I Dienst-und Kommandostellen im Bereich Ostsee

(Saksa) välisministeeriumi poliitiline arhiiv /

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA)

R105190 Politische Abteilung, Pol. XIII Baltikum

Schleswigi maa-arhiiv / Landesarchiv Schleswig (LAS)

Abt. 352.3 Der Staatsanwaltschaft Kiel

Abt. 352.4 Der Staatsanwaltschaft Lübeck

Abt. 460 Der Staatsanwaltschaft Flensburg

Abt. 611 Innenministerium

Lübecki linnaarhiiv / Stadtarchiv (StA) Lübeck

2KS1/68 Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer
Tötungsverbrechen

Balti Arhiiv Rootsi Riigiarhiivis / Riksarkivet, Baltiska Arkivet (RA BA)

Heinrich Laretei

August Rei

Aleksander Varma

Õigusaktid

Das Reichsgesetzblatt, *periodiline väljaanne, aastakäigud 1933, 1942*

Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete, *periodiline väljaanne, aastakäigud 1941–1944*

Mitteilungsblatt des Reichskommissars für das Ostland, *periodiline väljaanne, aastakäigud 1941–1944*

Verordnungsblatt des Reichskommissars für das Ostland, *periodiline väljaanne, aastakäigud 1941–1942*

Verordnungsblatt des Reichskommissars für das Ostland, *periodiline väljaanne, aastakäigud 1942–1944*

Das Recht der besetzten Ostgebiete : Estland, Lettland, Litauen, Weissruthenien und Ukraine: Sammlung der Verordnungen, Erlasse und sonstigen Vorschriften über Verwaltung, Rechtspflege, Wirtschaft, Finanzwesen und Verkehr mit Erläuterungen der Referenten. Alfred Meyer, jt (Hg.), Berlin, 1943.

Amtsblatt des Generalkommissars in Reval, *perioodiline väljaanne, aastakäigud* 1942–1944
Ametlik Teataja (Eesti Omavalitsus), *perioodiline väljaanne, aastakäigud* 1941–1944
Riigi Teataja (Eesti Vabariik), *perioodiline väljaanne, aastakäigud* 1937, 1938
Venemaa Seaduste Kogu, *perioodiline väljaanne*

Kirjandus

- Anepaio, Toomas, Marju Luts. Estnische Verwaltungsgeschichtsschreibung. In: Jahrbuch für Europäische Verwaltungsgeschichte, Band 13. Erk Volkmar Heyen (Hg.), Baden-Baden, 2001.
- Angelus, Oskar. Tsiviilvalitsuse organisatsioon. In: Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, VI kd. Stockholm, 1958.
- Angelus, Oskar. Wirtschaftsfragen im deutschbesetzten Estland 1941–1944. In: Acta Baltica (XVI). Königstein, 1976.
- Anušauskas, Arvydas (toim). Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija. Vilnius, 2005.
- Bassler, Gerhard P. Alfred Valdmanis and the politics of survival. Toronto, 2000.
- Benz, Wolfgang (Hg.). Die Bürokratie der Okkupation: Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa. In: Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945, Bd. 4. Berlin, 1998.
- Best, Werner. Großraumordnung und Großraumverwaltung – Zeitschrift für Politik. nr 32, 1942, 406–412.
- Birn, Ruth Bettina. Die Sicherheitspolizei in Estland 1941–1944: Eine Studie zur Kollaboration im Osten. Paderborn, 2006.
- Bohn, Robert (Hg.). Deutschland, Europa und der Norden. Ausgewählte Probleme der nord-europäischen Geschichte im 19. und 20. Jahrhundert. Stuttgart, 1993.
- Bohn, Robert (Hg.). Die deutsche Herrschaft in den „germanischen“ Ländern 1940–1945. Stuttgart, 1997.
- Bohn, Robert, Jürgen Elvert, Hain Rebas, Michael Salewski (Hg.). Neutralität und totalitäre Aggression. Nordeuropa und die Großmächte im Zweiten Weltkrieg. Stuttgart, 1991.
- Bohn, Robert. Die Instrumentarien der deutschen Herrschaft im Reichskommissariat Norwegen. In: Robert Bohn (Hg.), Die deutsche Herrschaft in den „germanischen“ Ländern 1940–1945. Stuttgart, 1997.
- Broszat, Martin. Der Staat Hitlers: Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung. Wiesbaden, 2007.
- Broszat, Martin. Die nationale Widerstandsbewegung in Litauen im Zweiten Weltkrieg (1941–1944). In: Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte, Band II. Stuttgart, 1966.
- Broszat, Martin. Die nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945. Stuttgart, 1961.

- Broszat, Martin. Faschismus und Kollaboration in Ostmitteleuropa zwischen dem Weltkrieg – Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Vol. 14, 1966, 225–251.
- Broszat, Martin. Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte. München, 1986.
- Broszat, Martin. Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus – Merkur, Mai, 1985.
- Bräutigam, Otto. So hat es sich zugetragen. Ein Leben als Soldat und Diplomat. Würzburg, 1968.
- Bräutigam, Otto. Überblick über die besetzten Ostgebiete während des 2. Weltkrieges. Studien des Instituts für Besatzungsfragen in Thübingen zu den Deutschen Besetzungen im 2. Weltkrieg. Nr 3. Tübingen, 1954.
- Bubnys, Arūnas. Litauische „Selbstverwaltung“ in den Jahren der Okkupation durch die Nationalsozialisten (1941–1944). In: Jahrbuch Annaberger Annalen, <http://www.annaberger-annalen.de/jahrbuch/1997/Annaberg%20Nr.5%20Kap3.pdf> (10.10.2010).
- Bubnys, Arūnas. Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944). Vilnius, 1998.
- Bulavas, Juozas. Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941–1944). Vilnius, 1969.
- Burleigh, Michael. Germany Turns Eastwards. A Study of Ostforschung in the Third Reich. London, 2002.
- Bähr, Johannes, Ralf Banken (Hg.). Das Europa des „Dritten Reiches“, Recht, Wirtschaft, Besatzung. Frankfurt am Main, 2005.
- Craig, Gerrard. The USSR and the Baltic States at the End of World War II: View from London. In: The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956. Olaf Mertelsmann (ed.), 2003.
- Czollek, Roswitha. Faschismus und Okkupation. Wirtschaftspolitische Zielsetzung und Praxis des faschistischen deutschen Besatzungsregimes in den baltischen Sowjetrepubliken während des zweiten Weltkrieges. Berlin, 1974.
- Dallin, Alexander. German Rule in Russia, 1941–1945. A Study of Occupation Policies. London, 1957.
- Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 4: Der Angriff auf die Sowjetunion, Beiheft. Hg. vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt, Stuttgart, 1983.
- Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 5/1: Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs – Teilband 1: Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1939 bis 1941. Hg. vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt, Stuttgart, 1988.
- Dennewitz, Bodo. Volk und Staat in Lehre, Geschichte und Gegenwart (Staatslehre). Wien, 1943.
- Dieckmann, Christoph. Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944, Band 1–2. Göttingen, 2011.
- Dieckmann, Christoph. Überlegungen zur deutschen Besatzungsherrschaft in Osteuropa 1941–1944: Das Beispiel Litauen. In: Jahrbuch Annaberger

- Annalen, <http://www.annaberger-annalen.de/jahrbuch/1997/Annaberg%20Nr.5%20Kap2.pdf> (10.10.2010).
- Dijk, Teun Adrianus van (ed.). *Handbook of Discourse Analysis, Volume 1: Disciplines of Discourse*. London, 1985.
- Dijk, Teun Adrianus van. *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London, 1998.
- Dilthey, Wilhelm, Hans-Georg Gadamer, Martin Heidegger ja F. D. E. Schleiermacher. *Filosoofilise hermeneutika klassikat*. Tartu, 1997.
- Eesti ajalugu, VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Ago Pajur, Tõnu Tannberg (toim), Sulev Vahre (peatoimetaja). Tartu, 2005.
- Eesti rahvas Suures Isamaasõjas, I ja II kd. Leonid Lentsman (peatoimetaja). Tallinn, 1971.
- Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, I–X kd. Stockholm, 1954–1962.
- Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, XI–XV kd. Tallinn, 1964–1972.
- Estonia 1940–1945 : reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (ed.), Tallinn, 2006.
- Fairclough, Norman. *Language and Power*. London, 1989.
- Felder, Björn M. *Letland im Zweiten Weltkrieg. Zwischen sowjetischen und deutschen Besatzern 1940–1946*. Paderborn, 2009.
- Fischer, David Hackett. *Historians' Fallacies: Toward a Logic of Historical Thought*. New York, 1970.
- Frei, Norbert. *Der Führerstaat: Nationalsozialistische Herrschaft 1933 bis 1945*. München, 2001.
- Friedrich, Gunter. *Kollaboration in der Ukraine im Zweiten Weltkrieg: die Rolle der einheimischen Stadtverwaltung während der deutschen Besetzung Charkows 1941 bis 1943, Inauguraldissertation*. Ruhr Universität Bochum, 2008.
- Fritz, Stephen G. *Ostkrieg: Hitler's War of Extermination in the East*. Lexington, Kentucky, 2011.
- Furet, François, Ernst Nolte. *Feindliche Nähe. Kommunismus und Faschismus im 20. Jahrhundert. Ein Briefwechsel*. Herbig, 1998.
- Förster, Jürgen. *Das Unternehmen „Barbarossa“ als Eroberungs- und Vernichtungskrieg*. In: *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 4: Der Angriff auf die Sowjetunion*. Hg. vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt, Stuttgart, 1983.
- Garleff, Michael (Hg.). *Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich, Band 1 (Das Baltikum in Geschichte und Gegenwart)*. Köln, 2001; *Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich, Band 2*. Köln, 2008.
- Gerlach, Christian. *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944*. Hamburg, 1998.
- Geyer, Michael, Sheila Fitzpatrick (ed.). *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge/New York, 2009.
- Grönholm, Pertti. *Jutustus ja argumentatsioon: diskursianalüüs nõukogude ajalookirjutuse kriitilises lähivaates*. In: *Ajaloolise tõe otsingul, II*. Enn Tarvel (toim), Tallinn, 2000.

- Gusy, Christoph. Die Weimarer Reichsverfassung. Tübingen, 1997.
- Handrack, Hans-Dieter. Das Reichskommissariat Ostland. Die Kulturpolitik der deutschen Verwaltung zwischen Autonomie und Gleichschaltung 1941–1944. Hann.Münden, 1981.
- Hartmann, Christian, Johannes Hürter, Peter Lieb, Dieter Pohl. Der deutsche Krieg im Osten 1941–1944. Facetten einer Grenzüberschreitung. München, 2009.
- Hasenclever, Jörn. Wehrmacht und Besatzungspolitik in der Sowjetunion – Die Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete 1941–1943. Paderborn, 2009.
- Haupt, Werner. Baltikum 1941: Die Geschichte eines ungelösten Problems. Neckargemünd, 1963. In: Die Wehrmacht in Kampf, Band 37.
- Haushofer, Karl, Hans Adolf Jacobsen. Karl Haushofer: Lebensweg 1869–1946 und ausgewählte Texte zur Geopolitik. Boppard am Rhein, 1979.
- Heinemann, Isabel, Patrick Wagner (Hg.). Wissenschaft-Planung-Vertreibung: Neuordnungskonzepte und Umsiedlungspolitik im 20. Jahrhundert. Zur Geschichte der Deutschen Forschungsgemeinschaft. Stuttgart, 2006.
- Herbert, Ulrich (Hg.). Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945. Neue Forschungen und Kontroversen. Frankfurt am Main, 1998.
- Herbert, Ulrich. Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903–1989. Bonn, 1996.
- Hiio, Ene. Vallaomavalitsused ja vallaarhiivid läbi aegade. In: Arhiiv riigiasutusena Eesti ühiskonnas. Eesti Ajalooarhiivi toimetised, nr 4 (9). Tartu, 1999.
- Hiio, Toomas. Eesti kui Wehrmacht'i operatsioonipiirkond 1941–1944. Väegrupi Nord tagalapiirkond ja 207. julgestusdiviis. In: Laidoneri Muuseumi Aastaraamat 2005 (5.). Tallinn, 2006.
- Hiio, Toomas. German Military Authority of the Army Group „North“ on the Estonian Territory in 1941–1944: German Military Occupation in Estonia within the Scope of the Hague Convention „Laws and Customs of War on Land“. In: Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gada pētījumi un starptautiskās konferences Baltija Otrajā pasaules karā 1939–1945 materiāli (2007. gada 6.–7. novembris, Rīga). Rīga, 2009.
- Hiio, Toomas. Sõjategevus Eestis 17.–22. septembrini 1944. In: Löögiüksus „Admiral Pitka“. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi toimetised 4. Tallinn, 2008.
- Hitler, Adolf. Mein Kampf. München, 1943.
- Isberg, Alvin. Zu den Bedingungen des Befreiers: Kollaboration und Freiheitsstreben in dem von Deutschland besetzten Estland 1941 bis 1944. Stockholm, 1992.
- Jäckel, Eberhard. Frankreich in Hitlers Europa. Die deutsche Frankreichpolitik im 2. Weltkrieg. Stuttgart, 1966.
- Jüngerkes, Sven. Deutsche Besatzungsverwaltung in Lettland 1941–1945. Eine Kommunikations- und Kulturgeschichte nationalsozialistischer Organisationen. Konstanz, 2010.

- Jüngerkes, Sven. Sinnstiftungsprozesse einer Verwaltung im Niedergang: Reformversuche im Reichskommissariat Ostland 1943–1944. In: *Im Schatten der Macht: Kommunikationskulturen in Politik und Verwaltung 1600–1950*. Stefan Haas; Mark Hengerer (Hg.), München, 2008.
- Kahl, Wolfgang. Die Staatsaufsicht: Entstehung, Wandel und Neubestimmung unter besonderer Berücksichtigung der Aufsicht über die Gemeinden, (*Jus publikum*; 59). Tübingen, 2000.
- Kangeris, Karlis. „Kollaboration vor der Kollaboration?“ Die baltischen Emigranten und ihre „Befreiungskomitees“ in Deutschland 1940/41. In: *Europa unterm Hakenkreuz; Erg.-Bd. 1*. Werner Röhr (Hg.), Berlin, 1994.
- Kangeris, Kārlis. Igaunijas Zemes pašpārvalde pirms 1942. gada 7. marta reformas: skatiens no Latvijas. In: *Latvija nacistiskās vācijas okupācijas varā 1941–1945. Latvia under nazi German occupation 1941–1945, Materials of an International Conference 12–13 June 2003*. Latvijas Vēsturnieku komisija, Rīga, 2004.
- Kangeris, Kārlis. Latvija un tās iedzīvotāji Trešā reiša plānos un okupācijas varā (1941.–1945.g.) : publikāciju kopa: promocijas darba kopsav. (*Lettlands Bürger in den Plänen und unter der Okkupation des Dritten Reiches 1941–1945*). Rīga, 2002.
- Kant, Edgar. Jüri Uluotsa memorandum Eesti seisundi kohta 29. juulist 1941. In: *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, VI kd*. Stockholm, 1958.
- Kershaw, Ian, Moshe Lewin (ed.). *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison*. Cambridge, 1997.
- Kivimäe, Mart. Objektīvsuse mænguruumid ajalootunnetuses – *Tuna*, nr 2, 2002, 120–132.
- Kleist, Peter. *Mahamængitüd võit*. Stockholm, 1952.
- Kliimann, Artur-Tõleid. *Administratiivakti teooria*. Tartu, 1932.
- Kruus, Hans. *Saksa okupatsioon Eestis*. Tartu, 1920.
- Kultuur Eestis sõja-aastail 1941–1944. *Kaalu Kirme, Maris Kirme, Helgi Vihma (toim)*, Tallinn, 1998.
- Kunz, Norbert. *Die Krim unter deutscher Herrschaft 1941–1944. Germanisierungsutopie und Besatzungsrealität*. Darmstadt, 2005.
- Kuusik, Argo. Court System in Estonia in 1941–1944. In: *Estonia 1940–1945 : reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (ed.), Tallinn, 2006.
- Kuusik, Argo. Estonian Constabulary in 1941–1944. In: *Estonia 1940–1945 : reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (ed.), Tallinn, 2006.
- Kuusik, Argo. German Order Police in Estonia in 1941–1944. In: *Estonia 1940–1945 : reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (ed.), Tallinn, 2006.

- Kuusik, Argo. German Police Institutions in Estonia in 1941–1944. In: Estonia 1940–1945 : reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (ed.), Tallinn, 2006.
- Kuusik, Argo. Secret Field Police of the Wehrmacht in Estonia in 1941–1944. In: Estonia 1940–1945 : reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (ed.), Tallinn, 2006.
- Kuusik, Argo. Security Police and SD in Estonia in 1941–1944. In: Estonia 1940–1945 : reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (ed.), Tallinn, 2006.
- Kwiet, Konrad. Reichskommissariat Niederlande. Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung. Stuttgart, 1968.
- Lahingueeskiri. Kaitsevägede Staabi VI osakonna väljaanne. Tallinn, 1932.
- Langlois, Charles Victor, Charles Seignobos. Introduction aux études historiques. Paris, 1897.
- Lehmann, Sebastian. Kreisleiter der NSDAP in Schleswig-Holstein. Lebensläufe und Herrschaftspraxis einer regionalen Machtelite. Bielefeld, 2007.
- Loock, Hans-Dietrich. Quisling, Rosenberg und Terboven. Zur Vorgeschichte und Geschichte der nationalsozialistischen Revolution in Norwegen. Stuttgart, 1970.
- Lumans, Valdis O. Latvia in World War II. New York, 2006.
- Madajczyk, Czeslaw (Hg.). Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan. Dokumente. München, 1994.
- Majer, Diemut. Grundlagen des nationalsozialistischen Rechtssystems. Führerprinzip, Sonderrecht, Einheitspartei. Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz, 1987.
- Manninen, Ohto. Suur-Suomen ääriiivat. Helsinki, 1980.
- Maripuu, Meelis, Indrek Paavle. Die deutsche Zivilverwaltung in Estland und die estnische Selbstverwaltung. In: Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod. Olaf Mertelsmann (Hg.), Hamburg, 2005.
- Maripuu, Meelis. Das nationalsozialistische Lagersystem in Estland 1941–1944. In: Nationalsozialistische Zwangslager. Strukturen und Regionen – Täter und Opfer. Wolfgang Benz, Barbara Distel, Angelika Königseder (Hg.), Berlin, 2011.
- Maripuu, Meelis. German Civilian Administration in Estonia 1941–1944. In: Estonia 1940–1945 : reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (ed.), Tallinn, 2006.
- Maripuu, Meelis. Saksa okupatsioonivõimude kinnipidamiskohad Eestis 1941–1944. In: Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2006. Tartu, 2008.
- Maripuu, Meelis. Tallinna evakueerimine 1944. a septembris. In: Löögiüksus „Admiral Pitka“. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi toimetised 4. Tallinn, 2008.

- Martinson, Ervin. Haakristi teenrid. Eesti natsionalistide ja fašistide kuri-tegudest hitlerliku okupatsiooni aastail. Tallinn, 1962.
- Mazower, Mark. Hitlers Imperium: Europa unter der Herrschaft des Nationalsozialismus. München, 2009.
- Matzerath, Horst. Die Zeit des Nationalsozialismus. In: Handbuch der kommunalen Wissenschaft und Praxis. Band 1: Grundlagen und Kommunalverfassung (German Edition). Thomas Mann, Günter Püttner, T. Elvers (Hg.), Berlin, 2007.
- Meissner, Boris. Das Verhältnis der Bundesrepublik Deutschland zu Estland vor der Wiederherstellung der staatlichen Unabhängigkeit Estlands. In: Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. B. Meissner, D.A. Loeber, C. Hasselblatt (Hg.), Hamburg, 1997.
- Meissner, Boris. Die baltischen Staaten im weltpolitischen und volkerrechtlichen Wandel. Beiträge 1954–1994. Hamburg, 1995.
- Meissner, Boris. Die Sowjetunion, die baltischen Staaten und das Völkerrecht. Köln, 1956.
- Mertelsmann, Olaf. Das „kleinere Übel“? Das Generalkommissariat Estland im estnischen Vergangenheitsdiskurs. In: Reichskommissariat Ostland. Tatort und Erinnerungsort. S. Lehmann, R. Bohn, U. Danker (Hg.), Paderborn, 2012.
- Metsavennad Suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides. Tiit Noormets (toim), Tallinn, 2003.
- Misiunas, Romuald J., Rein Taagepera. Balti riigid: sõlтеаastad 1940–1990. Tallinn, 1997.
- Misiunas, Romuald J., Rein Taagepera. The Baltic States, years of dependence, 1940–1980. Los Angeles/London, 1983.
- Misiunas, Romuald J., Rein Taagepera. The Baltic States, years of dependence, 1940–1990. Los Angeles, 1993.
- Mňačko, Ladislav. Surma nimi on Engelchen. Tallinn, 1962.
- Mulligan, Timothy Patrick. The Politics of Illusion and Empire: German Occupation. Policy in the Soviet Union 1942–1943. New York, 1988.
- Musial, Bogdan. Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944. Wiesbaden, 1999.
- Musial, Bogdan. Recht und Wirtschaft im besetzten Polen (1939–1945). In: Das Europa des „Dritten Reiches“, Recht, Wirtschaft, Besatzung. Johannes Bähr, Ralf Banken (Hg.), Frankfurt am Main, 2005.
- Mäesalu, Sandra. Saksa sõjavägi Eestis Teise maailmasõja ajal : tegevus ja suhted kohalike elanikega – Akadeemia, nr 4, 2011, 756–783.
- Mälksoo, Lauri. Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus: Eesti, Läti ja Leedu staatus rahvusvahelises õiguses 1940.a–1991.a ja pärast 1991.a. Tartu, 2005.
- Müller, Rolf-Dieter. Die Mobilisierung der deutschen Wirtschaft für Hitlers Kriegsführung. In: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 5,

- Erster Halbband. Hg. vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt, Stuttgart, 1988.
- Müller, Rolf-Dieter. Von der Wirtschaftsallianz zum kolonialen Ausbeutungskrieg. In: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 4: Der Angriff auf die Sowjetunion. Hg. vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt, Stuttgart, 1983.
- Münkel, Daniela. Nationalsozialistische Agrarpolitik und Bauernalltag. Frankfurt am Main/New York, 1996.
- Myllyniemi, Seppo. Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944. Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik. Helsinki, 1973.
- Nolzen, Armin. Die Arbeitsbereiche der NSDAP im Generalgouvernement, in den Niederlanden und in der besetzten Sowjetunion. In: Die deutsche Herrschaft in den „germanischen“ Ländern 1940–1945. Robert Bohn (Hg.), Stuttgart, 1997.
- Oras, Ants. Baltic Eclipse. London, 1948.
- Paavle, Indrek. Eesti Omavalitsuse kujunemine 1941. aastal. In: 1941. aasta Eestis. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat, 6. Tallinn, 2007.
- Paavle, Indrek. Estonian Self-Administration in 1941–1944. In: Estonia 1940–1945 : reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (ed.), Tallinn, 2006.
- Paavle, Indrek. Fate of the Estonian elite in 1940–1941. In: Estonia 1940–1945 : reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (ed.), Tallinn, 2006.
- Paavle, Indrek. Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950, Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis 19. Tartu, 2009.
- Pavlovičs, Juris. Okupācijas varu maiņa Rīgā 1941. gada vasarā. In: Nacistiskās Vācijas okupācija Latvijā (1941–1945). Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 16. sējums. Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados. Rīga, 2005.
- Peetre, A. Vaba Pärnu. In: Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, VI kd. Stockholm, 1958.
- Peetre, Arthur. Pärnu sõjasuvel 1941. In: Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, V kd. Stockholm, 1957.
- Petrick, Fritz. Dänemark, das „Musterprotektorat“? In: Die deutsche Herrschaft in den „germanischen“ Ländern 1940–1945. Robert Bohn (Hg.), Stuttgart, 1997.
- Piip, A. Rahvusvahelise õiguse süsteem. Tartu, 1927.
- Piip, Prof. Rahvusvaheline õigus. Konspekt loenditest Kõrgemas Sõjakoolis 1929/1930.a. Kaitseväge ühendatud õppeasutiste staabi väljaanne, 1930.
- Piper, Ernst. Alfred Rosenberg: Hitleri peaideoloog. Tallinn, 2007.
- Pohl, Dieter. Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. München, 2008.

- Pruun katk. Dokumentide kogumik fašistide kuritegude kohta okupeeritud Eesti NSV territooriumil. Koostanud Ervin Martinson ja A. Matsulevitš, Tallinn, 1969.
- Pruun katk. Saksa fašistlik okupatsioon Eestis 1941–1944. Dokumente ja materjale. Koostanud A. Matsulevitš, Tallinn, 1988.
- Pukk, Otto. Me võitleme oma õiguse eest. In: Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, VIII kd. Stockholm, 1959.
- Raadschelders, Jos C.N. Handbook of Administrative History. New Brunswick/London, 1998.
- Rauch, Georg von. Geschichte der baltischen Staaten. Stuttgart, 1970.
- Raun, Toivo U. Estonia and the Estonians. Stanford, 1987.
- Reitlinger, Gerald. Ein Haus auf Sand gebaut. Hitlers Gewaltpolitik in Rußland 1941–1944. Hamburg, 1962.
- Roots, H. Metsalahinguis kasutatavaist meetoditest ja viisidest – Sõdur, nr 1, 1940, 4–26.
- Roots, H. Partisanitegevus – Sõdur, nr 4, 5–6, 7–8, 1940.
- Rothe, Björn. Kreisgebietsreform und ihre verfassungsrechtlichen Grenzen. Baden-Baden, 2004.
- Röhr, Werner. System oder organisiertes Chaos? Fragen einer Typologie der deutschen Okkupationsregime im Zweiten Weltkrieg. In: Die deutsche Herrschaft in den „germanischen“ Ländern 1940–1945. Robert Bohn (Hg.), Stuttgart, 1997.
- Saksa fašistlik okupatsioon Eestis. M. Laosson, E. Päll, J. Saat (toim), Tallinn, 1947.
- Sarasin, Philipp. Geschichtswissenschaft und Diskursanalyse. Frankfurt am Main, 2003.
- Schmitt, Carl. Völkerrechtliche Großraumordnung und Interventionsverbot für raumfremde Mächte. Ein Beitrag zum Reichsbegriff im Völkerrecht, (esmailmumine 1939). Berlin, 1991.
- Snyder, Timothy. Veremaad. Tallinn, 2011.
- Steinert, Marlis G. Hitlers Krieg und die Deutschen. Stimmung und Haltung der deutschen Bevölkerung im Zweiten Weltkrieg. Düsseldorf, 1970.
- Stuckart, W., H. von Rosen-von Hoewel, R. Schiedermaier. Der Staatsaufbau des Deutschen Reiches. Leipzig, 1943.
- Sõja ja rahu vahel. II kd. Esimene punane aasta. Enn Tarvel, Meelis Maripuu (toim), Tallinn, 2010.
- Zellhuber, Andreas. „Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu ...“. Das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1945. München, 2006.
- Tarvel, Enn. Ajaloolase analüüsist. In: Ajaloolise tõe otsinguil, II. Tallinn, 2000.
- Terras, Artur. Tallinna linnavalitsuse tegevus 1941. a. In: Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, VI kd. Stockholm, 1958.
- Tool, Andrus. Wilhelm Dilthey elufilosoofia ja hermeneutika – Akadeemia, nr 8, 2006, 1798–1835.

- Topolski, Jerzy. Methodology of history. Warszawa, 1976.
- Traat, August. Eesti vallakogukonna tekkeloost – Nõukogude Õigus: Juriidiline bulletin, nr 3 (45), 1974.
- Traat, August. Vallakohus Eestis: 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini. Tallinn, 1980.
- Traat, August. Vallareform Eestis 1866.a. ENSV TA Toimetised, XVII köide, Ühiskonnateadused, nr 1, 1968.
- Töotan ustavaks jääda ... Eesti Vabariigi valitsus 1940–1992. Koostanud Mart Orav, Enn Nõu, Tartu, 2004.
- Uluots, Jüri. Seaduse sünd. In: Eesti õiguse lugu. Hando Runnel (toim), Tartu, 2004.
- Umbreit, Hans. Auf dem Weg zur Kontinentalherrschaft. In: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 5/1: Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs: Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1939 bis 1941. Hg. vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt, Stuttgart, 1988.
- Umbreit, Hans. Die deutsche Besatzungsverwaltung: Konzept und Typisierung. In: Der Zweite Weltkrieg. Analysen-Grundzüge-Forschungsbilanz. Wolfgang Michalka (Hg.), München, 1990.
- Umbreit, Hans. Sonderformen des bürokratischen Apparats in den besetzten Gebieten: die Rüstungsinspektionen. In: Die Bürokratie der Okkupation: Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa. Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945, Bd. 4. Wolfgang Benz, Johannes Houwink ten Cate, Gerhard Otto (Hg.), Berlin, 1998.
- Wette, Wolfram. Die Wehrmacht: feindbilder, Vernichtungskrieg, Legenden. Frankfurt am Main, 2002.
- Wever, Bruno de, Herman van Goethem, Nico Wouters (ed.). Local government in occupied Europe (1939–1945). Gent, 2006.
- Wilhelm, Friedrich (Hg.). Die Polizei im NS-Staat: Die Geschichte ihrer Organisation im Überblick. Paderborn, 1999.
- Vilms, Albert. Viljandi 1941–1944, Albert Vilmsi mälestused. In: Viljandi Muuseumi aastaraamat 1998. Viljandi, 1999.
- Voigt, Rüdiger. Die Auswirkungen des Finanzausgleichs zwischen Staat und Gemeinden auf die kommunale Selbstverwaltung von 1919 bis zur Gegenwart, Schriften zum Öffentlichen Recht, Band 259. Berlin, 1975.
- Võõbus, Arthur. The tragedy of the Estonian people: the mortal struggle of an outpost of European culture, the nation of Estonia, Volume 1–2. Stockholm, 1984, 1985.

Venekeelne kirjandus

- Адамсон, Андрес, Сулев Валдмаа. История Эстонии: учебник для гимназии. Таллинн, 2000.
- Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг., серия «Документы советской истории». Санкт-Петербург, 2010.

- Кантор, Юлия. Прибалтика. Война без правил (1939–1945). Санкт-Петербург, 2011.
- Ковалев, Борис. Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941–1944. Москва, 2004.
- Ковалев, Борис. Повседневная жизнь населения России в период нацистской оккупации. Москва, 2011.
- Романько, Олег. Коричневые тени в Полесье. Белоруссия 1941–1945. Москва, 2008.
- Романько, Олег. Крым под пятой Гитлера. Немецкая оккупационная политика в Крыму 1941–1944 гг. Москва, 2011.

Memuaarid

- Angelus, Oskar. Tuhande valitseja maa, Tallinn, 1995.
- Mamers, Oskar. Häda võidetuile, Stockholm, 1958.
- Mäe, Hjalmar. Kuidas kõik teostus. Minu mälestusi, Stockholm, 1993.

Andmekogud internetis

- Axis Biographical Research, <http://www.geocities.com/~orion47/>.
- Axis History Factbook, <http://www.axishistory.com/>.
- Der Freistaat Preußen, Die Preußischen Provinzen, <http://www.gonschior.de/weimar/Preussen/Provinzen.html> (17.01.2012)
- Der historischen Dokumenten- und Quellensammlung zur deutschen Geschichte ab 1800, <http://www.documentarchiv.de/index.html>.
- Die Verfassungen in Deutschland, <http://www.verfassungen.de/de/index.htm>.
- Laws and Customs of War on Land (Hague IV); October 18, 1907, Section III. Military authority over the territory of the hostile state, Art. 45, <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/hague04.htm>, (22.12.2004).
- Lebendiges virtuelles Museum Online, <http://www.dhm.de/lemo/home.html>.
- Lexikon der Wehrmacht, <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de>.
- Verfassungsgeschichte, <http://www.verfassungsgeschichte.ch/>.

Käsikirjad

- Hintzer, Karl. Sõjapõgenike evakueerimine laevadel Eestist Saksamaale 1944.a sügisel, (katke K. Hintzeri päevikust). Koopia viidatud päeviku katkest edastas autorile Riivo Viin. Tekst on kättesaadav ka aadressil: <http://www.hot.ee/lvpforum/hintzer.htm> (03.12.2011).
- Kiiver, Külliki. Kohalike omavalitsuste reformikavad ja reformid (1918–1939), Tartu Ülikooli Õigusteaduskonna Avaliku õiguse instituut. Magistritöö, juhendaja prof E.-J. Truuväli, Tallinn, 2010.
- Litzmann, Karl-Siegmond. Sugulastelt saadud andmed autori valduses.
- Mälksoo, Lauri. Eesti rahvusvahelis-õiguslik seisund Saksa okupatsiooni ajal, käsikiri, Tallinn, 2000, käsikiri MTÜ S-Keskus valduses.
- Nurmis, Kristo. Das fein geschliffene Glas. Saksa okupatsiooni aegne propaganda organisatsioon Eestis. Magistritöö, juhendaja dots Olaf Mertelsmann, Tartu Ülikool, 2011, käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus.

- Paavle, Indrek. Valla institutsioon Eestis 1940–1941. Magistritöö, juhendaja prof Aadu Must, Tartu Ülikool, 2003, käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus.
- Schröder, Heino. Erinnerungen an Gauleiter Hinrich Lohse und sein Reichskommissariat Ostland, 1990, käsikiri autori valduses.
- Valder, Viljar. Eesti Raudteevalitsuse fond 1941–1943. Bakalaureusetöö, juhendaja Aigi Rahi-Tamm, Tartu Ülikool, 2006, käsikiri autori valduses.

Perioodika

- Eesti Sõna, 1943
- Järva Teataja, 2004
- Lääne Sõna 1942–1944
- Otepää Teataja, 1941
- Postimees, 1941–1944
- Sakala, 1941, 1942
- Uus Elu, 1941–1944
- Virumaa Teataja, 2004

SUMMARY

Administrative Order in Estonia during the German Occupation in 1941–1944

Problems under Consideration

Over the course of the Second World War, the totalitarian regimes of the Soviet Union and Germany endeavoured to reshape the political map of Europe that had been created after the First World War. The objective of both of these great powers was to enlarge the territory of its own state and to form a dependent *Großraum* (region or domain) around itself that would at the same time protect and supply the ruling regime. The continued independence of the Baltic countries did not fit into the plans of either of these powers. Both powers treated the territories of the Baltic countries as their own historical territory. Both occupying regimes realised that regardless of the small size of these countries, control over the central administration through representatives of the occupying regime was not sufficient to consolidate power. Instead, the existence of an effective and loyal domestic central apparatus and local government was important to assure stability.

The Soviet Union's occupying regime founded the establishment of the administrative structures of its occupying power on overt violence, the complete denial of the legitimacy of the Baltic countries, and the criminalisation a large portion of the former civil service.

Germany's occupation policy did not recognise the continuance of the independence of the Baltic countries or its restoration in the future, yet it did not deny its legality in the past and used the hitherto existing heritage of statehood in its own interests. The reestablishment in principle of legislation from the period of independence was declared in Estonia (as well as in Lithuania and Latvia) upon the establishment of the occupation regime, yet with certain restrictions conditioned by the war, the extent of which the German authorities themselves determined. An initially strong positive reaction was achieved through this policy among the local population, which began cooperating with the occupying authorities.

The theoretical objective of this dissertation is to ascertain the totalitarian system's interpretation of law and its application under the conditions of war and occupation using Estonia as an example. The initial planning and step-by-step application of the civilian administration projected for administering the Eastern territories captured by Germany **are at the centre of this study of administrative history**, focusing on the example of Estonia and making comparisons to Latvia and Lithuania. Unlike Latvia and Lithuania, Estonia's *landes-eigene* (domestic) administrative apparatus during the Second World War was formed under the complete control of German military authorities. Additionally, Estonia remained an operational region for the army for the entire period due to its proximity to the front. Thus Estonia was under the dual jurisdiction of both military and civilian authorities, which caused a number of specific problems in

its administrative order. In addition to the administrative historical aspect, the role of the individual in implementing occupying authority is considered: did the individual in power affect the functioning of administrative authority and its recognition by the population, and if so, how. Familiarity with the roles of different agencies of administrative authority and of individuals in positions of authority is, in turn, vitally important for comprehending the social-psychological consequences and implications of the period of occupation.

Estonia's legal position in the tumult of the Second World War has to be determined in the reference point of this dissertation. The reference point of this dissertation is the presumption that Estonia did not exist *de facto* as a state during the period under consideration and thus Estonia did not participate in the Second World War as a state. At the same time, Estonia's territory was an important part of the Second World War's Eastern Front theatre of war. A significant portion of Estonia's population was involved in the hostilities of the war in one way or another, yet the question is who did they represent? By fighting in armed units of foreign countries, they primarily acted on behalf of those foreign countries that participated in the war. Thus Estonia was an object caught up in the Second World War and its territory was occupied by the Soviet Union beginning in June of 1940 and by Germany beginning in July of 1941. Both occupying countries tried to annex Estonia in their own way.

Structure

This dissertation is divided up into five chapters with additional overviews of the structures of administrative authorities and a prosopographical background overview of officials who worked in key positions in the administrative apparatus presented as appendices.

The **first chapter** provides a background overview of Germany's system of government in the 1930's, the administrative reforms implemented by the National Socialists, and their ideological future plans. This is necessary for examining the subsequent topics. During the Second World War, international law recognised the transfer of territory agreed upon between the victor and the defeated in the event that the defeated (even if the defeated was the victim of aggression) had been completely militarily subjugated by the victor. This meant that a militarily defeated country had to have ceased to exist (*debellatio* in Latin). The **second chapter** provides an overview of German military and civilian administrative authorities directly associated with governing Estonia's territory and of the connections between these authorities. The insufficient definition of the division of power between different offices and bureaus and the frequent overlapping of their spheres of jurisdiction led to lasting problems. This dissertation aims to arrive at conclusions regarding how the unsystematic nature of the power structure affected the establishment and jurisdiction of administrative authority. The **third chapter** is devoted to introducing the formation of Estonia's domestic administrative apparatus and its primary

activity. This chapter considers all levels of the domestic administrative apparatus from municipal and rural municipal governments to county governments and Estonia's Self-Administration. Since local governments began functioning in some locations even before the arrival of the German occupying regime, this chapter examines which local factors affected the formation of civilian administration in Estonia and to what extent throughout the entire vertical of administrative authority. The **fourth chapter** analyses changes that took place in the central authority, that is the Estonian Self-Administration, and in local governments during the occupation. The position of the domestic central authorities in the overall administrative hierarchy is followed through comparison with development processes in Lithuania and Latvia. Reforms that affected local governments are compared to administrative reforms in the Reich. The **fifth chapter** traces the development of German agencies of the civilian administration and of occupation policy in general, and its dependence on different factors. The drafting of legislation by the General Commissariat and the Estonian Self-Administration is analysed to trace the development of the administrative order and potential changes in power relationships. The more important aspects of political struggles that took place in regard to the civilian administration and of the connection of these struggles to specific individuals are considered. The autonomy planned for governing Estonia and Latvia connects these processes as a general key word.

The archival documents of agencies of the German occupying regime located in Estonia and Germany and to a lesser extent in Latvia form the **primary source base of this dissertation**. This covers all the more important countries of location and archives where documents concerning Estonian civilian administration during the German occupation are preserved. In the interests of comprehensiveness, this dissertation has made use of documents from all levels of power from the Reich's central agencies to the service records of individual rural municipality mayors.

I. Administrative authority in Germany and in occupied territories

The constitution of the Weimar Republic theoretically remained in effect in Germany during the National Socialist regime, yet Hitler made it void *de facto* by way of the *Ermächtigungsgesetz* (Enabling Act) and shaped a single-party regime founded on the National Socialist German Workers' Party (NSDAP) which evolved into a dictatorship. The former federative system of government was replaced by a centralised government and elected representative assemblies were dissolved, turning the local governments of communities into representatives of the state's executive power. The NSDAP was turned into a public law body and was declared the party of the state. The Party became the sovereign ruler. Legislation nevertheless left fundamental legal problems unresolved: exact limits and relationships between the state and the Party were not defined.

The Party intervened in all spheres of life and began setting up organs that paralleled the organs of state power. According to the logic of developments, the question of the existence of the state as the hitherto existing form of organisation was at stake. Economically and geopolitically speaking, the establishment of an extensive *Großraum* (region or domain) in continental Europe surrounding the future Greater German Reich and led by the German people was set as the goal.

A special *Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete* (State Ministry for the Occupied Eastern Territories) was planned under the direction of Alfred Rosenberg for governing the captured eastern regions. The selection of native leading personnel for the future civilian administration and preparations for future governance began in Germany before the beginning of the invasion already. Preparations were concentrated under the guidance of the German Ministry of Foreign Affairs and the future Minister of the Eastern Territories Rosenberg. Hjalmar Mäe was selected from among Estonians as the future leading figure. He already had prolonged collaborative connections with German intelligence agencies.

2. German administrative institutions in Estonia

The State Ministry for the Occupied Eastern Territories and a hierarchy of commissariats under its jurisdiction were formed for the uniform administration of the captured Eastern territories. This Ministry was intended to function on a territorial principle. Estonia was part of the *Ostland* State Commissariat along with Latvia, Lithuania and Byelorussia. *Ostland* was divided up by country into general commissariats. The Estonian General Commissariat was in turn divided up into seven regional commissariats.

Hitler, however, placed sectors that were important from the viewpoint of governing the territory (such as the economy, internal security, communications, and transport) under the jurisdiction of other agencies. Economic agencies and institutions subordinated to *Reichsmarschall* Hermann Göring, and police institutions and the SS subordinated to *Reichsführer-SS* Himmler took up positions that were considerably more powerful than the Ministry of Eastern Territories. In the case of Estonia, the ambitions of the Wehrmacht also had to be continually taken into account. Administration of the territory of Estonia was not handed over to civilian authorities until 5 December 1941 because the advance of the offensive had bogged down. By that time, all other agencies had already set themselves up. Even the entire domestic administrative apparatus of Estonia had been staffed by then. Due to the proximity of the front, the territory of Estonia also remained a military operational region in parallel for the entire period of occupation.

The General Commissariat was relatively restricted as an administrative agency in all of its fields of work. On the one hand, the power of the Commissar General decreased even more during the occupation in accordance with the

position loss of the Ministry of Eastern Territories in Germany's internal power struggle. On the other hand, the struggle being waged among Germany's top brass and the fact that Estonia was part of the Wehrmacht's operational theatre provided the Estonian General Commissariat with a somewhat broader radius for its fields of action because there was no single set of regulations that was exclusively in effect. Commissar General Litzmann's personal notions and his connections among Germany's top brass played along as an important component.

3. Points of departure for the restoration of Estonia's domestic administrative authority

Three clearly distinct domestic participants acted in restoring administrative authority in Estonia alongside German military and civilian agencies: 1) nationalist political circles assembled around Jüri Uluots (the bearer of the continuity of Estonian statehood as the last Prime Minister of Estonia prior to the occupation); 2) local governments restoring their activity on their own initiative; 3) pro-German figures assembled around Hjalmar Mäe. These participants are clearly divided into two camps on the basis of the different points of departure for their activity.

Local governments and nationalist political circles formed one side. Both groups on this side based their steps one way or another on legislation of the Republic of Estonia (legitimacy and legal continuity) and tried to exercise their rights under new conditions. The work of the local governments (municipal and rural municipal governments and county governments) proved to be more successful by virtue of Germany's operative plans because the work of local governments corresponded to the needs of the occupying regime to quickly establish basic order and administrative authority in the captured territories. The local governments manifested sufficient willingness to cooperate in this regard. In some locations, local government representative assemblies were also convened at their own initiative but the occupying authorities prohibited this. Consequently, local governments were transformed into subunits of the executive power of the new regime.

The ideas of the nationalist political circles concerning the restoration of independence and their attempts to discreetly begin cooperation with the German occupying regime were not fruitful since this did not correspond to the plans of the conquerors. Large numbers of problems with various nationalist circles that laid claim to the central administration in their own country had already been experienced in Lithuania and Latvia. The emergence of this kind of situation was prevented in Estonia. Nationalist circles also did not manifest any particular initiative to begin restoring organs of the central administration. The attitude towards nationalist circles during the first half of the occupation can be characterised as ignorance, yet the occupying regime kept track of them

and as political conditions changed, the regime tried in various ways to involve them in its service.

The circle that assembled around Hjalmar Mäe formed the other side.

The Estonian Self-Administration was formed from this circle as the domestic central authority of the occupying regime. Their points of departure were pragmatic: depending on changes in course in Germany's war plans and in the forthcoming occupying regime, they aspired to constitute their own national state formation under the protection of Germany or to at least become the head of the domestic administrative apparatus, which they actually succeeded in achieving. Mäe arrived in Estonia while battles were still being fought and began forming a domestic central administration from scratch, involving civil servants from the period of independence as much as possible. The Ministry for the Eastern Territories was aware of this initiative and Mäe had the authorisation of the military authorities.

A comparison of the formation of domestic central administrations in Lithuania, Latvia and Estonia brings to light clear differences in points of departure. Confidants of the Germans in **Lithuania** abused their trust and participated in organising an uprising. A provisional government was formed with the participation of various political forces. The German authorities, however, did not encounter any particular problems in dissolving it. The administrative apparatus that had already been formed was incorporated into the structure of the occupying regime. Local national socialists also played a significant role in this process in the formative stage. The formation of a provisional government and the restoration of national independence were similarly announced in **Latvia** before German forces reached Riga but the formation of the government did not succeed. Different political forces (including Latvian right-wing extremists) formed two rival groups that laid claim to the central administration and which different representatives of the occupying regime used in their own interests. The impasse could not be resolved on the basis of legislation since *de facto* existing institutions did not formally exist. The situation was not resolved until October-November of 1941 when the opposing sides formed a "coalition government" that was recognised by the Commissar General.

4. Development of domestic administrative authority

Local governments and the Estonian Self-Administration had evolved somewhat improvisationally. They were intended as temporary phenomena at the time of their origin in the view of the German authorities yet when the war dragged on, they were forced to reinterpret the situation. The **domestic central administrations** of the Baltic countries were institutionalised by the *Organisationserlaß* (Organisational Decree) issued on 7 March 1942, which provided the legal basis for their activity and also formally made them a part of the German administrative apparatus in the occupied territories subordinated

directly to the General Commissariat. Resulting substantial changes were minimal.

Hjalmar Mäe's leading position was formalised as the "Head of the Estonian Self-Administration", *der Erste Landesdirektor* in German. This placed Mäe and together with him the Estonian Self-Administration in a position comparable to the representative of the central authorities in the province of Prussia in the perspective of the administrative structure of the Reich, in the *Reichsverwaltungsbezirk* (administrative district of the Reich) according to the new administrative order.

Comparing the positions of the domestic central administrations in Estonia, Latvia and Lithuania on the basis of organisational decrees, certain distinctions emerge. In some respects, these distinctions support the image created by Mäe of the stronger position of the Estonian Self-Administration compared to the analogous institutions in Latvia and Lithuania: the possibility to submit candidates to the Commissar General for appointment of the remaining directors; the right to give the directors of other local governments general instructions in administrative management and responsibility to the Commissar General for administration in accordance with requirements; somewhat different authorisations regarding issuing legislation and appointing local governmental officials to office. In reality, however, these were nevertheless primarily formal points that did not determine the actual substance of the administrative order.

Local governments were put to work in Estonia relying on the pre-war County, Municipal and Rural Municipal Act of the Republic of Estonia and to a great extent with the participation of local government officials from the period preceding the Soviet occupation. The work of the local governments was regulated primarily through *ad hoc* orders from the occupying authorities (first and foremost the ban on convening representative assemblies – councils). The tasks of the councils were assigned to the heads of the local governments, who had been turned into officials of the occupying regime. The Organisational Decree also legitimised the administration model of the local governments: the county governor headed the entire domestic administration in the county. The county governor was a full-time official and at the same time also the head of the county local government. His official position was considered equivalent to the German *Landrat* (head of the administration of a *Landkreis* (administrative district)). Orders to be issued to the local governments and reports from the local governments to higher ranking agencies were supposed to pass through the German regional commissariats but in reality, they were often left out of administrative matters between the Estonian Self-Administration and the county governments or were informed parties, so to speak.

According to propagandistic claims, the local government reform of 1942 was supposed to assure actual local government. This reform did not bring substantial changes. In terms of the local government councils that had hitherto been in an undetermined state, this regulation clearly provided that they were not to be reconstituted and this was not connected to the state of war or to any other restricting justification. Assemblies of advisers were added as a new

institution to the local governments as a formal change similarly to the German Community Act. These assemblies included county advisers (*Landrats*), municipal councillors and rural municipal advisers. This was an advisory assembly operating under the head of the local government without any decision-making rights.

5. Development of German civilian authority

The comprehensive appraisal of the administrative work done by the occupying regime's civilian authorities is problematical since there are gaps in the surviving documentation, especially regarding the work of the Estonian Self-Administration. The practice of the Estonian General Commissariat and the Estonian Self-Administration in issuing legislation has been analysed using legislation published in the information periodicals *Ametlik Teataja* (Official Gazette) and *Amtsblatt* (Gazette) in order to gain a general overview of the work of the civilian authorities. This made it possible to gain a uniform overview of the entire period and to seek answers to the questions: 1) which fields of activity did the civilian administration organise; 2) was the reformation of the administration of the Eastern territories in 1942 and 1943 actually implemented in administrative practice. The aim of these reforms had been to simplify the administration of the Eastern territories and to turn it into a German supervisory administration by bringing the decision-making process to as low (that is as local) a level as possible.

Analysis of the fields of activity of the legislation published in the Commissar General's *Amtsblatt* revealed that in the summary of the entire period of 1942–1944 as well as in each year separately, the largest number of legislative acts published (over 20%) reorganised local economic and small industry issues, especially the allocation and buying up of raw materials. Issues concerning taxes and encumbrances emerge as the next most frequent issue (nearly 10%), and in third place are issues concerning various remunerations, wages and working conditions (about 6%). Issues concerning the administrative order are indeed represented in legislation but to a lesser extent.

The Commissar General's *Amtsblatt* also published legislation from other higher-ranking institutions of power: the state commissariat and the *Reichsminister* for the Eastern Territories, and other state institutions. Regarding change in the relative proportion of legislation published by different institutions, a contradiction emerges between the declared course (to take the decision-making process to as low (local) a level as possible) and the actual power structure. The position of the General Commissariat became continually weaker while the state commissariat was successful, in spite of the fact that many questioned its necessity and submitted proposals for doing away with it.

Analysis of the Estonian Self-Administration's *Ametlik Teataja* confirmed the previous results. The organisation of administrative power was also not concentrated here as the lowest level institution that had the right to issue

legislation. Analysis of legislation issued by the Estonian Self-Administration indicated a clear difference compared to German administrative institutions and also indicated a division of roles between them. We find a common denominator with the German institutions in third place (about 11%) of the top three categories of published legislation, namely issues concerning taxation, whereas the Estonian Self-Administration was left the executive role, that is the direct collection of taxes. Issues concerning purchasing authorisations and supplying the population with food took second place (also about 11%). The largest package (about 12%) of legislation, however, was associated with issues concerning defence, meaning primarily the mobilisation of men into German armed units.

Independently of the local administrative institutions, the German occupying regime did not remain static over its three-year existence. It was in a constant state of flux depending on changes in the war and on the international situation. Nevertheless, no decisive change in the administration of the Eastern Territories took place and the primary activity in the context of the Estonian area consisted of drawing up numerous proposals and plans characterised by the common key word “autonomy”. It was hoped that the planned or promised autonomy for Estonia (and Latvia) would be a panacea in solving local problems. Autonomy was considered especially important for success in carrying out mobilisations. Even though no solution was achieved, the people were fed these promises and pacified by them over a long period of time.

The planned reforms were nevertheless not reduced to external factors alone. The persons who effected German supreme power locally, their convictions and the relationships between them also played an important role in this. In the case of Estonia, we must first and foremost bear in mind the continual conflict between Commissar General Litzmann, who aspired towards autonomy, and his vehement opponent in most questions, Gauleiter Lohse, the State Commissar of *Ostland*, and his Party camarilla based in Schleswig-Holstein. The transients of this conflict spread both downward and upward in the power hierarchy. Both parties in the conflict tried to appeal upwards to achieve their objectives: Litzmann had close personal ties to *Reichsführer-SS* Himmler, while Lohse placed his stakes on Bormann, who was in effect Hitler’s proxy. Thus local conflicts carried over to politics at the national level.

Final Conclusions

This dissertation analyses how National Socialist Germany’s totalitarian system dealt with administrative law according to the example of the administrative order of occupied Estonia. This vividly brought to light the selective attitude of the occupying regime based on expediency regarding both international and its own legal provisions. Germany occupied Estonia in the course of its war waged against the Soviet Union and already at the beginning of the war, it declared that The Hague’s IV Convention concerning Land Warfare laws and customs does

not apply in the occupied Eastern Territories. The Baltic countries were not treated like occupied territory in the legal sense of the term. Rather, National Socialist Germany applied the *debellatio* principle: accordingly, the Germans treated the Soviet Union as if it no longer existed as a state, and this stance applied to the Baltic countries as well. The statehood of the Baltic countries was considered discontinued as of their occupation by the Soviet Union in June of 1940. Fortunately, the majority of international public opinion did not share this point of view and affirmed that the Soviet occupation was legally null and void.

The territories of the former Baltic countries had to be separated from the territory of the Soviet Union. German military authorities did not treat the territory of Estonia analogously to the occupied territory of the Soviet Union. Instead, it was treated similarly to the territory of the *Reich* even though the incorporation of the Baltic territories into the *Reich* was nevertheless a more distant objective. During the war, Germany aspired to formally observe the standards of international law in its actions in Estonia and also in the other Baltic countries. These standards were observed only partially when it was useful for Germany's objectives. In order to assure the favour or at least the subordination of the local population, several attributes of the administrative order from Estonia's period of independence were induced and allowed to come about in reality, and an atmosphere of apparent lawfulness was created.

Issues affecting the occupying regime and the wartime development of captured regions (countries) were resolved in power struggles between Germany's various agencies on the strength of Hitler's one-time decisions depending more or less on military success and the international situation or depending on Hitler's subjective decisions.

Domestic central administrations were formed in each Baltic country along different paths of development. In Lithuania, confidants of the Germans participated in organising an uprising and formed a provisional government which the German authorities, however, dissolved without any major problems. The administrative apparatus that had already been formed was incorporated into the structure of the occupying regime. Developments in the Latvian situation were the most complicated. The situation was ultimately resolved by the "formation of a coalition government" including nationalist circles and German confidants, yet this did not put an end to tensions. In Estonia, Hjalmar Mäe as Germany's confidant began building up the apparatus of the Estonian Self-Administration and the assertion of administrative power from scratch and without any competition.

The leaders of the local governments were also in contact with Professor Uluots, the bearer of continuity of Estonian statehood, as they restored their activity during the first weeks of the occupation and they received recognition from him for their work. When the Estonian Self-Administration was formed in September of 1941, however, the local governments placed themselves under its leadership without question and thus became part of the executive power of the occupying regime. The psychologically well-considered behaviour of many of the local German representatives of state authority, in turn, supported the formal

framework of administrative order to involve the population, and their chosen methods supported the achievement of their objectives. At the same time, all domestic administrative institutions were firmly integrated into the occupying regime's structure in practice and the development of the administrative order in effect indicated a tendency towards harmonising with reforms taking place in the *Reich*.

Over the years, repeated attempts were made to change the power relationships between German and domestic administrative institutions and the extent of responsibility of those institutions. Intense arguments and different proposals did not lead to substantial consequences. The main issue was and remained control in both the economic and political sense. In the event of possible relaxing of economic (including financial) control, the Germans were extremely fearful that their military economic needs might not be satisfied. The loss of political control over events was feared in the event of concessions to domestic nationalistic aspirations. Diametrically different understandings of possible solutions existed simultaneously regarding both issues. Generally speaking, the economic sphere, behind which stood Hermann Göring with his agencies gained the upper hand in the competition between these issues.

The entire subject matter of this dissertation is important for understanding how the administrative order of that time has affected the historical memory of Estonians, its contemporary notion, concerning the civilian authority of the period of the German occupation. Regardless of everything, the situation that developed after the Estonian state had been declared "criminal" and had been demolished by the authorities of the Soviet Union in 1940/1941 had a calming and reassuring effect on the population and as a primary factor assured co-operation with the occupying authorities and the absence of active resistance.

REGISTER

- Adamson, Andres, 35
Aisenstadt, L., 33
Ambrazevičius, Juozas, 177, 179, 180
Ancker, Heinrich, 124
Anepaio, Toomas, 21
Angelus, Oskar, 11, 33, 36, 43, 44, 74, 87, 89, 90, 102, 110, 156, 169, 170, 175, 187, 192, 194, 212, 214, 224, 305, 307, 309, 325
Angermann, Edgar, 123
Aschenbrandt, Heinrich, 300
Aster, Richard, 239, 258, 302, 303
Avamägi, Juhan, 144
Baatz, Bernhard, 302
Balzer, Richard, 152
Bangerskis, Rudolfs, 229
Berger, Gottlob, 81, 105, 236, 255, 260
Best, Werner, 62, 63, 86, 254
Birn, Ruth Bettina, 37, 38
Bisle, Artur, 300
Blumfeldt, Evald, 35
Bombe, Lothar, 114, 121, 212, 237, 238, 324
Bormann, Martin, 50, 64, 119, 242, 254, 255, 257, 267, 292
Both, Kuno-Hans von, 92, 93, 300
Broszat, Martin, 26, 27
Brämer, Walter, 108
Bräutigam, Otto, 25, 43, 65, 74, 75, 80, 82, 103, 104, 117, 118, 119, 233, 247, 258, 259, 273
Bubnys, Arūnas, 30
Bulavas, Juozas, 30
Burchardi, Theodor, 94
Böcking (Boecking), Alexander, 114, 121, 237, 238, 240, 324
Bönner, Egon, 184
Bürckel, Josef, 70
Cellarius, Alexander, 88, 89
Celmiņš, Gustavs, 182, 183
Dallin, Alexander, 25
Danker, Uwe, 29
Dankers, Oskars, 183, 184, 185, 189, 264
Dennewitz, Bodo, 10
Dieckmann, Christoph, 31
Dietrich, Jacob Otto, 50
Drechsler, Otto, 184
Dresky, Erich, 94
Dönitz, Karl, 320
Einbergs, Bernards, 182, 183
Erenurm, Karl, 152, 207, 208
Ernesaks, Voldemar, 221
Eslas, August, 207, 208
Eslon, Valter, 145
Felder, Björn M., 32
Floto, 133
Forsthoff, Ernst, 51
Frank, Hans, 63
Frentz, Max Raitz von, 94, 223
Friedrich, Gunter, 28
Gerlach, Christian, 28
Ginckel, Oskar van, 91
Goebbels, Joseph Paul, 50, 64, 253
Gosebruch, Hans, 101, 300
Grau, Karl, 89, 193, 305, 307, 308
Grohé, Joseph, 70
Göring, Hermann, 52, 57, 64, 68, 70, 71, 72, 78, 79, 80, 81, 90, 91, 101, 104, 166, 234, 236, 239, 244, 261, 266, 287, 294
Hadamowski, 302
Haenicke (Hänicke), Siegfried, 222
Haldenwang, Otto von, 224, 302
Halder, Franz, 93
Handrack, Hans-Dieter, 27
Hansen, Mihkel, 149, 151, 152, 207, 208
Hasselblatt, Werner, 180
Haushofer, Karl, 59
Heinsoo, Arved, 145
Heinver, Kaarel, 145
Hiio, Toomas, 38

Himmler, Heinrich, 39, 50, 57, 63,
 64, 66, 67, 68, 70, 73, 78, 79, 81,
 105, 117, 118, 236, 239, 242,
 251, 254, 255, 256, 257, 259,
 260, 261, 267, 287, 292
 Hindenburg, Paul von, 49
 Hitler, Adolf, 11, 14, 45, 47, 48, 49,
 50, 52, 53, 55, 56, 58, 59, 60, 61,
 62, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 72, 73,
 77, 78, 79, 80, 84, 90, 103, 105,
 108, 110, 117, 118, 122, 170,
 178, 180, 181, 225, 227, 235,
 239, 242, 248, 249, 251, 254,
 255, 257, 258, 259, 261, 286,
 320, 322
 Hofmann, Erich, 93, 300
 Hohenlohe, prints Konstantin, 126,
 167, 302, 303
 Härmatare, Jüri, 151
 Isberg, Alvin, 27, 28
 Jeckeln, Friedrich, 102, 119
 Jenetzky, Friedrich, 114, 237, 321
 Jänes, Kustav, 143
 Jörss, Heinrich, 94
 Jüngerkes, Sven, 32, 69, 70, 107,
 242, 256, 275, 276
 Kalkun, Gustav, 319
 Kalle, Jakob, 145
 Kalmisto, Oskar, 221
 Kangeris, Kārlis, 31
 Kant, Edgar, 134
 Kantor, Julia, 35
 Karjel, 215
 Kasekamp, Andres, 37
 Kasterpalu, Artur, 149
 Keerdo, P., 33
 Keerdoja, 176, 221
 Keitel, Willhelm, 77, 91
 Kersten, Felix, 251
 Kibuvits, Ants, 144
 Kleist, Peter, 25, 43, 80, 86, 88, 90,
 103, 108, 169, 184, 186, 235,
 243, 244
 Knuth, Hans, 91
 Koch, Erich, 70, 78, 103
 Koern, Viktor, 131, 132, 133, 139,
 140, 142, 146, 150
 Koher, August, 149
 Koolmann, Richard, 208
 Koov, Aleksander, 207, 208
 Kotsar, Valter, 89
 Kovaljovi, Boriss, 34
 Kreišmaņis, Ernests, 183
 Kriegsheim, Arno von, 102, 235
 Kristian, Aksel, 88, 89
 Kruus, Hans, 21, 87
 Kubiliūnas, Petras, 181
 Kunath, Alfred, 124, 126
 Kunz, Norbert, 28
 Kuntze, Walter, 91
 Kurg, Friedrich, 134
 Kutsar, Peeter, 98, 151
 Kuusik, Argo, 37, 38
 Kūchler, Georg von, 135
 Küppers, 98, 143, 151
 Lammers, Hans Heinrich, 254
 Laosson, M., 33
 Larka, Andres, 86
 Lauri, Heinrich, 149
 Leesment, Otto, 110, 170, 187, 305,
 308, 319, 325
 Lehmann, Sebastian, 29
 Leibbrandt, Georg, 80, 103, 173,
 247
 Leik, Heino, 313
 Lienhard, Ludwig, 302
 Lindemann, 114
 Lipp, Hermann, 207, 208
 Litzmann, Karl, 239, 320
 Litzmann, Karl-Siegmund, 18, 32,
 78, 90, 101, 110, 115, 121, 166,
 169, 173, 175, 218, 222, 223,
 224, 229, 236, 237, 238, 239,
 240, 241, 242, 243, 248, 249,
 250, 251, 255, 256, 257, 262,
 267, 268, 288, 292, 300, 302,
 320, 321, 322, 323, 324
 Litzmann, Tony, 320
 Litzmann, Walthari, 320

Lohse, Hinrich, 16, 18, 29, 32, 69,
 70, 75, 76, 78, 103, 106, 107,
 108, 115, 117, 119, 169, 173,
 175, 179, 187, 229, 236, 237,
 238, 239, 240, 241, 242, 245,
 248, 250, 254, 255, 257, 267,
 292, 320, 321, 322, 323, 324
 Looväli, Jüri, 151, 207, 208, 214
 Lossman(n), Peeter, 151, 152
 Lumans, Valdis O., 31
 Luther, Martin, 87
 Luts, Marju, 21
 Maripuu, Meelis, 37, 38
 Maripuu, Sergei, 150
 Markson, August, 132, 162
 Marksoo, Jüri, 149
 Martinson, Ervin, 33, 34
 Massakas, Aleksander, 89, 90, 307
 Matthiessen, Martin, 245, 246
 Matulionis, Jonas, 227
 Maul, Fritz, 128, 302
 Meenen, Kurt, 114, 168, 237, 239,
 240, 322
 Mei, Aksel, 318
 Meissner, Boris, 28
 Melts, Aleks, 208
 Mende, Gerhard von, 81
 Mentzel, Walter, 114, 237, 240,
 303, 323
 Meret, Boris, 317
 Meri, A., 33
 Mertelsmann, Olaf, 38
 Methusalem, Bernhard, 207, 208
 Meyer, Alfred, 81
 Misiunas, Romuald, 36
Mňačko, Ladislav, 33
 Moritz, Georg, 300
 Mulligan, Timothy, 26
Musiał, Bogdan, 28, 32
 Mussert, Anton Adriaan, 255
 Mutt, Paul, 208
 Mäe, Hjalmar, 11, 17, 18, 43, 44,
 74, 86, 87, 88, 89, 90, 95, 110,
 115, 130, 136, 137, 169, 170,
 171, 176, 177, 179, 181, 182,
 186, 187, 188, 189, 190, 193,
 194, 228, 229, 239, 240, 242,
 250, 258, 259, 260, 262, 263,
 264, 268, 287, 288, 289, 290,
 293, 305, 306, 307, 319, 325
 Männik, Paul, 149, 153, 207, 208
 Männik, Valter, 221
 Möller, Hinrich, 238, 302
 Myllyniemi, Seppo, 26, 27, 37
 Mylo, Walter, 95
 Nirk, Helmut, 207, 208
 Nordmann, Rudolf, 94
 Ois (Õis), Edmund, 253
 Ojaveski, Rein, 145
 Onton, Voldemar, 221
 Oras, Ants, 36
 Otstavel, Hendrik, 149
 Paas, Arnold-Eugen, 207, 208
 Paavle, Indrek, 22, 37
 Paim, Ado, 150, 208
 Pajos, Karl, 152, 153, 207
 Pallon, Egon, 307
 Pamberg, Bernhard, 102
 Parpart, Heribert von, 302
 Peetre, Artur (Arthur), 132, 134,
 140, 146, 221
 Pihlak, E., 153
 Pitka, Johan, 88, 89, 90, 101
 Plehwe, Gustav von, 95
 Plensners, Aleksandrs, 183
 Preismann, Hans, 144
 Pukk, Otto, 85, 186
 Päts, Konstantin, 47, 86, 88, 134,
 250, 268
 Quisling, Vidkun, 67
 Raadik, Arnold, 193, 305, 310, 326
 Raid, Villem, 139
 Randveer (Gutmann), 90
 Raštikis, Stasys, 178, 179
 Rauch, Georg von, 28
 Raun, Toivo, 37
 Reichmann, Jaak, 110, 308
 Reidolf, Franz, 319
 Reitlinger, Gerald, 25
 Rekk, Jaan, 144

Renteln, Adrian von, 135, 179, 180
 Resev, A., 33
 Ribbentrop, Joachim von, 78, 86,
 89, 136, 255
 Riecken, Hermann, 75, 76, 112,
 114, 225, 237, 238, 321
 Romanko, Oleg, 35
 Rons, 124
 Roques, Franz von, 92, 95, 96, 101,
 102, 108, 169, 170, 174, 176,
 184, 235, 242, 256, 300
 Rosenberg, Alfred, 45, 46, 50, 64,
 65, 66, 68, 69, 70, 73, 74, 77, 78,
 80, 81, 82, 86, 87, 90, 103, 105,
 106, 107, 115, 117, 118, 119,
 130, 136, 169, 173, 175, 178,
 183, 184, 188, 195, 202, 225,
 227, 236, 240, 241, 242, 243,
 248, 251, 254, 255, 257, 259,
 260, 261, 287, 306, 325
 Rubach, Richard, 221
 Rumvolt, K., 146
 Runte, Ludwig, 81, 104
 Ruus, K.R., 153, 207, 208
 Ruusa, A., 153
 Rütman, Harri, 89
 Ryti, Risto, 101
 Saar, Eduard, 142, 207
 Saar, Hans, 110, 166, 170, 187,
 305, 312, 318, 325
 Sandberger, Martin, 169, 236, 302
 Sassian, Jüri, 207, 208, 212
 Sauckel, Fritz, 78
 Schallert, Hermann, 302
 Schickedanz, Arno, 103
 Schindowski, 86, 169
 Schmitt, Carl, 59
 Schröder, Heino, 43, 76, 113, 114,
 237, 238, 322
 Schwerin, Bogislaus von, 93, 300
 Schörner, Ferdinand, 257
 Scultetus, Herbert, 94, 300
 Seyß-Inquart, Arthur, 63, 70
 Siirmets, Peeter, 132, 150, 151, 208
 Siitam, Aleksander, 98, 151, 152,
 207, 208
 Skipitis, Rapolas, 177
 Soodla, Johannes, 229
 Soosalu, Mihkel, 152
 Speer, Albert, 72, 104
 Stahlecker, Walter, 169, 182
 Stecko, Jaroslav, 77
 Sumberg, Johannes, 137
 Sõjamägi, Voldemar, 223
 Škirpa, Kazys, 77, 177, 178, 182,
 263
 Zellhuber, Andreas, 29
 Taagepera, Rein, 36
 Tamberg, Mats, 142
 Tammet, Jaan, 146
 Tang, Mihkel, 149, 207
 Tartu, Voldemar, 305, 306
 Tarvel, Enn, 13
 Telling, V., 33
 Telliskivi, A., 142
 Terasmäe, Enn, 312
 Terboven, Josef, 70
 Terfloth, Robert, 94
 Terras, Artur, 172, 221, 222, 223
 Thaden, Wilhelm von, 302
 Thomas, Georg, 68, 72
 Tiedemann, Karl von, 93, 300
 Tief, Otto, 258, 260
 Tiit, Vladimir, 208
 Tikman, Rudolf, 223
 Todt, Fritz, 72, 127
 Tomingas, Konstantin, 145
 Tomiste, Artur, 207, 208
 Tõnisson, Jaan, 249
 Ulmanis, Kārlis, 132, 183
 Uluots, Jüri, 11, 88, 130, 132, 133,
 134, 135, 136, 137, 170, 177,
 181, 183, 186, 249, 253, 256,
 260, 262, 264, 288
 Ungern-Sternberg, Reinhold von,
 80, 136
 Vahter, Leonhard, 221
 Valdmaa, Sulev, 35
 Valdmanis, Alfrēds, 183, 184, 185

Walter, Karl, 95, 114, 169, 237,
238, 239, 240, 323, 324
Vasar, Juhan, 307
Veelma, A., 152
Veimer, B., 33
Weiß, 300
Weiss, Helmuth, 87
Vellner, Harald, 88, 89
Vellner, Värdi, 149, 207, 208
Vendt, Alfred, 74, 87, 89, 90, 110,
169, 170, 171, 172, 187, 192,
305, 312, 313, 325
Wenzel, Carl, 320
Vihvelin, August, 161
Viilmaa, Johannes, 146
Viilu, Adolf, 151, 152
Wilhelm II, 88
Vilms, Albert, 44, 98, 124, 134,
143, 151, 167, 168, 221
Wittrock, Hugo, 120, 222
Wodrig, Albert, 91
Wrangell, Hans, 87
Wrangell, Wilhelm, 87
Võõbus, Arthur, 36
Öpik, Oskar, 44, 194, 305, 308, 326

LISAD

Lisa I. Saksa sõjaväeline administratsioon Eesti alal⁸⁶¹

Väegrupi Nord tagalapiirkond (<i>rückwärtiges Heeresgebiet Nord</i>) Peakorter Võrus; juhataja jalaväekindral Franz von Roques (1941–1943); jalaväekindral Kuno-Hans von Both (1943–1944) 7 osakonda ja koostööohvitserid: SS ja politsei, julgeolekupolitsei ja SD, Okupeeritud Idaalade Riigiministeerium, Neliaastaku plaan, välisministeerium, jt.				Eestimaa kindralkomissariaat * Kindralkomissar SA-Obergruppenführer Karl-Siegmund Litzmann (1941–1944)
Julgestusdiviisid (<i>Sicherungsdivisionen</i>)				
Nr 207 , staap Tartu kindralleitnant Karl von Tiedemann (1941–1942), kindralleitnant Erich Hofmann (1942–44), kindralleitnant Bogislaus von Schwerin (1944)	Nr 281 , staap Ostrovis, alluvad üksused asusid Venemaa territooriumil.	Nr 285 , staap Lugas, alluvad üksused asusid Venemaa territooriumil.		
Välikomandantuur (25.03.1942–märts 1944 nimetatud Linnakomandantuur (<i>Standortkommandantur</i>) Nr 192 (Tallinn) ** 1941–27. september 1943 ooberst/kindralmajor Herbert Scultetus, alates 27. september 1943 kindralmajor Arthur Bisle ⁸⁶²				Kattis Tallinna linn- ja maapiirkonna komissariaate
Asulakomandantuurid (<i>Ortskommandantur, OK</i>) Tallinn (360), Paide (366), Nõmme (332)				
Välikomandantuurid (<i>Feldkommandantur, FK</i>)				Kattis vastavalt Tartu, Kuressaare, Pärnu, Narva (asukohaga Rakveres) piirkonna-komissariaate
Nr 817 (Tartu) ooberstleitnant Hans Gosebruch, major Weiß	Nr 819 (Haapsalu)	Nr 182 (Viljandi) kindralmajor Georg Moritz	Nr 238 (Rakvere) kindralmajor Heinrich Aschenbrandt	

⁸⁶¹ T. Hiio, German Military Authority of the Army Group North, 465–480.

⁸⁶² Scultetus, Herbert, <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/S/ScultetusHerbert.htm>; Bisle, Arthur, <http://deutsches-afrikakorps.blogspot.com/2010/12/generalmajor-arthur-bisle.html> (12.04.2011).

Asulakomandantuurid (Ortskommandantur, OK)			
Valga (301) Võru (306) komandant Iwens Petseri (316) Tartu (281, 291)** *	Kures- saare (859)	Pärnu (858), kevadest 1942 viidi üle Volossovosse; Viljandi (356)	Jõhvi (860)

* võrdlevalt on esitatud tsiviiladministratsiooni haldusüksused

** lisa annab komandantuuride üldise struktuuri Eestis, kuid loetletud komandantuurid ei tegutsenud siin kogu okupatsiooni aega, vaid neid paigutati aeg-ajalt ringi

*** allus 207. julgestusdiviisile

Lisa 2. Eestimaa kindralkomissariaadi struktuur 1941–1944⁸⁶³

Kindralkomissar	<i>SA-Obergruppenführer</i> Karl-Siegmund Litzmann
adjutant ja isiklik referent	
Staap	
staabiülem	Ludwig Lienhard, hiljem Hadamowski
Kuulusid kindralkomissariaadi, kui tsiviiladministratsiooni institutsiooni juurde, kuid ei allunud kindralkomissarile:	
SS- ja politseijuht Eestis	<i>SS-Oberführer/Brigadeführer</i> Heinrich Möller
Korrapolitsei ülem Eestis	1941–1942 ooberstleitnant Hermann Schallert 1942–1944 ooberst Wilhelm von Thaden
Julgeolekupolitsei ja SD komandör Eestis	1941–1943 <i>SS-Sturmabführer/ Obersturmbannführer</i> Martin Sandberger 1943–1944 <i>SS-Sturmabführer/Obersturmbannführer</i> Bernhard Baatz
Väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja koostööohvitser	rittmeister Heribert von Parpart (Riigikomissariaadis ning Läti ja Leedu kindralkomissariaatides olid sellel ametikohal OKW koostööohvitser)
Peaosakonnad 1941–1942	
I peaosakond	
Keskamet (<i>Zentralamt</i>)	juhataja <i>SA-Brigadeführer</i> Otto von Haldenwang. (alates 1. jaanuarist 1943 reorganiseeriti II peaosakonnaks / Haldus)
II peaosakond	
Poliitika	juhatja <i>SA-Gruppenführer/Obergruppenführer</i> Richard Aster
III peaosakond	
Majandus (<i>Wirtschaft</i>)	juhataja <i>SA-Sturmabführer</i> prints Konstantin zu Hohenlohe (-Langenburg).
IV peaosakond	
Tehnika (<i>Technik</i>)	juhataja <i>SA-Sturmabführer</i> Fritz Maul (reorganiseeriti juunis 1942 Tehnika Peametiks (<i>Technisches Hauptamt Estland</i>), mis allus otse Riigi Tehnikaametile, ega kuulunud enam kindralkomissariaadi struktuuri

⁸⁶³ Behörde des Generalkommissars, Braune Mappe, BA, R 90/256a; Kindralkomissariaadi struktuur seisuga 01.02.1943, ERA.R-65.1.1910, 54.

Kindralkomissariaadi osakonnad 1943–1944

I peaosakond Poliitika (<i>Politik</i>)	<i>SA-Gruppenführer/Obergruppenführer</i> Richard Aster
Poliitika (<i>Politik</i>)	
Propaganda (<i>Propaganda</i>)	
Kultuuripoliitika (<i>Kulturpolitik</i>)	
Noorsugu (<i>Jugend</i>)	
Naised (<i>Frauen</i>)	
Hoolekanne ja rahvaheaolu (<i>Fürsorge und Volkswohlfart</i>)	
II peaosakond Haldus (<i>Verwaltung</i>)	<i>Bürgermeister/SA-Obersturmbannführer</i> Walter Mentzel (1941–1942 oli Haldus I peaosakonna (Keskamet) osakond)
Kesk- ja personaliosakond (Zentral uund Personalabteilung)	
Üldine haldus (Allgemeine Verwaltung)	
Tervis ja Rahvahoodus (Gesundheit und Volkspflege)	
Veterinaaria (<i>Veterinärwesen</i>)	
Õigus (Rechtswesen)	
Rahandus (<i>Finanzen</i>)	
Ruumikorralduse peareferaat (<i>Generalreferat Raumordnung</i>)	
III peaosakond Majandus (<i>Wirtschaft</i>)	<i>SA-Sturmbannführer</i> prints Constantin zu Hohenlohe (- Langenburg)
Toitlus ja põllumajandus (<i>Ernährung und Landwirtschaft</i>)	
Metsandus ja puit (<i>Forst und Holz</i>)	

Kaubandus (Gewerbliche Wirtschaft)	
Hinnakujundus ja -järelvalve (<i>Preisbildung und Preisbewachung</i>)	
Tööpoliitika ja sotsiaalhaldus (Arbeitspolitik und Sozialverwaltung)	
Usaldusvalitsus (<i>Treuhand</i>)	
Liiklus (<i>Verkehr</i>)	
Peaosakonna juhataja otsealluvuses:	
Majandusliku ehituse peareferaat (<i>Generalreferat Wirtschaftlicher Aufbau</i>)	
Panganduse ja rahanduse referaat (<i>Referat Banken und Devisen</i>)	

Lisa 3. Ülevaade EOV struktuurist⁸⁶⁴

alates 15. septembrist 1941	alates 5. detsembrist 1941	alates 1. juunist 1942
		EOV Juht, Hjalmar Mäe
EOV juhid:		Eesti Omavalitsuse Sekretariaat, sekretär Voldemar Tartu
Hjalmar Mäe: isikuküsimused, kultuur, haridus, propaganda ja kohtud	Hjalmar Mäe, Haridus- ja Kohtudirektor	Haridusdirektoorium, dir Hjalmar Mäe
Oskar Angelus: siseasjad, konnaalpolitsei, riigikontroll, ehitusala	Oskar Angelus, Sisedirektor	Sisedirektoorium, dir Oskar Angelus
Alfred Vendt: majandus, rahandus ja transport	Alfred Vendt, Majandus- ja transpordidirektor	Majandus- ja rahandusdirektoorium, dir Alfred Vendt
Otto Leesment: sotsiaalküsimused ja tervishoid	Otto Leesment, Sotsiaaldirektor	Kohtudirektoorium, dir kt Karl Grau / dir Oskar Öpik ⁸⁶⁵
Hans Saar: põllumajandus	Hans Saar, Põllutöödirektor	Tehnikadirektoorium, dir Arnold Raadik
		Arvekontroll
		Hindadeasutus
		Eesti Julgeolekupolitsei
		Rahvakasvatuse Keskvalitsus (alates 01.12.1942)
		Noorte Peastaap
		Metsade Keskvalitsus (alates 01.01.1943)
		Põllumajanduse Keskvalitsus (01.01.–15.07.1943)

⁸⁶⁴ Andmed koondatud käesolevast uurimusest.

⁸⁶⁵ Oskar Öpik asus kohtudirektori ametikohale jaanuaris 1943.

Lisa 4. EOJ ametkonnad⁸⁶⁶

EOJ Juht

EOJ juht (*Der Erste Landesdirektor*) – ametikoht loodi Okupeeritud Idalade Riigiministri Rosenbergi antud organisatsioonidekreediga 7. märtsist 1942. EOJ juhatas personaalunioonis ka ühte erialaosakonda (*Fachressort*), ei olnud teiste direktorite suhtes ülemuslik (*vorgesetzter*), vaid „esimene võrdsete hulgas“. Juhatas EOJ koosolekuid. EOJ juhi ametikohal tegutses Hjalmar Mäe, täites personaalunioonis haridusdirektori (september 1941–september 1944) ja kohtudirektori (september 1941–jaanuar 1943) kohuseid.

EOJ Sekretär/Sekretariaat

EOJ sekretäri ülesanded 06.10.1941:

- 1) korraldada EOJ koosoleku protokollide pidamist, otsuste avaldamist ja vastavate asutustele ning isikutele teatamist;
- 2) vastu võtta EOJ posti ja muid saadetisi ning korraldada selle edasisaatmist.

EOJ sekretär alates 1.10.1941 oli Voldemar Tartu.

Esialgu kuulus EOJ sekretariaat vormiliselt haridusdirektooriumi koosseisu. Seoses EOJ juhi institutsiooni tekkimisega märtsis 1942 tegutses edaspidi tema otseses alluvuses.

EOJ Sekretariaadi ülesanded 04.11.1942:

- 1) korraldada ja toimetada:
 - EOJ juhi läbikäimist kindralkomissariga jt Saksa asutustega, EOJ direktoritega ja kõigi muude asutuste ja isikutega ning täita ja toimetada EOJ juhi korraldusi neis küsimusis;
 - EOJ koosolekute asjaajamist;
 - EOJ juhi poolt ametisse nimetatavate ametnike nimetamist ja selle avaldamist;
 - EOJ juhi, EOJ direktorite, EOJ juhile alluvate asutuste juhatajate (v. a Eesti Julgeolekupolitsei) ja EOJ Sekretariaadi koosseisu kuuluvate teenistujate teenistuskirjade pidamist;
 - EOJ juhi määruste ja korralduste kehtestamist ning nende ja EOJ direktorite korralduste algtekstide säilitamist; EOJ arhiivi korraldamine;
- 2) koostada:
 - EOJ juhi ja EOJ sekretariaadi kohta käivate määruste, otsuste ja korralduste kavu;
 - EOJ ja EOJ sekretariaadi ülevaateid;
 - EOJ direktooriumide ja asutuste asjaajamise korra põhimõtteid.
- 3) lahendada EOJ juhi ülesandel:
 - EOJ direktooriumide ja asutuste tegevuse kohta esitatud kaebusi, kui võrd nende lahendamine ei kuulu teiste EOJ asutuste kompetentsi;

⁸⁶⁶ I. Paavle, Estonian Self-Administration, 539–568.

EOV direktoriumide ja asutuste asjaajamises tekkivaid põhimõttelisi küsimusi.

4) toimetada muid EOV juhi poolt sekretariaadile ülesandeks tehtavaid asju.

EOV Sekretariaadi ülesanded 01.07.1944:

- 1) EOV juhi kantseilise asjaajamise, eriti kirjavahetuse toimetamine ja korraldamine;
- 2) EOV juhi majapidamise korraldamine;
- 3) EOV juhi arvepidamise ja varade arvestamise korraldamine;
- 4) EOV juhi heakskiitmisel EOV asutuste asjaajamise korra kohta üldeeskirjade ja juhtnõõride andmine ja sel alal tekkivate üldiseloomuga küsimuste lahendamine;
- 5) EOV juhi määrustega, korraldustega või otsustega määratud või määratavate muude ülesannete täitmine.

EOV Sekretariaati juhtis EOV sekretär, kes tegutses EOV juhi järelevalvel. Sekretäril olid sekretariaadi juhtimisel samad õigused, mis EOV direktoritel olid oma ametkondade juhtimisel.

EOV direktoriumid⁸⁶⁷

1. Haridus- ja Kohtudirektorium

Alustas tegevust 1941. aasta septembri alguses. Haridus- ja kohtudirektorite ametikohad olid personaalunioonis ühendatud, haridusdirektori juurde oli ette nähtud kaks abi (üldalal ja haridusalal) ja kohtudirektori abi koht. Direktoriumi juhtis Hjalmar Mäe, tema abi üldalal oli Aleksander Massakas, haridusalal Egon Pallon (lahkus hiljem riigikomissariaadi teenistusse), kelle asemele nimetati 1.11.1942 senine haridusosakonna juhataja abi Juhan Vasar ning kohtualal Karl Grau.

Struktuur:

- 1) üldosakond: direktoriumi ja allasutuste üldküsimuste korraldamine, kirjavahetuse pidamine, majanduselu juhtimine, varanduste valitsemine jms;
- 2) personaliosakond: andmete hankimine teenistusse võetavate isikute kohta. Osakond anti haridusdirektori 10. veebruari 1942. a käskkirjaga EOV juhi asetäitja sisedirektor O. Angeluse alluvusse ja likvideeriti 1. veebruaril 1943;
- 3) haridusosakond: kõigi õppeasutuste tegevuse juhtimine ja korraldamine, sh ülikoolid ja teadusasutused. Esialgu jäi osakonna ülesandeks ka rahvaraamatukogunduse korraldamine, mis 6. veebruaril 1942 anti üle rahvakasvatuseosakonnale. Pärast teaduse ja kunsti osakonna moodustamist jäid haridusosakonna alla kõik üldharidus- ja kutsekoolide küsimused. Haridusosakonna allorganiteks olid kohalikud maa- ja linnakoolivalitsused, mis on ühtlasi vastavate maa- ja linnavalitsuste haridusosakondadeks. Nende tegevuse aluseks oli 1918. aasta Eestimaa koolivalitsuse ajutine korraldus;

⁸⁶⁷ I. Paavle, Estonian Self-Administration, 539–568.

- 4) teaduse ja kunsti osakond (alates 10.11.1942): kõrghariduse korraldamine ja juhtimine, teaduse ja kunsti edendamine, muuseumide ja arhiivide tegevuse juhtimine, kunstihoonete tegevuse juhtimine ning kunsti- ja muusikakoolide juhtimine (v. a Tallinna Kujutava ja Rakenduskunstikool, mis jäi haridusosakonna alla);
- 5) rahvakasvatusosakond: aktsioonide ala, noorsookasvatus, kehalise kasvatuse ala, pressi ja informatsiooni ala, teatri ja kunsti ala, teaduse, arhiivinduse ja muuseumide ala. 1. detsembril 1942 eraldati rahvakasvatustalituseks nimetatud osakond haridusdirektooriumi koosseisust ja moodustati iseseisev Rahvakasvatuse Peavalitsus (vt allpool);
- 6) kohtuosakond: haridusdirektooriumi struktuuriüksus iseseisva kohtudirektooriumi moodustamiseni EOV reformiga (1.06.1942);
- 7) Eesti Omavalitsuse sekretariaat: oli haridusdirektooriumi struktuuriüksus kuni iseseisvumiseni pärast organisatsioonidekreedi kehtima hakkamist (märts 1942).

1.1. Kohtudirektoorium

Kohtudirektoorium moodustati haridusdirektooriumist eraldatud kohtuosakonnast ja reorganiseeriti iseseisvaks asutusteks EOV reformiga juunis 1942. Juunist 1942 jaanuarini 1943 oli kohtudirektori kt Karl Grau, alates jaanuarist 1943 direktor Oskar Öpik.

Struktuur:

- 1) üldosakond;
- 2) kodifikatsiooniosakond;
- 3) vangimajade valitsus.

Kodifikatsiooniosakond ei tegelenud sisuliselt uute õigusaktide väljatöötamisega, sellega tegelesid saksa asutused. Osakonna töö seisnes peamiselt määruste ja korralduste tõlkimises. Vangimajade valitsus sõltus oma töös suurel määral Saksa Julgeolekupolitsei ja SD IV (Gestapo) osakonnast.

Kohtudirektooriumi struktuur vastas täpselt Eesti Vabariigi kohtuministeriumi omale, mis oli direktoriumide osas ainulaadne.

Kohtud töötasid Eesti Vabariigi seaduste alusel: jaoskonna- ja ringkonnakohtud ning Kohtukoda (esimees Jaak Reichmann). Riigikohus puudus. Eesti kohtud arutasid kriminaal- ja tsiviilasju. Poliitilised kuriteod läksid (kui neid kohtus arutati) Saksa kohtute kätte.

2. Sotsiaaldirektoorium

Eksisteeris EOV moodustamisest kuni 1. juunini 1942, liideti EOV reformi käigus sisedirektooriumiga, senine sotsiaaldirektor Otto Leesment nimetati ERÜ peajuhiks.

Struktuur:

- 1) administratiiv-majandusosakond;
- 2) tervishoiuvalitsus:
 - a) arstid ja järelevalve alla kuuluvad tervishoiuasutused,
 - b) ülemaalse tähtsusega raviaasutused,

- c) Apteekide Büroo,
- d) farmaatsiaettevõtted;
- 3) sotsiaalkindlustuse ja -hoolduse valitsus:
 - a) kohalike omavalitsuste sotsiaalosakonnad ja järelevalve alla kuuluvad hoolekandeesutused,
 - b) ülemaalse tähtsusega hoolekandeesutused;
- 4) tööosakond:
 - a) tööinspeksioon,
 - b) järelevalve alla kuuluvad käitised,
 - c) töö organiseerimise ja õppimise ala.

3. Sisedirektoorium

Tegutses alates EOV moodustamisest kuni septembrini 1944, direktor Oskar Angelus. Juhtis sisehalduse-, kommunaal-, sotsiaal- ja tervishoiuala ning kodifikatsiooni ala ja kinnipidamisasutused kuni juulini 1942. Täitis keskset rolli administratiivvõimu elluviimisel, kontrollis maavalitsuste tööd.

Struktuur 1941–1944:

- 1) üldosakond (1941–1944);
- 2) omavalitsuste osakond (1941–1944);
- 3a) Politsei ja Omakaitse Valitsus (22.09.1941–01.03.1942):
 - üldosakond,
 - varustusosakond,
 - juhtkonna osakond,
 - Poliitilise Politsei Inspektor (01.03.1942 lahutati sisedirektooriumist, moodustati Julgeolekupolitsei EOV juhi alluvuses),
 - Kriminaalpolitsei Inspektor (01.03.1942 lahutati sisedirektooriumist, moodustati Julgeolekupolitsei EOV juhi alluvuses),
 - Eesti Omakaitse Inspektor,
 - Eesti välipolitsei osakond,
 - tuletõrje osakond,
 - kohaliku õhukaitse osakond;
- 3b) Politsei ja Omakaitse Valitsus (01.03.1942–01.08.1942):
 - Omakaitse osakond,
 - varustusosakond,
 - üldosakond;
- 3c) Eesti Politseiavalitsus (01.08.1942–1944):
 - I personali peaosakond,
 - II valitsemise peaosakond,
 - III välispolitsei peaosakond,
 - IV Omakaitse peaosakond (kuni 09.03.1943, reorganiseeriti seejärel iseseisvaks peavalitsuseks),
 - V tuletõrje peaosakond,
 - VI eriülesannete peaosakond;
- 3d) Omakaitse peavalitsus (09.03.1943–september 1944);

- 4) tervishoiuvalitsus (1941–1944). Toodi 01.06.1942 üle likvideeritud sotsiaaldirektooriumist;
- 5) sotsiaalvalitsus (1941–1944). Toodi 01.06.1942 üle likvideeritud sotsiaaldirektooriumist. Kuni 01.05.1943 nimetati sotsiaalkindlustuse ja -hoolduse valitsuseks;
- 6) loomatervishoiuvalitsus (1941–1944). Toodi 01.06.1942 üle põllutöödirektooriumist;
- 7) sõjapõgenike valitsus (1941–1944). Kuni 22.09.1942 asustamisosakond;
- 8) kodifikatsiooniosakond. Viidi 15.07.1942 üle kohtudirektooriumi koosseisu;
- 9) vangimajade valitsus. Viidi 15.07.1942 üle kohtudirektooriumi koosseisu;
- 10) kontrollvalitsus. Iseseisvus 01.06.1942 EOV arvekontrolli nime all;
- 11) personaalosakond. Toodi 10.02.1942 haridusdirektooriumi koosseisust. 03.11.1942 eraldati operatiivala, mis liideti Eesti Julgeolekupolitsei IV osakonnaga (B-IV, Gestapo), misjärel personaalosakonna ülesandeks jäi EOV direktoriumide teenistuskirjade pidamine. Likvideeriti 01.02.1943 Gestapo pealekäimisel;
- 12) ehitusvalitsus. 01.06.1942 viidi moodustatud tehnikadirektooriumi koosseisu.

Lühikest aega allus direktoriumile ka Eesti Julgeolekupolitsei, mis seejärel allutati otse EOV juhile ja 1944. a viidi Saksa asutuste ainualluvusse.

4. Tehnikadirektoorium

Moodustati 01.06.1942 senise majandus- ja transpordidirektooriumi ning põllutöödirektooriumi veeteede, vesiehituste ja tehnilise järelevalve alade ning sise-direktooriumi ehitusvalitsuse baasil. Direktoriumi juhtis tehnikadirektor Arnold Raadik. Kuulus EOV koosseisu, kuid erinevalt teistest direktoriumidest, ei kuulunud kindralkomissari järelevalve alla. Allus vahetult juunis 1942 kindralkomissariaadi tehnika peaosakonnast moodustatud Tehnika Peaametile (*Technisches Hauptamt Estland*), mis omakorda allus otse Riigi Tehnikaametile Berliinis, ega kuulunud enam kindralkomissariaadi struktuuri.

Struktuur 01.06.1942–1944:

- 1) keskasutus:
 - juhatus,
 - üldosakond;
- 2) üldtehnika valitsus:
 - keskasutus,
 - tehnilise järelevalve osakond,
 - liikluse järelevalve osakond,
 - jõumajanduse osakond,
 - varustusplaanimise amet,
 - Hüdrometeoroloogia Instituut (kuni 23.10.1942 Eesti Hüdrometeoroloogilise Teenistuse Valitsus);

- 3) maanteede valitsus:
- keskasutus,
 - ehitiste osakond (kuni 23.10.1942 projekteerimisosakond),
 - teedehitusosakond (kuni 23.10.1942 ehitusosakond),
 - masinate ja töökodade osakond,
 - arveamet,
 - asutused kohtadel: maakondade teedeosakonnad;
- 4) veeteede ja sadamate valitsus:
- keskasutus,
 - projekteerimise osakond,
 - ehitusosakond,
 - meremärkide osakond,
 - masinate ja töökodade osakond,
 - sadamate ja majandusosakond,
 - arveamet;
- 5) veemajandusvalitsus:
- keskasutus,
 - kultuurtehnika osakond (kuni 1.9.1942 Põllumajanduse Peavalitsuse maa-
korralduse valitsuse koosseisus),
 - vesivarustuse ja kanalisatsiooni osakond;
- 6) ehitusvalitsus:
- keskasutus,
 - ehitusosakond (kuni 23.10.1942 tööstuslike ja tsiviilehitiste osakond),
 - asula- ja korteriehituse osakond,
 - ehitusinspektsiooni osakond,
 - põllumajanduslike ehitiste osakond,
 - projekteerimisosakond (kaotati 23.10.1942).

5. Põllutöödirektoorium ja selle õigusjärglased

Põllumajandust juhtiva keskasutuse nimetus muutus 1941–1944 korduvalt:

Põllutööministeerium	(aug) 01.09.1941–14.09.1941
EOV Põllutööministeerium	15.09.1941–22.9.1941
EOV Põllutöödirektoorium	23.09.1941–01.06.1942
EOV Majandus- ja Rahandusdirektooriumi Põllumajanduse Peavalitsus	01.06.1942–31.12.1942
EOV Põllumajanduse Keskvalitsus (EOV juhi alluvuses)	01.01.1943–30.06.1943
Põllumajanduse Keskvalitsus (Kindralkomissari alluvuses)	01.07.1943–september 1944

1941. a augusti lõpus taastati Tallinna majanduskomando otsusel põllutööministeeriumi tegevus, juhataja endine põllutööministri abi Enn Terasmäe. 2. septembri 1941 käskkirjaga teatas ministeeriumi juhataja enda ametisse astumisest ning määras ametisse osakondade juhatajad.

Struktuur alates 02.09.1941:

- 1) põllumajandusosakond,
- 2) katastri- ja maakorralduse osakond,
- 3) veterinaariatalitus,
- 4) riigimõisate valitsus,
- 5) varade ja arveosakond,
- 6) kantselei.

EOV ametissenimetamisega 15. septembril 1941 määrati põllutöö eest vastutavaks agronoom Hans Saar. 23. septembri 1941. a käskkirjaga teatas põllutööministeeriumi juhataja, et ministeerium on ümber nimetatud põllutöödirektooriumiks. Asutuse struktuur nimemuutusega esialgu ei muutunud.

1941. a detsembris kutsuti põllutöödirektooriumi juures ellu turukorralduse ja varustuse osakond, mis 6. mail 1942 viidi majandus- ja transpordidirektooriumi alluvusse.

1. veebruaril 1942 viidi riigimõisate valitsus direktooriumi alluvusest *Landbewirtschaftungs-G.m.b.H. Ostland* alluvusse, kusjuures 10. septembril 1941. a Tallinna majanduskomando nõudel selle koosseisu loodud Asundusamet jäi direktooriumi alluvusse.

Vastavalt EOV juhi otsusele võttis majandus- ja transpordidirektor Alfred Vendt 10.4.1942 üle põllutöödirektooriumi juhtimise, sest senine põllutöödirektor Hans Saar sai ülesande moodustada Eesti Hindadeasutus.

1. juunil 1942. a likvideeriti põllutöödirektoorium kui iseseisev asutus ja viidi üle majandus- ja rahandusdirektooriumi koosseisu, kus selle nimetuseks sai põllumajanduse peavalitsus. Samaaegselt allutati põllutöödirektooriumi veterinaariatalitus sisedirektooriumile.

1. septembril 1942. a viidi põllumajanduse peavalitsuse maakorralduse valitsuse kultuurtehnika osakond üle tehnikadirektooriumi alluvusse.

Majandus- ja rahandusdirektooriumi põllumajanduse peavalitsuse struktuur 1942. a lõpus:

- 1) maakorralduse valitsus:
 - maamõõdu ja katastri osakond,
 - maakorralduse osakond;
- 2) maaviljelusvalitsus:
 - katse- ja uurimisosakond,
 - taimekasvatuse osakond,
 - põllumajanduse mehhaniseerimise osakond,
 - seemnekasvatuse ja taimekaitse osakond,
 - soo- ja uudismaakultuuri amet;
- 3) talukorralduse valitsus:
 - nõuandeosakond,

- talukorrasvuse osakond,
- kodumajanduse amet:
- 4) loomakasvatuse valitsus:
 - veisekasvatuse osakond,
 - hobusekasvatuse osakond,
 - väikeloomakasvatuse osakond
 - jõudluskontrollosakond;
- 5) põllumajandusliku kutsehariduse osakond;
- 6) piimandusosakond;
- 7) kalandusosakond;
- 8) asundusamet;
- 9) varade- ja arveosakond;
- 10) üldosakond.

1. jaanuaril 1943 eraldati põllumajanduse peavalitsus koos turukorraldusvalitsusega majandus- ja rahandusdirektooriumi koosseisust ning moodustati neist vahetult Eesti Omavalitsuse juhile alluv põllumajanduse keskvalitsus, juhataja Heino Leik.

15. juulil 1943 läks põllumajanduse keskvalitsus koos personaliga üle EOV juhi alluvusest kindralkomissari alluvusse. Maakondlikud põllumajandusametid koos personaliga eraldati maavalitsustest ja läksid koos personaliga üle põllumajanduse keskvalitsuse alluvusse.

6. Majandusdirektoorium

Majandus- ja Transpordidirektoorium moodustati 1941. a septembris, direktor Alfred Vendt.

Ülesanded:

- 1) luua Eesti maa-alal majandusalane organisatsioon ja komplekteerida koosseis. Organisatsioonilised ja koosseisulised küsimused jäid päevakorda pidevalt, sest ei suudetud vältida dubleerimist mitmesuguste Saksa ametiasutuste ja Eesti ametiasutuste vahel;
- 2) Nõukogude võimu langemisest ja Saksa sõjaväeasutuste tegevusse asumisest tingitud ülesanded. Tulid likvideerida faktiliselt püsijäänud nõukogude asutused ja samaaegselt välja töötada majanduse ülesehitamise uued alused. Olulisim tulemus – Eestis tegutsenud nõukogudeaegsete asutuste ja ettevõtete likvideerimise määrus;
- 3) Eesti majanduse taasülesehitamine ning Nõukogude korrast ja sõjast tingitud purustuste kõrvaldamine, allesjäänud varade säilitamine. Selleks kutsuti ellu mitmed keskused, mille ülesandeks oli olemasoleva vara väljaselgitamine, valvamine ja säilitamine, aga ka nende kasutamise korraldamine. Loodi Sõjakahjude Hindamise Peamet ja sõjakahjude hindamise kohalikud ametid.

1. juunist 1942 reorganiseeritud majandus- ja rahandusdirektooriumi ülesanded hõlmasid Eesti majanduselu kogu ulatuses, v. a mõned erandid. Lisaks üles-

anded tsiviilelanikkonna varustamise ja toitlustamise alal ning mitmed ülesanded, mida teostati aktsioonide korras (küttepuude varumine, sõjaväe varustamine). Teisalt piirati direktoriumi pädevust ja võimalusi järjest enam ning vastavad ülesanded anti üle mitmesugustele Saksa asutustele.

Majandus- ja transpordidirektoriumi struktuur 1941–1. juuni 1942:

- 1) juhatus;
- 2) finantsvalitsus:
 - eelarve osakond,
 - finantseerimise ja varade osakond,
 - maksudeosakond:
maakondlikud maksuametid (12);
- 3) tööstusvalitsus:
 - tööstusosakond,
 - ehitusmaterjalide ja tööstuslike ehitiste osakond (1. juunil 1942 viidi tehnikadirektoriumi alluvusse),
 - jõumajanduse ja tehnilise järelevalve osakond (1. juunil 1942 viidi tehnikadirektoriumi alluvusse),
 - mäeosakond,
 - tööstusliku uurimise instituut;
- 4) kaubandusvalitsus:
 - kaubandusosakond,
 - proovi- ja mõõdukoda,
 - toitlusosakond (5. jaanuaril 1942 liideti turukorralduse ja varustuse osakonnaga),
 - varustusosakond,
 - hindade osakond (15. juulist 1942 allutati Eesti Hindadeasutusele);
- 5) pangandus-kindlustusvalitsus:
 - pangandusosakond,
 - kindlustusasjanduse osakond;
- 6) transpordi ja liicluse valitsus (loodi 3. novembril 1941. a transpordiosakonna ja 5. septembril 1941. a loodud iseseisva transpordivalitsuse liitmisel)
 - üldbüroo,
 - veotalituste osakond (kohalikud veotalitused allutati 1. aprillil 1942. a maa- ja linnavalitsustele),
 - tehniline osakond,
 - liicluse osakond;
- 7) veeteede amet (kuni 1. jaanuarini 1942. a transpordi ja liicluse valitsuse alluvuses);
- 8) Eesti statistikavalitsus:
 - juhatus,
 - üldosakond,
 - demograafiaosakond,
 - põllumajandusosakond,
 - tööstusosakond,
 - kaubandus-, finants- ja krediidiosakond,

- transpordi-, side- ja kooperatiiviosakond,
 - töö- ja hindadeosakond,
 - plaani- ja uurimisosakond;
- 9) Omavalitsuse keskarvepidamise osakond;
 - 10) administratiiv-majandusosakond;
 - 11) sõjakahjude hindamise peaamet;
 - 12) majanduslike uurimuste büroo;
 - 13) turukorralduse ja varustuse osakond (1942. aasta mais toodi üle põllutöödirektoriumist).

01.06.1942 ühendati põllutöödirektorium ning majandus- ja transpordidirektorium majandus- ja rahandusdirektoriumiks, lisaks toodi sotsiaaldirektoriumist eraldatud töösakond. Endise põllutöödirektoriumi veterinaariaosakond viidi sisedirektoriumi juurde ning endiste majandus- ja transpordidirektoriumi ja põllutöödirektoriumi veeteede, vesiehituste ja tehnilise järelevalve aladest ja sisedirektoriumi ehitusvalitsusest moodustati uue institutsioonina tehnikadirektorium.

Struktuur 1. juunist 1942 kuni 1. jaanuarini 1943:

- 1) juhatus;
- 2) majandusliku informatsiooni osakond (kuni 18. detsembrini 1942 majanduslike uurimuste ja propaganda osakond);
- 3) administratiiv-majandusosakond;
- 4) Omavalitsuse keskarvepidamise osakond;
- 5) sõjakahjude hindamise peaamet;
- 6) finants- ja panganduspeavalitsus:
 - finantsvalitsus:
 - eelarve osakond,
 - finantseerimise ja varade osakond,
 - pangandus- ja kindlustusvalitsus,
 - maksudevalitsus:
 - alluvuses maakondlikud maksuametid (12 maakonda ja Narva),
 - Eesti statistikavalitsus;
- 7) tööstuse ja tööjõukorraldamise peavalitsus:
 - tööstusvalitsus:
 - töösakond (kuni 01.06.1942 sotsiaaldirektoriumi struktuuriüksus);
- 8) kaubandus-, varustus- ja transpordipeavalitsus:
 - kaubandusvalitsus,
 - turukorraldusvalitsus (kuni 01.06.1942 turukorralduse ja varustuse osakond),
 - transpordiosakond,
 - laevanduse osakond (kuni 21.9.1942 laevasõidu ja sadamate osakond);
- 9) põllumajanduse peavalitsus (struktuur vt eespool).

1. novembril 1942 asutatud majandusvalve ameti ülesandeks oli järelevalve teostamine kõigis EOV asutustes ja ettevõtetes, sh kohalikes omavalitsustes, selle üle, kas ja kuidas täidetakse EOV ja direktoriumi korraldusi.

1. jaanuaril 1943 moodustati majanduse peavalitsus, liites senised kaubanduse, varustuse ja transpordi peavalitsuse ning tööstuse- ja tööjõukorraldamise peavalitsuse.

Samast kuupäevast moodustati uuena küttemajanduse valitsus, mille ülesandeks oli kogu küttematerjali valmistamise ja küttega varustamise eest hoolitsemine ja üldjuhtimine. Valitsuse juhataja oli ühtlasi EOV juhi volinik küttemajanduse alal ja võis sel alal teha otseseid korraldusi teistele direktoriumidele ja keskvalitsustele. Valitsuse juurde loodi küttemajanduse nõukogu auametlike liikmetega.

1. aprillil 1943 muudeti direktoriumi struktuuri, jäi kaks peavalitsusala, mis allusid vastavalt majandus- ja rahandusdirektorite abide juhtimisele:

- finantspeavalitsus hõlmas endise finantsvalitsuse, maksudevalitsuse ja Eesti statistikavalitsuse;
- majanduspeavalitsus hõlmas endise tööstusvalitsuse, kaubandusvalitsuse, transpordivalitsuse, küttemajanduse valitsuse ja töösakonna.

Finantspeavalitsuse alla kuuluvate valitsuste tegevus hõlmas ülesandeid kogu EOV tegevussfääri ulatuses. Eelarve osakonna ülesandeks oli EOV eelarve koostamine, selle kinnitamiseks esitamine riigikomissarile ja eelarve täitmise järelevalve. Omavalitsuse Keskarvepidamise osakond kontrollis eelarve tulude laekumist ja krediitide käsutamist. Üldfinants- ja Krediidinduse Peamet korraldas Eesti omariiklusaegsete erikapitalide ja fondide tagasinõutamist EOV hooldamisele ja koostas ülevaateid Eesti Vabariigi riiklike asutuste varade kohta. Maksudevalitsuse kaudu laekusid tulud kogu EOV tegevuseks. Eesti Statistikavalitsus kogus ja töötas ümber statistilisi andmeid kõigilt aladelt.

Uue organina asutati Okupeeritud Ida-maa-alade tööndusliku õiguskaitses määruse ja selle teostamise ja täiendamise määruse alusel 27. oktoobril 1943. a patendiamet. 1943. aasta jooksul esitati patendiametile ümmarguselt 150 patendi ja 300 kaubamärgi pikendamise taotlus.

Teatud struktuurilisi muudatusi toimus ka üksikute valitsuste ja osakondade struktuuris:

1. aprillil 1943 liideti ka senised transpordiosakond ja laevanduse osakond transpordi valitsuseks;

1. jaanari 1942 seisuga töötas majandus- ja transpordidirektoriumis 684 inimest, 1943. aasta algul oli majandus- ja rahandusdirektoriumi koosseisus 619 töötajat ja 1944. a algul 543 töötajat.

EOV juhi otsealluvuses olevad keskasutused

Rahvakasvatuse Peavalitsus

EOV juhi otsusega eraldati 1. detsembril 1942 haridusdirektoriumi koosseisust senine rahvakasvatustalitus ja korraldati ümber Rahvakasvatuse Peavalitsuseks (RKPV). RKPV allus otseselt EOV juhile ja tegutses tema poolt antavate

korralduste alusel. RKPV tegevust juhtis „juhataja“, õigusega osaledes EOV koosolekutel. Rahvakasvatuse Peavalitsuse juhataja oli Boris Meret.

RKPV peamised ülesanded olid järgmised:

- 1) eesti rahva poliitiline kasvatamine;
- 2) kasvatustöö ja selleks vajaliku selgitustöö ja propaganda põhimõtete väljatöötamine ja teostamine;
- 3) kaastööliste võrgu kujundamine, selgitustöö ja propaganda teostamine;
- 4) üldise vabaharidustöö korraldamine ja juhtimine;
- 5) propagandaürituste korraldamine ja läbiviimine;
- 6) vastupropaganda ja vastuideoloogia uurimine;
- 7) Aktuaalse Ajaloo Arhiivi organiseerimine, korraldamine, kasutamine;
- 8) propagandaks vajaliku kirjanduse koostamine, tõlkimine, kirjastamine, levitamine;
- 9) pressiala korraldamine, ajalehtede väljaandmine;
- 10) uurimistöö algatamine ja korraldamine eesti rahvuskultuuri ja rahvusteaduste alal;
- 11) kirjastustegevuse korraldamine, kirjastamiseks määratud kirjanduse läbi vaatamine;
- 12) eesti rahva kehalise kasvatuse eest hoolitsemine, kehakultuuri ja spordi korraldamine.

Oma ülesannete täitmiseks oli RKPVI õigus ühendusse astuda kõigi Saksa tsiviilvalitsuse ja EOV asutuste, ettevõtete ja organisatsioonidega. Läbikäimine Saksa sõjaväevõimudega toimus kindralkomissari kaudu.

RKPV struktuur:

Juhatus

- 1) propaganda osakond:
 - juhtimisjaoskond,
 - propaganda jaoskond,
 - vabahariduse jaoskond,
 - aktsioonide staap,
 - uurimuste jaoskond,
 - Aktuaalse Ajaloo Arhiiv;
- 2) pressi osakond:
 - juhtimisjaoskond,
 - informatsiooni jaoskond,
 - rahvakasvatuse ametid (üks igas maakonnalinnas ning Tallinnas ja Narvas. Ametite juurde kuulus auametiliste kaastööliste võrk rahvanõunike näol);
- 3) kirjastuse osakond:
 - juhtimisjaoskond,
 - kirjastamisjaoskond (võis luua esindusi maakonnalinnades);
- 4) spordi osakond:
 - juhtimisjaoskond,
 - organisatsioonijaoskond,

- erijuhtide staap,
- Tallinna spordibüroo,
- maakondlikud spordijuhid ja -instruktorid.

1. aprillil 1944 viidi kirjastuse ja spordi osakonnad (mis olid vahepeal ümber nimetatud kirjastuse ja spordi ametiteks), Aktuaalse Ajaloo Arhiiv ning vabahariduse alad (rahvamajad, rahvaraamatukogud jms) tagasi haridusdirektooriumi alluvusse. Haridusdirektooriumile allutati ka Eesti Lauljate Liit, Eesti Kirjastus ja Tartu Eesti Kirjastus.

Propaganda kooskõlastamiseks kohalike omavalitsuste tegevusega liideti kohalikud rahvakasvatusametid 10. augustil 1944 maavalitsuste ja maakonnale mittealluvate linnade linnavalitsustega nende propagandaosakondadena. Senised rahvakasvatusametite juhatajad loeti propagandaosakondade juhatajateks ja nad olid samaaegselt maavanemate abid või linnanõunikud omal alal.

Eesti Hindadeasutus

Moodustati kindralkomissari määrusega 15. juunist 1942 kõikvõimalike varade ja teenuste hindade järelevalveks. Asutust juhtis EOV juhile alluv hindadedirektor Hans Saar (senine põllumajandusdirektor).

Hindadedirektor oli volitatud tegema korraldusi rahvamajanduslikult õigustatud hindade ja tasude kindlustamiseks, kuid vajas kõigiks korraldusteks kindralkomissari nõusolekut. Kõigi Eesti ametiasutuste senised õigused hinnapoliitika alal läksid üle hindadedirektorile. Viimase antud eeskirjad hindade kujundamise kohta olid siduvad kõigile saksa ja eesti isikutele ja käitistele, v.a kindralkomissari lubatud erandid. Hindadedirektoril ei olnud õigust teostada järelevalvet riigisaksa isikute ja käitiste üle ega neid karistada.

Hindadedirektor võis määrata korraldustrahve piiramata ulatuses ja korraldada äride kestvat sulgemist ning keelata süüdlasel edasine äritegevus. Eesti kohtud võisid hinnaeeskirja rikkumise puhul tegevusse asuda ainult hindadedirektori taotlusel.

Eesti hindadeasutuse tegevus lõpetati EOV juhi otsusega 7. septembril 1944. a, asutuse varad anti üle EOV sekretäri korraldusse.

Arvekontroll

Asutuse eelkäijaks oli sisedirektooriumi kontrollvalitsus, mis 1. juunist 1942. a muudeti iseseisvaks keskasutuseks EOV juhi alluvuses. Sisedirektooriumi kontrollvalitsuse juhataja ja Eesti Omavalitsuse arvekontrolli juhataja ehk peakontrolör oli Aksel Mei.

Noorte Peastaap

20. juulil 1942. a eraldati haridusdirektooriumi rahvakasvatustalituse III osakonna koosseisust noorte ala ja moodustati sama talituse koosseisus VI (noorsoo) osakond, mis sai ühtlasi organisatsiooni Eesti Noored peastaabiks. Osakonna juhataja oli ühtlasi staabiülem. Organisatsioon asutati ametlikult 2. oktoobrist 1942 ja allutati iseseisva asutusena otse EOV juhile. Organisatsiooni

juht oli Gustav Kalkun. Organisatsioon moodustati Saksa võimude korraldusel Eesti noorsoo kasvatamiseks natsionaalsotsialistlike põhimõtete järgi, eeskujuks oli Hitlerjugendi organisatsioon Saksamaal. Organisatsiooni kuulumine oli vabatahtlik, liikmed olid 10- kuni 17-aastased noored, kokku üle 3000 (ca 4% selles vanuses noortest).

Eesti Rahva Ühisabi (ERÜ)

Organisatsioon loodi kohaliku algatusena NSV Liidu okupatsiooni all kannatanute abistamiseks, selle presidendiks sai Hjalmar Mäe. 13. augustil 1942 anti ERÜ aluseks määrus, mille kohaselt see oli isetegevuslik eesti rahva omaabi organisatsioon. Selle kompetentsi kuulusid rahva heaolu ja vabahoolduse küsimused. Organisatsioon tegeles aktiivselt Saksa relvaüksustes teenivatele meestele abipakkide saatmise jms korraldamisega ning nende perekondade toetamisega. ERÜ presidendiks jäi Mäe ja peajuhiks (direktoriks) nimetati endine sotsiaaldirektor Otto Leesment

Riigimetsade Valitsus

Kindralkomissari 28. detsembri 1942. a määrusega toodi asutus majandus- ja rahandusdirektooriumi juurest EOV juhi otsealluvusse. Valitsuse ülesandeks oli kõigi riigimetsade valitsemine ja majandamine, kogukonna- ja erametsade järelevalve, metsanduse ja jahinduse edendamine, puidu töötlemine ja -turustamine ning looduskaitse korraldamine.

Asutuse direktor oli Franz Reidolf.

Valitsuse struktuur:

- 1) juhatus,
- 2) metsakasvatuse osakond,
- 3) metsakorralduse osakond,
- 4) metsatööstuse osakond,
- 5) puidukasutamise osakond,
- 6) puidutöötlemise ja saematerjali müügi osakond,
- 7) metsaehituse osakond,
- 8) arveosakond,
- 9) üldosakond.

Põllumajanduse Keskvalitsus

Moodustati EOV juhile alluva keskasutusena 1. jaanuarist 1943, oli EOV Põllutöökolhoosidirektooriumi ning 1. juunil 1942 selle reorganiseerimisel moodustatud majandus- ja rahandusdirektooriumi põllumajanduse peavalitsuse õigusjärglane. 1. juulist 1943 viidi EOV struktuurist välja ja allutati vahetult kindralkomissarile.

PROSOPOGRAAFIA

Hinrich Lohse (1896–1964, Schleswig-Holsteinis), õppis kõrgemas kaubanduskoolis. 1915–1916 osales Esimeses maailmasõjas. 1919 Schleswig-Holsteini põllumeeste ühingu ametnik, 1920 Schleswig-Holsteini Maapartei peasekretär. 1923 astus NSDAPsse, 1925–1945 Schleswig-Holstein gauleiter, 1932–1945 Riigipäeva liige, 1933. aastast Schleswig-Holsteini ülempresident. 1941–1944 Ostlandi riigikomissar. Kaasas Ostlandi tsiviiladministratsiooni suure hulga Schleswig-Holsteini partei- ja omavalitsusametnikke. 1944–1945 taas Schleswig-Holsteini gauleiter ja ülempresident Kielis. 6. mail 1945 vabastas Karl Dönitz ta ametist. 1945 langes inglaste kätte, 1948 mõisteti 10 aastaks vangi. 1951 vabastati tervislikel põhjustel.

Karl-Siegmond Litzmann (1893–1946, Schleswig-Holsteinis), jalaväekindral Karl Litzmanni poeg. 1905 astus kadetikooli, seejärel õppis Paderborni ohvitseride koolis, leitnant. 1915 oma isa juhitava XXXX reservkorpuse kolmas käsundusohvitser. 1914–1918 osales Esimeses maailmasõjas, Kaunase vallutamisel ülesnäidatud vapruse eest sai I klassi Raudristi. Pärast pöördelisi sündmusi Saksamaal läks ta 1918. aasta lõpus leitnandina erru ilma pensioni taotlemata, sest ei soovinud teenida Weimari vabariigi vabariiklikku valitsust. 1919 alustas põllumajandusõpinguid Carl Wenzeli mõisas Halle lähedal, keskendudes hobuse- ja karjaaretusele ning metsandusele. 1925. aastast oli Carl Wenzeli mõisavalitseja Insterburgis Ida-Preisimaal. Litzmann abiellus 1925. aastal, abikaasa Tony'l oli eelmisest abielust poeg Walthari, 1930. aastal sündis tütar Sigrun. Kasupoeg Walthari hukkus 1940. aastal rindel soomuskompanii juhina.

1929 astus SA ja NSDAP liikmeks ning tegi seejärel kiire tõusu SA juhtkonda. 1932 määrati SA-piirkonna (*SA-Gruppe*) Ostland (Ida-Preisimaa ja Danzig) füüreriks ja peagi omistati ka *SA-Gruppenführer*'i (kindralmajori) auaste. Natsionaalsotsialistide võimuletulekuga edutati ta juunis 1933 *SA-Obergruppenführer*-iks (kindral) ja määrati juhtima üht kaheksast territoriaalsest ülempiirkonnast (*SA Obergruppe*). Väidetavalt pääses Litzmann 1934. aasta juunis nn Röhmi putši likvideerimisest tänu Hitleri sekkumisele, kes austusest sõjakangelase kindral Karl Litzmanni vastu (tol hetkel Riigipäeva vanim liige, nn *Alterspräsident*). Pärast Röhmi putši likvideerimist määrati Litzmann SA kõrgema juhatuse (*Oberste SA-Führung*) teenistusse, 1935 valiti Riigipäeva saadikuks. 1936. aastal nimetati Litzmann riigiinspektoriks ratsutamise- ja sõiduväljaõppe alal ning riigi-ratsajuhiks. Tema esimesteks ülesanneteks said riigiratsutamisujuhtide kooli rajamine Berlin-Zehlendorfis ja ratsutamismeeskonna ettevalmistamine 1936. aasta olümpiamängudeks.

Septembris 1939 osales ühe Ida-Preisimaa ratsarügemendi eskadroniülemana lahingutes Poolas, Hollandis, Belgias ja Prantsusmaal. Idasõjakäigul jõudis ta luureüksuse ülemana lahingutes osaleda kuni Smolenskini. Tsiviiladministratsiooni komplekteerimise käigus kutsuti Litzmann kindralkomissari ametikohale, määrates ta administratsiooni juhiks Eesti aladele. 1941–1944 Ostlandi

riigikomissariaadi Eestimaa kindralkomissar *SA-Obergruppenführer*'i auastmes. Pärast Saksa vägede lahkumist Eestist, astus ta 1944. aasta sügisel taas sõjaväeteenistusse. 1945. a alguses lahkus rindelt ja läks Schleswig-Holsteini, kus elas võõra nime all. Kui selgus, et tema perekond on jäänud NSV Liidu okupatsioonitsooni, otsustas jääda „teadmata kadunuks“, et säästa perekonda repressioonidest. Suri 1946. aastal südamehaigusse.⁸⁶⁸

Friedrich Wilhelm Jenetzky (1907 – ? Schleswig-Holstein), sündis Kielis mereväe preestri perekonnas. Omandas 1936. aastal haldusjuristi kutse ja töötas 1938–1940 Flensburgi politseipresiidiumis assessori ja nõuniku (*Regierungs-assessor, Regierungsrat*) ametikohal. 1930. aastal astus 21-aastasena NSDAPsse, 1931 kuni 1938 oli ka SA liige. 1934 teenis Reichswehris. Abiellus 1937. aastal, abikaasa Ursula, kolm tütart, sündinud 1939, 1941, 1943. 1938. aastal astus SSi liikmeks (*Standarte 50*), teenis *SS-Sturmbannführer*'i auastmeni. Alates 1939 reserv-leitnant, osales sõjakäigus läänerindel, autasustati II klassi Raudristiga. Alates 1940/1941 oli ametis Husumi landraadina. Juulis 1941 määrati idaaladele piirkonnakomissariks, jaanuarist 1942 kuni september 1944 Narva piirkonnakomissar asupaigaga Rakveres; pärast Saksa vägede lahkumist Eestist teenis septembrist 1944 kuni märtsini 1945 piirkonnakomissarina Kuramaal Ventpilsis (Windau); alates märtsist 1945 oli tagavara-pataljoni koosseisus. Pärast sõda töötas omavalitsusametnikuna Schleswig-Holsteinis Neumünsteris, oli kohaliku Rotary klubi vana-president.⁸⁶⁹

Hans Hermann Friedrich Riecken (1901 Schleswig-Holstein Plöni kreis – 1985 Schleswig-Holstein Wankendorf), omandas keskhariduse, töötas 1920–1924 pangaametnikuna, 1924–1933 kaubanduses. 1929. a abiellus, abikaasa Lilly, 1930. a sündis poeg. 1930. aastal astus NSDAPsse, 1930–1934 kuulus SAsse, 1941. aastast oli Hinrich Mölleri soovitusel SSs (*Standarte 50*), 21. juunil 1942 edutati *SS-Sturmbannführer*'iks. Pärast NSDAP võimule pääsemist nimetati Plöni kreisis Heikendorfi bürgermeistriks (1933–1939), 1939. aastast kuni juuni 1941 Flensburgi linnakreisi kreisleiter. Gauleiter Lohse kutsel astus teenistusse idaaladel. Jaanuarist 1941 kuni augustini 1942 töötas Pärnu piirkonnakomissarina, seejärel 1944. aasta maini Dünaburgi (Daugavpils) piirkonnakomissar Lätis. Eestist lahkus erimeelsuste tõttu kindralkomissar Litzmanniga. Alates 1944. aasta maist juhtis riigikomissariaadi juures põgenike väljasõidu keskasutust. Alates 1944. a lõpust kuni kapitulatsioonini oli taas Flensburgi kreisleiter. Lühiajalise vangistuse järel töötas pärast sõda alates

⁸⁶⁸ Litzmann, Karl-Siegmond, BA, SA 10B; K.S. Litzmanni sugulastelt saadud andmed autori valduses; vaata ka: <http://www.geocities.com/~orion47/STURMABTEILUNG/SA-OGruf.html> (15.12.2004).

⁸⁶⁹ Fr.W. Jenetzky, BA, SS 137A; Jenetzky, LAS 352 Kiel Nr 2271; Ermittlungsverfahren gegen H. Bergmann u.a. ehemalige Angehörige d. KdS Estland, Bundesarchiv-Außenstelle Ludwigsburg (BA-L), 207 AR-Z 246/59; S. Lehmann, Kreisleiter der NSDAP in Schleswig-Holstein.

1952. aastast prokuristina Flensburgi ettevõtetes, 1966–1971 kuulus taas Heikendorfi omavalitsusse.⁸⁷⁰

Kurt Wilhelm Meenen (1911, Alam-Saksimaal Wesermarsch – 1991) pärit põllupidaja perekonnast, õppis Jena ja Kieli ülikoolis, apteeker. Abiellus 1940/41, abikaasa Elisabeth, 1943. aastal sündis tütar. 1931 astus 20-aastasena otse hitlerjugendist NSDAP liikmeks ja tegi peadpööravat karjääri: 1936 tõusis Kieli natsionaalsotsialistliku tudengiliidu juhiks (partei liinis oli seotud gauleiter Lohsega), 1937–1938 üleriigilise tudengiorganisatsiooni (*Reichsstudentenführung*) kaastöeline Münchenis, 1938–1939 teenis Hitleri asetäitja Rudolf Hessi staabis Münchenis. 1939–1941 Pinnebergi ja Rendsburgi maakonna kreisleiter Schleswig-Holsteinis. 1931–1933 kuulus realiikmena SAsse, 1933 astus SSI, ülendati 1938 *SS-Obersturmführer*, 1943 *SS-Sturmbannführer*. Sõjalise teenistuse läbis 1940–1941 jefreitorina Wehrmachtis (Hollandis), autasustati II klassi Raudristiga (1940), vabastati teenistusest tuberkuloosi tõttu. 1941. aasta maist kuni augustini taas Wehrmachtis, siis arvati tervise tõttu välja ja suunati tsiviiladministratsiooni teenistusse Ostlandi. Alates 2. jaanuarist 1942 kuni juunini 1944 teenis Eestimaa kindralkomissariaadi Tartu piirkonnakomissarina. Vastuolude tõttu kindralkomissar Litzmanniga kutsuti Riiga riigikomissariaadi kättesse, kavaga rakendada teda Lätis Liepāja piirkonnakomissarina. Pärast sõja lõppu oli 1946–1948 interneerituna Hamburgis. Vabanemise järgselt tegeles Alam-Saksimaal Wesermarschis vanemate talus põllupidamisega.⁸⁷¹

Heino Adolf Erich Wilhelm Schröder (1900, Schwerin – 2000, Westerland/Sylt), abielus, abikaasa Elisabeth, neli poega (sündinud 1927, 1934, 1936, 1940). Sõjaline teenistus piirdus sõdurina 1918. aasta juuni kuni detsembriga, 1919. aastal vabakorpuse koosseisus Baltikumis. Õppis 1919–1921 õigus- ja riigiteadust Halle ja Göttingeni ülikoolis, sooritas referendari eksami. Töötas 1922. aastast kuni 1933. aastani Hannoveris ja Schleswig-Holsteinis erinevates kohtu- ja haldusasutustes. Alustas alamastme ametniku positsioonilt ametiredelil tõustes, tegeledes lõpuks ametnike väljaõppega. 1933. aastal astus ametialase positsiooni säilitamiseks NSDAPsse ja SAsse (1937 *SA-Obertruppführer* (auaste kaasnes landraadi ametikohaga), 1944 *Obersturmführer*). Juunis 1934 viidi siseministeeriumi korraldusel administratiivala asjatundjana üle Gestapo'sse. Kui selgus ametkonna tööiseloos, siis palus end üle viia. 1934. a lõpus määrati kommunaalametnikuna Magdeburgi, alates 1936 Clausthal-Zellerfeldi landraat Harzis. 1938. aastal pöördus tagasi Schleswig-Holsteini, kus asus vabanenud Flensburgi landraadi kohale. Pärast sõja agust oli aprillist kuni oktoobrini 1940 komandeeritud Saksa saatkonda Kopenhagenis. Juulist 1941

⁸⁷⁰ Riecken, Hermann, BA, SS 29B; Riecken, BA, Z 42 III/1732; Riecken, Hermann, Entnazifizierung, LAS 460 Nr 2548; S. Lehmann, Kreisleiter der NSDAP in Schleswig-Holstein.

⁸⁷¹ Meenen, Kurt, BA, Z 42 III 2821; Meenen, Kurt, BA, SS 305A; Meenen, Kurt, BA, RS D5421; S. Lehmann, Kreisleiter der NSDAP in Schleswig-Holstein.

kuni oktoobrini 1944 teenis Eestimaa kindralkomissariaadis Saaremaa piirkonnakomissarina. Oktoobrist 1944 kuni veebruarini 1945 oli taas tegev Flensburgi landraadina (Eestis oldud aega käsitati komanderinguna), sõja lõpu kuudel tegutses taas Kopenhagenis, seekord Saksa saadikuna. Pärast sõda oli 1945. aasta maist kuni veebruarini 1948 interneerituna Briti okupatsioonitsooni laagrites. Alates aprillist 1949 asus Schleswig-Holsteinis taas omavalitsusametnikuna teenistusse (*Landesbeauftragter für Schleswig*), aprillist 1951 töötas Schleswig-Holsteini liidumaa arveametis (*Landesrechnungshof*), kust pensioneerus 1965. aastal. 1967/1968 tegutses komisjonis Schleswig-Holsteini liidumaa halduse ümberkorraldamiseks ning 1969/1970 komissaarse linnakomisсарina taasasutatud Norderstedti linnas.⁸⁷²

Walter Mentzel (1899 Pommern – 1978), 1918–1919 teenis sõjaväes, seejärel õppis õigusteadust, tegutses advokaadina Kielis. Abielus, 2 last. 1930. aastal astus NSDAP liikmeks, 1931 SAsse (1942 *SA-Standartenführer*). Pärast NSDAP võimuletulekut teenis 1933–1939 Kieli asebürgermeistrina. 1939–1941 osales ülemlleitnandina lahingutes, sh Tallinna vallutamisel. Pärast seda määrati vallutatud idaalade ministeeriumi käsutusse ning 1942–1943 teenis Eestimaa kindralkomissariaadi Tallinna linnapiirkonna komisсарina, 1943–1944 kindralkomissariaadi halduse peaosakonna juhataja, lahkus sellelt kohalt 1944. aasta suvel eriarvamuste tõttu kindralkomissар Litzmanniga ning kutsuti Riiga riigikomissari Lohse teenistusse. Detsembris 1944 pöördus tagasi Schleswig-Holsteini ja alates 1945. aasta algusest määrati Eckernförde landraadiks. Pärast sõja lõppu ja denatsifitseerimisprotseduuri läbimist tegutses aastail 1955 kuni 1965 taas Eckernförde landraadina ja oli 1964. aastal Schleswig-Holsteini Maapäeva CDU fraktsiooni esimees.⁸⁷³

Karl (Carl), Walter (1900 Moskvas – 1945 (?) Posen), vanemad olid Eesti päritolu baltisakslased. Osales Feldmeister'ina (allohvitser) juunist 1918 kuni septembrini 1919 lahingutes Balti Landeswehri ridades. Asus elama Saksamaale, lõpetas gümnaasiumi ning õppis Jenas 3 semestrit põllumajandust, tegutses Saksimaal Dresdeni lähedal põllupidajana. Abikaasa Lilly (sünd von Carlblom). 1930. aastal astus NSDAPsse, 1930–1931 oli kohalik ortsguppenleiter. 1931. aastal astus SAsse, 1935 *SA-Standartenführer*, 1942 *SA-Oberführer*. 1936. aastast ametijärgne SA-führer (*Standarte 177*) Saksimaal Pirnas (kreisilinnas Dresdeni ja Tšehhi piiri vahel). 1940. aastal komandeeriti Poola alale Warthelandi gausse (Walter oli 1940 kuni 1944 SA Gruppe Warthe arvel), kus täitis erinevaid ametikohustusi. 1941. aasta suvel komandeeriti idaministeeriumi käsutusse ja oli ette nähtud Novgorodi piirkonnakomissari ametikohale, mis

⁸⁷² Schröder, Heino, BA, Z 42 III 76; S. Lehmann, Kreisleiter der NSDAP in Schleswig-Holstein; Heino Schröder (geb. 06.07.1900 – gest. 08.04.2000) – Lebenslauf. [2011. a perekonnaliikmete koostatud elulugu, koopia autori valduses].

⁸⁷³ Mentzel, Walter, BA, SA 45B; Personalakte Mentzel, Walter, LAS, Abt. 611 Nr 1978.; S. Lehmann, Kreisleiter der NSDAP in Schleswig-Holstein.

pidi liidetama Eestimaa kindralkomissariaadiga. Kuna Novgorodi piirkonda tsiviilvõimudele üle ei antud, jäi Walter esialgu reservi, olles formaalselt siiski Novgorodi piirkonnakomissar asukohaga Tallinnas. Tegelikult asendas esialgu vajadusel teisi piirkonnakomissare ning 1942. aasta augustist määrati seoses komissaride ümberpaigutustega Tallinna maapiirkonna komissari kohale. 1943. aasta lõpus sattus Landeswehri Balti rügemendi 25. aastapäeva tähistamiseks tõttu teravasse konflikti kindralkomissar Litzmanniga, kes ürituse ära keelas. Konflikt lõppes 1944. aasta suvel Walteri üleviimisega riigikomissar Lohse teenistusse Riias.⁸⁷⁴

Alexander Adolf Friedrich Böcking (Boecking) (1897 München – 1946 Riia). Abielus Ellen Sieversiga. Osales Esimeses maailmasõjas, astus 1918. a lennukooli ning sõja lõpus teenis hävituslendurina. Teises maailmasõjas kutsuti teenistusse, 1940. aasta juulis autasustati II klassi Raudristiga ja anti leitnandi auaste. Pärast Esimest maailmasõda asus õppima põllumajanduslikku kooli, õppis seejärel 2,5 aastat Hamburgis kunstikõrgkoolis (*Kunstgewerbeschule*) ajakujundust ja arhitektuuri omandades aiandusarhitekti kutse. 1922–1934 tegutses iseseisva arhitektina Braunschweigis. Aastail 1923–1925 oli *Stahlhelm*’i liige. 1931. aastal liitus NSDAP ja SAga (*Standarte 92*, Braunschweig), 1936. aastast ametijärgne SA-füürer, olles erinevatel ametikohtadel SAs (*SA-Standartenführer*’i auaste). 1941. aasta suvest tsiviilvõimude teenistuses, asudes 1941. aasta lõpust esmalt Eestimaa kindralkomissariaadi Tallinna maapiirkonna komissari ametikohale. Seoses ametnike ümberpaigutustega asus 13. augustist 1942 Petseri piirkonnakomissari kohale, kuhu jäi Punaarmee pealetungini juulis 1944. Taganemisel langes Võru lähedal Punaarmee kätte vangi ning mõisteti 1946. aastal NSV Liidu tribunali poolt Riias kõrgemate Saksa ametnike ja sõjaväelaste üle peetud näidisprotsessil surma. Hukati poomise läbi avalikult koos teiste kohtualustega 3. veebruaril 1946 Riias kesklinnas.⁸⁷⁵

Lothar Wolfgang Günter Albert Bombe (1911, Friedenbergl/ Brandenburg – ?), omandas gümnaasiumihariduse (*Oberschule*) ning praktiseeris 3 aastat tislerina mööblivabrikus, hiljem mööbli joonestaja. Abielus, abikaasa Johanna ning kolm poega (1937, 1943, 1944). 1929. aastal liitus juba 18-aastasena NSDAPga, tõustes 1933. aastal kohalikuks ortsguppenleiteriks (Gross Bademeusel). 1930. aastal liitus ka SAga (1935 *Sturmbannführer*, 1937 *Obersturmbannführer*, 1940 *Standartenführer*, 1944 *Oberführer*). Alates 1933. aastast ametijärgne SA-füürer: 1936 *Gruppenschule Ostmark*; 1938–1943 *Standarte 402* füürer, 1943 *Gruppe Mittelrhein*, alates 1944 kuulus *Standarte Feldherrnhalle* koosseisu. Teise maailmasõja ajal sõdis vabatahtlikuna Prantsusmaal (15.10.1939–29.06.1941), veebruaris 1940 sai allohvitseriks, detsembris 1940 ülendati

⁸⁷⁴ Walter, Karl, BA, SA 300B; Frünth, LAS 352 Kiel Nr 2270; O. Angelus, Tuhanda valitseja maa.

⁸⁷⁵ Boecking, Alexander, BA, SA 54; Frünth, LAS 352 Kiel Nr 2271.

leitnandiks, autasustati II klassi Raudristiga. Osales lahingutes idarindel ning sealt võeti idaministeeriumi teenistusse. Eestimaa kindralkomissariaadis teenis alates tsiviilvalitsuse ametisse asumisest kuni augustini 1942 Petseri piirkonnakomissarina, alates augustist 1942 kuni septembrini 1944 oli Pärnu piirkonnakomissar.⁸⁷⁶

Hjalmar-Johannes Mäe (1901–1978, Austria), õppis 1921–1927 Berliini, Grazi ja Innsbrucki ülikoolis, dr. phil. (1927, Innsbruck), dr. rer. pol. (1930, Graz). 1929–33 Nõmme linnavalitsuse koolinõunik. 1933–34 Vabadussõjalaste Liidu propagandajuht, 1935 vangistati riigipöördekatse osalemise pärast ja mõisteti 20 aastaks sunnitööle; 1938 vabanes amnestiaga. 1938–1940 ärimees, tegeles impordiga Saksamaalt jt riikidest, oli kontaktis Saksa luurega, 1941 läks järelümberasujana Saksamaale. 1941–1944 Eesti Omavalitsuse juht ja haridusdirektor, 1941–1943 personaalunioonis ka kohtudirektor. Pärast II maailmasõda elas Austrias, 1954–1958 oli Austria Omavalitsuste Liidu konsulent.

Oskar Angelus (1892–1979, Lund, Rootsi), lõpetas Tallinna Peetri Reaalkooli (Alfred Rosenbergi klassivend), 1918 lõpetas Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna. 1923–1940 siseministeeriumi ametnik, oli vähemusrahvuste kultuurautonoomia järelevalveametnik, viimati üldosakonna abidirektor. 1941 läks järelümberasujana Saksamaale, astus Saksa kodakondsusse, määrati tulevase Eesti Omavalitsuse liikmeks. 1941. a augustis naases Eestisse. 1941–1944 Eesti Omavalitsuse sisedirektor. 1944 põgenes Saksamaale ja sealt Rootsi, 1956 dr. phil. (Kieli ülikool).

Alfred Vendt (Wendt) (1902–1986, Hochdahl, Saksamaa). Oli 1936–1940 Eesti majandusministeeriumi kaubandusosakonna vanem-kaubandusinspektor. 1941 asus järelümberasujana Saksamaale. 1941. a suvel kutsuti okupatsioonivõimude teenistusse. 1941–1944 tegutses Eesti Omavalitsuse majandus- ja transpordidirektorina (1941–1. juuni 1942), majandus- ja rahandusdirektorina (1942–1944). 1944 põgenes Rootsi.

Otto Leesment (1908–1979, Kanada), lõpetas 1930 Tartu ülikooli õigusteaduskonna. Alates 1936. aastast tegutses advokaadina Tallinnas, 1940–1941 Valgas. Teise maailmasõja ajal 1941–1. juuni 1942 täitis EOVSotsiaaldirektori kohuseid, selle likvideerimise järel sisedirektooriumi haldusalasse kuuluva Eesti Rahva Ühisabi peajuht. 1944. a evakueerus Saksamaale ning 1949 Kanadasse.

Hans Saar (1893–1983, Toronto). Aastail 1934–1940 oli töötanud ASi Eesti Kunstsarvete hased vabrikujuhatajana, tegutses aktiivselt Vabadussõjalaste Liidus ning oli seoses sellega 1936–1938 vangistatud. Teise maailmasõja ajal oli 1941–1. juunini 1942 ametis EOVS põllumajandusdirektorina, pärast EOVS

⁸⁷⁶ Bombe, Lothar, BA, SA 60.

struktuuri reformi töötas okupatsiooni lõpuni Eesti Hindadeasutuse direktorina. 1944. aastal põgenes Rootsi, 1950 asus Iirimaa ning 1952. aastal Kanadasse.

Oskar Öpik (1895–1974, Armagh, Põhja-Iirimaa). 1914 astus Moskva ülikooli, 1914–1916 osales Esimeses maailmasõjas, 1916–1917 Austria-Ungari sõjavangis, 1917–1918 interneerituna Taanis. 1919–1920 Vene kodusõjas kindral Jevgeni Milleri valgekaartlikus armees Murmanski rindel. 1924–1933 õppis Tartu ülikoolis õigusteadust. Aastast 1920 oli Eesti välisministeeriumi teenistuses, 1938–1939 välisministri abi, 1940 saadik Prantsusmaal, ka Vichy valitsus tunnustas teda Eesti saadikuna. 1940–1942 elas Prantsusmaal, Saksamaal ja Šveitsis. 1942 tuli Eestisse, 1943–1944 Eesti Omavalitsuse kohtudirektor. 1944 läks Saksamaale, 1947 Norrasse, hiljem astronoomist venna juurde Põhja-Iirimaa.

Arnold Raadik (1902–1975, Illinois, USA). Kuni 1940. aastani töötas Eestis majandusministeeriumi tööstusosakonna direktori ametikohal, Nõukogude okupatsiooni aeg 1940–1941 õnnestus üle elada ENSV kergetööstuse rahvakomissariaadi varustuspeavalitsuse plaanijaoskonna juhatajana. Sõja puhkedes jäi Eestisse ning alates 1941. septembrist töötas EOV majandusdirektooriumi tööstusvalitsuse juhatajana. Alates 1. juunist 1942 nimetati vastloodud EOV tehnikadirektoriks.⁸⁷⁷

⁸⁷⁷ Indrek Paavle, Eesti Omavalitsuse kujunemine 1941. aastal. In: 1941. aasta Eestis. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat 6,159–176.

CURRICULUM VITAE

I. General information

Name: Meelis Maripuu
Date of birth: 12 February 1966
Citizenship: Republic of Estonia
Address: Nõlva talu, Paenase küla, Muhu vald, Saaremaa, 94753,
Estonia
Telephone: +372 58049421
e-mail: meelis.maripuu@mnemosyne.ee

Currently employed at: Estonian Institute of Historical Memory

Education:
2012–2007 doctorate studies at the University of Tartu Faculty of
Philosophy Institute of History and Archaeology;
2001–2003 masters studies at the University of Tartu Faculty of
Philosophy Department of History, (MA 2007);
1984–1992,
1998–2000 studies at the University of Tartu Faculty of Philosophy
Department of History, (BA 2000);
1981–1984 Orissaare Secondary School.

Command of languages: Estonian – native language, Russian – good,
German and English – satisfactory.

Career:
as of 2009 Estonian Institute of Historical Memory, editor-coordinator;
2001–2009 Estonian Foundation for the Investigation of Crimes against
Humanity, member of the Board;
as of 2002 managing director of the S-Keskus centre for researching
recent history;
1999–2000 contractual research fellow at the Estonian Foundation for
the Investigation of Crimes against Humanity.

II. Academic work

1. Primary research themes: Soviet and German occupation policy and
repressions in Estonia.

2. Publications

Number of publications in the Estonian Research Information System database
is 60 (selection).

Publications associated with the doctoral dissertation:

- 1) Maripuu, M. (2012). Omavalitsuseta omavalitsused. Eesti omamaise haldusvõimu taastamine NSV Liidu ja Saksamaa vahelise sõja tingimustes. Part I. Kohalike omavalitsuste ebaõnnestunud taassünd. Tuna. Historical culture periodical, 2, 2012 (50–60); Part II. Omamaise keskvõimu kujunemine. Tuna. Ajalookultuuri ajakiri [in publication];
- 2) Maripuu, M. (2006). German Civilian Administration in Estonia in 1941–1944. Hiio, T.; Maripuu, M.; Paavle, I. (editor). Estonia 1940-1945 : Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity (521–538). Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes against Humanity;
- 3) Maripuu, M.; Paavle, I. (2005). Die deutsche Zivilverwaltung in Estland und die estnische Selbstverwaltung. Mertelsmann, O. (editor). Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod : Estland 1939-1953 (96–129). Tallinn: Bibliotheca Baltica.

3. Research grants and scholarships received.

1999–2001 Kistler-Ritso Estonian Foundation research scholarship for the research project *The history of Soviet institutions in Estonia 1940–1991. The organisational structure of the Central Committee of the Estonian Communist Party*;

2007–2008,

2010 Kistler-Ritso Estonian Foundation research scholarship for the research project *The administrative governance of the territory of Estonia in 1940–1990*.

4. Other academic organisational and professional work (selection):

Work as editor/compiler:

- 1) Editing of volumes I (2004), II (2010) and IV (in publication) of the collected work *Sõja ja rahu vahel* (Between War and Peace), published by S-Keskus;
- 2) Publications by the Estonian Foundation for the Investigation of Crimes against Humanity: *Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity* (2006) and *Estonia since 1944 : Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity* (2009);
- 3) Estonian Institute of Historical Memory publication *On the Crimes of Communist Regimes: Educational Material* (2009).

CURRICULUM VITAE

I. Üldandmed

Ees- ja perekonnanimi: Meelis Maripuu
Sünniaeg: 12.02.1966
Kodakondsus: Eesti Vabariik
Aadress: Nõlva talu, Paenase küla, Muhu vald, Saaremaa, 94753
Telefon: +372 58049421
e-mail: meelis.maripuu@mnemosyne.ee

Praegune töökoht: SA Eesti Mälu Instituut

Haridus:

2012–2007 doktoriõpingud Tartu Ülikooli filosoofia teaduskonna ajaloo- ja arheoloogia instituudis;
2001–2003 magistriõpingud Tartu Ülikooli filosoofia teaduskonna ajaloo osakonnas, (MA 2007);
1984–1992, 1998–2000 Tartu Ülikooli filosoofia teaduskonna ajaloo osakond, (BA 2000);
1981–1984 Orissaare Keskkool.

Keelteoskus: eesti keel – emakeel, vene keel – hea, saksa ja inglise keel – rahuldav.

Teenistuskäik:

alates 2009 Sihtasutuse Eesti Mälu Instituut, toimetaja-koordinaator;
2001–2009 Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutuse juhatuse liige;
alates 2002 lähiajaloo uurimiskeskuse MTÜ S-Keskus tegevjuht;
1999–2000 Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutuse lepinguline teadur.

II. Teaduslik tegevus

1. Peamised uurimisvaldkonnad: Nõukogude ja Saksa okupatsioonipoliitika ja repressioonid Eestis.

2. Publikatsioonid

Publikatsioonide arv Eesti Teadusinfosüsteemi andmebaasis 60 (valik).

Dissertatsiooniga seotud publikatsioonid:

1) Maripuu, M. (2012). Omavalitsuseta omavalitsused. Eesti omamaise haldusvõimu taastamine NSV Liidu ja Saksamaa vahelise sõja tingimustes. I osa. Kohalike omavalitsuste ebaõnnestunud taassünd. Tuna. Ajalookultuuri

- ajakiri, 2, 2012 (50–60); II osa. Omamaise keskvõimu kujunemine. Tuna. Ajalookultuuri ajakiri [ilmumas].
- 2) Maripuu, M. (2006). German Civilian Administration in Estonia in 1941–1944. Hiio, T.; Maripuu, M.; Paavle, I. (Toim.). Estonia 1940-1945 : Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity (521 - 538). Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus.
 - 3) Maripuu, M.; Paavle, I. (2005). Die deutsche Zivilverwaltung in Estland und die estnische Selbstverwaltung. Mertelsmann, O. (Toim.). Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod : Estland 1939–1953 (96–129). Tallinn: Bibliotheca Baltica.

3. Saadud uurimistoetused ja stipendiumid.

1999–2001	Kistler-Ritso Eesti Sihtasutuse teadusprojekti "Nõukogude institutsioonide ajalugu Eestis 1940–1991. EKP KK organisatsiooniline struktuur" uurimisstipendium;
2007–2008,
2010	Kistler-Ritso Eesti Sihtasutuse teadusprojekti "Eesti ala administratiivne valitsemine 1940–1990" uurimisstipendium.

4. Muu teaduslik organisatsiooniline ja erialane tegevus (valik):

Töö toimetajana/koostajana:

- 1) MTÜ S-Keskuse väljaantava kogumiku Sõja ja rahu vahel 1. (2004), 2. (2010) ja 4. (töös) köite toimetamine;
- 2) Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutuse väljaannete Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity (2006) ja Estonia since 1944 : Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity (2009);
- 3) SA Eesti Mälu Instituut väljaanne Kommunistlike režiimide kuritegudest : õppematerjal (2009).

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaar-orientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Tartu, 2003.
7. **Andres Andresen.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele. Tartu, 2004.
8. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, 2004.
9. **Aigi Rahi-Tamm.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004.
10. **Anu Raudsepp.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
11. **Lea Leppik.** Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu, 2006.
12. **Karin Hiiemaa.** Aafrika retseptioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006.
13. **Людмила Дубьева.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. Тарту, 2006.
14. **Sirje Tamul.** Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu Ülikoolis 1802–1918. Tartu, 2007.
15. **Marten Seppel.** Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu, 2008.
16. **Mati Krõonström.** Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tartu, 2008.
17. **Märt Läänemets.** *Gaḏóavyūha-sūtra* kui ajalooallikas. Tartu, 2009.
18. **Epi Tohvri.** Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Tartu, 2009.
19. **Indrek Paavle.** Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950. Tartu, 2009.
20. **Aivar Põldvee.** Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. Tartu, 2010.
21. **Vladimir Sazonov.** Die Königstitel und -epitheta in Assyrien, im Hethiterreich und in Nordsyrien (*Ugarit, Emar, Karkemiš*) in der mittelassyrischen

Zeit: Strukturelle Gemeinsamkeiten, Unterschiede und gegenseitige Beeinflussung. Tartu, 2010.

22. **Andres Seene.** Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940. Tartu, 2011.
23. **Piret Õunapuu.** Eesti rahva muuseumi loomine ja väljakujunemine. Tartu, 2011.
24. **Ilmar Rootsi.** Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni. Tartu, 2012, 282 lk.
25. **Kaja Kumer-Haukanõmm.** Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel. Tartu, 2012, 202 lk.